

Voldemaras BUMBLYS

DAKTARO DISERTACIJA

Lietuvos teisinė kultūra ir
Antano Kriščiukaičio indėlis

SOCIALINIAI MOKSLAI,
TEISĖ (01 S)
VILNIUS, 2012

MYKOLO ROMERIO
UNIVERSITETAS

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Voldemaras Bumblys

LIETUVOS TEISINĖ KULTŪRA IR
ANTANO KRIŠČIUKAIČIO INDĖLIS

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, teisė (01 S)

Vilnius, 2012

Disertacija rengta 2005 – 2012 metais Mykolo Romerio universiteto Teisės filosofijos ir istorijos katedroje.

Mokslinis vadovas:

Prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė 01 S)

TURINYS

ĮVADAS	5
I. TEISINĖ KULTŪRA KAIP ORGANIŠKA TEISINĖS SISTEMOS DALIS	15
II. LIETUVOS TEISĖS IR TEISINĖS KULTŪROS RAIDOS BRUOŽAI	41
2.1. Lietuvos valstybingumo tęstinumo problema	41
2.2. Lietuvos teisės tęstinumo problema	49
2.3. Lietuvos teisinės kultūros tęstinumo problema.....	52
2.4. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rašytinės teisinės tradicijos ir teisinės kultūros raida	57
2.4.1. Rašytinės teisės atsiradimas ir jos plėtra	57
2.4.2. Lietuvos Statutų kodifikacija kaip teisinės kultūros pakilimo išraiška	61
2.4.3. Lietuvos Statutais suformuota teisinė sistema.....	66
2.4.4. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomeninės teisinės kultūros ir teisinės minties pasiekimai.....	80
2.4.5. Vilniaus universiteto reikšmė krašto teisinei kultūrai.....	86
2.5. Lietuvos teisės ir teisinės kultūros pokyčiai Rusijos imperijos sudėtyje	89
2.5.1. Rusijos teisės ir teisinės kultūros bruožai.....	89
2.5.2. Teisės pokyčiai Lietuvoje Rusijos imperijos okupacijos laikotarpiu.....	93
2.5.3. Teisinės kultūros pokyčiai Lietuvoje Rusijos imperijos okupacijos laikotarpiu	100
2.6. Teisinės kultūros būklė Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse.....	106
III. ANTANO KRIŠČIUKAIČIO TEISINĖ KULTŪRINĖ VEIKLA	111
3.1. Asmeninės teisinės kultūros reikšmė Lietuvos teisinės kultūros pokyčiams	111
3.2. A. Kriščiukaičio profesinė veikla iki Lietuvos valstybės atkūrimo.....	116
3.3. A. Kriščiukaičio veikla teisėkūros srityje	119
3.3.1. Atkurtos Lietuvos teisės, teismų sistemą reguliuojančių teisės aktų kūrimas	120
3.3.2. Valstybės teisinių institucijų steigimas ir jų veiklos reglamentavimas	126
3.4. A. Kriščiukaičio veikla Vyriausiajame tribunole	131
3.4.1. Vyriausiojo tribunolo įsteigimas.....	131
3.4.2. Vadovavimas Vyriausiajam tribunolui.....	134
3.4.3. Vyriausiojo tribunolo veiklos tobulinimas	136
3.5. A. Kriščiukaičio akademinė veikla Lietuvos universiteto Teisių fakultete	142
3.6. A. Kriščiukaičio veikla kuriant ir plėtojant lietuvišką teisinę kalbą ir terminiją	149
3.6.1. Teisinių leidinių redagavimas.....	154
3.6.2. Vyriausiojo tribunolo praktikos apžvalgų skelbimas.....	157
3.7. A. Kriščiukaičio visuomeninė veikla	158
IŠVADOS	163
CITUOJAMOS LITERATŪROS SĄRAŠAS	169
DAKTARO DISERTACIJOS SANTRAUKA	188
SUMMARY OF DOCTORAL DISSERTATION	206

ĮVADAS

„Dabartis vyksta istorinės praeities pagrindu,
kurios poveikį mes jaučiame savyje“

Karl Jaspers

Tiriamoji problema. Lietuvių teisinėje kalboje teisinės kultūros sąvoka yra dažnai sutinkama ir naudojama tiek visuomenės teisinio išprusimo, požiūrio į Lietuvos teisę, teisinio švietimo, pasitikėjimo Lietuvos teisinėmis institucijomis kontekstuose, tiek kalbant apie pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės principus ar apie teisės aktų reformavimą, tobulinimą ir įgyvendinimą. Kad ir kaip skirtingai ši sąvoka traktuojama, dažnai akcentuojamas palyginti žemas Lietuvos visuomenės – o kartu ir piliečių asmeninės – teisinės kultūros lygis¹, arba konstatuojamas visuomenėje ar net teisinėje sistemoje plintantis teisinis nihilizmas². Visuotinai pripažįstama būtinybė kelti visuomenės teisinės kultūros lygį; teisinės kultūros lygio kėlimas laikomas būtina Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nustatytų atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės principų įgyvendinimo sąlyga.

Lietuvos visuomenės teisinės kultūros lygio kėlimą laikant svarbiu valstybės prioritetu, būtina pažinti savo nacionalinės teisės, teisinių tradicijų raidą ir įsisąmoninti teisinį kultūrinį paveldą. Tačiau ši Lietuvos teisės mokslo sritis dar nėra pakankamai ištyrinėta. Trūksta išsamų Lietuvos teisinės tradicijos, teisinės kultūros tyrimų, tam tikri teisinės kultūros, ypač asmeninės teisinės kultūros klausimai Lietuvoje apskritai nėra nagrinėti. Kai kurie teisinės kultūros koncepcijų, jos struktūros, funkcijų, požymių ir rodiklių klausimai, nuomonių įvairumas reikalauja papildomos analizės, požiū-

¹ Konstitucinio Teismo vadovas K.Lapinskas: „Lietuva nepasiekė aukšto teisinės kultūros lygio“. *Lrytas.lt* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2011-11-04]. <<http://www.lrytas.lt/-12880181341286536223-konstitucinio-teismo-vadovas-k-lapinskas-lietuva-nepasiek%C4%97-auk%C5%A1to-teisin%C4%97s-kult%C5%ABros-lygio.htm>>

² Spaudoje netrūksta kaltinimų teisėkūros ar teisėsaugos institucijoms teisinio nihilizmo skleidimu, žr.:

Po sprendimo dėl šeimos koncepcijos M.Adomenas KT pavadino teisine chunta. *Lzinios.lt* [interaktyvus]. 2011 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.lzinios.lt/Lietuvoje/Po-sprendimo-del-seimos-koncepcijos-M.Adomenas-KT-pavadino-teisine-chunta>>;

Dainius Žalimas: „Nauja Pilietybės įstatymo redakcija skatina teisinį nihilizmą“. *Teisesforumas.lt* [interaktyvus]. 2008 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.teisesforumas.lt/index.php/idomybes-ir-naudinga-informacija/229-nauja-pilietybes-istatymo-redakcija-skatina-teisini-nihilizma.html>>;

E.Kūris: teisinis nihilizmas tęsiasi nuo Garliavos iki K.Brazauskienės rentos. *Delfi.lt* [interaktyvus]. 2012 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/article.php?id=55292655&categoryID=7>>;

Radzevičius, D. Kas skleidžia teisinį nihilizmą Lietuvoje? Žinoma, kad Seimas. *Dainius.org* [interaktyvus]. 2009 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://dainius.org/2009/12/23/kas-skleidzia-teisini-nihilizma-lietuvoje-zinoma-kad-seimas/>>;

Songaila: Vilniaus rajono savivaldybė demonstruoja teisinį nihilizmą. *Alfa.lt* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2012-04-22]. <http://www.alfa.lt/straipsnis/10407594/Songaila..Vilniaus.rajono.savivaldybe.demonstruoja.teisini.nihilizma=2010-09-08_16-38/> ir kt.

rių palyginimo ir susistemavimo. Literatūroje nestinga ir įvairių prieštaringų Lietuvos teisės ir teisinės kultūros raidos epizodų vertinimų. Tokie vertinimai neretai atliekami lyginant skirtingų epochų reiškinius, neatsižvelgiant į kultūrinius, vertybinius kontekstus, o neretai ir „rizikuojant pritaikyti savo pačių matą“³.

Šiame darbe nagrinėjama Lietuvos teisinės kultūros raida ir jos būklė Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse 1918 m. Detali teisinės kultūros analizė būtina norint suprasti Lietuvos teisinės kultūros būklę, kilusias Lietuvos teisinio gyvenimo problemas. Tokia analizė parodo ir paaiškina menko Lietuvos teisininkų skaičiaus, prastos lietuvių teisinės kalbos, teisės mokslo ir švietimo sistemos padėties, bendros krašto teisinės būklės ir teisinių institucijų steigimo, veiklos sunkumus, kitas problemas ir jų priežastis. Neanalizuojant Lietuvos teisinės kultūros raidos ir būklės, neįmanoma adekvačiai suvokti atkurtos Lietuvos valstybės teisinio gyvenimo, todėl šiame darbe teisinės kultūros klausimai nagrinėjami išsamiau, nemažai dėmesio skiriant asmeninės teisinės kultūros problemų analizei. Tuo siekiama padėti pagrindus vieno iš žymiausių Lietuvos teisininkų A. Kriščiukaičio nuopelnų Lietuvos teisei kultūrai atskleidimui ir įvertinimui.

Darbe nagrinėjami atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros būklės pokyčiai ir vieno iš tiesiogiai prie Lietuvos valstybės atkūrimo prisidėjusių teisininkų – Antano Kriščiukaičio indėlis. Antanas Kriščiukaitis, būdamas vienas iš garsiausių 1918 m. atkurtos Lietuvos valstybės teisininkų ir lietuvių tautos atgimimo veikėjas, daug nuveikė įvairiose Lietuvos teisinio gyvenimo srityse: prisidėjo prie teisinių institucijų steigimo ir veiklos tobulinimo, teisėkūros, teisės mokslo ir žinių sklaidimo, Lietuvos universiteto Teisų fakulteto steigimo ir veiklos, taip pat atliko kitus besisteigiančiai valstybei ir jos žmonėms svarbius teisinius darbus.

A. Kriščiukaičio veikla išskirtinio dėmesio nusipelno ir todėl, kad jis, kartu su P. Leonu, M. Romeriu, kitais garsiais teisininkais vadinamas Lietuvos teisės legenda⁴, tačiau šiandien visuomenėje daugiau žinomas ne kaip teisininkas, o kaip rašytojas, pasirašinęs Aišbės (A iš B) pseudonimu. Pavyzdžiui, naujausioje Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje A. Kriščiukaitis pristatomas kaip teisę baigęs, įvairias pareigas teismo įstaigose ėjęs ir Lietuvos universitete profesoriavęs rašytojas, plačiau aprašant A. Kriščiukaičio bendradarbiavimą spaudoje, jo kūrinių – apsakymų, feljetonų, straipsnių ir vertimų bruožus⁵. Panašiai A. Kriščiukaičio biografija pristatoma ir sovietinio laiko-

³ Kaip pastebi A. Gurevičius, „praities kultūrą galima suprasti tik nuosekliai remiantis istoriniu požiūriu, matuojant ją tinkamu matu. Betgi vieningo masto, tinkamo visoms civilizacijos epochoms, nėra, nes nėra žmogaus, lygaus pačiam sau visose epochose“. Jeigu mes norime „pažinti praeitį tokią, kokia ji buvo „iš tikrųjų“ <...>, mes turime jai taikyti adekvačius kriterijus, nagrinėti ją imanentiškai, atskleisti jos vidinę struktūrą, neprimetant jai mūsų šiuolaikinių vertinimų“ (Gurevičius, A. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius, 1989, p. 17-18).

⁴ Šia tema Mykolo Romerio universitete 2009 m. vasario 24 d. įvyko Tarptautinės teisės ir socialinės filosofijos asociacijos IVR Lietuvos sekcijos ir Mykolo Romerio universiteto Studentų mokslinės draugijos Teisės filosofijos sekcijos organizuotas mokslinis seminaras – apskrito stalo diskusija „Dvi Lietuvos teisės legendos - Petras Leonas ir Antanas Kriščiukaitis“.

⁵ Saldžiūnas, K. Kriščiukaitis Aišbė Antanas. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vienuoliktas tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007, p. 78.

tarpio enciklopedijose⁶, tik vienintelėje lietuvių emigrantų Bostone išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ daugiau dėmesio skiriama A. Kriščiukaičio asmenybei, teisei veiklai ir atliktiems darbams⁷. Atkreiptinas dėmesys, kad toks A. Kriščiukaičio teisinės veiklos vienpusiškas suvokimas neatitinka nei istorinių aplinkybių, nei paties A. Kriščiukaičio požiūrio – A. Kriščiukaitis savo literatūrinę veiklą vertino kaip laisvalaikio užsiėmimą, o didžiausią iniciatyvą reiškė savo, kaip teisininko specialybėje⁸.

Dėmesio trūkumą A. Kriščiukaičio veiklai sovietiniu laikotarpiu leistuose leidiniuose galima paaiškinti istorijos ideologizavimo pastangomis. Pogrindyje veikusieji uždraustos bolševikų partijos nariai ir jų propagandinė spauda dar A. Kriščiukaičio pirmininkavimo Vyriausiajame tribunole laikais neigė Lietuvos teisingumą ir puolė patį Vyriausiojo Tribunolo pirmininką kaip vyriausiąjį teisingumo sistemos atstovą. Žinoma, A. Kriščiukaičio teisinės veiklos ir jo nuopelnų, kaip ir visos nepriklausomos Lietuvos teisės sistemos tyrinėjimas sovietiniu periodu buvo nepageidaujamas, todėl jo, kaip ir daugelio kitų, tiesioginiai nuopelnai nepriklausomai Lietuvai buvo pamiršti.

Taigi, galima konstatuoti, kad šiose biografijose neatskleidžiami arba sąmoningai neigiami literatūriniai laimėjimams svarba ir įvairiapusiškumu prilygstantys A. Kriščiukaičio kaip teisininko nuopelnai. Jau 1933 m. garsiausi to meto teisininkai teigė, kad A. Kriščiukaičio teisinė veikla nusipelno disertacijos, tačiau požiūris į A. Kriščiukaičio veiklą kai kuriais atžvilgiais nuo sovietinio periodo nėra pasikeitęs ir dabar. A. Kriščiukaičio veiklos aptarimas dažniausiai apribojamas mažai ką sakančiu eitų pareigų paminėjimu ir, nepaisant dažniau rodomo dėmesio, A. Kriščiukaičio atlikti darbai nėra pakankamai ištirti, atlikti tyrimai nėra susisteminti, o turimos žinios, išlikę liudijimai dažnai yra fragmentiški.

Tiriant A. Kriščiukaičio veiklą tenka susidurti su įvairaus pobūdžio sunkumais. Visų pirma sunkumai kyla bandant sudaryti konkrečių šio legendinio Lietuvos teisininko atliktų darbų rezultatų sąrašą, pavyzdžiui, suskaičiuoti A. Kriščiukaičio išnagrinėtas bylas, jo parengtus teisės aktų projektus, publikuotus mokslo darbus. Bandant tai padaryti paaiškėja, kad tokį sąrašą sudaryti sunku dėl žinių apie istorinius įvykius trūkumo, ir didele dalimi dėl to, kad A. Kriščiukaitis dėl asmeninių savybių nesistengė nurodyti savo autorystės. Kita vertus, kyla klausimas – ar toks sąrašas reikalingas, ar jis tinkamai atliktų savo funkciją ir ar parodytų tikrųjų A. Kriščiukaičio nuopelnų esmę?

A. Kriščiukaitis pagrindinę savo veiklos dalį skyrė įvairių teisės sistemos sričių kūrimui ir tobulinimui, pasitikėjimo teismais, taip pat teise apskritai stiprinimui, visuomenės ir teisininkų profesiniam švietimui, mokslinei ir pedagoginei veiklai. Toks A. Kriščiukaičio veiklos spektras, jo platumas parodo ypatingai aukštą jo asmeninės teisinės kultūros lygį, artimai siejasi su teisės kultūros reiškiniu ir teisinės kultūros funkcijomis. Todėl šiame darbe A. Kriščiukaičio veiklą ir jos reikšmę siekiama nagrinėti per teisinės kultūros prizmę, nes tikrieji A. Kriščiukaičio nuopelnai yra nuopelnai

⁶ Vanagas, V. Kriščiukaitis Antanas. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Antras tomas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986, p. 403.

⁷ Šmulkestys, L. Kriščiukaitis Antanas. *Lietuvių enciklopedija*. Tryliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958, p. 152 – 153.

⁸ P., K. 40 metų teismo darbo. *Dienos naujienos*. 1931, 16: 1.

Lietuvos teisei kultūrai, o jie matuojami ne tiek išnagrinėtų bylų ir parengtų teisės aktų projektų skaičiumi, kiek atliktų darbų kokybe ir reikšme Lietuvai bei jos teisei.

Tyrimo tikslas

Atskleisti Lietuvos teisinės kultūros raidą ir jos būklę Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse 1918 m., atskleisti ir įvertinti A. Kriščiukaičio teisinę mokslinę, pedagoginę ir praktinę veiklą per Lietuvos teisinės kultūros raidos prizmę, parodyti jo indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

Tyrimo uždaviniai

Siekiant nustatyti tyrimo tikslo, keliami šie uždaviniai:

- išanalizuoti teisinės kultūros sampratas, požymius ir nustatyti ją išreikšiančius teisinės būties parametrus;
- apibrėžti teisinės kultūros paveldą atkurtoje Lietuvos valstybėje, nustatyti Lietuvos teisinės tradicijos ir teisinės kultūros santykį;
- remiantis teisinę kultūrą išreiškiančiais teisinės būties parametrais išanalizuoti Lietuvos teisės ir teisinės kultūros raidą, teisinės kultūros būklę Lietuvos valstybės atkūrimo metu;
- įvertinti A. Kriščiukaičio teisinę mokslinę, pedagoginę ir praktinę veiklą, atskleisti A. Kriščiukaičio indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

Tyrimo objektas

Atsižvelgiant į tyrimo tikslą, tyrimo objektą galima skaidyti į kelias dalis: Lietuvos teisinės kultūros raida ir jos būklė Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse bei A. Kriščiukaičio teisinė veikla atkurtoje Lietuvos valstybėje. Atkreiptinas dėmesys, kad nors šio darbo objektą ir galima skaidyti į dalis, tačiau šios dalys tarpusavyje yra tarpiai susijusios. Neįmanoma išanalizuoti A. Kriščiukaičio indėlio į Lietuvos teisinę kultūrą be teisinės kultūros raidos ir jos būklės analizės. Atitinkamai Lietuvos teisinė kultūrinė situacija nulėmė A. Kriščiukaičio teisinės veiklos pobūdį ir tikslus.

Pažymėtina, kad šiame darbe siekiama nagrinėti pagrindines Lietuvos teisinės kultūros raidos tendencijas, nulėmusias atkurtos Lietuvos teisinės kultūros būklę ir specifiką. Be išsamesnės teisinės kultūros raidos analizės sunku suprasti daugelį atkurtos Lietuvos teisinės kultūros problemų, įskaitant teisinio partikuliarizmo, lietuvių teisinės kalbos naudojimo, teisinio švietimo ir kitas.

Teisinė kultūra disertacijoje nagrinėjama kaip daugelį aspektų apimantis teisinis reiškiny, kurį tiria įvairūs teisės mokslai – teisės teorija, lyginamoji teisė, teisės sociologija, teisės istorija, taip pat kiti mokslai – kultūrologija, filosofija, sociologija, antropologija ir t.t. Teisinės kultūros sampratos problemų sąsajos su bendrosios kultūros sampratos problemomis įpareigoja praplėsti tyrimo objektą ir lemia kompleksinės analizės, tarpdisciplininių mokslinių žinių apibendrinimo poreikį. Tyrime pagrindinis dėmesys skiriamas Lietuvos teisinės kultūros konteksto, objektinės ir subjektinės teisinės kultūros analizei bei konkrečiau asmens teisinės kultūrinės veiklos įvertinimui.

Tai sąlygoja poreikį analizuoti bendrosios ir asmeninės teisinės kultūros reiškinius, jų struktūrą, požymius ir rodiklius, kuriais vadovaujantis būtų galima įvertinti konkretaus asmens teisinę veiklą ir jo atliktus teisinius darbus.

Atsižvelgiant į tyrimo apimties ribas, ir tai, kad Lietuvos teisinės kultūros analizė darbe nėra savitikslių, Lietuvos teisinė kultūra tiriama nuo rašytinės teisės atsiradimo, analizuojant esminius teisinės kultūros bruožus bei faktorius, nulėmusius tolesnę teisinės kultūros raidą ir jos savitumą, teisinės kultūros būklę Lietuvos valstybės atkūrimo metu. Teisinė kultūra ir jos pokyčiai atkurtoje Lietuvos valstybėje chronologine prasme analizuojami atsižvelgiant į A. Kriščiukaičio teisinės mokslinės ir praktinės veiklos Lietuvoje laikotarpį (1918–1933 m.), kurio metu A. Kriščiukaitis ėjo Vyriausiojo tribunolo pirmininko, Lietuvos Universiteto Teisių fakulteto profesoriaus, Teisinių draugijos pirmininko ir jos leisto žurnalo „Teisė“ vyriausiojo redaktoriaus pareigas, dirbo Valstybės taryboje, taip pat atliko kitus svarbius lietuviškos teisinės literatūros redagavimo bei teisinių terminų kūrimo darbus.

Šiame tyrime nekeliamas tikslas detaliam iširti A. Kriščiukaičio veiklos metu buvusį, ar juo labiau šiandien esantį visuomenės teisinės kultūros lygį ir su juo susijusias teises ir socialines problemas. Atskiri su tyrimo tema susiję visuomeninės teisinės kultūros klausimai darbe nagrinėjami per subjektinės teisinės kultūros, A. Kriščiukaičio teisinės veiklos prizmę, stengiantis atskleisti A. Kriščiukaičio indėlį į Lietuvos teisės, teisinės kultūros raidą, to indėlio santykinį svorį ir reikšmę.

Ginamieji teiginiai:

1. Teisinė kultūra objektyviu požiūriu apima dvasines ir materialias teises vertybes bei teisinę sistemą kaip kultūrinį ir socialinį fenomeną. Objektinės teisinės kultūros lygis yra keliamas per asmeninius įnašus, todėl asmeninė teisinė kultūra yra subjektyvusis teisinio gyvenimo kokybės kėlimo faktorius.
2. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje parengtus teisinius kodeksus (Lietuvos Statutus), 1791 m. konstituciją ir jų pagrindus suformuotą teisinę sistemą galima vertinti kaip į būsimą teisinį progresą bei modernios visuomenės modelio formavimąsi nukreiptą luominės visuomenės ir naujų teisės idėjų bei principų sintezę.
3. Rusijos imperijos okupacijos laikotarpiu primestas teisinis režimas pakeitė vyravusias teisinės minties vystymosi tendencijas ir nusmukdė Lietuvos teisinę kultūrą. Šalies teisinė tradicija buvo pertvarkyta pagal Rusijos imperijai būdingus legitimizmo, patvaldystės ir autokratijos principus. Imperijos okupacinė politika, pasireiškusi tautine diskriminacija, spaudos lietuviškais rašmenimis draudimu, Vilniaus universiteto uždarymu, lietuvių nacionalinio atgimimo veikėjų persekiojimu ir kt., nulėmė besivysčiusios teisės kaip laisvės apsaugos įrankio sampratos vartimą teisės kaip okupacinės valdžios priešpaudos įrankio sampratą. Okupacinės Rusijos imperijos valdžios vykdytos politikos nulemti teisės ir teisinės kultūros pokyčiai lėmė daugelį Lietuvos valstybės atkūrimo, teisinių institucijų steigimo ir jų veiklos sunkumų.

4. Teisininkas A. Kriščiukaitis reikšmingais darbais ir įvairiapusiška teisine veikla svariai prisidėjo prie Lietuvos teisės sistemos kūrimo ir tobulinimo, teisės mokslo plėtojimo bei būdamas pavyzdžiu visiems Lietuvos teisėjams ir teisininkams įnešė reikšmingą indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

Darbo mokslinis naujumas, teorinė ir praktinė reikšmė

Pasirinkta darbo tematika – tiek Lietuvos teisinė kultūra, tiek Antano Kriščiukaičio teisinė veikla lietuviškoje teisinėje literatūroje yra mažai tyrinėta. Ši disertacija yra vienas pirmųjų bandymų 1918 m. valstybės atkūrimo procesą analizuoti iš teisinės kultūros raidos pozicijų – remiantis tiek objektinės, tiek subjektinės teisinės kultūros aspektais. Toks požiūris leidžia konkrečiau įvertinti Lietuvos valstybės atkūrimo darbų mastą, atskleisti iš pirmo žvilgsnio nepastebimus teisinės kultūros pokyčius, tačiau kartu tai bandymas į Lietuvos teisinę kultūrą, į jos problemas pažvelgti per asmens veiklos, kūrybos prizmę. Kompleksinis požiūris leidžia pamatyti ne tik bendrą atkurtos Lietuvos valstybės, kaip visos lietuvių tautos kūrybos objekto, vaizdą, bet ir išvelgti vieną iš jo fragmentų – asmeninį A. Kriščiukaičio indėlį.

Darbe daug dėmesio skiriama teoriniams teisinės kultūros sampratos, pagrindinių jos komponentų – objektinės ir subjektinės teisinės kultūros, taip pat su jais susijusių teisinės kultūros bei teisės ir kultūros sąsajų klausimams. Teisinė kultūra tyrinėjama tiek kaip su teise susijęs normatyvinis ir vertybinis žmogaus elgesio reguliatorius, tiek kaip daugelį teisinės tikrovės reiškinių apimantis kompleksas, tiek kaip žmogaus kūrybinės veiklos teisinėje sferoje procesas ir rezultatas. Teisinės kultūros tyrinėjimų reikšmę parodo glaudžios teisinės kultūros sąsajos su teisės viršenybės, pilietinės visuomenės, teisinės valstybės ir kitais demokratiniiais teisės principais, jos svarba teisėkūros, teisės taikymo procesams, bendrai valstybės teisėtumo būklei. Teisinės kultūros tyrimai ypač aktualūs postsovietinėse šalyse, kur egzistuoja pastebimas atotrūkis tarp teisės normų ir kasdienės elgsenos.

Darbe nemažai dėmesio skiriama Lietuvos teisės, teisinės kultūros raidai, bandant ieškoti atsakymų į Lietuvos teisės mokslui vis dar aktualius Lietuvos teisinio paveldo apibrėžimo, valstybės, teisės ir teisinės kultūros tęstinumo klausimus ir kitas problemas.

Šio tyrimo rezultatai gali būti panaudoti vykdant tolesnius šios tematikos tyrinėjimus, taip pat dėstant įvairius teisės kursus aukštosiose mokyklose.

Tyrimo rezultatų apibavimas

Disertacija svarstyta ir aprobuota Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos ir istorijos katedroje.

Tyrimo rezultatai buvo paskelbti publikuojant mokslinius straipsnius Mykolo Romerio universiteto mokslinių darbų žurnaluose „Jurisprudencija“ ir „Socialinių mokslų studijos“. 2008 m. žurnale „Jurisprudencija“ išspausdintas straipsnis „Antanas Kriščiukaitis – Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pirmininkas“, Nr. 10, p. 32 – 43; 2009 m. žurnale „Socialinių mokslų studijos“ išspausdintas straipsnis „Antano Kriščiukaičio akademinė veikla“, Nr. 2, p. 47 – 63.

Tyrimų metodika

Atliekant tyrimą buvo naudojami sisteminės analizės, istorinis, loginis, dokumentų analizės, indukcinis, lyginamasis, lingvistinis, apibendrinimo, analogijos ir kiti metodai.

Tyrimo objekto sritis lėmė, kad daugiausia buvo naudojamos sisteminės analizės, loginiu, o taip pat istoriniu, dokumentų analizės ir lyginamuoju metodais.

Sisteminės analizės ir loginiu metodais buvo naudojamosi kompleksiskai tiriant teisinės kultūros reiškinį, jo sąsajas su kultūra ir teise; derinant šiuos metodus buvo analizuojamos teisinės kultūros kaip savarankiško reiškinio koncepcijos, teisinės kultūros reiškinio struktūra ir elementai, požymiai. Naudojantis loginiu metodu buvo tiriamos įvairios teisės mokslininkų nuomonės, jų teiginiai lyginami su šio tyrimo rezultatais ir priklausomai nuo rezultato mokslininkų nuomonėmis buvo remiamasi arba joms išsakoma pagrįsta kritika.

Naudojant istorinį, dokumentų analizės metodus buvo tiriamos A. Kriščiukaičio teisinės veiklos aplinkybės, nustatomi ir įvertinami atlikti darbai ir jų rezultatai. Pasitelkiant istorinį, loginį bei sisteminės analizės metodus buvo vertinami A. Kriščiukaičio nuopelnai, nustatoma jo asmeninė iniciatyva ir indėlis į įvairių teisinių procesų vyksmą, teisės aktų rengimą ir tobulinimą, teisinių institucijų steigimą ir funkcionavimą.

Naudojant istorinį, dokumentų analizės, lingvistinį, sisteminės analizės ir kt. metodus buvo vertinamas A. Kriščiukaičio nuopelnai diegiant lietuvių kalbą teisės srityje bei indėlis į lietuviškos teisinės terminijos formavimą.

Naudojant indukcinį, dokumentų analizės, loginį metodus buvo analizuojama teismų praktika, Vyriausiojo tribunolo priimti sprendimai, kiti dokumentai. Tai leido nustatyti A. Kriščiukaičio kaip Vyriausiojo tribunolo pirmininko ir teisėjo veiklos bruožus ir rezultatus.

Tyrimų apžvalga

Atliekant tyrimą buvo remiamasi Lietuvos teisės aktais, teismų praktika, Lietuvos centrinio valstybės archyvo dokumentais, mokslininkų tyrimais ir spaudos publikacijomis.

Įvairiems teoriniams teisinės kultūros klausimams daug dėmesio skiria Lietuvos mokslininkai V. Šlapkauskas, A. Vaišvila, taip pat užsienio mokslininkai S. S. Aleksejevas, H. Bermanas, E. Blankenburgas, R. Cotterrellis, L. Friedmanas, V. Gessneris, N. A. Gorbatok, Ž. Karbonjė, S. J. Kaškinas, V. P. Kazimirčiukas, I. A. Klimenko, V. N. Kudriavcevas, V. V. Lazarevas, P. Legrandas, S. S. Mailianas, G. Malcevas, W. Menskis, J. H. Merrymanas, S. Miyazawa, G. V. Nazarenko, V. C. Nerseciancas, T. Parsonas, A. V. Poliakovas, V. P. Salnikovas, A. P. Semitko, C. Varga, A. F. Višnevskij, N. N. Voplenko. Įvairūs teisės sampratos aspektai buvo nagrinėjami remiantis klasikų D. Austino, E. Ėrlichio, D. Finio, O. V. Holmsio, R. Jeringo, H. Kelseno, K. Levelyno, R. Paundo, L. Petražickio, C. Wolfo darbais.

Mokslinė literatūra Lietuvos teisinės kultūros tema nėra gausi. Vienas pirmųjų Lietuvos autorių, skyręs dėmesį Lietuvos teisinės kultūros klausimams (tiesa, vietoje

šios sąvokos naudodamas teisinės sąmonės sąvoką) buvo Vytauto Didžiojo universiteto profesorius P. Leonas. Paminėtinas jo pranešimas 1926 m. Lietuvos teisininkų draugijos suvažiavime ir jo pagrindu „Teisėje“ išspausdintas straipsnis „Lietuvos teisininkai ir Lietuvos teisinė sąmonė“, kuriame nagrinėjama Lietuvos teisės ir visuomenės teisinės sąmonės atotrūkio problema, analizuojamos bendros ir Lietuvos specifinės atotrūkio priežastys ir jo įveikimo būdai. Lietuvos teisinės kultūros aspektus, teisę ir teismų veiklą analizuoja 1922 m. įkurtame Lietuvos universitete (1930 m. pervadintame Vytauto Didžiojo universitetu) dirbę mokslininkai, taip pat teisininkai praktikai V. Fridšteinas, Z. Ivinskis, A. Janulaitis, P. Klimas, J. Lappo, M. Romeris, A. Šapoka, K. Jablonskis; išeivijos istorikai K. Avižonis, P. Čepėnas, A. Pliateris, J. Puzinas, V. Trumpa. Lietuvos teisinės kultūros tyrimams svarbūs V. Andriulio, S. Lazutkos, J. Machovenko, M. Maksimaičio, V. Raudeliūno, S. Vansevičiaus, taip pat užsienio mokslininkų I. A. Isaevo, M. K. Ljubavskio, V. I. Pichetos, P. P. Muzychenko ir kitų darbai.

Antano Kriščiukaičio veikla yra sulaukusi tiek amžininkų, tiek šio laiko mokslininkų dėmesio. Jai dėmesio skyrė ir Antano Kriščiukaičio nuopelnus pabrėžė jau minėti garsūs minėti mokslininkai M. Čepas, P. Leonas, M. Romeris, Z. Toliušis, J. Tumas-Vaižgantas; oficialieji asmenys – Prezidentas A. Smetona, teisingumo ministras A. Žilinskis ir kiti. 1931 m. daug to meto spaudos dėmesio susilaukė A. Kriščiukaičio 40 metų teisingumo tarnybos jubiliejus⁹, paminėtas ir Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto tarybos specialiai surengtame iškilmingame posėdyje¹⁰.

Aptariant tyrimus skirtus A. Kriščiukaičio veiklai, būtina paminėti profesoriaus M. Maksimaičio indėlį. Profesoriaus straipsniai „Prie lietuviškosios teisės kalbos ištakų“, „A. Kriščiukaitis-Aišbė ir teisininkų kalba“, „Temidės tarnas, savas gimtosios kalbos baruose“, „Profesoriaus Antano Kriščiukaičio gyvenimo prioritetai: teisė ir gimtoji kalba“ padeda pagrindus tolesnėms A. Kriščiukaičio veiklos studijoms.

Darbo struktūra

Darbo struktūrą sąlygoja temos specifika. Darbą sudaro įvadas, trys dėstomosios dalies skyriai, išvados ir literatūros sąrašas.

Pirmajame darbo skyriuje siekiant nustatyti metodologinius darbo pagrindus, atliekama teorinė teisinės kultūros reiškinių analizė, aptiriamos kultūros, teisės ir teisinės kultūros sąsajos, teisinės kultūros samprata, struktūra, funkcijos. Daug dėmesio skiriama asmeninės, profesinės teisinės kultūros sampratai. Teisinė kultūra nagrinėjama kompleksiskai: a) kaip valstybėje galiojančios teisės sistemos, teisiųjų reiškinių visuma; b) kaip visuomenės teisiųjų vertybių sistema; c) kaip asmeninės veiklos procesas ir jos rezultatas. Atsižvelgiant į atliktos teisinės kultūros reiškinių analizės rezultatus, išskiriami teisinės kultūros kaip dvasinių ir materialinių vertybių visumos, kaip teisinės veiklos ar kūrybos proceso, kaip pažiūrų į teisę, teisiųjų žinių ir gebėjimų sistemos

⁹ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas). *Rytas*. 1931, 88: 2.; K., P. 40 metų teismo darbo. *Dienos naujienos*. 1931, 16: 1.; Rašytojo Aišbės sukaktuvės. *Trimitas*. 1924, 207: 6 ir kt.

¹⁰ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1931 m. balandžio 25 d. posėdžio protokolas Nr. 191. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224, p. 115 v - 116 v.

sampratos aspektai. Tyrimas orientuotas į objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros santykį bei jį išreiškiančius teisinės būties parametrus.

Bandant apibrėžti teisės mokslui palyginti naują „teisinės kultūros“ sąvoką, tenka susidurti su tam tikromis problemomis – šios sąvokos abstraktumu, skirtingais jos vartojimo kontekstais ir lygmenimis, neaiškiu santykiu su kitomis bendromis teisinėmis sąvokomis (tokiomis kaip „teisinė tradicija“, „teisės šeima“, „teisinė sistema“, „teisinė sąmonė“, „teisinis nihilizmas“ ir kt.), teisinės kultūros santykiu su teise ir teisinės kultūros vieta teisinėje sistemoje. Darbe analizuojami objekciniai ir subjekciniai teisinės kultūros aspektai, apibrėžiami teisinę kultūrą išreiškiantys teisinės būties parametrai. Išvardintas problemas būtina aptarti norint nustatyti šio darbo metodologinius pagrindus. Remiantis šioje darbo dalyje suformuluota teisinės kultūros samprata ir teisinę kultūrą išreiškiančiais teisinės būties parametrais, darbe bus analizuojamas Lietuvos teisinis kultūrinis paveldas, teisinės kultūros būklė nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo laikotarpiu ir jos raida, tiriama teisininko Antano Kriščiukaičio veikla Lietuvos teisinės kultūros raidos kontekste.

Antrasis darbo skyrius skiriamas atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros paveldo nustatymui bei Lietuvos teisinės kultūros ir jos raidos analizei. Siekiant apibrėžti atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros paveldo ribas, aptariami Lietuvos valstybingumo, teisės, teisinės kultūros tęstinumo klausimai ir probleminiai jų aspektai, tęstinumo vertinimas atkurtoje Lietuvos valstybėje. Šiame skyriuje tiriama Lietuvos teisinės kultūros raida, daugiausiai dėmesio skiriant teisinės tradicijos, teisės sampratos, teisinės minties ir jų pokyčių vystymosi analizei. Darbe tiriami Lietuvos Statutai, juose įtvirtintų teisės principų susiformavimas ir vystymasis, visuomenės teisinės sąmonės, teisės sampratos, požiūrio į teisę ir teisinę sistemą pokyčiai. Dėmesys skiriamas teisinio švietimo vystymuisi, studijoms Vilniaus universitete, teisinės minties plėtojimuisi ir kryptingumui. Darbe analizuojamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo praradimo pasekmės krašto teisinei tradicijai ir teisinei kultūrai. Siekiant visapusiškai ištirti Lietuvos okupacijos pasekmes krašto teisinei tradicijai ir teisinei kultūrai, skiriamas dėmesys Rusijos Imperijos teisės, teisinės kultūros vystymuisi ir jos savitumui. Norint išsiaiškinti atkurta Lietuvos valstybei būdingas teisės, teisinės kultūros problemas, analizuojami Lietuvoje galiojusios teisės, teisinės minties, teisinio švietimo pokyčiai; visuomenėje vyravusios teisės sampratos, požiūrio į teisę ir teisinę sistemą permainos Lietuvos okupacijos laikotarpiu. Skiriamas dėmesys prarastos valstybingumo tradicijos vertinimams ir jo pokyčiams visuomenėje, bandymams šią tradiciją atkurti. Remiantis Lietuvos teisinės kultūros raidos, vykdytos okupacinės valdžios politikos analize, apžvelgiamos pagrindinės Lietuvos teisinės kultūros raidos tendencijos, atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros būklė, vidaus ir išorės veiksnių, okupacinės politikos nulemti ypatumai.

Trečiojoje darbo dalyje skiriamas dėmesys atkurtos Lietuvos teisinei kultūrai, Lietuvos teisės, teisinės kultūros vystymosi procesui ir garsaus lietuvių teisininko A. Kriščiukaičio indėliui į jį. Siekiant išsamiai ištirti A. Kriščiukaičio veiklą ir jo nuopelnus, jo asmeninę teisinę kultūrą, supažindinama su pagrindiniais garsiojo teisininko gyvenimo įvykiais, trumpai apžvelgiama jo kaip teisininko ir bendra kultūrinė veikla iki grįžimo į Lietuvą 1918 m. Darbe analizuojama Antano Kriščiukaičio profesinė veikla

teisėkūros, lietuvių teisinės kalbos ir terminijos plėtojimo srityse, mokslinė ir pedagoginė veikla Lietuvos universiteto Teisių fakultete, jo nuopelnai steigiant teismus ir vadovaujant Vyriausiajam tribunolui. Analizuojant A. Kriščiukaičio teisinę veiklą ir siekiant parodyti jo nuopelnus Lietuvos teisinei kultūrai, atsižvelgiama į bendrą tuometinį teisinį valstybės gyvenimą, svarbiausius jo įvykius, pagrindines problemas.

I. TEISINĖ KULTŪRA KAIP ORGANIŠKA TEISINĖS SISTEMOS DALIS

Teisinės kultūros sąvoka yra naudojama daugelyje socialinių mokslų, todėl nemažai mokslininkų atkreipia dėmesį į platų jos turinį ir daugiareikšmiškumą. Štai Stenfordo universiteto Teisės mokyklos profesorius J. Merymanas pateikia vieną plačiausių teisinės kultūros apibrėžimų: „bet kuris kultūros aspektas, liečiantis teisę, yra teisinės kultūros dalis“¹¹. Didžiosios Britanijos Kardifo universiteto profesorius D. Nelkenas, didelę savo mokslinės veiklos dalį paskyręs įvairių teisinės kultūros klausimų tyrinėjimams, atkreipia dėmesį į nevienareikšmį teisinės kultūros sąvokos naudojimą. D. Nelkenas pastebi, kad vieni mokslininkai į teisinės kultūros apibrėžimą įtraukia teisės aktuose įtvirtintas teises taisykles (vadinamą „knygų teisę“), kiti priešingai, neįtraukia; vieni teisinę kultūrą apriboja iki teorinių nuostatų, kiti išplečia, įtraukdami ir praktinę elgseną; kai kurie mokslininkai teisinę kultūrą priešpriešina valstybinei santvarkai, kiti mano, kad teisinė kultūra ją apima; kai kurie mano, kad tik santykinai „trunkamas“ elgesys (įpročiai ir nuostatos) gali būti laikomas teisine kultūra, kiti su tuo nesutinka¹².

Teisinės kultūros sąvokos apibrėžimų įvairovę atspindi ir teisinės kultūros reiškinį tyrinėjantių mokslininkų pateikiami apibrėžimai, kuriuose teisinė kultūra siejama su intelektualiniu (žinojimo, suvokimo), valiniu (praktinio elgesio) ar abiem šiais žmogaus veiklos elementais. Pavyzdžiui, vienas pirmųjų teisinės kultūros sąvokos įdiegimo teisės sociologijos moksle pradininkų Stenfordo universiteto profesorius L. Frydmanas teisinę kultūrą apibrėžia kaip visuomenės ar jos dalies idėjas, vertybes, lūkesčius ar požiūrį į teisę ir teises institucijas¹³. Tuo tarpu minėto tyrinėtojo D. Nelkeno nuomone, teisinės kultūros sąvoka dažniausiai naudojama tiriant į teisėtumą orientuotą elgesį, ja apibrėžiant santykinai stabilius teisiškai orientuoto socialinio elgesio modelius ir nuostatas¹⁴. Kiti mokslininkai teisinę kultūrą apibrėžia plačiau, akcentuodami ir intelektualinį, ir valinį žmogaus veiklos aspektus, teisei kultūrai priskirdami tiek pačią veiklą, tiek jos procese sukurtas vertybes, materialinius ir dvasinius kūrinius, tame tarpe ir iš kartos į kartą perduodamas visuotinai priimtas elgesio normas ir pavyzdžius¹⁵. Tokio universalaus teisinės kultūros apibrėžimo pavyzdį pateikia Mykolo Romerio universiteto profesorius V. Šlapkauskas, nurodydamas, kad teisinė kultūra – tai „įgyvendintų ir idealių teisiųjų priemonių sistema, kuria apibūdiname visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo lygį“¹⁶.

¹¹ Legrand, P. John Henry Merryman and Comparative Legal Studies: A Dialogue. *The American Journal of Comparative Law* [interaktyvus]. 1999, Winter, vol. 47, No. 1: 40 [žiūrėta 2008-10-24]. <<http://www.jstor.org/stable/840997>>.

¹² Nelken, D. Legal Culture. *Elgar encyclopedia of comparative law*. Edited by J. M. Smits. Great Britain, Bodmin, Cornwall: Edward Elgar Publishing Ltd, 2006, p. 374.

¹³ Friedman, L. M. The Concept of Legal Culture: A Reply. *Comparing Legal Cultures*. Edited by D. Nelken. Aldershot: Dartmouth Publishing company, 1997, p. 34.

¹⁴ Nelken, D., *op. cit.*, p. 372, 374.

¹⁵ Kazimirchuk, V.; P., Kudrjavcev, V. N. *Sovremennaja sociologija prava* [Modern sociology of law]. Moskva: Jurist, 1995, p. 120.

¹⁶ Šlapkauskas, V. *Teisės sociologijos pagrindai*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2004, p. 501; Taip pat žr.: Šlapkauskas, V. The Inner Tensions of Legal Culture in Consumer Society. *Jurisprudencija*. 2010, 4(122): 373 - 374.

Reikia paminėti pasitaikančią nuomonę, kad teisinės kultūros sąvoka nėra pakankamai ištirta ir nusipelno išsamesnių tyrinėjimų. Pavyzdžiui, Bremeno universiteto profesorius V. Gesneris teisinės kultūros apibrėžimo klausimu yra skeptiškas – jo nuomone, teisės sociologija skiria per didelį dėmesį nacionalinėms teisinėms kultūroms, nesugeba racionaliai atsiritoti nuo savų nacionalinių tradicijų ir dėl šių priežasčių dar negali pateikti teisinės kultūros kaip kompleksinio reiškimo apibrėžimo¹⁷. Panašaus požiūrio besilaikantys lyginamosios teisės tyrinėtojai K. Zweigertas ir H. Kotzas pastebi, kad ši problema apsunkina perspektyvius lyginamuosius nacionalinių teisių kultūrų tyrinėjimus ir turi būti išsamiau plėtojama¹⁸. Mokslininkų pastebėjimų dėl kai kurių egzistuojančių teisinės kultūros tyrimų problemų nereikėtų suprasti kaip raginimo atsisakyti tyrinėti šį reiškinį apskritai; tai greičiau pozityvi šios sąvokos naudojimo kritika, skatinanti tiksliau apibrėžti jos naudojimą ir taip išvengti pasitaikančio daugiareikšmiškumo.

Semantinė teisinės kultūros sąvokos analizė parodo teisinę kultūrą kaip teisės ir kultūros reiškinį sąlyčio sritį, tačiau apibrėžti **teisės, kultūros ir teisinės kultūros santykį** nėra paprasta. Viena vertus, šie reiškiniai negali būti analizuojami atskirai nuo visuomenės instituto, visuomenės ir individo ryšio. Tai sąlygoja teisės, kultūros ir teisinės kultūros sąvokų nevienareikšmiškumą, mikro ir makro prasmų aspektus. Tuo remdamasis žinomas lietuvių kilmės mokslininkas V. Kavolis įspėja, kad visuminė kultūros samprata yra problemiška ir pavojinga: pirma, ji gali paskatinti ieškoti ryšių ten, kur jų nėra ir perdėti kultūros sistemiškumą, antra, gali paskatinti kalbėti apibendrintai ir taip atsisakyti specifinių vienai ar kitai kultūrai būdingų detalių¹⁹. Kita vertus, teisės ir kultūros lyginimas kelia tam tikrų metodologinių sunkumų. Lyginant skirtingų mokslų sritims priklausančius reiškinius, naudojamas sąvokas tenka perkelti į kito mokslo sritį, joms suteikti kitus aspektus, keisti jų apibrėžties reikšmę. Tokia užduotis dar sunkesnė, jei kalbama apie daugiapakopės sąvokas. Dr. Audronės Žemeckės nuomone, sąvokos kultūra ir teisė, priklausomai nuo konteksto, gali būti aiškinamos kaip: a) bendrosios sąvokos; b) tipologinės sąvokos; c) sąveikaujančios kultūrinės ir teisinės sistemos; d) konkrečios sistemos atskirai²⁰. Vis dėlto, aptariant teisės ir kultūros santykį bendrąja prasme, galima teigti, kad teisė, kaip visuomeninio gyvenimo reguliatorius, reglamentuoja daugelį kultūros ir kūrybos aspektų bei santykių, todėl kultūra ir įvairūs kultūriniai procesai šiuo atžvilgiu yra teisės objektas. Kita vertus, kultūra, kurią galima apibrėžti kaip žmogiškąją veiklą, savo turiniu yra daug platesnė, ir apima tiek teisę, kurią galima laikyti žmogaus veiklos rezultatu ir todėl vienu iš kultūros elementų, tiek ir daugelį kitų sričių.

¹⁷ Gessner, V. Global Approaches in the Sociology of Law: Problems and Challenges. *Journal of Law and Society [interaktyvus]*. 1995, March, Vol. 22, Nr. 1: 89 [žiūrėta 2008-12-10]. < <http://www.jstor.org/stable/1410705>>.

¹⁸ Zweigert, K.; Kötz, H. *Introduction to comparative law*. Third Edition. Oxford: Clarendon press, 1998, p. 67.

¹⁹ Kavolis, V. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 22 – 25.

²⁰ Žemeckė, A. *Kultūros srities valdymas kaip administracinės teisės objektas*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (teisė). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2007, p. 32.

Teisės ir kultūros sąvokų prasminis palyginimas leidžia atkreipti dėmesį į kūrybinio ir vertybinio kultūros²¹ bei normatyvinio teisės aspektų svarbą teisei kultūrai. Teisinės kultūros neįmanoma suprasti be teisės, teisiųjų vertybių, žmogaus ir jo veiklos. Šie aspektai leidžia teisinę kultūrą analizuoti vidinės sistemos požiūriu, atskleidžia individualių ir visuomeninių teisinės kultūros lygmenis, parodo glaudžias teisinės kultūros sąsajas su teise tiek kaip subjekto požiūrį į teisę apskritai, tiek kaip pozityviosios teisės turinio vertinimą. Todėl remiantis Rusijos mokslų akademijos nario, profesoriaus G. Malcevo suformuluota faktinių ir normatyvinių **socialinių reguliatorių sistemos** samprata²², teisinės kultūros atžvilgiu kultūrą galima apibūdinti kaip faktinį (vertybinį) (*tai, kas yra*), o teisę – kaip normatyvinį (*tai, kas turi būti*) socialinius reguliatorius. Tokiu atveju teisinę kultūrą galima laikyti faktinių ir normatyvinių socialinių reguliatorių dinaminės sąveikos išraiška²³, apjungiančia vertybinius ir norminius reguliavimo aspektus ir taip padedančia suvokti ir realizuoti progresyvias elgesio normas.

Svarbi „teisinės kultūros“ sąvokos (taip pat ir kitų giminingų sąvokų – „teisinės tradicijos“, „teisinės sistemos“, „teisės šeimų“) naudojimo sritis – lyginamieji teisiniai tyrinėjimai. Lyginamosios teisės tyrinėtojai diskutuoja dėl šių sąvokų santykio, tačiau galima teigti, kad sąvokų „teisinė sistema“, „teisės šeima“ ir „teisinės kultūros“ są-

²¹ Šiuos kultūros aspektus glaustai išreiškia D. Mačiulio pateiktas apibrėžimas: „kultūra yra tai, kas žmonių pagaminta, ir tai, kas jiems ką nors reiškia“ (Mačiulis, D. *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927 – 1940 metais*. Vilnius: LII Leidykla, 2005, p. 9). Kūrybinį ir vertybinį kultūros aspektus akcentuoja daugelis mokslininkų. Pavyzdžiui, Stafordšyro universiteto profesorius D. Jary kultūrą apibrėžia kaip žmogiškąją kūrybą ir simbolių naudojimą bei pabrėžia, kad negalima paneigti kultūros ir žmogiškosios veiklos ryšio tarpusavio priklausomybės. Todėl kultūra siejama su kūryba, kūrybinės veiklos procesu (Jary, D.; Jary, J. *Collins dictionary of sociology*. Second ed. Great Britain, Glasgow: HarperCollins Publishers, 1995, p. 139-140). Kultūrologijos moksle pateikiama kultūros definicija akcentuoja vertybių kaip kūrybinės veiklos rezultato sampratą: kultūra – tai „istoriškai apibrėžtas visuomenės, žmogaus kūrybinių jėgų ir galimybių išsivystymo lygis, išreikštas žmonių gyvenimo ir veiklos organizavimo tipais ir formomis, o taip pat jų kuriamomis materialinėmis ir dvasinėmis vertybėmis“ (Markova, A. N., et al. *Kulturologija. Istorija mirovoj kultury* [Culturology. History of world culture]. Edited by Markova A. N. Moskva: Juniti, 1995, s. 5).

²² Malcev, G. V. *Socialnye osnovanija prava* [The social bases of law]. Moskva: Norma, 2007, s. 772-773.

²³ Kai kurie mokslininkai, pavyzdžiui N. J. Gurjanovas, ypač pabrėžia šias teisinės kultūros kaip socialinio reguliatoriaus funkcijas. N. J. Gurjanovas teisinę kultūrą laiko reguliatorių ir vertybių kompleksu, sąlygojančiu visuomenėje realiai egzistuojančią teisinę tvarką (Gurjanov, N. J. *Pravovaja kultura: sushhnost, struktura, socialnye funkcinii* [Legal culture: the nature, structure and social functions]. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai (filosofija). Cheboksary: Chuvashskij gosudarstvennyj universitet imeni I.N. Uljanova, 2007, s. 28).

vokos atribojimas didesnių klausimų nekelia²⁴. Tuo tarpu „teisės tradicijos“ sąvoka naudojama gana skirtingomis reikšmėmis, varijuojančiomis nuo jos ir sąvokos „teisės šeima“ reikšmių tapatinimo iki gana artimos „teisinės kultūros“ sąvokai reikšmės. Pavyzdžiui, profesorius J. H. Merrymanas teisės tradiciją apibrėžia kaip „giliai įsišaknijusių, istoriškai sąlygotų pažiūrų į teisės prigimtį, jos vaidmenį visuomenėje ir valstybinėje santvarkoje, tinkamą teisinės sistemos organizaciją ir veikimą, į esamus ar siekiamus teisės kūrimo, taikymo, studijavimo, tobulinimo, mąstymo būdus, sistema“²⁵. Tokiu būdu „teisės tradicijos“ sąvokai suteikiama kultūrinė perspektyva ir tuo pačiu apsunkinamas „teisės tradicijos“ ir „teisinės kultūros“ sąvokų atskyrimas, nes epitetai „giliai įsišaknijusios, istoriškai sąlygotos pažiūros į teisės prigimtį“ gali būti taikomi ir teisinės kultūros atžvilgiu.

„Teisinės kultūros“ ir „teisinės tradicijos“ sąvokų giminingumą patvirtina kai kurie mokslininkai, teigiantys, kad lyginamosios teisės kontekste bendrąja prasme sąvokos „teisinė kultūra“ ir „teisinė tradicija“ dažnai naudojamos kaip sinonimai²⁶. Vis dėlto tarp šių sąvokų galima išvelgti ir skirtumų. Reikia sutikti su profesoriumi J. Merrymanu, teigiančiu, kad „teisinės kultūros“ sąvoka yra siauresnė ir mažiau apibrėžta

²⁴ Senovės civilizacijų teisingumo koncepcijas ir jų įtaką Vakarų teisės tradicijai tyrinėjantis dr. L. Baublys pažymi, kad teisinėje literatūroje naudojamos teisinės tradicijos, teisinės sistemos ir teisinės šeimos sąvokos dažnai turi panašų turinį, apibūdinantį tam tikrą tautos, valstybės ar valstybių teisinį paveldą. Atsižvelgiant į šių sąvokų naudojimo kontekstą, teisinės tradicijos sąvoką galima laikyti plačiausios, o teisinės šeimos – siauriausios apimties. (Baublys, L. *Antikinė teisingumo samprata ir jos įtaka vakarų teisės tradicijai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2005, p. 13). Atkreiptinas dėmesys, kad teisinės sistemos sąvoka dažnai naudojama apibūdinant veikiančiąją nacionalinę pozityviąją teisę, jos reglamentuojamas procedūras ir teisinės institucijas, tuo tarpu teisinių šeimų sąvoka dažniau naudojama lyginamuosiuose teisės tyrinėjimuose grupuojant santykinai autonomiškas nacionalines teises sistemas pagal pasirinktus kriterijus. Tuo pačiu pastebėtina, kad kai kurie mokslininkai teisės tradicijos ir teisės šeimos terminus naudojo savitai. Pavyzdžiui, M. A. Glendon, M. W. Gordon ir Ch. Osakwe terminą teisės tradicija naudojo bendriausia prasme kalbėdami apie Vakarų teisės tradiciją ir šią skaidydami į civilinės, bendrosios ir socialistinės teisės subtradicijas, o pastarąsias į subkultūras. Šie autoriai teisinės tradicijos ir teisinės šeimos sąvokas iš esmės naudojo kaip sinonimus (Glendon, M. A.; Gordon, M. W.; Osakwe, C. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993, p. 8-9, 18). Profesorius H. Bermanas taip pat naudoja teisės tradicijos sąvoką, tačiau visai kita prasme. H. Bermanas jos nesieja su teisės šeimos sąvoka; jis teisės tradicijos sąvoką akcentuoja kaip proceso istorinį tęstinumą, jos realią raidą ir esmines sąsajas (net priklausomybę) su jos raidos kontekstine kultūra. H. Bermanas teisės tradiciją apibrėžia kaip civilizacijos sukurtus ir sąmoningai iš kartos į kartą perduodamus „savitus „teisės“ institutus, vertybes ir sąvokas“, kuriuos lėmė, keitė ir pertraukinėjo revoliucijos. (Berman, H. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 15, 19-28). Naujausiuose moksliniuose tyrimuose laikomasi pozicijos, kad teisės šeimos sąvoka anksčiau buvo naudojama kaip „konstruktyvi metafora“ ir tinkamai tarnavo radikalaus teisinio nacionalizmo metu, kada nacionalinių sistemų santykiai galėjo būti aprašomi tarptautinės teisės arba narystės didesnėse nenorminėse teisinėse šeimose terminais. Profesorius H. P. Glenn pastebi, kad paskutiniu laikotarpiu nacionalinių teisinių sistemų autonomiškas ir jų grupavimas į teises šeimas tampa diskutuotinas (Glenn, P. H. *Legal families and legal traditions. The Oxford handbook of comparative law*. Edited by M. Reimann and R. Zimmermann. New York: Oxford University Press, 2006, p. 422-423).

²⁵ Legrand, P., *supra* note 11, p. 37. Gana panašiai teisės tradicijos sąvoką apibrėžia ir aukščiau minėtas profesorius H. Bermanas.

²⁶ Kaip pastebi Liverpulio Džono Moro (John Moores) universiteto profesorius P. De Cruzas, šių sąvokų panašumas akivaizdus, kai sąvoka kultūra naudojama paveldo („heritage“) prasme (De Cruz, P. *Comparative law in a changing world*. Third edition. London and New York: Routledge-Cavendish, 2007, p. 5).

laike, todėl gali būti suvokiama kaip „vidinė teisinės sistemos logika“²⁷. Panašios pozicijos laikosi Monrealio Makgilo (McGill) universiteto profesorius H. Patrickas Glennas. Jo nuomone, tradicija yra labiau sąlygota chronologiškai ir apima praeities tąsą į dabartį bei būtiną besikartojantį esamajam momentui aktualaus socialinio konteksto perdavimą²⁸. Jei teisinė tradicija siejama su statiškais ir stabiliais socialinės tvarkos formomis²⁹, tai teisinė kultūra siejama su progresyviomis teisinėmis idėjomis, demokratiniomis teisės principais ir teisinės minties laimėjimais. Šių sąvokų skirtumai tampa akivaizdūs, kada „teisinės kultūros“ sąvoka naudojama ne paveldo, o subjektyviai prasme (kaip visuomeninė ar asmeninė teisinė kultūra³⁰).

„Teisinės kultūros“ sąvoka yra glaudžiai susijusi su „teisinės sąmonės“ ir „teisinio nihilizmo“ sąvokomis. Teisinėje literatūroje **teisinė sąmonė** paprastai apibrėžiama kaip teisiųjų žinių, idėjų ir pažiūrų į teisę sistema³¹, apimanti intelektualinį ir vertinamąjį aspektus. Teisinėje literatūroje teisinė sąmonė laikoma struktūriniu teisinės kultūros elementu³². Daugelis mokslininkų taip pat sutaria, kad į teisinės kultūros sferą teisinė sąmonė patenka ne visa savo apimtimi. Jei teisinė sąmonė gali apimti tiek geras, tiek prastas teisinės žinias, teigiamą ar neigiamą teisės vertinimą, tai teisinė kultūra apima tik pozityvią teisinės sąmonės dalį. Teisinės kultūros sferai priklauso tik ta teisinės sąmonės dalis, kuri apima teisės išmanymą, teisingą supratimą, pagarbą teisei ir todėl yra teisėto bei socialiai aktyvaus elgesio prielaida.

Teisinių nihilizmą galima laikyti teisinės kultūros priešybe, tiek kaip teisės vertinimo neigimą (teisės nelaikymas vertybe – teisinis nihilizmas), tiek kaip vertybinio teisės turinio neigimą (teisės viešpatavimo neigimas – įstatymų nihilizmas)³³. Atitinkamai teisinėje literatūroje išskiriami du doktrininio teisinio nihilizmo pavidalai –

²⁷ Legrand, P., *supra* note 11, p. 38, 63.

²⁸ Kartu profesorius H. P. Glennas bando atriboti tradiciją kaip tam tikrą turinį ir turinio formavimo būdą. H. P. Glennas atkreipia dėmesį, kad jei galima kalbėti apie „tradicinį veikimo būdą“, tai tradicija yra veikimo būdas, o ne pats veiksmas (Glenn, P. H. *Legal traditions of the world*. Third edition. New York: Oxford University Press, 2007, p. 12, 13).

²⁹ *Ibid.*, p. 22.

³⁰ Teisinėje literatūroje ir šiame darbe sąvokos „asmeninė teisinė kultūra“ ir „individuali teisinė kultūra“ naudojamos kaip sinonimai, žymintys vieno asmens subjektyvią teisinę kultūrą.

³¹ Reikia atkreipti dėmesį, kad ne visi mokslininkai tapatina teisinę sąmonę ir žinias apie teisę. Pavyzdžiui, prancūzų teisininkas Ž. Karbonjė teigia, kad „jei žmogus turi išvystytą teisinę sąmonę, tai vargu ar jam taip reikalinga informacija apie įstatymą. Turėdamas tokią teisinę sąmonę pilietis galės suprasti kas yra teisėta“ (cituojuama pagal Vengerov, A. B. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. 5-e izd. Moskva: Omega-L, 2008, s. 567). Taigi, Ž. Karbonjė nuomone, tikslios žinios apie įstatymus nėra būtinas teisinės sąmonės elementas.

³² Šlapkauskas, V., *Teisės sociologijos pagrindai*, *supra* note 16, p. 501; Vaišvila, A. *Teisės teorija*. Trečiasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2009, p. 474.

³³ Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 478. Teisinio pozityvizmo atšaka galima laikyti *teisinių legizmą*, kuriam būdingas objektyvių teisės savybių, nepriklausančių nuo įstatymų ir įstatymų leidėjo valios neigimas. Teisinio legizmo atstovai neigia savaiminių teisiųjų vertybių vertingumą ir pripažįsta tik įstatymų kaip privalomų valdžios įpareigojimų vertę. Profesorius V. Nersecianco nuomone, toks įstatymų „vertingumas“ nėra savaimine vertingas teisiniu požiūriu ir yra apibūdinamas ne objektyviais turiningais (pvz., visuomeninis reikšmingumas), o formaliais (visuotinis privalomumas, imperatyvumas ir pan.) požymiais (Nersecianc V. S. *Filosofija prava* [Philosophy of law]. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. Moskva: Norma, 2008, s. 79-80).

teisinis skepticizmas ir teisinis pozityvizmas³⁴. Teisinis nihilizmas gali egzistuoti idėjiniu lygmeniu, tačiau gali būti objektyviai išreikštas kaip sąmoningas teisės normų nesilaikymas, ar laikymasis iškreipiant teisės normų prasmę. Šio reiškinio priežastimis paprastai laikomos tam tikros visuomenės istorinio vystymosi ypatybės ir tradicijos, vyraujantis teisės aktų ir teisinės realybės neatitikimas, aukštas teisės pažeidimų ir nusikalstamumo lygis, sąlygojantis pasitikėjimo teise praradimą. Teisinis nihilizmas klesti kada teisei suteikiamas tik instrumentinis vaidmuo, kada ji prasilenkia su teisingumu, nenuosekliai įgyvendinami teisės principai, kada susiduriama su teisinės sistemos neefektyvumu, žmogaus teisių pažeidimais³⁵. Su teisiniu nihilizmu kovojama įgyvendinant pagrįstą, nuoseklią teisinę politiką, formuojant tvirtas, pastovias teises vertybes, tobulinant teisėkūrą, stiprinant teisėtumą, gerinant teisėsaugos institucijų veiklą. Visuomenės ir asmeninės teisinės kultūros lygio kėlimas yra vienas svarbiausių teisinio nihilizmo įveikimo būdų.

Apibendrinant galima teigti, kad teisinė kultūra yra svarbi, visą teisinę sistemą tampriais sisteminiiais ryšiais susiejanti jos dalis. Teisinė kultūra yra įkūnijama teisine sąmone, teisiniu elgesiu, nors tiesiogiai su jais nesutampa³⁶. Teisinė kultūra yra abipusiais ryšiais susijusi su teise ir laikoma teisės veiksmingumo prielaida³⁷, todėl teisinės kultūros tyrinėjimai, teisinės kultūros lygio kėlimas yra svarbus tinkamam visos teisinės sistemos funkcionavimui. Taipogi teisinė kultūra apima teisinį paveldą, dvasinių ir materialių vertybių, progresyvių teisinių idėjų, demokratinių teisės principų, teisinės minties laimėjimų plėtrą ir todėl naudojama lyginamosios teisėtyros prasme.

Toks teisinės kultūros reiškinio daugialypiškumas lemia gausią teisinės kultūros apibrėžimų įvairovę mokslinėje literatūroje. Neretai teisinės kultūros sąvokai apibrėžti pasirenkamas vienas ar kitas teisinės kultūros aspektas, sudarant teisinės kultūros sąvokos neapibrėžtumo ar net prieštaravimo išpūdį.

Atlikus įvairių teisinėje literatūroje siūlomų teisinės kultūros sampratų analizę, galima išskirti tokias pagrindines teisinės kultūros sampratas: kaip dvasinių ir materialių vertybių visumos, kaip teisinės veiklos ar kūrybos proceso, kaip visuomenės ar atskirų jos narių pažiūrų į teisę, teisinių žinių ar gebėjimų sistemas.

Teisinės kultūros kaip dvasinių ir materialių vertybių visumos samprata teisės moksle naudojama gana plačiai. Teisinę kultūrą per teises vertybes ir jų praktinę iš-

³⁴ Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 478. Be to kai kurie autoriai pastebi, kad teisinis nihilizmas gali būti nukreiptas ne tiek į teisę apskritai, kiek į atskirus teisinius reiškinius – pavyzdžiui specifinius įstatymus ar teisėkūros sritis, atskirus teisės įgyvendinimo būdus, teisinių institucijų veiklą ir pan.

³⁵ Teisinė kultūra savo ruožtu glaudžiai siejama su pagarba teisei ir teisingumui, žmogaus teisėms ir jų įgyvendinimui, o jų negebėjimas siejamas su teisiniu nihilizmu. Šie ryšiai buvo gerai žinomi senovės Romos teisininkams, ką rodo žinomos jų sentencijos: *ius est ars aequi et boni* (teisė yra teisingumo ir gėrio menas, Justinianas), *justitia est constans et perpetua voluntas cuique suum* (teisingumas yra nuolatinis ir amžinas noras kiekvienam užtikrinti jo teises, Digestos), *lex malla, lex nulla* (bloga teisė nėra teisė), *ratio legis est anima legis* (teisės prasmė yra teisės siela), teisė savaime reikalauja, kad jos siektų ir ją gerbtų, Ciceronas ir kt. Apie teisingumą kaip teisės principą Vakarų teisės tradicijoje nuo antikos iki šių laikų žr.: Baublys, L., *supra* note 24, p. 31-235.

³⁶ Šlapkauskas, V., *Teisės sociologijos pagrindai, supra* note 16, p. 501.

³⁷ Prof. A. Vaišvilos teigimu, remiantis teisinės kultūros sąvoka „galima įvertinti pavienio asmens ir visos visuomenės pasiektą gebėjimą gyventi pagal teisės reikalavimus<...>“ (Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 473) Gebėjimas gyventi pagal teisės reikalavimus rodo aukštą asmens teisinę kultūrą ir garantuoja teisės veiksmingumą.

raišką aiškinantys apibrėžimai mokslinėje literatūroje kartais vadinami vertybine teisinės kultūros samprata³⁸. Ši teisinės kultūros samprata leidžia teisinės kultūros sąvoką interpretuoti per teisiųjų vertybių visumos prizmę, atskleidžiant progresyvių demokratiškos ir humanistinių idėjų teisinę išraišką, teisės principų, teisėkūros ir teisės realizavimo technikos vystymą ir kitus pasiekimus. Teisinę kultūrą apibrėžiant per teisinės vertybes, teisinė kultūra ir teisinės vertybės yra sugretinamos, akcentuojamas teisinis progresas, vertybinės teisės charakteristikos.

Šia teisinės kultūros samprata vadovaujasi Vilniaus universiteto Teisės fakulteto profesorius S. Vansevičius, teisinę kultūrą apibrėždamas kaip bendrosios kultūros atmainą, susidedančią iš teisinėje tikrovėje esančių dvasinių ir materialųjų vertybių³⁹. Abstrakčiausio vertybinio teisinės kultūros apibrėžimo pavyzdžiu galima laikyti Rusijos teisingumo akademijos profesoriaus V. Vlasovo pateikiamą apibrėžimą: „teisinė kultūra – tai visų teisinėje sferoje žmogaus sukurtų vertybių visuma“⁴⁰. Reikia pastebėti, kad tokiomis ir analogiškoms teisinės kultūros definicijomis siekiama nusakyti reiškinio esmę, tačiau teisinė kultūra kaip vertybių visuma nesiejama su teisine tikrove ir žmonių elgesiu. Kai kurie autoriai tam skiria daugiau dėmesio ir apibrėždami teisinę kultūrą labiau akcentuoja teisinės kultūros kaip vertybių sistemos praktinę išraišką. Pavyzdžiui, Rusijos Federacijos RAN teisės ir valstybės instituto Teisės teorijos ir istorijos centro vadovas, profesorius V. Nerseciancas laikosi nuomonės, kad pagrindinės šiuolaikinės teisinės kultūros vertybės yra žmogaus ir piliečio teisių ir laisvių pripažinimas, apsauga ir įgyvendinimas. Į tai atsižvelgdamas pačią teisinę kultūrą V. Nerseciancas apibrėžia kaip žmonių gyvenimo teisiniame organizavime pasiektą išsivystymo lygį⁴¹, kurį išreiškia tiek dvasiniai, tiek materialiniai žmonių pasiekimai, gyvenimo sąlygų gerinimo rezultatai. Teisinės kultūros praktinę išraišką akcentuoja ir Rusijos Humanitarinio universiteto teisės fakulteto profesorius A. Semitko ir Uralo valstybinės juridinės akademijos profesorius R. Rusinovas. Jų pateikiamoje definicijoje teisinė kultūra apibrėžiama kaip socialinės, dvasinės, politinės ir ekonominės santvarkos sąlygota kokybinė visuomenės teisinio gyvenimo būklė, pasireiškianti pasiektu teisinės veiklos, teisiųjų aktų, teisinės sąmonės ir apskritai teisinio subjekto raidos lygiu, taip pat valstybės ir pilietinės visuomenės garantuojamu žmogaus teisių ir laisvių laipsniu⁴². Sankt Peterburgo universiteto profesorius V. Salnikovas teisinę kultūrą laiko tiesiog teisine būseną: teisinė kultūra – „ypatingas socialinis reiškinys, kuris gali būti suprantamas ir kaip visuomenės, ir kaip asmenybės teisinė būseną <...>“⁴³. Teisinės kultūros kaip

³⁸ Būtina atkreipti dėmesį, kad vertybinė teisinės kultūros samprata nėra adekvati bendrosios kultūros kaip „antropologinio landšafto“, arba dirbtinės žmogaus sukurtos aplinkos, priešingos gamtiškajai, sampratai. Visa, kas sukurta teisinėje sferoje, paprastai nepriskiriama teisinei kultūrai, nes tai apimtų ir „neigiamus“ teisinės kultūros požiūriu reiškinius, tokius kaip neteisėti veiksmai, piktnaudžiavimas teise ir pan.

³⁹ Vansevičius, S. *Valstybės ir teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000, p. 174.

⁴⁰ Vlasov, V. I. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Rostov n/D.: Feniks, 2002, s. 370.

⁴¹ Nerseciancas, V. S. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva* [General theory of law and state]. Moskva: Norma, 2000, s. 272.

⁴² Alekseev, S. S., et al. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Edited by V. M. Korelskij i B. D. Perevalova. Moskva: Norma, 2003, s. 341.

⁴³ Borisov, V. V., et al. *Obshhaja teorija gosudarstva i prava* [General theory of law and state]. Edited by M. N. Marchenko. 3-oe izd. Tom 3. Moskva: Norma, 2007, s. 508.

teisinės būsenos suvokimas leidžia teisinės kultūros pagalba parodyti teisinės sąmonės, teisėtumo, teisėkūros ir teisinės praktikos ir kitų teisės srityje žmonių sukurtų teisinių vertybių praktinę išraišką. Tokia teisinės kultūros samprata pabrėžiamos teisinės kultūros ir objektyvaus žmonių elgesio sąsajos, o teisinės vertybės nelaikomos savi-tikslėmis, akcentuojamas tų vertybių praktinis įgyvendinimas ir jų įtaka visuomenės teisiniam gyvenimui.

Mokslinėje literatūroje vertybinė teisinės kultūros samprata nėra absoliutinama ir dažnai kritikuojama. Svarbiausias vertybinės teisinės kultūros sampratos privalumas lemia ir jos trūkumus – akcentuojant teisinių vertybių kaip žmogiškosios veiklos rezultatų visumą, pati žmogiškoji veikla kaip procesas iš teisinės kultūros sampratos eliminuojama. Be to, vertinant konkrečios visuomenės teisinę kultūrą kaip vertybių ar teisinių reiškinių visumą, daroma prielaida, kad objektyviai išreikštas visuomenės teisinis sąmoningumas, teisėkūra, teisinė praktika yra jos teisinės kultūros dalis, todėl teisinė kultūra neišvengiamai tapatinama su visuomenės vertybes ir teisinius reiškinius išreiškiančia konkrečia pozityviaja teise ir teisine sistema. Taip teisinei kultūrai gali būti priskirti bendražmogiškų vertybių neatitinkantys teisinio gyvenimo reiškiniai, pavyzdžiui, mirties baismė, įvairios įstatymų bei teisinės sistemos spragos bei trūkumai. Tuo tarpu daugelis mokslininkų sutaria, kad teisinės kultūros sferai priklauso tik progresyvūs, bendražmogiškas vertybes atitinkantys teisinio gyvenimo elementai.

Nekyla abejonių, kad pagrindiniai kultūringumo teisinėje sferoje rodikliai yra gilios teisinės žinios, platus teisinis pažinimas, teisinė patirtis, teisinės veiklos įgūdžiai, gebėjimai, pati teisinė veikla ir jos kokybė. Galima akcentuoti vieną ar kitą teisinės kultūros požymį, tačiau reikia sutikti su teiginiu, kad būtina ir nuolatinė asmenybės teisinės kultūros sąlyga ir rodiklis yra teisėtas asmens elgesys, arba teisinė veikla⁴⁴, o asmens, pažeidžiančio teisės normas ir besielgiančio neteisėtai, nors ir gerai tas teisės normas išmanančio, negalima laikyti teisiškai kultūringu⁴⁵. Taip pat negalima laikyti teisiškai kultūringu asmens, kuris teise piktnaudžiauja, t. y. savo teises įgyvendina ar savo laisvėmis naudojasi nesilaikydamas pozityviosios teisės normų ar pažeisdamas kitų žmonių teises ir teisėtus interesus. Piktnaudžiavimas teise yra viena iš neteisėto elgesio apraiškų⁴⁶, o neteisėtas elgesys su teisine kultūra nesuderinamas.

Atsižvelgiant į teisinio elgesio ir teisinės veiklos svarbą teisinei kultūrai, ši neretai apibrėžiama **kaip teisinės veiklos ar kūrybos procesas**. Taip šį reiškinį apibrėžiantys mokslininkai teisinę kultūrą siūlo nagrinėti per teisinėje sferoje vykdomos žmogiškosios veiklos kaip asmenybės efektyvų ir teisėtą elgesį užtikrinančių intelektualinių ir kūrybinių galimybių prizmę⁴⁷. Teisinę kultūrą kaip veiklos būdų visumą reikėtų su-

⁴⁴ Šlapkauskas, V., *Teisės sociologijos pagrindai*, supra note 16, p. 501; Vaišvila, A., supra note 32, p. 474; Vopenko, N. N. *Pravosoznanie i pravovaja kultura* [Legal consciousness and legal culture] [interaktyvus]. Volgograd: VolGU, 2000, s. 43 [žiūrėta 2009-03-02]. < http://window.edu.ru/window_catalog/files/t25644/volsu212.pdf>; Poljakov, A. V. *Obshchaja teorija prava* [General theory of law]. Sankt-Peterburg: Izdatelskij dom Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2004, s. 458. A. Poliakovas tokia kultūros sampratą vadina „veikline“.

⁴⁵ Šis teiginys teisingas preziumuojant pozityviosios teisės neprieštaravimą prigimtinėi teisei.

⁴⁶ Mikelėnas, V. Piktnaudžiavimas teise: samprata ir įstatymų taikymo problemos (1). *Justitia*. 1996. Nr. 1: 9–10; Mikelėnas, V. Piktnaudžiavimas teise: samprata ir įstatymų taikymo problemos (2). *Justitia*. 1996. Nr. 2: 12–13.

⁴⁷ Vopenko, N. N., supra note 44, p. 43.

prasti plačiąja prasme – ne tik kaip tam tikrus teisės subjektų įgūdžius ar gebėjimus, bet ir daugelį kitų įvairiausių objektyvių teisinio aktyvumo išraiškos būdų⁴⁸. Teisinės kultūros kaip teisinės veiklos ar kūrybos proceso objektyvia išraiška ir rezultatu laikomas teisės subjektų ar jų grupių teisinis elgesys.

Teisinę kultūrą tyrinėjant per teisinės veiklos prizmę, neišvengiamai tenka skirti dėmesį teisėto elgesio kaip teisinės kultūros išraiškos klausimui. Teisėtas elgesys bendriausia prasme apibrėžiamas kaip „<...> elgesys, neprieštaringas teisės normų reikalavimams“⁴⁹. Tai formali teisėto elgesio samprata, priklausanti nuo pozityviosios teisės turinio. Naudojantis formalia teisėto elgesio samprata galima įvertinti asmens elgesio teisėtumą, o kadangi elgesio atitikimas teisės normoms teisinės kultūros požiūriu yra būtinas ir minimalus reikalavimas, t. y. teisinės kultūros minimumas, todėl jį galima laikyti teisinės kultūros požymiu.

Jei formali teisėto elgesio samprata leidžia įvertinti teisinės kultūros minimumą, tai kokybinis teisėto elgesio įvertinimas suteikia galimybę kalbėti apie aukštesnį ar žemesnį veikiančiojo teisinės kultūros lygį. Mykolo Romerio universiteto profesorius A. Vaišvila nurodo aukščiausio lygio teisėto elgesio kokybinį aspektą – socialinį aktyvumą. Profesorius teigia, kad socialiai aktyvus elgesys pasireiškia „<...> visuomenei naudinga veikla, kuria siekiama įtvirtinti žmonių santykiuose teisės viešpatavimą ir kuri pozityviosios teisės požiūriu ne visada teisėta“⁵⁰. Mokslininko nuomone „socialinį teisinį aktyvumą lemia brandi teisinė sąmonė, gilus teisinis įsitikinimas, savarankiškas mąstymas ir ryžtas savarankiškai naudotis savo subjektinėmis teisėmis, vykdyti iš jų išplaukiančias pareigas“⁵¹. Teisinėje literatūroje dažniausiai pateikiami šie socialinį teisinį aktyvumą išreiškiantys elgesio komponentai:

- 1) aktyvi savanoriška visuomeninė, visuomenės organizavimo, visuomeninių organizacijų kūrimo veikla. Tai įvairi visuomenei reikšminga veikla, kylanti iš visuomenei naudingų socialinių grupių interesų bendrumo, kuria siekiama organizuoti visuomenės narius į teisinį pripažinimą turinčias grupes siekiant savo tikslų, paveikti valstybinių ir teisinių institucijų veiklą, jas reformuoti ar ginti pilietines, politines, socialines, kitokias žmogaus teises ir laisves bei jų įgyvendinimą. Tokia veikla apima narystę ir dalyvavimą įvairiose visuomeninėse organizacijose, partijose, draugijose ir asociacijose;
- 2) aktyvi teisės aktų kūrimo ir teisės realizavimo veikla. Tai dalyvavimas rengiant, svarstant, priimant įstatymų ir kitų teisės aktų projektus, dalyvavimas valstybės valdyme, visuomenei svarbių sprendimų priėmime, aktyvus prisidėjimas prie teisės realizavimo ir teisinės tvarkos užtikrinimo;
- 3) šviečiamoji veikla teisinėje sferoje. Tai veikla, kuria siekiama visuomenės nariams suteikti teisinių žinių, ugdyti jų pagarbą teisei ir įstatymams.

V. Salnikovas atkreipia dėmesį, kad teisinę kultūrinę veiklą galima skirstyti į dvi grupes: 1) veiklą tiesiogiai teisinėje sferoje; 2) neteisinio pobūdžio, tačiau su teisine sfera

⁴⁸ Poljakov, A. V., *supra* note 44, p. 458.

⁴⁹ Vaišvila A., *supra* note 32, p. 441.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 444.

⁵¹ *Ibid.*

susijusią veiklą⁵². Teisinėje sferoje vykdomą veiklą V. Kartašovas apibūdina „juridinės veiklos“ sąvoka. Ši sąvoka naudojama kalbant apie teisinių institucijų ir teisės subjektų sąveiką, pabrėžiant teisinio elgesio profesinį, institucinį ar procedūrinį aspektus. Juridinė veikla apskritai laikoma teisės reguliuojama kompetentingų institucijų vykdoma darbinė, administracinė, valstybės valdymo veikla, kuria siekiama įvykdyti visuomenines užduotis ir funkcijas ir taip įgyvendinti visuomeninius, grupinius ir individualius poreikius bei interesus⁵³. Atitinkamai teisinėje literatūroje išskiriamos šios pagrindinės teisinės veiklos formos: teisėkūros, teisės taikymo, teisės aiškinimo, kontrolės, steigimo ir koordinavimo. Tuo tarpu neteisinę, tačiau su teisine sfera susijusią veiklą V. Salnikovas apibūdina kaip, pavyzdžiui, meninius, grožinius kūrinius, išreiškiančius teises idėjas, pažiūras, vertinimus, jausmus ir t. t. Mokslininko nuomone, tokia veikla betarpiškai netampa teisinės kultūros dalimi, tačiau savo idėjiniu turiniu į ją „įsiterpia“⁵⁴.

Teisinės kultūros kaip teisinės veiklos sampratą ir savitą teisinės kultūrinės veiklos klasifikavimą pateikia Amsterdamo laisvojo universiteto profesorius E. Blankenburgas, „teisinės kultūros“ sąvoką nagrinėja per santykį su „teisinės sistemos“ sąvoka. E. Blankenburgas teisinę kultūrą apibrėžia kaip tarpusavio santykius, egzistuojančius šiais keturiais lygmenimis:

- 1) teisinės sąmonės lygis, t. y. vertybės, įsitikinimai, pažiūros teisės atžvilgiu;
- 2) elgesio būdai teisminiame procese arba alternatyvus elgesys (pavyzdžiui, advokatų ir teismų vengimas);
- 3) instituciniai elementai (teisinės profesijos struktūra, teismų organizacija, jų pasiekiamumo infrastruktūra, teisinis išsilavinimas, mokslas ir teisinės kalbos pavyzdžiai);
- 4) materialinė ir procesinė teisė⁵⁵.

Profesoriaus E. Blankenburgo nuomone, „teisinės sistemos“ sąvoka naudojama tik aprašant pozityviosios teisės formaliųjų institutų ir statutų bruožus, tuo tarpu „teisinės kultūros“ sąvoka naudojama įvardinant faktinį teisės taikymą ir naudojimąsi teise⁵⁶. Mokslininkas teigia, kad tokį teisinį elgesį įtakoja ne tik teisės normos, bet ir informacija apie socialinius faktorius, nurodančius kas, kaip ir kada tas teises normas naudoja.

Teisinis elgesys ir teisinė veikla yra ta teisinės kultūros dalis, per kurią teisinė kultūra materializuojama, kuri ją paverčia teisine tikrove. Teisinė kultūra išoriškai objektyvuojama tik per žmogaus veiksmus, todėl teisinės veiklos ar teisinio elgesio laikymas būtina ir nuolatine teisinės kultūros sąlyga bei rodikliu suteikia teisinės kultūros sampratai konkretumo ir analizės galimybių. Tokia teisinės kultūros samprata vertinga tiriant tiek teisingumo kaip valstybinės funkcijos vykdymo sferą, tiek subjektinę teisinę kultūrą. Ir institucinę, ir subjektinę teisinę veiklą galima vertinti kokybės atžvilgiu

⁵² Borisov, V. V., *et al.*, *supra* note 43, p. 512.

⁵³ Vopenko, N. N., *supra* note 44, p. 44.

⁵⁴ Borisov, V. V., *et al.*, *supra* note 43, p. 513.

⁵⁵ Blankenburg, E. R. Gollandskaja pravovaja kultura. *Pravovaja sistema Niderlandov* [Legal System of the Netherlands]. Edited by V. V. Boitsova, L. V. Boitsova. Moskva: Zerkalo. 1998, s. 190.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 190.

pagal jos kaip proceso intensyvumą, taip pat galima išskirti kolektyvinės ar asmeninės veiklos sritis arba formas ir analizuoti jų teisinę kultūrinę vertę.

Be anksčiau išvardintų teisinės kultūros sampratų, **teisinė kultūra** dažnai apibrėžiama **kaip pažiūrų į teisę, teisinių žinių ir gebėjimų sistema**. Šiai teisinės kultūros sampratai reikia priskirti teisinės kultūros ir teisinės sąmonės sąvokas tapatinančių ir šių reiškinių intelektualinį aspektą pabrėžiančių mokslininkų pažiūras. Šios pozicijos atstovais galima laikyti jau minėtą Stenfordo universiteto profesorių L. Frydmaną ir Maskvos Valstybinio universiteto profesorių R. Livšicą. L. Frydmanas teisinę kultūrą apibrėžia kaip žmonių požiūrį į teisę ir teisinę sistemą⁵⁷. R. Livšico nuomone teisinė kultūra apima pagarbą teisei, žmonių teisinį informuotumą, įstatymų išmanymą, pasirošimą įstatymų laikytis ir vykdyti, pagarbą teisingumui, poreikį kreiptis į teismą siekiant apginti savo teises, atsisakymą sprendžiant iškilusius konfliktus naudoti neteisėtas prievartos priemones ir pan.⁵⁸ R. Livšicas teigia, kad teisinės kultūros lygį galima laikyti apibendrintu rodikliu, atvaizduojančiu teisės vietą ir reikšmę visuomenės gyvenime. Panašiai teisinę kultūrą apibrėžia ir Maskvos Valstybinės Juridinės akademijos profesorius A. Vengerovas, teisinę kultūrą laikantis aukštesne ir talpesne teisinės sąmonės forma, apibūdinančia teisinės sąmonės lygį, tame tarpe ir teisės išmanymo lygį⁵⁹.

Teisinėje literatūroje atskleidžiami skirtingi teisinės kultūros aspektai implikuoja skirtingas teisės ir teisinės kultūros sąsajas pagrindinių prigimtinės teisės, istorinės, teisinio realizmo ir pozityvistinės teisės mokyklų pateikiamų teisės sampratų kontekste. **Prigimtinės teisės mokyklos** atstovų požiūriu, pozityviajai teisei gali būti priešpastatoma prigimtinė teisė kaip „teisingos“ teisės idėja, kuria išreiškiama teisinė sąmonė kaip betarpiškas teisės ir neteisės pajautimo jausmas⁶⁰, akcentuojama teisinių vertybių reikšmė ir jų vaidmuo nustatant teisės turinį. Šios teisinės vertybės prigimtinės teisės

⁵⁷ Friedman, L. M. *American law. An introduction*. New York London: W W Norton & Company, 1984, p. 6. Teisinės sąmonės sąvoka žinoma ir profesoriui L. Frydmanui. Šią sąvoką profesorius mini savo straipsnyje „The Concept of Legal Culture: A Reply“. L. Frydmanas, komentuodamas šią sąvoką, ją apibrėžia kaip „populiariąją teisinę sąmonę“ – „eilinių žmonių“ (neprofesionalų) idėjas. Teisinės sąmonės sąvoką profesorius laiko daug siauresne už teisinės kultūros sąvoką, jo nuomone populiarioji teisinė sąmonė yra teisinės kultūros elementas. Profesoriaus nuomone, teisinė kultūra būdinga neeiliniams žmonėms („non-ordinary people“): bankininkams, bendrovių vadovams, teisininkams (Friedman, L. M., *supra* note 13, p. 38).

⁵⁸ Livshic, R. Z. *Teorija prava* [Theory of law]. Moskva: BEK, 1994, s. 82.

⁵⁹ Vengerov, A. B., *supra* note 31, p. 571. Tiesa, A. Vengerovas vis dėlto nurodo kai kuriuos teisinės kultūros ir teisinės sąmonės skirtumus. Jo nuomone, teisinė kultūra, priešingai nei teisinė sąmonė, apima „ir „materialius“ teisės priedus – teisines įstaigas, jų organizaciją, santykius; tiek teisminės, notarinės, arbitražinės ir kitų sistemų svarbą, tiek jų stilių, darbo kultūrą, santykius su piliečiais, jų teisėtų interesų apsaugą, <...> tiek teisinės kultūros sąveiką su kitomis bendrosios kultūros sistemomis – politine, moksline, menine, tiek ir ginčų nagrinėjimo teisme formas, įstatymus leidžiančių institucijų darbą ir pan.“ (Vengerov, A. B., *supra* note 31, p. 571–572).

⁶⁰ Rüthers, B. *Rechtstheorie*. 2., neu bearb. Aufl. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 2005, s. 286. Konstancos universiteto profesorius B. Riuteris pateikia vieną iš daugelio galimų prigimtinės teisės sampratų. Plačiau: Baublys, L., et al. *Teisės teorijos įvadas*. Vilnius: Leidykla MES, 2010, p. 42–110; Arlauskas, S. *Turiningieji teisės pagrindai. Pagrindinių subjektinių teisių teorijos metmenys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 18–38; McCoubrey, H.; White, N. D. *Textbook on jurisprudence*. Third edition. New York: Oxford university press, 1999, p. 59–106; *Law and Philosophy: an introduction with readings*. Ed. T. W. Simon. New York: McGraw-Hill, 2001, p. 58–68; Kaufmann, M. *Rechtsphilosophie*. München: Verlag Karl Alber Freiburg, 1996, s. 30 – 138 ir kt.

mokyklos atstovų požiūriu yra objektyviai privalomos ir galioja nepriklausomai nuo laiko ir erdvės sąlygų ir joms priskiriama aukštesnė nei pozityviajai teisei galia⁶¹. Vadovaujantis šiuo požiūriu, progresyvios teisinės idėjos ir teisinės vertybės yra būtinas teisės elementas, lemiantis glaudų teisės ir teisinės kultūros santykį ir dalinį tapatumą⁶².

Vadovaujantis **pozityvistinės teisės mokyklos** atstovų akcentuojama vien formaliaisiais teisiniais kriterijais apibrėžiama empirinės teisės samprata, teise laikoma prievartinė žmonių elgesio tvarka, nuo kitų socialinių tvarkų besiskirianti jėgos elementu⁶³. Šios mokyklos atstovai atsisakė nuo teisės turinio vertinimo, teisę „išgrynino“ nuo visa, kas nėra teisė griežtąja prasme⁶⁴, todėl teisinę kultūrą, kaip teisiųjų vertybių ir teisės turinio elementą, nuo teisės metodologiškai maksimaliai atskyrė⁶⁵. Tuo tarpu **teisinio realizmo**⁶⁶ atstovai teisės „vystymosi svorio centrą“ iš įstatymų leidybos, teisės mokslo ar net teismų praktikos perkelia į visuomenę⁶⁷ ir pabrėžia, kad „teisės esmė yra jos praktinis įgyvendinimas“⁶⁸. Tokia teisė yra ne išvedama iš teisės principų, o viešpa-

⁶¹ Koller, P. *Theorie des Rechts*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1992, s. 31.

⁶² Teisės, teisinės kultūros ir kultūros sąsajų išraiškų pavyzdžiu gali būti šiuolaikinės prigimtinės teisės teoretiku laikomo D. Finio (John Finnis) fundamentalųjų vertybių teorija. D. Finis teigia, kad egzistuoja septynios fundamentalios, savaime vertingos gėrybės, kurių gerbimas būtinas kiekvieno žmogaus gyvenimo kokybei, nepriklausomai nuo to žmogaus įsitikinimų, pažiūrų ar žmogiškų visuomenių kultūrinių skirtumų. Tai 1) gyvenimas (kaip potencialios plėtros galimybė); 2) žinios (kaip savarankiška, gyvenimo kokybę gerinanti gėrybė); 3) žaidimas (kaip rekreacinis patyrimas ir malonumas); 4) estetinė patirtis (kaip grožio suvokimas); 5) socialumas arba draugystė („geroji“ socialinio gyvenimo pusė); 6) praktinis protavimas (kaip sugebėjimas apmąstyti savo nuostatas ir elgesį); 7) religija (kaip atsakomybė už žmogiškąsias būtybes aukštesniui nei individualiu lygmeniu) (McCoubrey, H.; White, N. D., supra note 60, p. 96-97.) Šios vertybės D. Finio nuomone yra absoliučios ir vertingos pačios savaime, jų nepaisanti teisė D. Finio požiūriu formaliąja prasme gali būti vadinama teise ar turėti įstatymo statusą, tačiau ji neatliks savo socialinės paskirties ir netarnaus visuomenės labui.

⁶³ Pozityviosios teisės sąvoką suformulavęs D. Austinas nurodė, kad pozityvioji teisė tai „teisė, egzistuojanti dėl užimamos padėties (law, existing by position)“ (Austin, J. *The Province of Jurisprudence Determined*. *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [An Anthology of the world of legal thought]. III Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999, s. 400 – 401).

⁶⁴ Kelsen, H. *Grynoji teisės teorija*. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 43, 64-65.

⁶⁵ Teisinio pozityvizmo mokykla teisės ir jos turinio atribojimo klausimu nėra visiškai vieninga. Pagrindinė šios mokyklos metodologinė nuostata yra teisės ir neteisės atskyrimas, tačiau atskyrimo pobūdis, kriterijai ir kiti teisiųjų ir neteisiųjų reguliatorių santykio elementai įvairių teisinio pozityvizmo mokyklos atstovų yra aiškinami skirtingai. Kraštutinę H. Kelseno poziciją galima palyginti su H. L. A. Harto „švelniuoju pozityvizmu“, kuris pripažįsta, jog „pripažinimo taisyklė kaip teisinio galiojimo kriterijus gali apimti moralės principų arba esminių vertybių atitikimą“ (t. y. identifikuojant teisę švelniojo pozityvizmo požiūriu galima vadovautis minėtais principais ir vertybėmis), o teisę apibrėžia kaip „sudėtingą socialinį ir politinį institutą“ (Hart, H. L. A. *Teisės samprata*. Vilnius: Prada, 1997, p. 374, 388).

⁶⁶ Pažymėtina, kad pati teisinės kultūros sąvoka vystėsi ir įgavo didelį populiarumą XIX – XX a., formuojantis teisiniam realizmui, arba kitaip vadinamai „gyvosios“, laisvosios teisės teorijai, vysčiusiai sociologinę teisės sampratą (*Black's Law dictionary*. 9th Ed. Edited by B. A. Garner. St. Paul: West Group, 2009, p. 933, 979; *A Dictionary of Law*. 6th Ed. Edited by E. A. Martin, J. Law. Oxford: Oxford University Press, 2006, p. 501 – 502; *Bolshaja Juridicheskaja Ehnciklopedija* [Big Legal Encyclopedia]. Moskva: Ehksmo, 2008, s. 562 – 563).

⁶⁷ Ehrlich, E. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. 4. Aufl. durchges. u. hrsg. von Manfred Rehbinder. Berlin: Duncker u. Humblot, 1989, s. 12.

⁶⁸ Jhering, R. *Borba za pravo*. *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [An Anthology of the world of legal thought]. III Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999, s. 449.

taujanti gyvenime, „gyvoji“ teisė. Greta pozityviosios teisės „atrandama“ autonomiška, normatyviniais faktais neparemta, tačiau teisės subjektų kultūrinių, asmeninių auklėjimo, išsilavinimo, individualaus vystymosi ir kitų faktorių nulemta intuityvioji teisė⁶⁹. Ši intuityvioji teisė yra nešabloniška, individualaus turinio, kuriama kiekvieno individualaus piliečio, ir dėl savo reguliavimo sričių platumo, menko pozityviosios teisės išmanymo; būtent intuityvioji teisė yra faktinis visuomenės teisinės tvarkos pagrindas, pozityviajai teisei paliekantis tik unifikavimo funkciją oficialaus valstybinio valdymo, teismo veiklos srityse. Vystantis teisiniam realizmui pozityviosios teisės reikšmė vis menkėja, pirmiausia jai paliekant „apibendrintos pozicijos, kurios laikysis teismas, numatymo“⁷⁰ funkciją, vėliau ji dar labiau sumenkinama darant išvadą, kad klaidinga teisėjų veiksmus aprašyti vien tik jų sprendimuose minimomis normomis, nes teisėjai bylas sprendžia vadovaudamiesi savo politiniais ir moraliniais polinkiais, o vieną ar kitą teisės normą jie pasirenka tik kaip savo sprendimo racionalų paaiškinimą. Todėl teisinio realizmo atstovai ragina didesnę dėmesį skirti ne teisėjų kalbą, o jų veiksmų ir teismų sprendimų poveikio visuomenei vertinimui⁷¹. Pati teisė teisinio realizmo požiūriu vertinama kaip individų, visuomenės teisinė veikla, teisės taikymo rezultatas, todėl teisė ir teisinė kultūra maksimaliai suartinamos. **Istorinės teisės mokyklos** atstovų požiūriu teisė suvokiama kaip bendrosios kultūros elementas, kartu su ja istoriškai besivystantis, todėl teisę ir teisinę kultūrą šios mokyklos požiūriu vienija bendra kilmė⁷². Taip pabrėžiamos galiojančios teisės ir socialinių, ekonominių, dvasinių, kultūrinių ir politinių veiksnių tarpusavio sąsajos. Istorinė teisės mokyklos atstovai nacionalinės teisės raidą lygina su nacionalinės kalbos raida ir laiko teisę kultūros elementu, per kurį kalba tautos dvasia⁷³. Nors istorinės teisės mokyklos atstovai linkę pabrėžti nuoseklią ir laipsnišką teisės raidą, tačiau teisė kaip kultūrinis fenomenas gali būti laikomas istorinės galios ir nuomonių kovos dėl „teisingo“ ir „teisėto“ bendro gyvenimo organi-

⁶⁹ Petrazhickij, L. I. *Teorija prava i gosudarstva v svjazi s teoriej npravstvennosti* [Theory of law and state in connection with the morals theory]. Sankt-Peterburg: Lan, 2000, s. 377-393.

⁷⁰ Llewellyn, K. N. Nemnogo realizma o realizme (pagal Lloyd, D.; Freeman, M. Introduction to Jurisprudence. L., 1979). *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [Anthology of world legal thought]. Rukovoditel nauch. proekta Semigin G. Ju. III tom. Moskva: Mysl, 1999, s. 691.

⁷¹ Dworkin, R. *Rimtas požiūris į teises*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004, p. 22. Pats R. Dworkinas pabrėžia teisės principų reikšmę ir kritikuoja pozityvizmą remdamasis „sunkiomis“ bylomis, kada ginčo objekto nereguliuoja aiški norma ir teisėjas privalo bylą spęsti savo diskrecija. R. Dworkino teigimu, tokių bylų sprendimas gali būti prilyginamas teisėkūrai, besiremiančiai teisiniais principais ar jų konsteliacija, o tai paneigia teisės ir kitų socialinių standartų atskyrimą (*Ibid*, p. 76-78).

⁷² Garsaus istorinės teisės mokyklos atstovo C. F. von Savigny teigimu „teisės medžiaga atsiranda ne per savivalę, dėl kurios ji galėtų atsitiktinai vienokia ar kitokia tapti, o per tautos praeities visumą, kildama iš pačios tautos vidinės esmės ir jos istorijos“, taip pat „teisė atsiranda <...> įpročių nusistovėjimo būdu – t. y. visų pirma yra sukuriama kaip tautos tradicijos ir tikėjimas, po to tampa teisės mokslo objektu, taigi, vidinių, tyliai veikiančių jėgų, o ne įstatymų leidėjo savivalės dėka“ (Laufs, A. *Rechtentwicklungen in Deutschland*. 6., überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: De Gruyter Rechtswissenschaften Verlags-GmbH. 2006, s. 230-231.).

⁷³ Reikia pastebėti, kad C. F. von Savigny atstovauja vadinamajam romantiškajam tautos suvokimui ir iškelia tautos dvasios („Volksgeist“) idėją. Ši idėja būdinga XVIII amžiuje vyravusiai kultūros teorijai, pagal kurią švietėjų Montesquieu, Voltaire ir Herder įtakoje kultūra buvo suvokiama kaip vienis, besivystantis nacionalinės raidos rėmuose, nepaisant pasireiškimo skirtingose epochose (*Ibid*).

zavimo produktu⁷⁴. Vertinant iš istorinės teisės mokyklos pozicijų, teisę galima laikyti neatskiriama teisinės kultūros, o taip pat ir bendrosios kultūros istorijos dalimi bei rezultatu.

Reikia pastebėti, kad teisinėje literatūroje pateikiami objektyviusius ir subjektyviusius teisinės kultūros požymius apibūdinantys teisinės kultūros apibrėžimai, jų sąsajos su skirtingomis teisės sampratomis tinkamai neatskleidžia teisinės kultūros ir pozityviosios teisės santykio, teisinės kultūros reikšmės teisėkūroje, teisės aiškinime ir taikyme, taip pat jos vaidmens teisiųjų sistemų sąveikos, teisės recepcijos, internalizacijos, legitimacijos ir kituose procesuose.

Teisinė kultūra, kaip ir teisė vykdydama visuomeninių santykių reguliavimo funkciją, neišvengiamai glaudžiai ir įvairiais aspektais sąveikauja su teise. Visų pirma teisinė kultūra teisei tarnauja kaip jos interpretavimo kontekstas ir kaip jos veikimo aplinka⁷⁵. Profesorius C. Varga nuomone, būtent šis teisinės sistemos komponentas suteikia teisei gyvenimą, daro ją priklausomą nuo vietinės istorijos ir vidinės (nacionalinės) kultūros, apibrėžia jos orientaciją, užtikrina jos imlumą ir reagavimą, o teisės reformos atveju, palaiko arba priešinasi jai⁷⁶. Tai leidžia teisinę kultūrą laikyti tiek objektyvius visuomenės vystymosi poreikius atspindinčiu, teisėkūros procesą ir jo rezultatą veikiančiu, teisės aktuose išreikštu teisės šaltiniu, tiek priimtos ir galiojančios teisės interpretavimo priemone. Teisinė kultūra tampa pozityviaja teise kaip valstybinės valios turinys, tačiau net nebūdama oficialiu teisės šaltiniu, teisinė kultūra gali įgyti privalomą formą

⁷⁴ Rüthers, B., *supra* note 60, s. 310. Tokia teisės samprata atskleidžia teisės kaip kultūrinio fenomeno požymius ir jos sąsajas su kultūros sfera. Glaudžias kultūrinių reiškinių sąsajas pabrėžia W. Hamacherio pateikiama kultūros samprata: „nėra nė vienos kultūros, kuri būtų autokratiškas, save kuriantis ir sau pakankamas vienetas. Kiekviena kultūra yra vystosi susiliesdama su kitomis kultūromis ir yra kitų kultūrų vystoma. Nėra kultūros, kuri nebūtų kilusi iš sąveikų su kitomis kultūromis ir nebūtų jų įtakota ar transformuota bet kuriuo savo istorijos momentu. Kultūra yra *plurale tantum*: ji egzistuoja tik pliuralizmo sąlygomis“ (Werner Hamacher, cituojama pagal: Baxi, U., et al. *Comparative legal studies: traditions and transitions*. Edited by P. Legrand and R. Munday. New York: Cambridge University Press. 2003, p. 243).

⁷⁵ Būtent taip teisinę kultūrą apibrėžia Vengrijos Strateginių tyrinėjimų instituto prezidentas Csaba Varga. Jis teisinę kultūrą laiko neformalioju kontekstu, be kurio formalios teisės objektyvacijos (įstatymai, teismų praktika) negali būti prasmingai interpretuojamos. (Varga, C. *Transition to rule of law*. Budapest: Faculty of Law of Lorand Eötvös University and the Institute for Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 1995, p. 85). Londono universiteto profesorius Rogeris Cotterrellis teisinės kultūros sąvoką apibrėžia panašiai – jo nuomone, tiek teisinės kultūros, tiek kultūros sąvokos apima bendrus socialinių fenomenų, egzistuojančių tam tikrose socialinėse aplinkose, blokus ir apibūdina bendrą socialinių praktikų, tradicijų, suvokimo ir vertybių aplinką, kurioje egzistuoja teisė (Cotterrell, R. *Law, culture and society: legal ideas in the mirror of social theory*. Hampshire: Ashgate, 2006, p. 88).

⁷⁶ Varga, C., *op cit.*, p. 85.

per kitus teisinius institutus (teisinius principus, teisinius papročius, teisės ir įstatymo analogiją ir kt.) ar būti sankcionuota teismų sprendimu⁷⁷.

Teisės aiškinime ir taikyme teisinė kultūra vaidina dar didesnę vaidmenį. Teisės normos negali betarpiškai paveikti teisės subjekto veiksmų, todėl teisės aktai įsigalioja tik tada kai jie yra tinkamai paskelbiami. Teisės aktų paskelbimas sudaro sąlygas susipažinti su teisės normomis ir jas suvokti, nes tik tokiu būdu jos gali daryti poveikį žmogaus elgesiui⁷⁸, todėl tiek teisinė kultūra subjektyviaja prasme, tiek teisinė sąmonė kaip jos sudėtinė dalis yra būtini teisinės sistemos elementai. Teisės aiškinimas yra teisinė kultūrinė veikla, tai kūrybiškas teisės normų įsisąmoninimas, jų turinio susiejimas su kitomis galiojančiomis teisės normomis, normų teksto išsiaiškinimas kalbiniu, sisteminiu, istoriniu, loginiu, teleologiniu ir kitais teisės aiškinimo būdais, teisės normų vertinamųjų kategorijų suvokimas. Be to, teisė neišvengiamai vertinama ir suvokiama taip pat ir iš moralinių principų, kitų įsitikinimų, bendrosios subjekto kultūros pozicijų. Teisė kaip normatyvinė sistema gali žmonių elgesį reguliuoti tiek, kiek visuomenė gali ją suvokti ir įsisavinti, todėl teisinė kultūrinė veikla, kurios dėka teisės normos suvokiamos ir neišvengiamai koreguojamos pagal visuomenėje vyraujančios teisinės kultūros kontekstą, yra būtina sąlyga taikyti teisę.

Kiekvienas teisės subjektas teisę ir teisės normas suvokia savo teisinės kultūros kontekste. Teisės normos gali veikti tik tada, kai jos pereina per teisės subjekto teisinės kultūros prizmę, tampa to teisės subjekto teisinio gyvenimo dalimi, todėl galima teigti, kad subjektinė teisinė kultūra lemia individualią teisės internalizaciją ir legitimaciją. Teisinė kultūra leidžia suvokti teisinę normą kaip konkrečiam adresatui nukreiptą reikalavimą – ką „man“ liepia teisė. Be to, teisinė kultūra leidžia suvokti reikalavimo teisinį pobūdį, jį pripažinti privalomu reikalavimu, ir kartu suvokti jo vykdymo ar nevykdymo teisinės pasekmes. Teisę užtikrinanti valstybinė prievarta asmens elgesį gali veikti tiesiogiai, t. y. nepalikdama fizinės galimybės jam veikti alternatyviu būdu, tik labai ribotais, išimtiniais atvejais⁷⁹. Visais kitais atvejais teisės subjektas veikia laisvai, pagal savo įsitikinimus ir gebėjimus interpretuodamas teisės normas, vadovaudamasis ne betarpiškai teise, o subjektyviu jos supratimu, savo vaizdiniais apie galiojančias teisės normas, teisine ir dorovine sąmone. Teisės turinio suvokimas lemia ir kitą tei-

⁷⁷ Tokio teisinės kultūros veikimo pavyzdžiu gali būti bendrosios teisės sistemoje teisės šaltinių pripažįstamas „protas“. Šia prasme bendrosios teisės sistemos doktrina protą apibrėžia kaip „protingą ginčo sprendimą, kai ginčijamo klausimo nereguliuoja nei precedentai, nei įstatymai, nei privalomi papročiai. Tai visų pirma galiojančias teisės normas labiausiai atitinkančio sprendimo, kuris kartu su teisės pagrindą sudarančiu teisingumu patenkinamai užtikrintų tvarką, paieškos“ (Rene, D.; Zhoffre-Spinozi, K. *Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti* [Basic legal systems of the present]. Moskva: Mezhdunarodnye Otnoshenija, 2009, s. 295-296, 299-300). Tokiose sprendimo paieškose visų pirma vadovaujamosi bendraisiais galiojančios teisės principais, doktrina, taip pat teisės aiškinimais ir neprecedentiniais teismų sprendimais. Tai sprendimą priimančiam teisėjui suteikia daug laisvės vadovautis savo teisine kultūra.

⁷⁸ Kaip nurodo J. Sorokina, „teisinis normatyvumas persilauždamas per individualią ir kolektyvinę sąmonę įgauna objektyvuotą realaus individų elgesio išraišką“ (Sorokina, Ju. V. *Gosudarstvo i pravo: filosofskie problemy* [State and law: philosophical problems]. Moskva: Gorodec, 2004, s. 131).

⁷⁹ Kaip pastebi L. Petražickis, apskritai teisės normoms priskirti prievartą ar priverčiamąją jėgą (materialia prasme) yra mažų mažiausiai netikslu. Teisė nėra „fizinis“ reiškinys ir jokių fizinių savybių neturi, o teisės normas taikančių asmenų fizinių veiksmų L. Petražickio nuomone nedera painioti su pačios teisės savybėmis (Petražickij, L. I., *supra* note 69, p. 218 - 219).

sinės kultūros sritį – teisės ir teisės subjekto santykį. Ši teisinės kultūros sritis lemia teisės subjekto požiūrį į teisę ir jo reakciją į konkrečius teisės normose suformuluotus reikalavimus, taip pat jo elgesį kaip objektyvią požiūrio į teisės reikalavimus išraišką. Tai leidžia teisinę kultūrą laikyti teisės ir teisės subjekto santykių tarpininku. Šis tarpininko vaidmuo teisinei kultūrai tenka ir asmenybei dalyvaujant teisės kūrime – teisės subjektas negali dalyvauti teisėkūroje, daryti poveikį visuomenės teisiniam gyvenimui nepriklausomai nuo savo teisinės kultūros.

Teisinė kultūra užtikrina teisės kaip racionalaus instrumento, ginančio visuotinai pripažintas teises vertybes, supratimą ir tampa jungiamąja grandimi tarp teisės ir visuomenės kultūros, jos vertybinio pagrindo, socialinių grupių ar atskirų asmenybių poreikių, jų teisinio elgesio, tuo atlikdama svarbų vaidmenį asmenybės socializacijos procese⁸⁰. Teisinė kultūra formuodama kūrybiškų minčių bei veiklos, vertybių ir visuomenėje privalomais pripažintus elgesio pavyzdžius ne tik užtikrina asmenybės vystymąsi, bet ir įtakoja socialinio vaidmens ir vietos visuomenėje suvokimą, paruošia žmones bendram sambūviui, formuoja ir užtikrina tarpusavio supratimui, sąveikai ir bendradarbiavimui būtinas žinias, gebėjimus ir įgūdžius.

Teisę ir teisinę kultūrą sieja abipusiai ryšiai – teisė neišvengimai veikia teisės subjektų teisinę kultūrą, daro įtaką jos vystymuisi, formuoja adekvatų teisės principų, normų, teisinių santykių, atsakomybės supratimą. Teisinė kultūra savo ruožtu yra elgesio atitikimo teisės normoms įvertinimo priemonė, kuria naudojamosi tiek vertinant teisinę veiklą apskritai, tiek priimant kiekvieną atskirą teisinį sprendimą, vertinant elgesį ar veiklą kaip teisėtą ar neteisėtą. Kadangi teisės normas teisės subjektai vykdo sąmoningai, vadovaudamiesi vidiniu įsitikinimu, galima teigti, kad teisinė kultūra yra svarbus veiksnys, užtikrinantis teisės reguliacinės funkcijos įgyvendinimą. Šis teisinės kultūros aspektas aiškiausiai pasireiškia teisės realizavimo procese, priimant teisinius sprendimus.

Teisinės kultūros svarba vieningai pabrėžiama teisės moksle. Pripažįstama, kad teisinė kultūra yra teisės veiksmingumo prielaida⁸¹, todėl jos praktinė reikšmė atsiškleidžia tiek nagrinėjant bendras (teisėto elgesio skatinimo, teisės tobulinimo, teisės veiksmingumo gerinimo ir kt.), tiek specialias, pavyzdžiui teisės perkėlimo, arba teisės recepcijos problemas. Teisės recepcija dažnai sukelia perimtos teisės ir vyraujančios teisinės kultūros neatitikimus, o tai lemia apsunkintą teisės taikymą ir sumažėjusį teisės veiksmingumą. Nors teisės perėmimo, arba „migravimo“ reiškinys teisės istorijoje yra gerai žinomas ir paplitęs (žinomiausiomis galima laikyti romėnų teisės, kolonijinio periodo teisės recepcijas ir kt.) ir netgi yra išskiriamos būdingos šių procesų geografinės ir kultūrinės kryptys⁸², tačiau akivaizdu, kad tai nuvedė ne į teisės suvienodinimą, o tik į perkeltų teisės normų adaptavimą prie vietinių sąlygų, joms įgaunant abiem sis-

⁸⁰ Socializacija gali būti apibrėžiama kaip bendro sugyvenimo kultūros (normų idėjų, vertybių, taisyklių, supratimo ir elgesio stereotipų) įsisavinimas (Kasjanov, V. V.; Nechipurenko, V. N. *Sociologija prava* [Sociology of law]. Izd. 2-e. Rostov-na-Donu: Feniks, 2002, s. 310).

⁸¹ Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 473.

⁸² Pavyzdžiui, W. Menski nuomone šios kryptys yra iš šiaurės į pietus, iš vakarų į rytus (Menski, W. *Comparative law in a global context*. Second Editon. New York: Cambridge University Press, 2006, p. 50)

temoms būdingų hibridinių bruožų⁸³. Todėl reikia pripažinti, kad Maskvos valstybinės juridinės akademijos konstitucinės teisės profesorius S. Kaškinas yra teigus teigdamas, kad teisės tyrinėtojas negali ignoruoti teisinės kultūros, nes, viena vertus, teisinė kultūra, kaip ir kultūra apskritai, betarpiškai atsispindi teisinio visuomeninių santykių reguliavimo turinyje bei formoje, kita vertus, teisinė kultūra sąlygoja to reguliavimo efektyvumą⁸⁴. Mokslininko nuomone, tik atsižvelgimas į atitinkamos visuomenės teisinės kultūros skirtumus leidžia suprasti, pavyzdžiui, Kinijos partinę sistemą, arba pamatyti principinius žmogaus ir piliečio teisių realizavimo skirtumus tarp formaliai identiškų Prancūzijos ir Gabono konstitucinių teiginių. Atsižvelgiant į šias pastabas galima sutikti, kad teisinė kultūra yra ne tik būtina teisės veiksmingumo ir rezultatyvumo sąlyga, bet ir yra organiškai susijusi su pačia teise ir teisiniu reguliavimu, todėl teisinę kultūrą galima laikyti tarpininku, per kurį teisė veikia teisinius santykius ir kita vertus, pati yra jų veikiamą.

Teisės moksle pabrėžiamas teisinės kultūros ir teisėto elgesio ryšys – kuo aukštesnis teisinės kultūros lygis, tuo labiau teisinė kultūra daro įtaką teisės subjekto veiklai ir derina ją su teisės tikslais, stiprina teisėtumą⁸⁵. Ne veltui kai kurie mokslininkai, remdamiesi šiuo teisinės kultūros vaidmeniu teisėkūroje ir teisės taikyme, teisinę kultūrą apibūdina kaip teisių normų ir realaus žmonių elgesio vienybę, normų ir vertybių sutapimą, socialinio teisės efektyvumo pasiekimą⁸⁶. Tad akivaizdu, kad teisinė kultūra visuomenės teisiniame gyvenime tampriai susijusi su teise, nes kaip teisinė kultūra neįsivaizduojama be teisės, taip ir teisė neįsivaizduojama be teisinės kultūros. Teisinę kultūrą galima laikyti organiška teisės kūrimo ir teisės realizavimo veiklos dalimi, užtikrinančia maksimalaus socialinio teisės efektyvumo pasiekimą.

Nustačius teisinės kultūros struktūrinius elementus, jos ryšių su teise pobūdį, vietą teisės sistemoje, būtina išanalizuoti teisinės kultūros objektyviuosius ir subjektyviuosius požymius, objektyviosios ir subjektyviosios teisinės kultūros sąsajas bei objektyviosios ir subjektyviosios teisinės kultūros sąsajų sąlygojamus teisinės kultūros kriterijus, kurių pagalba šiame darbe bus analizuojama Lietuvos teisinė kultūra.

Kultūrologijoje išskiriamos dvi pagrindinės kultūros realizavimo formos – dalykinė ir asmeninė⁸⁷. Su šia bendrosios kultūros klasifikacija yra susijusios ir dažniausiai

⁸³ Kaip pastebi profesorius R. Cotterrellis, teisės perėmimas, arba „transplantavimas“ iš vienos visuomenės į kitą gali būti įmanomas ir sėkmingas tiek, kiek ta teisė yra susijusi su instrumentiniais dalykais (pavyzdžiui, komercine praktika), kur gali būti stiprių paskatų priimti pokytį. Tuo tarpu socialinių santykių sritys, atspindinčios stiprias kultūrinės vertybes (pavyzdžiui, šeimos santykiai), apibūdinamos kaip ekstremaliai besipriešinančios skirtingomis kultūrinėmis prielaidomis besiremiančios teisės įtakai (Cotterrell, R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Antrasis leidimas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 40)

⁸⁴ Andreeva I. A., et al. *Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyh stran. Obshhaja chast* [The constitutional (state) law of foreign countries. The general part]. Edited by B. A. Strashun. 4-e Moskva: Norma, 2007, s. 275.

⁸⁵ Afanasev, V. S., et al. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva* [General theory of law and state]. 3-e izd. Edited by V. V. Lazarev. Moskva: Jurist, 2001, s. 245.

⁸⁶ Kazimirchuk, V.; P., Kudrjavcev, V. N., *supra* note 15, p. 121.

⁸⁷ Dalykine kultūros realizavimo forma laikoma žmogaus daiktinė kūryba ir sukurtų daiktų įvairovė, o asmenine – „gyvosios“ žmogiškosios žinios, galimybės, gebėjimai, įpročiai ir poreikiai. (Zotikov, A. A. *Kultura kak otrasl socialnoj sfery. Socialnaja politika: Enciklopedija* [Social policy: Encyclopaedia]. Edited by N. A. Volgin and T. S. Sulimova. Moskva: Alfa-press, 2006, s. 155).

pasitaikančios teisinės kultūros klasifikacijos. Teisinės kultūros tyrinėtojai siekdami aprėpti egzistuojančią teisinės kultūros reiškinių įvairovę dažniausiai pateikia dvi skirtingo turinio teisinės kultūros definicijas, kuriomis akcentuojami teisinės kultūros subjektyvieji ir objektyvieji požymiai. Toks teisinės kultūros apibrėžimo būdas susijęs ir su šios sąvokos vartojimu skirtinguose socialinių santykių lygmenyse bei kontekstuose: ta pati sąvoka naudojama tiek kalbant apie visuomenės teisinę kultūrą, tiek apie atskiro asmens teisinę kultūrą; tiek kalbant apie teisinę kultūrą kaip apie idealią teisinę tvarką, tiek kaip apie esamą realybę, materialinę jos išraišką ir pan. Nežiūrint teisinės kultūros apibrėžimų įvairovės, daugumą teisinėje literatūroje sutinkamų apibrėžimų galima klasifikuoti į teisinės kultūros sampratą objektyviu ir subjektyviu požiūriu⁸⁸.

Teisinę kultūrą apibrėžiant objektyviu požiūriu, paprastai konstruojamas bendras, visą teisinę sferą apimantis apibrėžimas. Pavyzdžiui, Maskvos Vidaus reikalų ministerijos akademijos profesorius V. V. Lazarevas teisinę kultūrą plačiaja prasme⁸⁹ apibrėžia kaip teisinių reiškinių visumą apskritai. Jo nuomone, tokia teisinės kultūros samprata apima visą įstatymų (teisinių aktų) leidybą, teisines institucijas, juridinę praktiką (tiek kaip oficialių valstybinių organų veiklą, tiek kaip piliečių, jų organizacijų teisinį elgesį), teisinę sąmonę⁹⁰. Mokslininkų A. Klimenko ir V. Rumyninos nuomone teisinė kultūra plačiaja prasme apima visas teisines vertybes ir visa, kas žmonių sukurta teisinėje sferoje (įstatymų leidyba, teisės mokslas, teisės saugos institucijų ir teismų sistema ir t. t.), o pagrindiniai ir bendriausi teisinės kultūros požymiai ir kriterijai yra teisės svarba visuomeniniame gyvenime ir teisės viršenybės užtikrinimas⁹¹. Minėtos definicijos savo apimtimi panašios į profesoriaus A. Vaišvilos pateikiamą teisinės kultūros objektiniu požiūriu sampratą: „tai visuma žmogaus sukurtų teisinių priemonių ir procedūrų, skirtų savo elgesiui sunorminti, socializuoti“⁹². Taip suprantama teisinė kultūra apima visą teisinę sistemą kaip žmogaus kūrybos rezultatą: teisines idėjas (doktriną), teisėkūros procedūras, teisės normas, teisinę santykių apdorojimo techni-

⁸⁸ Teisinėje literatūroje šis skirstymas dažnai vadinamas teisinės kultūros apibrėžimu plačiaja ir siaurąja prasme (galimos ir kitos sąvokos). Nepaisant kito pavadinimo, teisinės kultūros apibrėžimas plačiaja ir siaurąja prasme neišvengiamai formuluojamas objektinių ir subjektyvių požiūrių pagrindu. Kaip pavyzdį galima paminėti Rusijos MVD akademijos profesorės N. Granat siūlomus teisinės kultūros apibrėžimus aksiologiniu ir turinio aspektais. Bent iš dalies galima teigti, kad ši savita klasifikacija iš esmės atkartoja visuotinai priimtą teisinės kultūros klasifikaciją į subjektinę ir objektinę, nes aksiologinį aspektą galima prilyginti subjekto teisei kultūrai, o turinio aspektą – objektinei teisei kultūrai. N. Granat teisinę kultūrą aksiologiniu aspektu supranta kaip kokybinę visuomenės teisinio gyvenimo būseną kiekviename jos raidos etape, kuri apima visą visuomenės teisinį gyvenimą ir gali būti apibrėžiama kaip visuomenės teisinio gyvenimo kokybinė būseną, pasireiškianti pasiektu teisės aktų, teisinės ir teisės taikymo veiklos, teisinės sąmonės ir teisinio asmenybės išsivystymo, tobulumo lygiu; taip pat asmenybės elgesio laisvės bei asmenybės ir valstybės tarpusavio atsakomybės laipsniu, teigiamai veikiančiu visuomeninį išsivystymą ir palaikančiu visuomenės egzistavimo pagrindus. Teisinė kultūra turinio aspektu N. Granat nuomone yra daiktinių ir idealiųjų elementų, susijusių su teisės veikimo sfera ir įtakojančių žmonių suvokimą ir elgesį, sistema (Afanasev, V. S., *supra* note 85, p. 251-252.)

⁸⁹ Čia ir toliau bus naudojami autorių pateikti klasifikacijų pavadinimai.

⁹⁰ Lazarev, V. V.; Lipen, S. V. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. 2-oe izd. Moskva: Spark, 2000, s. 324.

⁹¹ Klimenko, A. V.; Rumynina, V. V. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. 2-oe izd. Moskva: Akademiya, 2004, s. 181.

⁹² Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 473.

ką, teisės sistemą, teisinius santykius, taip pat valstybę su savo teisėkūros ir teisėsaugos institucijomis bei jų funkcijomis.

Išanalizavus teisinėje literatūroje pateikiamas teisinės kultūros sampratas objektyviuoju požiūriu galima teigti, kad dauguma autorių teisine kultūra plačiąja prasme laiko visų teisinių vertybių, visų teisinių reiškinių, arba kai kuriais atvejais, objektyvizuotų teisinės kultūros vertybių ir reiškinių visumą, kuri apima ir veikiančią pozityviąją teisę, ir teisės kūrimo bei realizavimo būdus. Teisinė kultūra objektyviuoju požiūriu – tai teisinė kultūra, suprantama kaip asmens ar jų grupės veikla ir objektyvus jos rezultatas, neišvengiamai susijęs su konkrečia teisės sistema.

Jei teisinė kultūra objektyviuoju požiūriu siejama su objektyviai išreikštomis teisinėmis vertybėmis ar teisiniais reiškiniais, tai teisinė kultūra subjektyviuoju požiūriu nagrinėjama akcentuojant teisinės kultūros subjekcinį aspektą⁹³. Tiek bendrosios kultūros, tiek teisinės kultūros analizė bus nepilna, jei kultūra ar teisinė kultūra bus analizuojama atsietai nuo žmogaus, jo sąmonės ir veiklos. Subjekcinė teisinės kultūros samprata yra kur kas siauresnė ir dažniausiai apibrėžiama kaip tam tikras teisės subjekto ar jų grupės teisinės sąmonės lygis, apimantis progresyvių teisinių vertybių ir galiojančios teisės išmanymą, teisingą jų supratimą, pagarbą teisei kultūrai kaip teisingam ir visuotinai privalom reguliatoriui, išreikštas tą teisinės sąmonės lygį atitinkančiu teisėtu elgesiu. Aukščiausiu teisinės kultūros laipsniu laikomas teisėtas elgesys, rodantis socialinį teisinį aktyvumą, teisinių žinių naudojimą teisėtumui ir teisei tvarkai stiprinti. Teisės subjekto teisinę kultūrą rodo jo teisinio elgesio kokybė, todėl teisiškai kultūringu jį galima laikyti tik tada, kai jis nepasitenkina paprasto pašalinio visuomeninių procesų stebėtojo vaidmeniu ir aktyviai prisideda prie visuomeninių problemų sprendimo.

Teisės moksle daug dėmesio skiriama objektinės ir subjektinės teisinės kultūros, taip pat subjektinės teisinės kultūros ir asmenybės bendrosios kultūros sąsajoms. Subjektinės ir bendrosios asmenybės kultūros sąryšį pastebi Oriolo valstybinio technikos universiteto profesorius G. Nazarenko. Jis, pabrėždamas subjektinės teisinės kultūros sąryšį su bendrąja asmenybės kultūra, individualią teisinę kultūrą laiko bendrosios asmenybės kultūros elementu⁹⁴. Profesorius A. Vaišvila akcentuoja objektinės ir subjektinės teisinės kultūros sąryšį ir pastebi, kad teisinė kultūra įgyja subjekcinę prasmę kai objekcinę teisinę kultūrą sudarančių teisinių priemonių sistema susisieja su „konkreto žmogaus, kuriančio tą sistemą ir ja besinaudojančio, sąmone“⁹⁵. Todėl teisinę

⁹³ Kai kurie mokslininkai yra linkę tapatinti teisinę kultūrą objektyviuoju požiūriu ir visuomeninę teisinę kultūrą. Tokios nuomonės laikosi profesoriai N. A. Gorbatok, V. A. Kučinskij ir A. F. Višnevskij. Mokslininkai savo darbe išskiria du teisinės kultūros lygmenis: visuomeninį ir individualų, o visuomeninę teisinę kultūrą apibrėžia kaip visuomenės teisinės organizacijos teisinę būseną, ir jai priskiria visas teisinėje sferoje sukurtas teises vertybes, taigi iš esmės sutapatina visuomeninę teisinę kultūrą ir teisinę kultūrą objektyviuoju požiūriu (Gorbatok, N. A.; Kuchinskij, V. A.; Vishnevskij, A. F. *Obshhaja teorija gosudarstva i prava* [General theory of state and law]. Edited by V. A. Kuchinskij. Moskva: Izdatelstvo delovoj i uchebnjoj literatury, 2004, s. 371 – 373). Toks sutapatinimas yra kritikuotinas, nes objektyvioji teisinė kultūra ir subjektyvioji teisinė kultūra yra susiję, tačiau skirtingi ir santykinai savarankiški teisiniai reiškiniai.

⁹⁴ Nazarenko, G. V. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva* [General theory of law and state]. Moskva: Os-89, 2003, s. 59.

⁹⁵ Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 474.

kultūrą subjektine prasme galima apibrėžti kaip teisinę sistemą, virtusią konkrečiau asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema. Profesoriaus nuomone, galima išskirti du teisinės kultūros subjektyvuoju požiūriu elementus – intelektualinį gnoseologinį (teisinę sąmonę) ir valinį⁹⁶. Intelektualinis gnoseologinis elementas atsako į klausimą ar asmuo žino, ar supranta jam adresuojamus teisės reikalavimus ir ar sugeba jais naudotis; valinis elementas atsako į klausimą ar asmuo praktiškai elgiasi pagal šiuos reikalavimus ir ar realiai jais naudojasi. Teisinę kultūrą subjektyvuoju požiūriu gali sudaryti tik vieninga šių elementų visuma.

Teisinė kultūra subjektyvuoju požiūriu gali būti klasifikuojama pagal subjektus – tai visuomeninė, grupinė ir individuali (arba asmenybės) teisinė kultūra. Teisės moksle daugiausiai dėmesio skiriama visuomeninės ir individualios teisinės kultūros tyrinėjimams ir jų problematikai, tačiau nėra vieningos nuomonės dėl visuomeninės ir individualios teisinės kultūros požymių ir jų santykio. Kai kurių autorių nuomone, tiek individualios, tiek visuomeninės teisinės kultūros požymiai ir kriterijai sutampa, tik juos taikyti reikia atsižvelgiant į tiriamą reiškinį visuomeniniu ar individualiu planu, tuo tarpu kiti mokslininkai visuomenės ir individualios teisinės kultūros požymių netaapatina. Nagrinėjant šias problemas, būtina atsižvelgti į visuomeninės ir individualios teisinės kultūros subjektų skirtumus ir su tuo susijusią specifiką.

Visuomenės ir individualios teisinės kultūros požymių ypatybes lemia teisinės kultūros pasireiškimo pobūdis – visuomeninė teisinė kultūra yra visuomenėje vyraujantis teisės suvokimo, vertinimo ir elgsenos tipas, tuo tarpu individuali teisinė kultūra yra konkrečiau visuomenės nario teisės suvokimo, vertinimo ir elgsenos tipas. Individualios teisinės kultūros negalima laikyti suasmenintu visuomeninės teisinės kultūros atspindžiu ar konkretizacija, nes sąvokos „visuomeninė teisinė kultūra“ ir „individuali teisinė kultūra“ žymi skirtingus reiškinius⁹⁷. Visuomeninė teisinė kultūra tamptariau nei individuali susijusi su tos visuomenės objektyviaja teisine kultūra ir teisine sistema, nes tai yra tos visuomenės teisinės kūrybos rezultatas ir išraiška. Tuo tarpu asmenybės objektinę teisinę kultūrą suvokia kaip duotybę, o ne kaip tiesioginį savo veiklos rezultatą, ir todėl turi tam tikrą autonomiją visuomeninės teisinės kultūros atžvilgiu. Asmenybės teisinė kultūra formuojasi per individualią patirtį ir yra susijusi su asmenybės individualiomis savybėmis ir pasaulėžiūra.

Individuali teisinė kultūra teisinėje literatūroje dažnai apibrėžiama kaip asmenybės minčių, supratimo, elgesio būdų, veiklos metodų, veiklos rezultatų visuma⁹⁸. Profesorius V. Salnikovas atkreipia dėmesį, kad individuali teisinė kultūra reiškiasi trijose srityse – teisinėse kultūrinėse orientacijose, kūrybinėje veikloje jas realizuojant ir tų orientacijų realizavimo rezultatuose⁹⁹. Individualios teisinės kultūrinės orientacijos parodo individo išsivystymo lygį – jo pasirengimą suvokti progresyvias, civilizuotas

⁹⁶ Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 474.

⁹⁷ Tokios nuomonės laikosi Maskvos MVD universiteto profesorius S. Mailianas. Jo nuomone, neteisinga prasminį krūvį koncentruoti į sąvokas „visuomeninis“ ir „individualus“, tarp jų nustatant visumos ir dalies santykį (Afanasev, V. S., *et al. Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Edited by A. G. Habibulin, V. V. Lazarev. 3-oe izd. Moskva: Infra-M, 2009, s. 444).

⁹⁸ Borisov, V. V., *et al.*, *supra* note 43, p. 507; taip pat Kazimirchuk, V. P., Kudrjavcev, V. N., *supra* note 15, p. 120.

⁹⁹ Borisov, V. V., *et al.*, *supra* note 43, p. 513.

teisines idėjas ir teisės normas, jo įgūdžius ir gebėjimus naudotis teise, taip pat ir jo sugebėjimą įvertinti savo teisines žinias. Teisinė kultūrinė veikla kaip teisinės kultūros sritis yra procesas, kurio metu asmenybė šias savo žinias, gebėjimus, įgūdžius įgyja. Todėl šia prasme teisinė kūrybinė veikla laikoma teisinių kultūrinių orientacijų formavimo ir tobulinimo priemone, o asmenybės teisinės kūrybinės veiklos rezultatai yra svarbus teisinės kultūros realizavimo būdas, išreiškiantis jos vidinį potencialą. Individualios teisinės kultūros reiškimosi sričių išskyrimas parodo visų trijų teisinės kultūros pasireiškimo būdų pusiausvyrą ir jos santykį su visuomenės teisine kultūra: „asmenybės teisinė kultūra – tai visuomenės teisinės būsenos rodiklis ir jos kūrybinis pradas, tikslas ir sudėtinė dalis, tačiau kartu tai ir pačios asmenybės teisinio vystymosi laipsnis bei pobūdis, kurį galima išreikšti asmenybės teisinės veiklos lygiu“¹⁰⁰.

Vertinant konkrečios visuomenės ar individualią teisinę kultūrą, taip pat konkretų reiškinį teisinės kultūros požiūriu, būtina nustatyti konkrečius teisinės kultūros požymius, kurių pagalba būtų įmanoma apibūdinti vertinimo objekto teisinę kultūrinę būklę. Pateikti baigtinio asmenybės teisinės kultūros rodiklių sąrašo neįmanoma, tačiau remiantis teisinės kultūros samprata galima apibrėžti pagrindines vertinimo sritis. Kadangi subjektinė teisinės kultūros samprata apima pažintinį (pažiūrų į teisę, teisinių žinių ir gebėjimų sistemos), veiklos (elgesio santykis su teise ir jo kokybė) ir vertybinį (dvasinių ir materialinių vertybių visumos) aspektus, tyrinėjant konkrečios visuomenės ar asmens teisinę kultūrą, turėtų būti orientuojamasi į šias vertinimo sritis¹⁰¹. Profesorius V. Šlapkauskas, tyrinėdamas pilietinės visuomenės teisinės kultūros ypatybes, nurodo, kad turėtų būti remiamasi objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros ryšiu, kurį išreiškia trys teisinės būties parametrai: teisėtvarkos būklė, teisėto elgesio paplitimo mastas ir teisinės sąmonės lygis¹⁰².

Teisėtvarkos būklė išreiškia teisinę kultūrą kaip dvasinių ir materialinių vertybių visumą. Tai objektyvusis teisinės kultūros aspektas, kurį lemia bendrosios (ekonominės,

¹⁰⁰ Borisov, V. V., et al., *supra* note 43, p. 509.

¹⁰¹ Teisės sociologijos krypties teisinės kultūros tyrinėjimuose skiriamas konkrečių visuomenės ir šalies teisinės kultūros požymių analizei. Tokie teisinės kultūros tyrinėjimai dažniausiai yra lyginamojo pobūdžio, vertinant skirtingų šalių teisinę kultūrą tam tikro pasirinkto objektyvaus pobūdžio aspektu. Tokiais teisinės kultūros tyrinėjimo pavyzdžiais galėtų būti E. Blankenburg, S. Miyazawa, M. King ir kitų mokslininkų darbai. Šie mokslininkai tyrimo objektui pasirenka skirtingus teisinės kultūros aspektus: E. Blankenburg teisinės kultūros indikatoriumi laiko bylinėjimosi lygį ir šiuo aspektu lygina skirtingų šalių teisinės kultūras (Blankenburg, E. Civil litigation rates as indicators for legal cultures. *Comparing legal cultures*, *supra* note 13, p. 43), S. Miyazawa lyginamuoju aspektu tyrinėja kriminalinį elgesį ir nusikalstamumo lygį Japonijoje (Miyazawa, S. The enigma of Japan as a testing ground for cross-cultural criminological studies. *Comparing legal cultures*, *ibid.*, p. 195), M. King – nepilnamečių apsaugą ir traukimą baudžiamojon atsakomybėn Prancūzijoje, Anglijoje, Velse (King, M. Comparing legal cultures in the quest for law's identity. *Comparing legal cultures*, *ibid.*, p. 128-129) ir pan. Tačiau kai kurie teisės sociologai abejoja, ar teisinis elgesys (ar atskiras tokio elgesio aspektas, pavyzdžiui bylinėjimas) lyginamuosiuose teisinės kultūros tyrinėjimuose gali būti vertinamas kaip tiesioginė ir pakankama teisinės kultūros lygio išraiška, nes teisiniam elgesiui gali turėti įtakos išoriniai faktoriai, tokie kaip socialinių santykių ypatumai, instituciniai, procedūriniai ir kiti skirtumai (Nelken, D. Puzzling out legal culture: a comment on Blankenburg. *Comparing legal cultures*, *ibid.*, p. 82-83, 88).

¹⁰² Arlauskas, S., et al. *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990-2007)*. Sud. ir moksl. red. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2009, p. 311-313; Šlapkauskas, V., *Teisės sociologijos pagrindai*, *supra* note 16, p. 510-513.

politinės ir dorovinės) ir specialiosios (teisinės) teisėtumo garantijos¹⁰³. Teisėtvarkos būklė yra itin platus požymis ir apima tiek bendrą realaus teisės reikalavimų laikymosi būklę, teisinės tvarkos visuomenėje tvirtumą, paplitusius teisinio elgesio modelius, tiek visą teisinę sistemą: teisėkūros (teisėkūros proceso tobulumo ir demokratiškumo lygis; socialinių grupių, visuomenės interesų subalansavimo laipsnis ir kokybė teisėkūros procese, pasirinktų teisėkūros metodų, teisinių santykių reguliavimo būdų optimalumas ir kt.), teisę taikančių institucijų praktinės veiklos (realus institucijų vaidmuo teisės sistemoje, teisės įgyvendinimo, teisėsaugos institucijų veiklos kokybė, teisinių institucijų darbuotojų kompetencija, profesionalumas, jų taikomos juridinės technikos pažangumas, realus asmens teisių ir laisvių užtikrinimo laipsnis; teisės subjektų teisinis aktyvumas ir kt.) būklę. Teisėtvarkos būklės apibūdinimas yra susijęs su jos gerėjimo ar blogėjimo konstatacija. Teisėtvarkos būklės gerėjimas galimas tik augant teisei kultūrai, plintant socialiai aktyviam elgesiui, patiems visuomenės nariams ištraukiant į teisėtvarkos būklės gerinimą ir darant jam įtaką teisėtų elgesio formų įgyvendinimu.

Teisėto elgesio paplitimo mastas išreiškia vertybinį teisinės kultūros aspektą. Šis teisinės kultūros požymis rodo visuomenės vertybines orientacijas teisės ir teisėtvarkos būvio atžvilgiu bei skatina pozityvų teisinės informacijos priėmimą ir vertinimą, aktyvų, aukštą teisinę kultūrą rodantį elgesį. Šis teisinės būties parametras apima ne tik požiūrį į teisę, jos turinį ir pagarbą jai ar jų išraišką, bet ir vertybines orientacijas visos teisinės sistemos ir atskirų teisinių procesų atžvilgiu – tai teisės, jos socialinės paskirties, teisingumo, žmogaus teisių realumo, taip pat įvairių teisinių procedūrinių ir institucinių aspektų demokratiškumo vertinimas, pasitikėjimas teismais, kitomis teisinėmis ir valdžios institucijomis. Šis teisinės būties parametras matomas kasdieniame teisės subjekto elgesyje, jo santykiyje su esamu teisėtvarkos būviu: teisės subjektas savo veiksmais esamą teisėtvarkos būvį gerina arba blogina, jo teisinis elgesys teisėtvarkos atžvilgiu konstruktyvus arba destruktivus.

Teisinės sąmonės lygis rodo teisinės kultūros pažintinį aspektą. Profesoriaus V. Šlapkausko teigimu, šį lygį nulemia trys veiksnų grupės: teisėtvarkos būklės ir teisėto elgesio paplitimo įvertinimo kokybė (teisinės realybės ir jos vertinimo adekvatumas); teisės mokslo ir teisinės informacijos paplitimo visuomenėje mastas; rėmimosi teisės mokslo žiniomis ir teisine informacija mastas įgyvendinant teisės normas, ypač jas taikant¹⁰⁴. Aukštą teisinės sąmonės lygį rodo pozityvioji teisinė sąmonė, apimanti mokslinį teisės supratimą, aukštą teisinio išprusimo, teisinio ugdymo, teisės mokslo lygį, išvystytą teisės ir teisingumo jausmą. Teisinės sąmonės lygis kaip teisinę kultūrą

¹⁰³ Profesorius V. Šlapkauskas pabrėžia, kad ekonominės, politinės ideologinės, dorovinės garantijos (nuosavybės įgijimo ir disponavimo ja galimybės, ūkio raida, gyventojų užimtumo lygis, politinė sistema, ideologija, kultūros būklė) įgyvendinant teisėtumą daro lemiamą įtaką. Padėties prieštaravimas šiose srityse sukuria aplinką teisės pažeidimams kilti, visuomenės kriminalizacijai (*Ibid.*, p. 311-312). Pastebėtina, kad šios sritys yra teisinio reguliavimo, o kartu ir teisinės kultūros objektas. Kadangi teisinis elgesys kaip teisinės kultūros požymis yra teisinės sąmonės ir teisinio vertinimo išraiška, galima teigti, kad visuomeninės teisėtvarkos būklės prastėjimą sukelia atotrūkis tarp teisės, kaip objektinės teisinės kultūros išraiškos, ir teisinio elgesio, kaip subjektinės teisinės kultūros išraiškos. Tai gali lemti tiek teisinės sistemos (visuomenės požiūriu teisė netinkamai vykdo savo funkcijas), tiek subjektinės teisinės kultūros (dėl žemo teisinės kultūros lygio visuomenė nesugeba pasinaudoti teisinėmis priemonėmis) trūkumais.

¹⁰⁴ Arlauskas, S., *et al.*, *supra* note 102, p. 313.

išreiškiantis teisinės būties parametras tikrąją vertę įgauna tada, kada teisinės žinios tampa konstruktyvios teisinės orientacijos motyvu.

Profesoriaus V. Šlapkausko išdėstyta pilietinės visuomenės teisinės kultūros tyrinėjimo metodologiją galima pritaikyti šiame darbe plėtojamam Lietuvos teisinės kultūros, jos raidos bei Antano Kriščiukaičio teisinės kultūrinės veiklos tyrimui. Šio tyrimo tikslai gali būti įgyvendinti Lietuvos teisinę kultūrą, jos raidą ir A. Kriščiukaičio veiklą analizuojant iš objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros sąveikos pozicijų, tačiau tyrimo objekto specifika lemia tam tikrus metodologinius ypatumus. Visų pirma, istorinis Lietuvos teisinės kultūros raidos tyrimo pobūdis lemia istorinio – lyginamojo ir kitų darbo įvade apibrėžtų metodų naudojimo prioritetą. Antra, šiame darbe Lietuvos teisinė kultūra ir jos raida analizuojamos ne siekiant įvertinti pilietinės visuomenės socialinės sistemos įgyvendinimą (tokia analizė, paremta tam laikotarpiui nebūdingomis kategorijomis, galėtų būti laikoma anachronizmu¹⁰⁵), o atskleisti bendrą įvairių išorės ir vidaus veiksnių nulemtą Lietuvos teisinės kultūros specifiką, jos raidą, vystymosi kryptingumą, teisinės kultūros raidos nulemtas problemas ir jų sprendimo būdus. Tokia analizė atliekama vadovaujantis šiais teisinės kultūros reiškinių tyrimo rezultatų padiktuotais teisinės būties parametrais:

- objektyviuoju teisinės kultūros kaip dvasinių ir materialinių teisinių vertybių visumos ir jų praktinės išraiškos aspektu, kurią apibendrintai galima pavadinti kokybine visuomenės *teisinio gyvenimo būkle*, apimančia visą teisinę sistemą: teisėkūros, teisę taikančių institucijų veiklą, pagrindinius teisės ir institucijų veiklos principus, teisinės tvarkos visuomenėje veiksmingumą ir tvirtumą, paplitusius teisinio elgesio modelius ir t. t.;
- *vertybinėmis orientacijomis teisės ir teisėtvarkos būvio atžvilgiu ir teisine veikla, kaip tų orientacijų išraiška*. Tokios orientacijos apima požiūrį į teisę, jos turinį, pagarbą jai, požiūrį į visą teisinę sistemą ir atskirus teisinius procesus, taip pat teisės sampratą, teisės socialinės paskirties, teisingumo, žmogaus teisių realumo, taip pat įvairių teisinių procedūrinių ir institucinių aspektų demokratiškumo vertinimą, pasitikėjimą teismais, kitomis teisinėmis ir valdžios institucijomis. Kadangi teisinę kultūrą išreiškia ne tik intelektualusis, bet ir praktinis – teisinės veiklos arba kūrybos aspektas, didelis dėmesys turi būti skiriamas konkrečioms vertybinių orientacijų teisės ir teisėtvarkos atžvilgiu išraiškoms ir jų sąlygotai teisei veiklai;
- *pozityviaja teisine sąmone*, apimančiai teisės mokslinį supratimą, aukštą teisinių išprusimą, teisinį švietimą, teisės mokslo lygį, teisinės minties progresą, teisės ir teisingumo jausmo pasireiškimus.

Siekiant tinkamai atskleisti teisinės kultūros raidos dėsningumus ir specifiką, neišvengiamai tenka nemažai dėmesio skirti ir teisinės kultūros raidą įtakojusiems, tačiau su teisine kultūra netiesiogiai susijusiems veiksniams ir reiškiniams, pavyzdžiui, lietuvių kalbos naudojimo istorinėms aplinkybėms, okupacinės valdžios taikytam spaudos

¹⁰⁵ Kaip pastebi Vilniaus universiteto istorijos fakulteto profesorė I. Valikonytė, lygindami epochas ir civilizacijas, negalima neatsižvelgti į egzistuojančius vertybinius ir pasaulėžiūrinius skirtumus (Valikonytė, I. Konstitucijos link: Lietuvos statutas bajoriškos visuomenės vertybių hierarchijoje. *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Vilnius: Valstybės žinios, 2003, p. 7).

lietuviškais rašmenimis draudimui, su tuo susijusioms lietuvių teisinės kalbos ir terminijos formavimosi problemoms; Lietuvos teisinę kultūrinę situaciją paveikusiam Lietuvos tautiniam atgimimui, demokratinų idėjų plėtrai, Lietuvos valstybės atkūrimo projektams ir kitiems veiksniams.

Tyrinėjant Lietuvos teisinę kultūrą ir jos pokyčius, būtina deramą dėmesį skirti Lietuvos teisininkų profesionalų teisei kultūrai. Reikia atkreipti dėmesį, kad visuomenės teisininkų profesionalų¹⁰⁶ teisinė kultūra yra svarbus tos visuomenės teisinės kultūros vertinimo objektas. Teisininkų profesionalų teisinė kultūra daro didelę įtaką visuomenės teisiniam gyvenimui, todėl šios subjektų grupės teisinės kultūros vertinimas turi tam tikrų ypatumų. Šie ypatumai visų pirma yra susiję su teisininkų profesionalų vykdomos veiklos specifika, jos kokybei keliamais ypatingais reikalavimais ir didele šios veiklos teisine kultūrine reikšme. Teisininko individuali teisinė kultūra nustatoma tiriant ir vertinant jo kaip specialisto profesinę veiklą – jo teisinės žinias, teisinę vertybinę orientaciją, jo kūrybinę veiklą siekiant tą vertybinę orientaciją įgyvendinti ir šio įgyvendinimo rezultatus. Teisininko profesionalo veikla dažnai yra susijusi su teisėkūra ir teisine praktika, todėl jos vertinimas yra specifinis, susijęs su šios veiklos kokybiniais kriterijais. Tokios veiklos kokybę rodo optimalių teisėkūros ir teisės taikymo būdų, metodų, santykių reguliavimo tipų pasirinkimas, griežtas teisėkūros ir teisės taikymo procedūrų laikymasis, pažangių juridinės technikos priemonių naudojimas, parengtų teisės ir teisės taikymo aktų turinio ir formos nepriekaištingumas bei kiti kriterijai. Antra, teisininkų profesionalų teisinės kultūros vertinimas ypatingas tuo, kad žymi įvairių specializacijų teisininkų profesinės veiklos dalis tampa visos visuomenės teisinės kultūros išraiška, todėl jai gali būti taikomi tiek individualios teisinės kultūros, tiek visuomeninės teisinės kultūros rodikliai. Turėdamas oficialius įgaliojimus, vykdydamas funkcijas pagal jam pavestą kompetenciją, teisės aktų projektų rengėjas, prokuroras, advokatas, teisėjas ar kitas teisininkas veikia ne savo, o valstybės ar jos teisinės institucijos, bendrąja prasme – visuomenės vardu, todėl viena vertus tai visuomenės teisinės kultūros išraiška. Kita vertus, viešąsias funkcijas vykdančio asmens veikla, nors ir veikiančio ne savo vardu, yra neatsiejama nuo jo paties individualios teisinės kultūros, nuo jo teisinių žinių, teisinių vertybių, požiūrio į teisę ir kitų individualios teisinės kultūros elementų. Todėl visuomenės teisinės kultūros būklę išreiškia ne tik teisinės sąmonės lygis, teisinio elgesio paplitimo mastas, teisėtvarkos būklė, bet ir teisininkų profesionalų teisinė kultūra. Objektyviai išreikštas teisininkų profesionalų teisėtvarkos būklės vertinimas ir jų veikla suteikia duomenų apie teisinės minties, teisės raidos kryptingumą, realią teisinio gyvenimo būklę, teisinius pokyčius, jų priežastis, todėl ši subjektinės teisinės kultūros sritis yra ypač svarbi tiriant istorinę visuomenės teisinės kultūros raidą.

Apibendrinant galima pasakyti, kad teisinė kultūra yra svarbi, visą teisinę sistemą tampa sisteminiiais ryšiais susiejanti jos dalis. Teisinė kultūra yra įkūnijama teisine

¹⁰⁶ Teisininkais profesionalais reikia laikyti plačią asmenų kategoriją, kuri daro realią įtaką visuomenės teisiniam gyvenimui tiek jį formuojant ar reformuojant, tiek plėtojant kasdieninėje veikloje. Aiškiausiais tokios įtakos pavyzdžiais teisiniam gyvenimui reikia laikyti dalyvavimą visuomenei aktualių teisinių klausimų sprendime plėtojant teisinę mintį, inicijuojant ir sankcionuojant teisinius pokyčius bei vystant kasdienes teisinius santykius – t. y. darant teisiniam gyvenimui reikšmingą įtaką visuose teisės egzistavimo lygmenyse.

sąmone, teisiniu elgesiu, kurio kokybinė išraiška – aukštas socialinis aktyvumas (pasireiškiantis tiek teisinėje sferoje, tiek su teise susijusioje veikloje) teisinę kultūrą materializuoja, paverčia objektyvia teisine tikrove. Teisinė kultūra, būdama glaudžiai abipusiai ryšiais susijusi su teise, yra teisės veiksmingumo prielaida, todėl teisinės kultūros tyrinėjimai, teisinės kultūros lygio kėlimas yra ypač svarbūs tinkamam visos teisinės sistemos funkcionavimui. Teisinė kultūra apima teisinį paveldą, dvasinių ir materialių vertybių, progresyvių teisinių idėjų, demokratiškos teisės principų, teisinės minties plėtrą. Dėl savo daugialypiškumo, teisinė kultūra dažnai apibrėžiama akcentuojant atskirus jos požymius ar jų derinius: kaip dvasinių ir materialių vertybių visumą, kaip teisinės veiklos ar kūrybos procesas, arba kaip visuomenės ar atskirų jos narių pažiūrą į teisę, teisinių žinių ir gebėjimų sistema.

Teisinę kultūrą turinio prasme galima laikyti teisės interpretavimo kontekstu ir jos veikimo aplinka, taip pat teisės interpretavimo priemone, o tam tikrais atvejais – ir tiesioginiu teisės šaltiniu. Teisė gali veikti teisės subjektą tik per jo teisinę kultūrą, todėl teisinės kultūros vaidmuo teisės aiškinime ir taikyme yra ypatingai svarbus, ji lemia individualią teisės internalizaciją ir legitimaciją. Teisinė kultūra atlieka svarbų vaidmenį asmenybės socializacijos procese, susiedama visuomenines, asmenybės teises vertybes ir teisę, kaip tų vertybių apsaugos priemonę.

Teisę ir teisinę kultūrą sieja abipusiai ryšiai – viena vertus, teisė neišvengiamai veikia teisės subjektų teisinę kultūrą, daro įtaką jos vystymuisi, kita vertus, teisinė kultūra yra elgesio atitikimo teisės normoms įvertinimo priemonė, kuria naudojamosi tiek vertinant teisinę veiklą apskritai, tiek priimant kiekvieną atskirą teisinį sprendimą.

Teisinės kultūros sąvokos naudojimas skirtinguose socialinių santykių lygmenyse bei kontekstuose lemia teisinės kultūros sampratos klasifikavimą objektyviuoju ir subjektyviuoju požiūriu. Teisinė kultūra objektyviuoju požiūriu apima visą teisinę sistemą kaip žmogaus kūrybos rezultatą, kai tuo tarpu teisinė kultūra subjektyviuoju požiūriu siejama su teisės subjektu, jo teisine sąmone ir veikla, ir ją sudaro vieninga intelektualinio gnoseologinio ir valinio elementų visuma. Kasdieniniame teisiniame gyvenime objektinė ir subjektinė teisinė kultūra yra tarpiai susijusios, nes objektinę teisinę kultūrą sudarančių teisinių priemonių sistema gali realiai funkcionuoti tik įgijusi subjektinę prasmę – virtusi konkretaus asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema.

Teisinė kultūra subjektyviuoju požiūriu gali būti klasifikuojama pagal subjektus į visuomeninę, grupinę ir individualią (arba asmenybės) teisinę kultūrą. Visuomeninė teisinė kultūra yra visuomenėje vyraujantis teisės suvokimo, vertinimo ir elgsenos tipas, tuo tarpu asmeninė teisinė kultūra yra konkretaus visuomenės nario teisės suvokimo, vertinimo ir elgsenos tipas. Visuomeninė teisinė kultūra tampriau nei asmeninė susijusi su tos visuomenės objektyviąja teisine kultūra ir teisine sistema, nes tai yra tos visuomenės teisinės kūrybos rezultatas ir išraiška. Tuo tarpu asmuo objektinę teisinę kultūrą suvokia kaip duotybę, o ne kaip tiesioginį savo veiklos rezultatą, ir todėl turi tam tikrą autonomiją visuomeninės teisinės kultūros atžvilgiu. Visuomeninė ir asmeninė teisinė kultūra yra tarpiai susijusios: viena vertus, asmeninė teisinė kultūra rodo asmenybės teisinio vystymosi laipsnį ir pobūdį, kita vertus, asmeninė teisinė kultūra

ra – tai visuomenės teisinės būsenos rodiklis ir jos kūrybinis pradai, tikslas ir sudėtinė dalis.

Konkrečią teisinę kultūrą galima tyrinėti analizuojant sąlyginius objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros ryšį išreiškiančius teisinės būties parametrus – kokybinę teisinio gyvenimo būklę, rodančią vyraujančių dvasinių ir materialinių teisinių vertybių visumą; vertybines orientacijas teisės atžvilgiu ir jas išreiškiančią teisinę veiklą bei teisinę sąmonę. Atkreiptinas dėmesys, kad svarbus visuomenės teisinės kultūros vertimo objektas yra teisininkų profesionalų teisinė kultūra. Profesionaliai veikiančio teisininko teisinė kultūra, viena vertus, yra neatsiejama nuo jo paties asmeninės teisinės kultūros, nuo jo teisinių žinių, teisinių vertybių, požiūrio į teisę ir kitų asmeninės teisinės kultūros elementų; kita vertus, tai yra viešąsias funkcijas vykdančio asmens teisinė kultūra ir jo veikla tampa visuomenės teisinės kultūros išraiška. Objektyviai išreikštas teisininkų profesionalų teisėtvarkos būklės vertinimas ir jų veikla suteikia duomenų apie teisinės minties, teisės raidos kryptingumą, realią teisinio gyvenimo būklę, teisinius pokyčius, jų priežastis, todėl šis subjektinės teisinės kultūros sritis yra ypač svarbi tiriant istorinę visuomenės teisinės kultūros raidą.

II. LIETUVOS TEISĖS IR TEISINĖS KULTŪROS RAIDOS BRUOŽAI

Siekiant apibrėžti Lietuvos teisinės kultūros paveldą, teisės ir teisinės kultūros raidos bruožus, būtina išanalizuoti Lietuvos valstybingumo, teisės ir teisinės kultūros tęstinumą, jo probleminius aspektus. Lietuvos valstybingumo, teisės ir teisinės kultūros raidos analizė leidžia tiksliau suprasti Lietuvos teisinės kultūros vystymosi tendencijas, istoriškai sąlygotą specifiką, padeda geriau atskleisti teisinės kultūros būklę 1918 m. valstybės atkūrimo išvakarėse, istorinių aplinkybių nulemtus Lietuvos valstybės atkūrimo, valstybinių institucijų steigimo, teisės ir teisinės sistemos kūrimo bei tobulinimo sunkumus. Lietuvos teisinės kultūros paveldo ir atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros būklės analizė tarnauja kaip teisininko A. Kriščiukaičio teisinės praktinės, mokslinės, pedagoginės ir visuomeninės veiklos nagrinėjimo kontekstas, leidžia tiksliau nustatyti A. Kriščiukaičio veiklos rezultatus, jų reikšmę ir įvertinti A. Kriščiukaičio indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

2.1. Lietuvos valstybingumo tęstinumo problema

Siekiant konceptualiai atskleisti Lietuvos teisės ir teisinės kultūros raidą bei tęstinumą, negalima apsiriboti vien krašte galiojusios teisės aprašymu. Visuomenės, o ypač konkrečios tautos teisė ir teisinė kultūra neatsiejama nuo kitų tai tautai būdingų kultūrinių reiškinių – bendrosios kultūros, kalbos, teisės ir valstybės. Šie su konkrečia tauta siejami kultūriniai reiškiniai yra unikalūs tiek savo turiniu, tiek vystymosi raida. Visuomenės kultūra plačiąja prasme, žvelgiant į ją žmogiškosios kūrybos požiūriu, pilnavertiškai vystosi tik esant laisvai ir nevaržomai galimybei kurti. Konkreti visuomenė turi jai būdingą kultūrą, kuri yra veikiama tos visuomenės vidinės struktūros, vertybių sistemos, tradicijų, kitų išorės ir vidaus veiksnių.

Laisvės sąlygomis bendroji kultūra, kalba, teisinė kultūra, teisė ir valstybė yra susijusios glaudžiais ryšiais ir sudaro harmoningą visumą. Šiuos kultūrinius ir socialinius fenomenus sieja abipusiai ryšiai, todėl ne tik kultūra, kalba, teisė ir valstybė daro įtaką teisinei kultūrai, bet ir teisinė kultūra formuoja kultūrą, kalbą, teisę ir valstybę. Nutraukus laisvus kultūros, teisės ir valstybės ryšius, tiek tautos kultūros, tiek teisinės kultūros natūralus vystymasis sustoja. Natūralią teisinio ir valstybinio gyvenimo eigą sustabdžius išorinei jėgai, visuomenė netenka galimybės tvarkyti socialinio gyvenimo savo nuožiūra, pagal savo tradicijas ir vertybes, netenka savo teisės ir kultūros¹⁰⁷. Teisei netekus ryšių su tautos tradicijomis ir kultūra, pasikeičia jos socialinė paskirtis, išnyksta teisingumo jausmas, o teisinę kultūrą stelbia teisinis nihilizmas. Šios pasekmės lieka ir tautai atgavus laisvę tvarkyti savo gyvenimą. Be teisinės kultūros, teisinio išprusimo, teisinio kūrybiškumo tautai sunku sukurti savo teisę ir valstybę, o ir jas sukūrus teisės srityje tenka besivejančiojo vaidmuo. Tokį atsilikimą nelengva pašalinti, nes teisės raida priklauso nuo teisinės kultūros lygio: tobulinti teisės normas galima tik suvokiant

¹⁰⁷ Jei demokratiją laikyti tautos valdžia (A. Linkolno žodžiais „demokratija – tautos valdžia, vykdoma tautos ir tautai“), o demokratiją ir teisę – vientisu procesu, tai nesunku suprasti, kaip tautai primesta valdžia gali įtakoti teisinę kultūrą. Nes jei demokratija pakeičia kultūrą, tai juo labiau ją pakeičia jos netekimas (Arlauskas, S., *et al.*, *supra* note 102, p. 100, 218-219, 233 ir t.t.).

galiojančių teisinių normų trūkumus ir jas pralenkiant teisinės minties lygiu, sugeriant rasti geresnį, efektyvesnį sprendimą, sukurti kokybiškesnes teisės normas. Tačiau teisinės kultūros progresas neretai yra inertiškas ir priklauso nuo galiojančios teisės, visuomenės ir asmeninės teisinės kultūros sąveikos bei nuo daugelio kitų kultūrinių faktorių.

Valstybingumo, teisės ir teisinės kultūros tęstinumo problema Lietuvai buvo ir iki šiol tebėra ypatingai aktuali. Galiojančioje 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje pabrėžiamas Lietuvos valstybės ir teisinių pamatų, grįstų Lietuvos Statutais ir Lietuvos Respublikos Konstitucijomis, tęstinumas¹⁰⁸. Tačiau šis klausimas yra dažnas įvairaus pobūdžio diskusijų objektas. O ir pati valstybingumo ir teisės tęstinumo problema visu aštrumu buvo iškilusi ne tik XX amžiaus pabaigoje, bet ir jo pradžioje. Valstybingumo šaknų reikėjo ieškoti išsivadavus iš Rusijos imperijos okupacijos, kada buvo kovojama dėl etnografiniu pagrindu suformuotos Lietuvos nepriklausomybės. Tiek šiai, tiek ir vėlesnei Sovietų Sąjungos okupacijai buvo būdingas kryptingas ne tik Lietuvos valstybingumo, bet ir jos tautinio savitumo, teisės ir teisinės kultūros naikinimas.

Su Lietuvos valstybingumo, teisės ir teisinės kultūros problema idėjiniame lygmenyje buvo susidurta prasidėjus lietuvių tautiniam atgimimui, šiam palaiptiniam transformuojantis į tautos nacionalinio išsivadavimo judėjimą. Šis judėjimas prasidėjo XX a. pradžioje nuo politinės autonomijos idėjų, kurios, palankiai susiklosčius tarptautinei ir politinei situacijai, virto aiškiu valstybingumo atkūrimo siekiu¹⁰⁹. Aiškus Lietuvos autonomijos reikalavimas buvo išsakytas dar 1905 m. gruodžio 4–5 dienomis susirinkusiame Didžiajame Vilniaus Seime. Šiame Seime, be ekonominio pobūdžio reikalavimų, buvo pareikalauta „Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos, tikėjimo“¹¹⁰. Galima pastebėti, kad Didžiojo Vilniaus Seimo dalyviai nebandė Lietuvos autonomijos sieti su ankstes-

¹⁰⁸ „Lietuvių tauta <...> prieš daugelį amžių sukūrusi Lietuvos Valstybę <...> jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos Statutais ir Lietuvos Respublikos Konstitucijomis <...> šimtmečiais atkakliai gynusi savo laisvę ir nepriklausomybę <...>“ (Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės Žinios*. 1992, Nr. 33-1014).

¹⁰⁹ Istorikai pastebi, kad valstybingumo atgavimo ir tęstinumo idėja vienokia ar kitokia forma išliko gyva nuo pat trečiojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padalijimo per visą Rusijos imperijos okupacijos laikotarpį. Tai rodo įvairūs bandymai atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ar bent autonomiją jos pagrindu Rusijos imperijos sudėtyje (paminėtini 1806–1807 m. S. Nemcevičiaus, 1811 m. M. K. Oginskio konstitucijų projektai, 1832 m. ir 1863 m. sukilimų politiniai siekiai). Vis tik, kaip pastebi V. Trumpa, šių judėjimų tikslai buvo skirtingi – jei XIX a. vadovaujantis Lietuvos dvarininkijos sluoksniu siekė tik Lenkijos (bendros Lenkijos ir Lietuvos Respublikos) valstybingumo atkūrimo, tai XIX a. pabaigoje prasidėjęs tautinis atgimimas suformavo naujus nacionalinio išsivadavimo tikslus, nuvedusius lietuvių tautą į tautinės valstybės sukūrimą (Trumpa, V. Lietuvos nepriklausomybės idėja. *Metmenys*. 1968, 16: 16–17; Trumpa, V. Porą pastabų dėl V. Sruogienės atsakymo. *Metmenys*. 1969, 17: 182–183).

¹¹⁰ Lietuva turėjo būti „sudėta iš dabartinės etnografiškosios Lietuvos kaip branduolio ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai priklausyti prie jo panorės“ (Puzinas, J. Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą. *Rinktiniai raštai. Kultūros ir politikos istorija*. II tomas. Chicago: Lituanistikos instituto leidykla, 1983, p. 538).

niu daugiatautės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumu ir tradicijomis¹¹¹. Kita vertus, Lietuvos apibrėžimą etnografinė prasme „skatino“ okupantų vykdyta nautautinimo politika – autonomija tautiškumo, kultūros ir lietuvių kalbos srityse buvo labiausiai reikalinga. Tai rodo ir Didžiajame Vilniaus Seime suformuluoti kovojimo už autonomiją būdai, apėmę rusiškų mokyklų, įvairių monopolijų boikotą, atsisakymą tarnauti Rusijos kariuomenėje, mokesčių nemokėjimą, streikus ir vienijimąsi su kitomis Rusijos okupuotomis tautomis. Pasipriešinimas Rusijos imperijai turėjo vykti ir teisinėje sferoje – turėjo būti ignoruojami Rusijos teismai ir kitos valdžios įstaigos.

Varžantis didžiosioms valstybėms iškelta laisvo tautų apsisprendimo idėja priartino kiek anksčiau nepasiekiamu atrodžiusį tikslą – nacionalinės valstybės atkūrimą. Didesnio pasitikėjimo savo jėgomis lietuvių tautai suteikė po ilgo visuotinio pasipriešinimo pasiektas 1904 m. spaudos draudimo panaikinimas, 1905 m. iškovotos demokratinės laisvės. Permainų viltis stiprino pokyčiai tarptautinės politikos arenoje. Didelės Rusijos imperijos karinės nesėkmės ir nuostoliai, vakarinių teritorijų netekimas, carizmo žlugimas ir pilietinis karas leido tikėtis, kad Lietuva bent jau ta pačia forma į Rusijos imperiją nebegriš. Vokietijos okupacija, vėlesnės Vokietijos karinės nesėkmės ir manipuliavimas Lietuvos nepriklausomybe siekiant susilpninti politines Rusijos imperijos pozicijas, leido siekti bent dalinio Lietuvos valstybingumo.

Atsiradus nepriklausomos valstybės kūrimo perspektyvai, suaktyvėjo Lietuvos valstybingumo šaknų paieškos. Istorinės Lietuvos – Didžiosios Kunigaikštystės ir būsimos Lietuvos valstybės tęstinumo idėją jau 1916 m. sausio 2 d. pogrindyje iškėlė grupė Kauno inteligentų ir kunigų, pasivadavusi Vyriausiuoju lietuvių tautos komitetu¹¹². Šis komitetas paskelbė postulatus, pagal kuriuos lietuvių ir latvių tautų pagrindu, galimai prisidedant baltarusių tautai, turėjo būti įkurta atskira savavaldė konstitucinė valstija – Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė. Buvo parengta ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės konstitucija, kurios pagrindiniai nuostatai apėmė valstybinės valdžios sistemą ir pagrindines laisves¹¹³. Žinia apie ketinimus atkurti Lietuvos nepriklausomybę pateko į užsienio šalių – Šveicarijos, Prancūzijos, Jungtinių Amerikos Valstijų spaudą, o jos autoriai turėjo saugotis tuometinės Vokietijos okupacinės valdžios represijų.

Lietuvos valstybingumo idėjas aktyviai svarstė ir užsienio lietuviai. 1916 m. gegužės 31 d. – birželio 4 d. bei birželio 30 d. – liepos 4 d. Šveicarijoje, Lozanoje vykusiose lietuvių konferencijose, be Vokietijos okupacijos žiaurumų, buvo viešinamas politinės

¹¹¹ Nepaisant to, spaudoje šis klausimas buvo diskutuojamas plačiau, pasisakant tiek už autonomijos, kaip valstybingumo tradicijos tęstinumą (Pauliukonis, V. *Autonomija. Vilniaus kalendorius*. Vilnius: Juozapo Zavadzkiego spaustuvė, 1908, p. 20, 38-41), tiek už istorinės ir naujosios Lietuvos atskyrimą (Voldemaras, A. *Mintys apie Lietuvos autonomiją. Draugija*. 1908, 17: 37-40)

¹¹² Šiai grupei priklausė būsimas Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras S. Banaitis, kunigas literatas A. Dambrauskas-Jakštas, visuomenininkas J. Kriaučiūnas ir kt. (Maksimaitis, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*. Vilnius: Justitia, 2005, p. 28; Puzinas, J. *Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą, supra* note 110, p. 546).

¹¹³ Vykdomąją valdžią turėjo vykdyti Didysis kunigaikštis ir jo skiriami ministrai. Įstatymų leidžiamosios institucijos turėjo būti du seimai: Didysis ir paprastasis. Didysis Seimas turėjo spręsti dinastijos rinkimo ir konstitucijos keitimo klausimus, mažasis – leisti įstatymus, nustatyti mokesčius ir kontroliuoti ministrus. Konstitucija įtvirtino garantuojamas tikybos, žodžio, spaudos, susirinkimų ir draugijų laisves ir vyraujančią Romos katalikų tikyba, kurią turėjo išpažinti didysis kunigaikštis (*Ibid.*, p. 546).

nepriklausomybės atgavimo siekis¹¹⁴. Lietuvos „laisvės išgavimu“ rūpinosi ir Amerikos lietuvių taryba, kuri 1917 m. sausio 10 – 11 d. Pitsburge paskelbė Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją ir įteikė ją JAV prezidentui ir Europos valstybių ambasadoriams Vašingtone¹¹⁵. 1917 m. gegužės 17 d. – 1917 m. birželio 3 d. Rusijoje, Petrapilyje posėdžiavęs lietuvių Seimas pareikalavo nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo ir nutarė, kad „visa etnografinė Lietuva privalo tapti nepriklausoma valstybė, nuolatinai neutralė“, o jos „valdymo būdą ir tvarką turi nustatyti sukviestas visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu Steigiamasis Lietuvos Susirinkimas“¹¹⁶. Nors užsienio lietuviai valstybingumo tęstinumo klausimu pasisakyti dar negalėjo ir apsiribojo apibendrintu nepriklausomybės siekiu, tačiau jų aktyvi veikla turėjo didelės reikšmės Vokietijos okupacinės valdžios politikai¹¹⁷.

Daugeliui Lietuvos visuomenės veikėjų (tiek kilusiems iš bajorijos, tiek iš valstiečių luomo) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo tęstinumo idėja turėjo didelę reikšmę. Tačiau kartu negalima nepastebėti, kad vyravo ne viena, o kelios istorinių faktų interpretacijos ir atitinkamai keli Didžiosios Kunigaikštystės politinio ir kultūrinio paveldo išsaugojimo būdai¹¹⁸. Pirmosios srovės atstovai, istoriografijoje žinomi krajojvcų, t. y. kraštiečių, sąjūdžio vardu, išreiškė sulenkėjusios bajorijos interesus, tačiau buvo priešiški nepriklausomos Lietuvos atkūrimo siekiams. Krajojvcų sąjūdis dar nuo XIX a. pabaigos vadovavosi krašto, kaip istorinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių branduolio pilietybės principu ir ragino siekti autonomijos lietuvių, Lietuvos lenkų, ukrainiečių, baltarusių bendrijai. Šis sąjūdis bandė tęsti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškojo teritorinio patriotizmo tradicijas, Lietuvos ir Gudijos teritoriją laikė vieninga, nedaloma politine, visuomenine ir ekonomine visuma, pasisakė už jos valstybingumo, pagrįsto demokratine Lietuvos (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) pilietybės institucija atkūrimą ir lygiateisį federavimąsi su Lenkija¹¹⁹, tačiau pačią Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę suprato tik kaip teritorinį – politinį susivienijimą.

Krajojvcų idėjos derėjo su Lenkijos pretenzijomis į Lietuvos teritoriją. Vokietijai ir Austrijai 1916 m. lapkričio 5 d. pažadėjus atkurti nepriklausomą Lenkijos karalystę siekiant patraukti lenkus savo pusėn ir gauti jų paramą kare su Rusija, buvo sukurta palanki dirva tokių teritorinių pretenzijų realizavimui¹²⁰. Šiuos Lenkijos tikslus rėmė ir aktyviai palaikė Lietuvos lenkai.

Su šia Lietuvos nepriklausomybei kilusia grėsme kovojo ir Lietuvos interesus nuo įvairios kilmės teritorinių pretenzijų gynė kitaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

¹¹⁴ Purickis, J. Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Spindulio spaustuvė, Vytauto didžiojo metai, p. 47-51.

¹¹⁵ Pakštas, K. Amerikiečių kovos dėl liet. Nepriklausomybės. *Židinys*. 1938, T. 27, 5-6: 640; „Vienybės“ metraštis 1926 metams. New York: Vienybė, 1926, p. 65.

¹¹⁶ Vaižgantas, J. T. *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei 1916 – 1917 m.* Vilnius: Žaibo spaustuvė, 1919, p. 35.

¹¹⁷ Purickis, J., *op. cit.*, p. 51.

¹¹⁸ Pivoras, S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) atkūrimo, baltų vienybės projektai ir Mykolas Römeris. *Mykolas Römeris: Straipsniai. Studijos. Publikacijos*. Sudaryt. E. Motieka. Vilnius: Saulabrolis, 1996, p. 81 - 82.

¹¹⁹ Lopata, R. *Lietuvos valstybingumo raida 1914-1918 metais*. Vilnius: Mintis, 1996, p. 37.

¹²⁰ Bauža, Č.; Setkauskis, P. *Lietuvos valstybingumas XX amžiuje. Atkūrimas ir tęstinumas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002, p. 19.

valstybingumą vertinantys lietuviai intelektualai¹²¹. Jie rėmėsi savita Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos interpretacija, akcentuodami senovės lietuvių kunigaikščių vaidmenį valstybės sukūrimė, pabrėžė didžiųjų kunigaikščių Gedimino ir Vytauto sukurtos ir dar nuosmukio bei polonizacijos nepalietos valstybės lietuviškąsias etnokultūrinės tradicijas, tuo pačiu atsiribodami nuo nelietuviškų teritorijų ir gyventojų¹²². Dvarininkų propaguojamas unijinės Lietuvos atkūrimas neviliojo ir vis labiau tautiškai susiprantančio valstiečių luomo, kuriam ši idėja priminė nenoriai panaikintą baudžiavą su visomis jos palydovėmis¹²³.

Bandymai suderinti krajojcų ir lietuvių intelektualų koncepcijas rezultatų nedavė¹²⁴. Dar daugiau – tiesioginis nepriklausomos etnografinės valstybės kildinimas iš unijoje su Lenkija dalyvavusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo pavojingas naujosios valstybės valstybingumui dėl istorinės valstybės atkūrimo idėjomis grindžiamų Lenkijos pretenzijų į kai kurias istorines Lietuvos žemes¹²⁵. Taip susiklosčiusios tarptautinės politikos aplinkybės vedė į kraštutinį apsisprendimą: arba „būti lietuvių tautai, kaip moderniai etnosocialinei ir etnopolitinei bendrijai, ar nebūti – tapti lenkų modernios tautos dalimi“¹²⁶. Išorinių veiksnių įtakos verčiama būsimoji Lietuva turėjo dalinai atsiriboti nuo bendros su Lenkija istorijos ir atsakyti to istorinio laikotarpio

¹²¹ Siekiant apginti Lietuvos interesus ir užkirsti kelią siekiams Lietuvą prijungti prie Lenkijos buvo ne kartą kreiptasi į okupacinę valdžią. Galima paminėti 1916 m. gruodžio 9 d. J. Šaulio ir A. Smetonos kreipimąsi į Vokietijos valstybės sekretorių dr. Zimmermanną; 1917 m. vasario 17 d. J. Basanavičiaus, A. Domaševičiaus, S. Kairio, A. Smetonos ir J. Šaulio kreipimąsi; 1917 m. liepos 10 d. memorandumą Vokietijos reichskancleriui ir kt.

¹²² Bene geriausia tokią poziciją išreiškia Didžiojo Vilniaus Seimo išvakarėse, 1917 m. Lietuvių konferencijoje ir pirmajame Steigiamojo Seimo posėdyje giedotas Lietuvos himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“ – „Lietuva, Tėvyne mūsų/ Tu didvyrių žeme,/ Iš praeities Tavo sūnūs/ Te stiprybę semia“.

¹²³ Liulevičius, V. Lietuvos laisvės idėjos raida 1795— 1918 m. *Aidai* [interaktyvus]. 1961, Nr. 2 [žiūrėta 2011 02 21] <http://www.aidai.us/index.php?view=article&catid=216%3A196102&id=3012%3Ais&option=com_content&Itemid=249>.

¹²⁴ Tokios išvados prieita 1916 m. birželio 30 d. – liepos 4 d. vykusioje Lietuvių konferencijoje Lozanoje (Purickis, J., *supra* note 114, p. 51; taip pat Pivoras, S., *supra* note 118, p. 81-82).

¹²⁵ Esminį Lietuvos valstybingumo atkūrimo skirtumą nuo Lenkijos valstybingumo atkūrimo akcentuoja išeivijos istorikas V. Trumpa: „Jeigu 1918 Lenkiją galima laikyti Polonia restituta, tai 1918 Lietuvai Lituania restituta vardas visiškai netiks“ (Trumpa, V. Nuo nepriklausomybės netekimo iki jos atgavimo. *Lietuvių enciklopedija. Lietuva*. T. XV. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958, p. 330). Dėl teritorinių pretenzijų ir įvairių bandymų jas realizuoti V. Trumpa Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo idėją laikė pavojinga, o Lenkiją – didžiausia kliūtimi į Lietuvos nepriklausomybę (Trumpa, V. Vasario 16 – oji. Keletas klausimų ir atsakymų. *Naujoji viltis*. 1988, 21: 5; 10-11). Tos pačios nuomonės dėl Lietuvos valstybės atkūrimo koncepcijos laikėsi ir konstitucinės teisės specialistas M. Riomeris: „Lietuvos lenkai <...> pripažindami <...> Lietuvai [tik] autonomiją, arba istorinės Lietuvos valstybės, susijungusios Unijos ryšiais su Lenkija <...> buvo aršiausieji ir drauge pavojingiausieji Lietuvių vykdomos Lietuvos valstybingumo programos priešai, kurie pagaliau ir pajėgė iš dalies šios programos vykdymą sutrukdyti (Vilnius su Lietuvos Rytais)“ (Riomeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. I dalis. Kaunas: Spindulio spaustuvė, 1937, p. 28). Tuos pačius dėsningumus, tik jau rusų politikų pozicijoje įžvelgė ir teisės istorikas A. Janulaitis: rusų politikai reiškia savo pretenzijas į Lietuvą, jas remia savo istorine teise į ją, taigi tuo išmušamas naujai atgimstančiai tautai istorinis jos aspiracijų pateisinimas“ (Janulaitis, A. Teisės istorijos reikšmė. *Teisė*. 1924, 6: 34).

¹²⁶ Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. Lietuva XIX amžiuje: link modernios tautos. *Mokykla*. 1992, 3-4: 21.

palikimo dalies, o tai lėmė menkesnį valstybingumo tęstinumo principo vaidmenį atkuriant Lietuvos valstybę. Manytume, ši priežastis yra viena iš svarbiausių, lėmusių santykinai rezervuotą istorinio valstybingumo akcentavimą vėlesniuose atkuriamos valstybės konstituciniuose dokumentuose.

Kita vertus, šios aplinkybės neprivertė atsisakyti valstybingumo tęstinumo principo apskritai. Istorinės, kultūrinės ir ypatingai teisinės tradicijos Lietuvai visada tarnavo kaip valstybingumo ir tapatumo išlaikymo garantas, todėl buvo siekiama akcentuoti jų atkūrimą ir tęstinumą. Juo labiau, kad susiklosčius sudėtingai politinei situacijai valstybingumo tęstinumas buvo ypatingai svarbus siekiant atkurtos Lietuvos valstybės tarptautinio pripažinimo. Galima paminėti, kad istorinio valstybingumo tęstinumo argumentą Lietuvos atstovai aktyviai naudojo ir jo pagalba siekė Lietuvą išskirti iš kitų Baltijos valstybių tarpo tiek 1919 m. kovo – birželio Paryžiaus Taikos konferencijoje, tiek vėlesnių taikos derybų Maskvoje metu¹²⁷. Deja, dėl ne nuo jų priklausiusių politinių aplinkybių Lietuvos atstovams nepavyko išgauti Lietuvos kaip tęstinės valstybės pripažinimo ir 1920 m. liepos 12 d. Taikos sutartyje deklaruotas pripažinimas buvo paremtas tik tautos apsisprendimo faktu.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo idėjos buvo aktualios ne tik krajojūcų ir Lietuvos intelektualų sąjūdžiams. Būta ir daugiau bandymų jomis pasinaudoti. Vytauto Didžiojo universiteto profesorius B. Genzelis prie tokių bandymų priskiria V. Mickevičiaus-Kapsuko bandymus įkurti bendrą Lietuvos ir Baltarusijos valstybę (Litbelą)¹²⁸, taip pat lietuvių ir latvių giminiškumu grįstos J. Rainio, vėliau tapusio Latvijos švietimo ministru, idėjos kurti bendrą Lietuvos-Latvijos valstybę¹²⁹. Bendros lietuvių ir latvių valstybės idėjas puoselėjo ir medicinos, humanitarinių bei teisės mokslų daktaras Jonas Šliūpas, 1919-1920 m. buvęs Lietuvos atstovu Latvijoje ir Estijoje.

Pirmojo pasaulinio karo įvykiams klostantis Vokietijai nepalankia linkme, taip pat karinei valdžiai siekiant pasitelkti gyventojus ir taip pateisinti okupaciją bei vėliau planuojamą aneksiją, gyventojams buvo sudarytos ribotos galimybės organizuotis, reikšti interesus ir patarimo teisėmis dalyvauti sprendžiant Lietuvos likimą. Tuo tikslu lietuvių veikėjams buvo pasiūlyta prie karinės vokiečių administracijos sudaryti „Vertrauensratą“ – pasitikėjimo tarybą¹³⁰. Tačiau lietuviai su tuo nesutiko. Jie siekė sudaryti ne vokiečių, o lietuvių išrinktą tautos atstovybę – Lietuvos tarybą. Nors buvo akivaizdu, kad tokius Lietuvos gyventojų atstovus okupacinė valdžia toleruos tiek, kiek

¹²⁷ Laurinavičius, Č. Pasvarstymai naujųjų laikų Lietuvos valstybės pripažinimo klausimu. *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*. Vilnius: Žaltvyksė, 1991, p. 278–279.

¹²⁸ Profesorius B. Genzelio nuomone, V. Mickevičius-Kapsukas rėmėsi buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo idėjomis. Suprantama, Litbelo kūrimas rėmėsi ne luominiu ar tautiškuoju, o klasiniais principais ir istorinėmis tradicijomis (Genzelis, B. *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje. Būti ar nebūti Lietuvai?* Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 225 - 227).

¹²⁹ Genzelis, B. *Kelias į 1918 metų vasario 16-ąją*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005, p. 61.

¹³⁰ Buvo kreiptasi į Žemaičių vyskupą Karevičių, Basanavičių, A. Smetoną ir prašyta nurodyti „ištikimus“ asmenis. Visi griežtai atsisakė. Mėginimai sudaryti okupacinei valdžiai palankią tarybą nepavyko, nes nė vienas lietuvis nesutiko dalyvauti. Lietuviai Tarybą suprato kaip krašto atstovybę, kuri būtų pačių gyventojų įgaliota ginti krašto interesus (Klimas, P. Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Spindulio spaustuvė, Vytauto didžiojo metai, p. 5-6; taip pat Staugaitis, J. Lietuvos nepriklausomybės aušra. *Naujoji Romuva*. 1937, 9 (319): 194-196).

galės juos panaudoti savo tikslams, lietuvių visuomenės veikėjai buvo linkę pasinaudoti šia galimybe, nors rizikuodami būti apkaltinti bendradarbiavimu su Lietuvos okupantais. Proga sudaryti tautos atstovybę buvo pasinaudota ir 1917 m. rugsėjo 18 d. buvo sušaukta Lietuvių Vilniaus konferencija. Kadangi okupacinė valdžia vykdyti rinkimų neleido, konferencijos atstovus rinko Organizacinis komitetas. Susitarus, kad vokiečiai nedalyvaus Konferencijos posėdžiuose, ši susirinkusi daugiausiai dėmesio paskyrė ne okupantų pasiūlytos pasitikėjimo tarybos sudarymui ir Lietuvos glaudimosi Vokietijos kryptimi, o savo pagrindiniam uždaviniui – savo krašto nepriklausomybei¹³¹. Konferencijoje buvo vienbalsiai priimta rezoliucija, kuria deklaruotas siekis sukurti nepriklausomą, demokratiniais pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę, tačiau, verčiant susiklosčiusiems aplinkybėms, nebuvo atsiribojama nuo galimybės užmegzti okupantų primetamus sąjunginius ryšius, nekenkiančius savarankiškai Lietuvos raidai¹³². Vilniaus konferencija savo darbą baigė 1917 m. rugsėjo 22 d., išrinkusi vykdomąjį organą – Lietuvos Tarybą. Vilniaus konferencijos sušaukimas ir Lietuvos Tarybos sudarymas sustiprino lietuvių pozicijas Vilniuje ir Lietuvoje bei suteikė galimybes rodyti iniciatyvą sprendžiant krašto likimą¹³³.

Valstybės tęstinumo principo problema atsispindi ir Lietuvos Tarybos suformuotoje valstybingumo tęstinumo koncepcijoje. Ankstyvajame Lietuvos Tarybos kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės laikotarpyje, nepriklausomos valstybės perspektyvoms esant miglotoms ir esant realiam prijungimo prie Lenkijos pavojui, Lietuvos valstybės atkūrimo idėja nėra akcentuojama – jos nėra Vilniaus konferencijos rezoliucijoje, ir tik dalinai ją galima išvelgti Lietuvos Tarybos 1917 m. gruodžio 11 d. nutarime¹³⁴. Tuo tarpu 1918 m. vasario 16 d. nutarime Lietuvos Taryba skelbia „atstatanti nepriklausomą demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“¹³⁵. Tačiau valstybingumo tęstinumo klausimu ir patys Lietuvos valstybės atkūrimo skelbėjai – Lietuvos Tarybos nariai – vienbalsiai pritarė 1918 m. vasario 16 d. akto nepriklausomos demokratiniais pamatais sutvarkytos Lietuvos valstybės atstatymo formulotei, turėjo skirtingas nuomones. Pavyzdžiui, Lietuvos Tarybos vicepirmininkas daktaras J. Šaulys, narys A. Stulginskis akcentavo valstybės atkūrimo ir valstybingumo

¹³¹ Maksimaitis, M. Teisinis Lietuvos valstybingumo tęstinumo pagrindas. *Regnum Est: 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui - 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui: mokslo straipsnių rinkinys*. Atsak. red. G. Mesonis. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010, p. 43.

¹³² Nutarimas skelbė: „Liuosam Lietuvos plėtojimos reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausoma, demokratiškai sudaryta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis“. Ir tik „jeigu Vokietija sutiktų dar prieš Taikos Konferenciją proklamuoti Lietuvos valstybę“, tai Lietuvių Konferencija, „<...> turėdama omenyje, kad Lietuvos interesai yra normalinėse taikos sąlygose pasvirę ne tiek į rytus ir ne tiek į pietus, kiek į vakarus, pripažįsta galimu sueiti būsimajai Lietuvos valstybei, nepakenkiant jos savitam plėtojimos, į tam tikrus dar nustatytinus santykius su Vokietija“. (Vaižgantas, J. T., *supra* note 116, p. 35.).

¹³³ Kaip pastebi V. Trumpa, tokio vienijančio organo kaip Lietuvos Taryba nei lenkai, nei gudai Vilniuje neturėjo (Trumpa, V. Vasario 16 – oji. Keletas klausimų ir atsakymų, *supra* note 125, p. 12).

¹³⁴ Kaip pastebi V. Trumpa, gruodžio 11 d. akte toji idėja nėra visiškai įsitvirtinusi. Jo vertinimu „pirmajame to dokumento paragrafe kalbama apie nepriklausomos valstybės atstatymą, o antrajame – apie tos naujos valstybės kūrimą“ (*Ibid.*, p. 7).

¹³⁵ 1918 m. vasario mėn. 16 d. aktas. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*. Parengė Andriulis, V.; Mockevičius, R.; Valeckaitė, V. Vilnius, 1996, p. 1.

tęstinumo idėjas¹³⁶, tuo tarpu Valstybės Tarybos nario teisininko P. Klimo nuomone, 1918 m. vasario 16 d. aktas, skelbiantis Lietuvos nepriklausomybę, „yra naujos gaidynės pradžia“¹³⁷. Kategoriškesnis ir gal net per daug kategoriškas buvo filosofijos mokslų daktaras J. Purickis teigdamas, kad Lietuvos praeitis buvo „per daug skirtinga nuo šių laikų gyvenimo, kad būtų galima tada veikusios valstybinės santvarkos principus naudoti mūsų laikams“¹³⁸. J. Purickiui galima paprieštarauti, nes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisei gerai žinomi valstybinės santvarkos ir teisės principai, tokie kaip valdžių padalinimo, teismo nepriklausomumo, teisės viršenybės ir kiti, buvo aktualūs ne tik 1922 metais, bet ir šiandien. Todėl ne tik tada, bet ir dabar galima pasakyti, kad „mums nereikia nei iš naujo kurti teisinės valstybės koncepcijos, nei jos perimti iš šiuolaikinio Vakarų patyrimo, o tik ją „prisiminti“, inventorizuoti, kritiškai įvertinti ir toliau plėtoti atsižvelgiant į nūdienos Lietuvos žmonių teisių apsaugos, jų įgyvendinimo poreikius“¹³⁹.

Nors istorinę ir naująją lietuvių valstybes skyrė ištisa epocha, šių valstybių sąsajos visiems buvo akivaizdžios. Kaip pažymi profesorius M. Maksimaitis, Lietuvos Taryba „<...> skirtingai nuo Lietuvių Vilniaus konferencijos rezoliucijos, išreiškė pasiryžimą atkurti, o ne Rusijos imperijos griuvėsiuose steigti visai naują Lietuvos valstybę, šiuo žodžiu pabrėždama kuriamojo būsimą valstybingumą tiesiogines sąsajas su istorine Lietuvos valstybe – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, to istorinio valstybingumo tęsi-

¹³⁶ „Nuo šios valandos Lietuvos valstybė, Lietuvos Tarybos keliama, atgimsta iš nauja. Atgimsta kartu mūsų vaidentuvėje, ir visa virtinė jos kūrėjų ir gynėjų, o ypačiai visos eilės tų jos gaidintojų, kurie, valstybei žlugus, puolėsi kelti ją vėl ant kojų žodžiu, raštu, darbu. <...> Lietuvos valstybė buvo žlugusi. Bet jos idėja, reikalas ją vėl atgaivinti buvo likęs gyvas. Iš pradžių gaidinama vien tarp aukštesniųjų luomų, ta savos valstybės atnaujinimo idėja plečiasi pamažu vis plačiau ir plačiau kol apima ji pagaliau pačių plačiųjų mūsų visuomenės sluoksnių“ (Šaulys, J. Dėl nepriklausomybės paskelbimo. *Lietuvos aidas*. 1918, 22: 2). Tokios pat pozicijos laikosi ir A. Stulginskis, 1938 metais prisimindamas apie Lietuvos Tarybos rūpinimąsi „visais būdais <...> atstatyti Lietuvos valstybę“ ir kitokios terminijos nevertodamas (Stulginskis, A. Kova dėl vasario 16 d. akto. *XX amžius*. 1938, 37: 5). Įdomu tai, kad būtent tokią terminiją („atstatymas“ vietoje „susikūrimo“) naudoti vėliau siūlė teisės mokslų daktaras G. Rutenbergas, nagrinėjęs Lietuvos valstybės susikūrimo ir jos tarptautinio pripažinimo problemas ir savo tyrimus išdėstęs disertacijoje „Pabaltės valstybės ir tarptautinė teisė“ (Rutenbergas, G. Lietuvos, kaip nepriklausomos valstybės, susikūrimas ir jos pripažinimas tarptautinės teisės šviesoje. *Teisė*. 1927, 11: 35).

¹³⁷ Klimas, P. 1918 m. vasario 16 d. *Lietuvos aidas*. 1918, 22: 2. Nors P. Klimas pasipriešinimą Rusijos ir Vokietijos okupacijoms laiko ne siekiais atkurti Lietuvos valstybingumą, o ieškojimu kuo patogiau tautos atgimimo sąlygų, tačiau vargu ar teisinga jo frazę apie naujo laikotarpio pradžią (gaidynė – laikotarpis, laikas, epocha, žr. *Dabartinis lietuvių kalbos žodynas*. IV leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 159) Lietuvos istorijoje prilyginti valstybingumo tęstinumo neigimui, kaip tai daro V. Trumpa (Trumpa, V. Lietuvos XIX amžiaus istorijos modelio beiškant. *Lietuva XIX-tame amžiuje*. Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1989, p. 46). Frazė apie naujo laikotarpio pradžią visai nepaneigia Lietuvos valstybingumo tęstinumo, nes P. Klimas kalba apie naują *Lietuvos istorijos* etapą.

¹³⁸ Purickis, J., Seimų laikai. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Spindulio spaustuvė, Vytauto Didžiojo metai, p. 113.

¹³⁹ Vaišvila, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius: Litimo, 2000, p. 271.

ni¹⁴⁰. Istorinė valstybė ilgus amžius lietuvių tautai buvo ne tik valstybingumo ir teisinio gyvenimo orientyras, bet ir tautiškumo šaltinis, nes „būtent saugodama senąsias valstybingumo tradicijas ir kurdama naujus, nepriklausomas nuo unijos su Lenkija politinės egzistencijos siekius, lietuvių tauta vis labiau suvokė kad ji yra“¹⁴¹.

Negalima nekreipti dėmesio į skirtingą istorinės ir atkurtos Lietuvos valstybingumo būklę. Prieš padalijimus Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Abiejų Tautų Respublikoje buvo beprarandanti valstybingumą, todėl siekti tokio valstybingumo atstatymo nebuvo prasmės. Lietuvos Tarybos ir lietuvių tautos siekiai buvo nukreipti ne į praeitį, o į ateitį ir „anaiptol nereiškė realiai neįmanomo dalyko – prikelti tą pačią, buvusią valstybę“¹⁴². Naujasis lietuvių tautos sąmoningumas ir savivoka negalėjo sutilti į senosios valstybės rėmus – tai buvo kitas laikmetis, kita tauta ir ji reikalavo „savo“ nepriklausomybės.

Tiek Vilniaus konferencijos rezoliucija, tiek Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. aktas skelbė, kad bus kuriama nepriklausoma, demokratiniais pagrindais sutvarkyta Lietuvos valstybė, ir tai reiškė kitą nei istorinės Lietuvos valstybės organizaciją. Atkuriamos valstybės pamatai ir santykiai su kitomis valstybėmis *a priori* nebuvo atkuriami – juos turėjo nustatyti demokratinio būdu visų valstybės gyventojų išrinktas Steigiamasis Seimas. Po daugelio vėlesnių išbandymų, 1920 m. gegužės 15 d. susirinkęs Steigiamasis Seimas valstybės atkūrimo idėją priėmė ir proklamavo „esant atstatytą Nepriklausomą Lietuvos Valstybę, kaip demokratinę respubliką, etnologinėm sienom ir laisvą nuo visų Valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom Valstybėm“¹⁴³.

2.2. Lietuvos teisės tęstinumo problema

Nei Lietuvos teisės, nei Lietuvos teisinės kultūros istorijos studijos nėra įmanomos be Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir teisinės kultūros studijų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo laikotarpiu buvo sukurta savita ir turtiną teisinė sistema, kurios viršūnė – Lietuvos Statutai – tiek teisės turiniu, tiek teisės formos tobulumu neturėjo analogų tuometinėje Europoje. Būtent Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinėje tradicijoje galima atsekti ne tik šiuolaikinės Lietuvos valstybės modelio, paremto valdžių padalijimo principu, bet ir daugelio kitų teisės principų užuomazgas. Tačiau Lietuvos teisės, kaip ir valstybės, raida nebuvo nuosekli. Tolesnį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės vystymąsi laikinai pristabdė vidinės politinės priežastys, susijusios su pačios valstybės nuosmukiu, o visai panaikino okupacijos nulemtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo netekimas. Po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padalijimų Lietuvos Statutai palaipsniui buvo panaikinti ir

¹⁴⁰ Maksimaitis, M., Teisinis Lietuvos valstybingumo tęstinumo pagrindas, *supra* note 131, p. 49-50. Panašios pozicijos laikosi ir išeivijos istorikė V. Daugirdaitė-Sruogienė: „<...> valstybė įėjo į savo vystymosi naują fazę. <...> Valstybė, aišku, negali būti tokia pat po 100-300 metų. Betgi valstybės tradicija, valstybingumo principas lieka“ (Sruogienė, V. Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*. Vilnius: Žaltvyksė, 1991, p. 299).

¹⁴¹ Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 14.

¹⁴² Maksimaitis, M., Teisinis Lietuvos valstybingumo tęstinumo pagrindas, *supra* note 131, p. 49-50.

¹⁴³ Maksimaitis, M., *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*, *supra* note 112, p. 333.

įvesta okupantų – Rusijos ir Prūsijos imperijų teisė, taip pat Napoleono kodeksas. Okupacinė teisė galiojo iki pat Lietuvos valstybės atkūrimo, o nusprendus iš dalies pratęsti jos galiojimą – ir nepriklausomos Lietuvos valstybės laikotarpiu.

Jau pačioje Pirmojo pasaulinio karo pradžioje Lietuvoje galiojusią teisinę ir politinę sistemą palietė Vokietijos okupacija. 1915 m. okupuotą Lietuvą administravo Vokietijos karinės vadovybės įkurtas atskiras rytų štabas (Oberbefehlshaber Ost). Teisinius pokyčius reglamentavo 1907 m. spalio 18 d. Hagos konvencija „Dėl sausumos karo įstatymų ir papročių“, pagal kurią okupacinė valdžia turėjo vadovautis okupuotų teritorijų įstatymais, o nekarinio pobūdžio bylas turėjo spręsti okupuotų teritorijų teismai. Nepaisant to, tam tikri teisiniai pokyčiai įvyko. Buvo panaikinti archajiški Rusijos imperijos 1864 m. Bausmių įstatai, 1866 m. Bausmių statusas ir su tam tikrais pakeitimais (vietoje numatytų trėmimo bausmių buvo įvesta daug piniginių baudų) paliktas galioti 1903 m. Rusijos baudžiamasis kodeksas. Buvo panaikinti iki tol veikę teismai ir įsteigta nauja trijų instancijų (taikos teismų, valstiečių teismų ir Vyriausiojo teismo) teismų sistema.

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybai paskelbus atkuriamos valstybės nepriklausomybę ir vėliau, nustatant valstybės konstitucinę santvarką – Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius, iškilo pozityviosios teisės perėmimo problema. Valstybės „atstatymo“ koncepcija nurodė į istorinę Lietuvos valstybę ir atitinkamai galėjo reikšti tos valstybės teisės – Lietuvos Statutų – perimamumą ir tęstinumą. Tai buvo Lietuvos visuomenei aktualūs ir svarbūs klausimai, ką rodė šiomis temomis vykusios viešos dis-

kusijos spaudoje, senajai teisei skiriamas įstatymų leidėjo dėmesys bei bandymai pasinaudoti Lietuvos Statutais rengiant atkurtos valstybės įstatymų projektus¹⁴⁴.

Nors profesoriaus A. Janulaičio nuomone Lietuvos Statutai buvo tobulesnis teisės šaltinis už beveik dviem šimtais penkiasdešimčia metų vėliau priimtą didžiojoje Lietuvos dalyje galiojusį Rusijos imperijos Įstatymų sąvadą¹⁴⁵, tačiau Įstatymų sąvadas buvo galiojanti, vystoma bei prie besikeičiančių gyvenimo sąlygų derinama teisė – priešingai nei Trečiasis Lietuvos Statutas, kuris po Lietuvos okupacijos buvo panaikintas ir tokių galimybių neteko. Be to, nors ir svetima, tačiau galiojusi beveik šimtą metų, tai buvo krašto gyventojams pažįstama teisė, organizavusi ir reglamentavusi visą teisinį gyvenimą. Lietuvos Statutų grąžinimas, nors ir būtų oficialiai parodęs ir patvirtinęs Lietuvos teisės tęstinumą, būtų sukėlęs nereikalingą sumaištį, nes XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės aktai negalėjo geriau patenkinti demokratiniais pagrindais atkuriamos valstybės poreikių, nei tuo metu galiojusi rusų teisė. Suprantama, to iš XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir nebuvo galima reikalauti. Lietuvos teisės tęstinumas buvo nutrauktas kartu su valstybingumo netekimu, o teisės

¹⁴⁴ Kaip vieną iš bandymų naudoti istorinės Lietuvos teisę – Lietuvos Statutus atkurtos nepriklausomos Lietuvos teisėje galima paminėti 1917 m. pabaigoje Lietuvių vyriausiosios tarybos sudarytos, P. Leono pirmininkaujamos komisijos rengtus Lietuvos laikinojo valdymo, konstitucijos ir kai kuriuos kitus įstatymų projektus. Pažymėtina, kad šiuos projektus savo dispozicijoje turėjo Valstybės tarybos Konstitucijos komisija (Maksimaitis, M., *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*, supra note 112, p. 61-62, Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. liepos 23 d. protokolas Nr. 83. *Lietuvos valstybės tarybos protokoliai 1917 – 1918*. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 285-286). Apie planuojamas senosios teisės studijas, siekiant ją panaudoti rengiant įstatymų projektus, Teisinių komisijos vardu praneša jos pirmininkas, Lietuvos Valstybės Tarybos narys J. Vileišis (Lietuvos Valstybės Tarybos 1918 m. balandžio 26 d. protokolas Nr. 73. *Ibid.*, p. 240). Tačiau prieš tiesioginį pozityviosios teisės galiojimo atnaujinimą ir apie to priežastis jau 1918 m. spalio 5 d. spaudoje pasisakė profesorius A. Janulaitis: „Ar galima reikalauti pilno grąžinimo Lietuvių Statuto? Anaipol, ne. Tai reikštų eiti atgal. Gyvenimas ne stovi vietoje, atgal grįžti nebegalima, nebegalima grąžinti baudžiava ir ponų privilegijos. Daug ko nėra tenai, kas dabar yra gyvenime. Reikia žiūrėti į jį kaip į dalį savo praeities, galima gėrėtis, tyrinėti, bet nėra reikalo gaivinti, kas jau atgyveno“. Nepaisant to, A. Janulaičio nuomone „Lietuvių Statutas <...> yra daug kur užsilikęs mūsų gyvenime, kaip neatimama jo dalis“ (Janulaitis, A. Lietuvos statutai ir jų istorija. *Lietuvos aidas*. 1918, 98: 2). Papročių reikšmę Rusijos imperijoje apibrėžia M. Romeris: „Didžiausioje pasaulio valstybėje, kaip b. Rusija, kuri neva teisės bei įstatymų dėsniais buvo tvarkoma (taip bent iškilmingai pasakyta b. Rusijos pagrindiniuose valstybės įstatymuose – žiūrėk „Svod Zakonov“ I. t. str.). gyveno greta kaip ir dvi visuomenės: viena, susidedanti iš privilegijuotų luomų, miestų gyventojų ir kitų valstybės gyventojų viršūnių, plona, kaip duonos pluta, tvarkėsi įstatymais, surašytais daugybėje tomų, ir kita, keliasdešimčių arba ir daugiau milijonų žmonių didumo, kaip storas duonos minkštimas, - valstiečių luomas, tvarkomas, „savo vietos papročiais“, bendrų įstatymų nepaliestas. Tiesa, buvo daug įstatymų tam luomui tvarkyti, o principe, valstiečiai galėjo naudotis ir tomis civilinėmis teisėmis, kurios buvo bendrų įstatymų numatytos, kaip nuosavybės teisė, paveldėjimo teisė, visokios prievolių teisės, bet tų teisių vidaus tvarkymas, jų pasekmės, realiniai santykiai bei ginčai, jų gyvas turinys buvo normuojamas ne įstatymų taisyklėmis, bet „papročiais““ (Römer'is, M. Luomų tvarka ir papročiai. *Teisė*. 1922, 1: 26).

Atkreiptinas dėmesys, kad A. Janulaitis pasisako tik prieš Lietuvos Statuto kaip pozityviosios teisės šaltinio galiojimo grąžinimą dėl konkrečių šio trūkumų susijusių su laikmečio pasikeitimu, tačiau apie patį Statutą pasisako kaip apie iki šiol gyvuojančią teisinę tradiciją.

¹⁴⁵ A. Janulaitis teigia: „Rusų Sąvada buvo blogiau sudėta, įvedant ją pas mus, bet dabartinė Sąvada pergyveno tiek permąnų, kad nėra panaši į aną senąją“ (Janulaitis, A. Lietuvos statutai ir jų istorija, supra note 144, p. 2).

tęstinumo atkūrimą darė neįmanomu pasikeitusi epocha, o su ja pasikeitęs teisės bei jos funkcijų supratimas.

Atkurta valstybei stokojant laiko ir resursų, sukurti naujus teisės šaltinius nebuvo įmanoma, todėl buvo priimtas sprendimas perimti valstybės atkūrimo metu galiojusią teisę. Šį pasirinkimą įtvirtino pirmoji laikinoji Lietuvos valstybės konstitucija – 1918 m. lapkričio 2 d. Valstybės Tarybos priimti Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai¹⁴⁶. Šių dėsnų 24 straipsnis skelbė: „Srityse, kuriose Lietuvos valstybės nėra išleistų naujų įstatymų, laikinai palieka tie, kurie yra buvę prieš karą“, t. y. iki 1914 m. rugpjūčio 1 d. Kaip pastebi profesorius M. Maksimaitis, ši nuostata visų pirma išreiškė įstatymų leidėjo pasiryžimą kurti savo nacionalinę teisę, nes galiojusią ikikarinę teisę išsaugoti tebuvo numatoma išimtinai tose srityse, kurios buvo dar nesureguliuotos naujų, Lietuvos valdžios išleistų įstatymų¹⁴⁷. Senieji įstatymai galiojo tiek, kiek jie nebuvo priešingi Lietuvos Konstitucijai.

Iki nepriklausomybės atkūrimo galiojusių teisės šaltinių perėmimas reiškė, kad atkuriamoje Lietuvoje įteisinamas teisės, ypač privatinės, partikuliarizmas, o atskiros valstybės teritorijos dalys paveldėjo ilgą laiką jose politiškai viešpatavusių skirtingų užsienio pavergėjų įdiegtus skirtingus teisės šaltinius: didžiojoje etnografinės Lietuvos dalyje galiojo Rusijos įstatymų sąvado X tomo pirmoji dalis; buvusios Kuršo gubernijos dalyje – Palangos valsčiuje ir mažoje Zarasų apskrities teritorijoje galiojo Pabaltijo gubernijų civilinių įstatymų rinkinys; Užnemunės Lietuvoje galiojo 1804 m. Prancūzijos civilinio (Napoleono) kodekso II ir III knygos, taip pat 1825 metų Civilinis kodeksas, papildytas 1836 metų Santuokos įstatymu, 1818 ir 1825 metų Nekilnojamojo turto nuosavybės teisių įtvirtinimo bei Privilegijų ir hipotekos įstatymai¹⁴⁸. 1919 m. sausio 16 d. paskelbtas Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas vietoje archajiško iki karo galiojusio Rusijos 1864 metų Bausmių statuto paliko galioti vokiečių okupacinės administracijos įvestą Rusijoje parengtą 1903 metų Baudžiamąjį statutą. Be šių įstatymų galiojo Rusijos civilinio ir baudžiamojo procesų įstatymai, kurių pagrindą sudarė 1864 metų Teismų statusas bei daugybė kitų Rusijos įstatymų. Vėliau, 1924 metais, svetimų teisės šaltinių Lietuvoje įvairovę pagausino Konvencija Dėl Klaipėdos krašto nustatyta įstatymų leidybos autonomija. Klaipėdos krašte be autonominio Seimelio išleistų teisės aktų galiojo 1900 metų civilinis, 1871 metų baudžiamasis kodeksai ir daugybė kitų Vokietijos ir Prūsijos teisės šaltinių, taip pat 1920–1923 metų Prancūzijos administracijos ir 1923–1924 metų Lietuvos vyriausybės įgaliojimo išleisti teisės aktai.

2.3. Lietuvos teisinės kultūros tęstinumo problema

Jei valstybingumo ir pozityviosios teisės požiūriu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir 1918 m. vasario 16 d. atkurtos Lietuvos valstybingumo ir teisės tęstinumą rei-

¹⁴⁶ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai (Valstybės Tarybos priimta 1918 m. lapkričio 2 d.). *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*. Parengė Andriulis, V.; Mockevičius, R.; Valeckaitė, V. Vilnius, 1996, p 2-3.

¹⁴⁷ Maksimaitis, M. *Lietuvos teisės šaltiniai 1918 – 1940 metais*. Vilnius: Justitia, 2001, p. 46-47.

¹⁴⁸ Maksimaitis, M. Nacionalinės ir perimtos teisės koegzistencijos principai tarpukario Lietuvoje. *Lietuvos teisės tradicijos. Mokslinės konferencijos, skirtos Vilniaus universiteto Teisės fakulteto profesorius Stasio Vanevičiaus septyniadešimtmečiui, medžiaga*. Vilnius: Justitia, 1997, p. 141-143.

kia vertinti rezervuotai, tai teisinės kultūros paveldą galima laikyti neatsiejama tautos kultūros dalimi. Sunku sutikti su kai kuriais mokslininkais, teigiančiais, kad tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir 1918 m. vasario 16 d. atkurto Lietuvos nebuvo jokio perimamumo, arba kad „„Baltijos šalių [teisinis] palikimas“ – beveik mistinė kategorija“¹⁴⁹.

Manytume, kad kategoriškas perimamumo neigimas, bent jau teisinės kultūros prasme, neturi pagrindo. Tų pačių autorių – A. Šliogerio išverstame ir E. Kūrio cituojamame Harvardo universiteto teisės mokyklos profesoriaus H. Bermano fundamentaliame veikle „Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis“ pabrėžiama, kad vakarų teisinės tradicijos formavimuisi būdinga teisės raida reinterpretuojant praeitį, pačią teisę suvokiant kaip rišlią visumą, kaip vieningą sistemą, kaip „kūną“, laikant, kad šis kūnas vystosi laike, iš kartos į kartą, per amžius¹⁵⁰. H. Bermano nuomone, kalbėti apie vakarų teisės tradiciją reiškia postuluoti teisės ne kaip normų visumos, o kaip proceso, kaip veiksenos, kur normos turi prasmę tik institutų ir procedūrų, vertybių ir mąstymo būdų kontekste, visumą. Vadovaujantis tokiu požiūriu, teisės šaltiniai apima ne tik įstatymų leidėjo valią, „bet ir bendruomenės protą ir sąžinę, jos papročius ir įpročius“, todėl jei norime suprasti Vakarų teisės tradiciją, turime pripažinti, kad paprotys ir teisingumas yra teisė tokiu pat mastu, kaip ir statutai ir sprendimai. H. Bermano teigimu, tokia teisės tradicija yra transcendentiška revoliucijos atžvilgiu, o naujos teisės sistemos, sukurtos didžiųjų revoliucijų, „keisdamos teisės tradiciją kartu likdavo jos rėmuose“¹⁵¹.

Teisinės kultūros ir iš dalies teisės tradicijos perimamumą rodo Lietuvos konstitucinės teisės tradicijų tyrinėjimai. Kai kurių mokslininkų nuomone, tokių tradicijų tęstinumą galima įžvelgti ne tik 1918 m. vasario 16 d. atkurto Lietuvos konstitucinėje teisėje, bet ir 1990 m. kovo 11 d. atkurto Lietuvos valstybės konstitucinėje teisėje. Pavyzdžiui, buvusio Konstitucinio Teismo pirmininko, Vilniaus universiteto konstitucinės teisės profesoriaus K. Lapinsko teigimu, dabartinės 1992 m. Konstitucijos preambulės „nuorodos į <...> valstybės pagrindus – Lietuvos statutus ir konstitucijas <...> neabejotinai suponuoja ne tik valstybingumo istorinio tęstinumo, bet ir tam tikrų teisinių institutų bei teisės tradicijų perimamumo bei tęstinumo idėjas“¹⁵². Taip pat buvęs Konstitucinio Teismo pirmininkas, Romerio universiteto Konstitucinės teisės katedros

¹⁴⁹ Tokios pozicijos laikosi filosofas profesorius A. Šliogeris. A. Šliogerio nuomone, „tarp didžiųjų kunigaikščių Lietuvos ir moderniosios Lietuvos nesama *jokio* – nei tiesioginio, nei netiesioginio – perimamumo, net ryšio. <...> Net garsusis Lietuvos Statutas – ką jis reiškė 1918 m. atsiradusiai Lietuvos respublikai arba dabartinei Lietuvos valstybei? Nieko, kas turėtų bent menkiausią reikšmę politinei ar net teisinei praktikai!“ (Šliogeris, A. *Lietuviškosios paraštės*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011, p. 93-94). Baltijos šalių teisinių tradicijų (kurias sekdamas Vokietijos teisės profesoriumi D. A. Loeberiu vadina „Baltijos šalių palikimu“) gyvybingumu abejoja ir Vilniaus universiteto profesorius E. Kūris (Kūris, E., *Teisinė valstybė, teisės sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija*. Glendon, M. A.; Gordon, M. W.; Osakwe, C. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993, p. XXVII).

¹⁵⁰ Berman, H. *supra* note 24, p. 25-28.

¹⁵¹ Revoliucijos sąvoką H. Bermanas apibrėžia kaip „didelio masto politinį perversmą“ ir pažymi, kad ši sąvoka kiekvienu atveju gali turėti skirtingą prasmę (Berman, H. *supra* note 24, p. 37). Mūsų nuomone, tokia revoliucija ar perversmu gali būti laikomi Lietuvos valstybingumo netekimai ir iš dalies to sąlygotos teisinės permainos.

¹⁵² Lapinskas, K. Lietuvos konstitucijų istorinių teisinių sąsajų beiėškant. *Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 1997, p. 31.

profesorius J. Žilys pastebi, kad 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijai, kaip ir visai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinei tradicijai, būdingas valdžių padalinimo principas, jos skirstymas į įstatymų leidimo, vykdomąją ir teismų, ryžtingas karaliaus valdžios apribojimas suteikiant tik vykdomosios valdžios įgaliojimus, platus teismų konstitucinio statuso reglamentavimas, nors Lietuvoje vertinamas prieštarai, tačiau neturėtų būti ignoruojamas¹⁵³. Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto docentas S. Stačiokas dalį 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos normų laiko Lietuvos Statutų pakartojimu, o dabartinę Lietuvos Konstituciją – dalinai ir Lietuvos valstybės istorinių teisinių tradicijų išdava¹⁵⁴.

Mokslininkų pozicija atsispindi ne tik cituotoje Konstitucijos preambulėje, bet ir Konstitucinio Teismo plėtojamoje konstitucinėje doktrinoje. Pavyzdžiui, Konstitucinis Teismas, nutardamas, kad Baudžiamajame kodekse nustatyta mirties bausmė prieštarauja 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijai, be kitų argumentų rėmėsi ir istoriniais Lietuvos teisės aktais – tiek 1529, 1566, 1588 metų Lietuvos Statutais, tiek po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 metais priimtais teisės aktais¹⁵⁵.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir 1918 m. vasario 16 d. atkurto Lietuvos valstybės teisinės kultūros tęstinumą rodo bandymai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galiojusius teisės šaltinius panaudoti kuriamuose svarbiausiuose Lietuvos valstybės teisės šaltiniuose. Ne vienas to meto teisininkas palaikė advokato L. Veržbavičiaus nuomonę, kad Lietuvos civilinė teisė turi būti iš principo lietuvių istorijos produktas, jos pagrindu turi būti senosios lietuvių teisės savybės, suformuotos remiantis modernia sistema, pagrįsta naujais principais¹⁵⁶. Tik motyvuojant laiko, resursų, išmanančių specialistų ir tyrinėjimų stoka buvo siūlomos įvairios užsienio kodeksų recepcijos ar jau

¹⁵³ Žilys, J. *Konstitucinis teismas – teisinės ir istorinės prielaidos*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2001, p. 13-14.

¹⁵⁴ Stačiokas, S. *Mykolas Romeris ir mūsų dienų Lietuva*. Romeris, M. *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose*. Vilnius: Pozicija, 1994, p. IV – VI.

¹⁵⁵ Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimo „Dėl Lietuvos Respublikos Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ 3. 3. punktas (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 1998, Nr. 109-3004). Įdomu tai, kad Konstitucinis Teismas sąmoningai nesiremia okupaciniais laikotarpiais galiojusia teise, tuo tarsi ją eliminuodamas iš Lietuvos teisinės tradicijos. Analogiškai, teisininko profesiją laikydamas neatskiriama teisinės sistemos dalimi, Konstitucinis Teismas 2008 m. vasario 20 d. nutarime analizavo teisininkų rengimo tradicijas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir 1918 m. atkurtoje Lietuvos valstybėje. Šį kartą buvo atsižvelgiama į teisininkų rengimą ir okupaciniais laikotarpiais (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2008 m. vasario 20 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. spalio 4 d. nutarimu nr. 1568 „Dėl kvalifikacinių aukštojo teisinio išsilavinimo reikalavimų asmenims, norintiems įstatymų nustatyta tvarka eiti teisėjo pareigas, patvirtinimo“ patvirtintų kvalifikacinių aukštojo teisinio išsilavinimo reikalavimų asmenims, norintiems įstatymų nustatyta tvarka eiti teisėjo pareigas, atitiktis Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 51 straipsnio 1 daliai (2002 m. sausio 24 d., 2004 m. gegužės 18 d., 2006 m. birželio 1 d. redakcijos), Lietuvos Respublikos teismų įstatymo pakeitimo įstatymo įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymo 5 straipsnio 1 daliai“. *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 23-852).

¹⁵⁶ Veržbavičius, L. *Senoji Lietuvos šeimos teisė*. *Teisė*. 1930, 18: 65.

įvairiose Lietuvos dalyse veikusią kodeksų galiojimo išplėtimai¹⁵⁷. Tuo tarpu ketvirtąjo dešimtmečio viduryje, pirmiesiems kodekso rengimo darbams Valstybės Taryboje prasidėjus, kodekso „priešprojekčio“ rengimas buvo pavestas Tarybos nariui J. Vileišiui, įsitikinusiam kad būsimasis Lietuvos civilinis kodeksas turi remtis senojo XVI a. Lietuvos Statuto medžiaga¹⁵⁸. Nors J. Vileišio darbas sulaukė daug kritikos ir tolesniam civilinio kodekso rengimo komisijos darbui nebuvo naudingas, tačiau, kaip pastebi A. Kučys, abejotina, ar Valstybės Tarybos pirmininkas ir tuo metu teisingumo ministras S. Šilingas, pavesdamas tokį svarbų darbą ir leisdamas jį dirbti ilgus trejus metus, nebūtų nurodęs, kokio civilinio kodekso projekto vyriausybė norėtų¹⁵⁹. Tai leidžia manyti, kad būtent tokios pozicijos dėl būsimąjį Lietuvos civilinio kodekso rengimo laikėsi bent kai kurie Valstybės Tarybos ir Vyriausybės nariai. Todėl ir Valstybės Tarybos įsteigimo proga pasakytą teisingumo ministro palinkėjimą – pažadą per kelis metus sukurti lietuviškos teisės statutą¹⁶⁰ reikėtų suprasti plačiau – ne tik kaip pažadą parengti naują teisinę lietuvių kalbą, bet ir kaip to teisyne šaknų – lietuviškos teisės tradicijos – nurodymą. Vienas svarbiausių reikalavimų būsimajam lietuviškajam teisynei buvo šalies gyventojų vienijimas ir jų teisinio gyvenimo unifikavimas, pagal kurį lietuviška teisė turėjo prilygti lietuvių kalbai¹⁶¹. Tokia būsimąjį lietuviškojo teisyne vizija sudarė itin ryškų kontrastą skaldančiam perimtos svetimos partikuliarinės teisės poveikiui.

Itin aukšti lietuviškam teisynei keliami reikalavimai sunkiai derėjo su Lietuvos Tarybos, kuriai šis darbas buvo pavestas, galimybėmis. Susidūrusi su įvairiais sunkumais, motyvuodama įstatymų kodifikavimo skubotumu, Valstybės Taryba atsisakė istorinės visuotinės kodifikacijos tradicijos, kurios šaknys Lietuvoje siekė XVI a. Lietuvos Statutus, o vėliau, stokojant įdirbio, orientyrais buvo nurodyti kitų tautų (šveicarų, vokiečių, prancūzų, rusų ir kt.) teisynei¹⁶².

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir atkurtos Lietuvos valstybės teisinė kultūra neatrodo tokios tolimos turint galvoje aukštą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomeninę teisinę kultūrą ir teisinės minties pažangą, kuri lėmė vis labiau populiarėjusias demokratines visuotinės lygybės idėjas. Kaip pastebi A. Vaišvila, aukšto lygio Lietuvos teisinė sąmonė ir teisinė kultūra tam tikra prasme buvo neadekvati savo laikmečiui¹⁶³, teisinė mintis lenkė bendrą visuomenės socialinę raidą, nepajėgė apriboti politinės liberalizacijos. Tačiau šios problemos buvo pripažįstamos; „iš ilgos patirties“ pažintas „įsisenėjusias mūsų valdymo ydas“¹⁶⁴ nebijota paminėti 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje, imantis konkrečių priemonių joms spręsti. Trečiasis Lietuvos statutas

¹⁵⁷ Maksimaitis, M. Civilinio kodekso problema Lietuvoje 1918-1940 metais ir jos sprendimo paieškos. *Privatinė teisė: praeitis, dabartis ir ateitis. Liber Amicorum Valentinas Mikelėnas*. Red. V. Mizaras. Vilnius: Justitia, 2008, p. 196-197.

¹⁵⁸ *Ibid.*, p. 197.

¹⁵⁹ Kučys, A. *Vileišiai. Trijų brolių darbai tautai*. Chicago: Devenių kultūrinis fondas, 1993, p. 558.

¹⁶⁰ Dakutis, T. Lietuviškosios teisės kelias. *Vairas*. 1939, 9: 172.

¹⁶¹ Valstybės tarybos uždaviniai. Pasikalbėjimas su valstybės tarybos pirmininku p. Šilingu. *Lietuvos aidas*. 1928, 207: 1; Dakutis, T., supra note 160, p. 172.

¹⁶² Maksimaitis, M. *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928-1940)*. Vilnius: Justitia, 2006, p. 136 - 138.

¹⁶³ Vaišvila, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*, supra note 139, p. 207.

¹⁶⁴ *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 13; Jarašiūnas, E. Apie pirmąsias konstitucijas ir jų reikšmę. *Jurisprudencija*, 2010, 2:38

ir jo pagrindu suformuota teisinė sistema, laikomi sėkminga į būsimą teisinį progresą nukreiptos luominės visuomenės ir naujų teisės idėjų bei principų sinteze¹⁶⁵, todėl Lietuvos statutuose išreikšta aukšta Lietuvos teisinė kultūra natūraliai vedė prie progresyvių Ketverių metų seimo ir 1791 m. konstitucijos reformų. Reikia pritarti profesoriaus E. Jarašiūno vertinimui, kad 1791 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybės ir Prancūzijos konstituciniai aktai „gali būti apibūdinami kaip <...> revoliucijų, nutraukiančių ryšį su praeitimi, kūrinys“¹⁶⁶. Nors 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją reikėtų vertinti ne kaip reformas užbaigiantį, o jas pradantį konstitucinį aktą¹⁶⁷, tačiau teisinio pagrindo suteikimas pilietinės visuomenės formavimuisi miestuose, pagrindinės bajorų teisės – asmens neliečiamybės suteikimas ir miestiečiams, valstiečių išlaisvinimo galimybės įtvirtinimas, tautos sampratos išplėtimas, naujas požiūris į pavaldinius ir kitos naujovės rodė aiškią teisės demokratėjimo kryptį¹⁶⁸.

Artimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir atkurtos Lietuvos valstybės teisės sąsajas rodo tai, kad kai kuriais svarbiausiais teisės aspektais Lietuvos valstybės teisė buvo artimesnė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nei Rusijos imperijos teisei. Suprantama, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisę nuo atkurtos Lietuvos valstybės teisės skiria ryškus luominis pobūdis, bet tą patį galima pasakyti ir apie dviem šimtais penkiasdešimčia metų vėliau parengtą, įsigaliojusią ir dar beveik šimtą metų tobulintą, prie besikeičiančių, demokratėjančių gyvenimo sąlygų derintą Rusijos imperijos teisę. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir atkurtos Lietuvos valstybės teisės sąsajų pavyzdžiais galima laikyti teisinės valstybės principų užuomazgas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje – tai parlamentarizmo, valdžių padalinimo, teisės viršenybės, teismų nepriklausomumo ir atskyrimo nuo administracijos, žmogaus teisių, asmens neliečiamumo ir kiti teisiniai principai. Šie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės principai artimesni atkurtos Lietuvos valstybės teisei nei carinės Rusijos teisei būdingi legitimizmo, patvaldystės, autokratijos principai. Tai simboliškai atspindi ir atkurtos Lietuvos valstybės aukščiausiosioms įstatymų leidžiamosios ir teisminės valdžios institucijoms parinkti istoriniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institucijų – Sei-

¹⁶⁵ Muzychenko, P. P. Istorija gosudarstva i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]. Kiev: Znaniya, 2008, s. 123.

¹⁶⁶ Jarašiūnas, E. Apie pirmąsias konstitucijas ir jų reikšmę, *supra* note 164, p. 27 - 28.

¹⁶⁷ Glemža, L. Pilietinės visuomenės užuomazgos 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje. *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Vilnius: Valstybės žinios, 2003, p. 28; 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija, *supra* note 164, p. 66.

¹⁶⁸ Glemža, L. Pilietinės visuomenės užuomazgos 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje, *supra* note 167, p. 21 - 22, 27 - 28; 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija, *supra* note 164, p. 67-69. Labai įdomu tai, kad svarstant šią konstituciją, nors ir be formalaus pagrindo, miestiečiai aktyviai ir aiškiai reiškė savo poziciją, rodė pasirošimą dalyvauti šalies politiniame gyvenime – o tai savo ruožtu rodo jų aukštą teisinę kultūrą, požiūrį į ruoštą konstituciją, jos svarbos suvokimą. Karališkųjų miestų atstovai savo reikalavimus dėl miestiečių pilietinių teisių „juodosios procesijos“ metu dar 1789 m. įteikė karaliui ir tuo pasiekė deputacijos sudarymo miestų įstatymui rengti. Tokios aiškios pilietinės pozicijos, kuri buvo išreikšta dar nenurimus praūžusios Prancūzijos revoliucijos audroms, seimo nariai negalėjo nepaisyti. Svarstant konstituciją, savo ištikimybę jos pagrindinėms nuostatoms reiškė 20 tūkstančių Varšuvos miestiečių, kurių atstovai, vadinami arbitrais, sėdėjo seimo salėje greta seimo narių ir senatorių (*Ibid.*, p. 62 - 63, 65 - 66).

mo ir Vyriausiojo tribunolo pavadinimai¹⁶⁹. Atkurtoje Lietuvos valstybėje išliko ne tik šių institucijų pavadinimai, bet ir kai kurie jų teisinio statuso bei vykdomų funkcijų aspektai.

2.4. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rašytinės teisinės tradicijos ir teisinės kultūros raida

2.4.1. Rašytinės teisės atsiradimas ir jos plėtra

Lietuvos valstybingumo, teisės ir teisinės kultūros raidos dėsningumai atskleidžia glaudžias valstybingumo, teisės ir teisinės kultūros sąsajas. XIII amžiuje suformuotas lietuvių tautos valstybingumas, laisva socialinė raida skatino vystyti teisinę mintį ir teisinę kultūrą. Didėjanti kiekybinė ir kokybinė visuomeninių santykių apimtis, augantis teisinės minties ir teisinės kultūros lygis skatino teisės tobulėjimą – paprotinės teisės vartimą rašytine, jos vienodinimą, pritaikymą prie naujų visuomeninių santykių reguliavimo poreikių. Tokio teisės ir teisinės kultūros vystymosi Lietuvos valstybės

¹⁶⁹ A. Šenavičius pastebi, kad pati sąvoka „seimas“, naudota dar Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, turėjo pabrėžti valstybės tęstinumą ir ryšį su buvusia Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. (Šenavičius, A. Parlamentarizmo pradžia Lietuvoje. *Lietuvos valstybingumo teisinės problemos. Pirmojo pasaulio lietuvių teisininkų kongreso, įvykusio Vilniuje ir Palangoje 1992 m. gegužės 24-31 dienomis straipsnių ir tezių rinkinys*. Red. A. Bartusevičius, M. Taljūnaitė. Vilnius, 1993, p. 7). Tą patį galima pasakyti ir apie aukščiausios teisminės instancijos – Vyriausiojo Lietuvos tribunolo atkūrimą identišku pavadinimu (toku pavadinimu Tribunalas įvardijamas 1918 m. Laikinajame Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatyme; toliau šis teismas įstatyme ir teisinėje literatūroje apskritai vadinamas Vyriausiuoju tribunolu). Atkreiptinas dėmesys, kad atkurtos Lietuvos valstybės teismų sistema buvo formuojama remiantis A. Janulaičio parengta Lietuvos teismų, ypač Vyriausiojo tribunolo, istorine apžvalga, o atkurtas Vyriausiasis tribunolas, kurį laiką, kaip ir jo pirmtakas, buvo apeliacinės instancijos teismas (*Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 19; Andriulis, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 417). Be to, įdomu ir tai, kad tiek 1918 m. Laikinajame Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatyme, tiek 1933 m. Teismų santvarkos įstatyme, aukščiausiam teismui buvo paliktas Vyriausiojo tribunolo pavadinimas, nors buvo ir tam prieštaraujančių. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos žinovas, advokatas K. Šamajauskas tokį sprendimą kritikavo – jo nuomone, tribunolas – lietuvių kalbai svetimas žodis, ne teisininkams nesuprantamas ir nesuderinamas su kitų instancijų teismų pavadinimais (Šamajauskas, K. Lietuviškasis teismas. *Teisė*. 1934, 25: 33 - 34). Matyt, šiuo konkrečiu atveju įstatymų rengėjams duoklė teisei tradicijai atrodė svarbesnė nei duoklė lietuvių kalbai.

istorijoje pavyzdys – „aukso amžiumi“ ar „aukso gadyne“¹⁷⁰ vadinamo XVI amžiaus laikotarpis, kurio metu buvo sukurti reikšmingi teisės ir teisinės kultūros paminklai – Lietuvos statutai.

Ankstyvajai Lietuvos ikistatutinio laikotarpio teisei kultūrai būdingas vėlyvas rašytinės teisės atsiradimas. Lyginant su valstybės susikūrimo laikotarpiu, rašytinė teisė atsirado net pusantru šimtu metų vėliau. Teisės istorijos tyrinėjimuose toks vėlyvas rašytinės teisės atsiradimas aiškinamas visuomeninių santykių formų paprastumu, visų krašto pajėgų skyrimu gynybai nuo išorės agresorių. Grėsminga geopolitinė padėtis lėmė nuolatinę didesnio ar mažesnio intensyvumo kovą dėl išlikimo. Šios sekinančios kovos pasekmės buvo pristabdyta kultūrinio gyvenimo pažanga, kultūrinių paminklų kūrimas ir vėlyvas krašto švietimas¹⁷¹. Minimą visuomeninių santykių paprastumą reikėtų suprasti feodalinių luomų atsidalijimo požiūriu – jokios visuomeninės grupės ypatingų teisių neturėjo, todėl išskyrus paprotinę teisę didžiojo kunigaikščio valdžios niekas nevaržė. Iki rašytinės teisės atsiradimo visuomeniniai santykiai buvo reguliuojami nerašytine paprotine teise ir didžiojo kunigaikščio ar jo įgaliotų sričių kunigaikščių valia. To meto netiesioginiais teisės šaltiniais turinio prasme galima laikyti rašytinius didžiojo kunigaikščio diplomatijos dokumentus.

Pirmaisiais rašytinės teisės aktais laikomos 1387 m. Jogailos privilegijos, o pirmuoju teisyne – 1468 m. surašytas Kazimiero teisynas¹⁷². Privilegijos buvo didžiojo kunigaikščio valia išleidžiami proginiai, pastoviai galiojantys, luominio pobūdžio teisės aktai, kurių didysis kunigaikštis jau negalėjo savavališkai panaikinti. Tokios privilegijos galėjo apimti tiek visą valstybę, tiek tam tikrą jos sritį. Pirmosios privilegijos buvo suteiktos Vilniaus vyskupijai ir tik ką katalikų tikėjimą priėmusiems Lietuvos bajorams. Bajorams buvo suteiktos nuosavybės paveldėjimo ir disponavimo teisės, uždraustas naujų prievolių įvedimas, bendrais bruožais nustatyta teismų sistema. Privilegija katalikų bažnyčiai buvo uždraustos skirtingo tikėjimo konfesijų asmenų santuokos įtvirtinant katalikų bažnyčios pirmenybę bei numatant fizines bausmes šio draudimo nepaisiusiems. Taip pat buvo nustatyta bažnytinių žemių savivalda ir jų atleidimas nuo prievolių bei duoklių, dvasininkų pavedimas bažnytinių teismų jurisdikcijai, atleidi-

¹⁷⁰ Atsižvelgdami į teisinės minties ir teisės suklestėjimą taip šį laikotarpį apibūdina Lietuvos Statutų tyrinėtojai J. Jurginis, S. Lazutka ir A. Plateris. (Jurginis, J. Epochos pažiūros ir idėjos. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius: Vaga, 1966, p. 15; Lazutka, S. *Lietuvos statutai, jų kūrėjai ir epocha*. Kaunas: Spindulys, 1994, p. 3; Plateris, A. Lietuvos Statuto 100 metų panaikinimo sukaktis. *Teisė*. 1940, 52: 219). Lenkų istorikas H. Samsonovičius šį laikotarpį vadina viduramžių „auksiniu rudeniu“, pabrėždamas lemiamą šio laikotarpio (vėlyvųjų viduramžių) minties raidos įtaką viso kontinento racionaliajai humanistinei kultūrai (Starostina, I. P. K voprosu ob otrazhenii v III Litovskom Statute 1588 g. progressivnykh idei Litovskogo pravotvorchestva XV v. [On reflection in the III Lithuanian Statute of 1588 progressive ideas of the Lithuanian law-making in the fifteenth century]. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1989, p. 145). Kalbant apie teisinę kultūrą būtina atkreipti dėmesį, kad jei Lenkijoje toks laikotarpis apibūdinamas naudojamas apibendriniai (tiek teisinės kultūros, tiek valstybingumo prasme), tai Lietuvoje šis apibūdinimas labiau turėtų būti taikomas teisinės kultūros sričiai, nes šios srities paminklai – Lietuvos Statutai – ilgą laikotarpį buvo šalies savarankiško teisinio ir politinio gyvenimo bei savitumo garantas.

¹⁷¹ Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. II tomas. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1978, p. 22 - 23.

¹⁷² Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001, p. 13.

mas nuo valstybės teismų ir karinės prievolės. Dvasininkų privilegijos buvo taikomos ir bažnyčios globojamoms mokykloms, tarp jų ir jėzuitų kolegijai, kuri vėliau tapo akademija.

Vėlesnėmis privilegijomis buvo išplėstos bajorų žemės valdymo ir politinės teisės, taip pat nustatyti svarbūs teisės principai: uždrausta bausti bajorus be teismo sprendimo, sulygintos bajorų teisės nepriklausomai nuo tikėjimo, nustatyta individuali atsakomybė, keliavimo laisvė. Šalies teisiniam gyvenimui ypač svarią reikšmę turėjo 1447 m. Kazimiero ir 1492 m. Aleksandro privilegijos. 1447 m. privilegiją galima laikyti oficialiu baudžiamos įteisinimu, nes ji numatė bajorų ir jų pavaldinių atleidimą nuo bet kokių mokesčių ir prievolių didžiajam kunigaikščiui (su keletu išimčių), uždraudė didžiajam kunigaikščiui ir bajorams priimti vieniems kitų valstiečius, o bajorų valstiečius paliko bajorų teismo jurisdikcijai. 1492 m. privilegija patvirtino išimtines Ponų tarybos teises ir kompetenciją užsienio politikos, teisėkūros, teisingumo vykdymo, finansų, valstybės valdymo ir kitose srityse. Šios privilegijos tiek ekonomiškai, tiek politiškai ribojo didžiojo kunigaikščio valdžią ir plėtė bajorų įtaką valstybės valdyme. Atskirų sričių privilegijos nustatė tų teritorijų teisės ypatybes liečiančias įvairias valstybės gyvenimo sritis. Pavyzdžiui, 1413 m. suteikta, vėliau 1441 m., 1492 m., 1509 m. patvirtinta ir išplėsta žemaičių privilegija patvirtino Žemaitijos srityje galiojusius savivaldos, natūrinių ir piniginių prievolių, titularinius ir kitus teisinius ypatumus.

Didesniems miestams privilegijomis buvo suteikiama savivaldos, taip vadinama Magdeburgo, arba kitų konkuruojančių savivaldos modelių (Liubeko, Kulmo ir kt.) teisė. 1258 m. pradedant Klaipėda (suteikta Liubeko teisė), 1387 m. Vilniumi (suteikta Magdeburgo teisė) savivalda buvo suteikta Kaunui, Trakams ir daugeliui kitų didesnių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų. Savivaldos pagrindą sudarė administracinis, teisminis ir ekonominis imunitetas, kuriam įgyvendinti miestas išsirinkdavo miesto tarybą – magistratą ir teismą. Be jų mieste buvo vaito – valdovo ar savininko atstovo institucija. Be savivaldos miestams buvo teikiamos ir kitokios privilegijos – pavyzdžiui, mokestinės (saiko mokesčio), prekybos (turgaus, mugės organizavimo) ir kt. Atskiros privilegijos buvo teikiamos ir pavienėms miestiečių profesinėms organizacijoms – amatų cechams¹⁷³. Tokios privilegijos suteikdavo atskiriems miesto amatininkų profesijų cechams monopolinę teisę verstis konkrečiu amatu ir reguliavo tų cechų savivaldą – jos organizavimą, vyresniųjų rinkimo tvarką, cecho interesų gynimo būdus, pažeidimų ir ginčų sprendimo būdus, kitą amatininkų veiklą.

Privilegijos buvo teikiamos ir atskiroms tautinėms grupėms. Šios privilegijos paprastai susijusios su tam tikro lygio tautinės grupės savivalda, religiniais ir kultūriniais ypatumais. Privilegijos žydamas buvo itin plačios ir tam tikrais atvejais apėmė savivaldą

¹⁷³ Pavyzdžiui, 1495 m. buvo suteikta Aleksandro privilegija Vilniaus siuvėjams. Privilegija nustatė siuvėjų cecho savivaldos organizaciją, savivaldos susirinkimų ir pareigūnų rinkimo tvarką, cecho interesų gynimo būdus, cecho narių teises ir pareigas ir kt. (*Lietuvos TSR istorijos chrestomatija*. Sud. Gaigalaitytė, A.; Griškūnaitė, E.; Jurginis J. Kaunas: Šviesa, 1974, p. 40 – 41; Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169157, p. 95). 1618 m. buvo patvirtinta privilegija Joniškio batsiuvių cechui, be kita ko numačiusi cecho teisę turėti antspaudą, rinkti vidinius mokesčius, reguliuoti mieste vykdomą žaliavos (odos) įvežimą, išvežimą ir prekybą ja, draudimą ateiviams batsiuviams be cecho sutikimo verstis batsiuvystės amatu ir kt. (*Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*. I dalis. Sud. Tyla, A. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 145-147).

pagal Magdeburgo teisę administracijos ir teismų srityse¹⁷⁴, apmokestinimą (atleista nuo muitų, mokesčių, išskyrus pagalvės, kariuomenės išlaikymo), teisę praktikuoti savo tikėjimą (įskaitant sinagogos, kapinių statymą), gyvybės, turto, religinių papročių ir kitas apsaugos garantijas, tam tikrais atvejais jas prilyginant kilmingųjų luomo garantijoms. Privilegijos totoriams apėmė atleidimą nuo visų prievolių išskyrus pagalvės mokestį ir karinę prievolę. Privilegijos karaimams karaimų kaimams suteikė savivaldą pagal Magdeburgo teisę apimančią administracinę ir teismų sritis. Privilegijos čigonams apėmė savivaldą administracinėje ir teisminėje srityse bei teisę laisvai keliauti.

Privilegijų laikotarpis išsiskiria intensyviu rašytinės teisės vystymusi. Šiuo laikotarpiu teisinė kultūra ir paprotinė teisė ne tik įgauna objektinę juridinę formą, bet ir sparčiai vystosi – formuojasi luomai¹⁷⁵, apibrėžiamas jų juridinis statusas, formuojasi teisinė sistema, teisiniai principai. Rašytiniai teisės aktai nustatė tolimesnę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę, socialinę ir ekonominę plėtrą ir nulėmė didžiojo kunigaikščio įstatymų leidybos teisės siaurinimą. Kraštas buvo valdomas jau ne didžiojo kunigaikščio valia, o remiantis galiojančiomis teisinėmis normomis.

Sparčiai gausėjant rašytinės teisės aktams, keičiantis jų nustatytai teisei padėčiai, netrukus buvo susidurta su rašytinės teisės fragmentiškumo problema. Rašytinės teisės šaltiniai buvo kazuistinio pobūdžio, netobulos juridinės formos, parengti skirtingu metu; vėlesni atkartojo ankstesniųjų nuostatas dažnai jas išplėsdami, skirtingai formuluodami. Teisės aktai dėl suprantamų priežasčių buvo sunkiai prieinami, o jų perrašymus dažnai lydėjo netikslumai. Šios ir panašios priežastys apsunkino teisės aktų taikymą ir tarnavo jų sisteminimo ir kodifikavimo postūmiu.

Pirmuoju teisės kodifikacijos bandymu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltinių istoriografijoje laikomas 1468 m. Kazimiero teisynas. Juo buvo siekiama suvienodinti bausmes už nusikaltimus, teismų veiklą ir teisminę praktiką. Teisynas apima tik turtinius nusikaltimus, daugiausia straipsnių liečia įvairias vagystes, nustato už jas bausmes ir jų vykdymo būdą. Į teisyną buvo įtrauktos ir kai kurios teismo proceso taisyklės. Šios taisyklės lietuviškai suvažiuojamuosius ir paprastuosius teismus, kai kuriuos jų veikimo aspektus, Ponų tarybos funkcijas. Kazimiero teisynas nustato ir dalies privilegijose nustatytų prievolių nevykdymo teises pasekmes, įtvirtina individualią atsakomybę.

Atkreiptinas dėmesys į teisyno ir privilegijų turinio skirtumus. Teisynas, priešingai nei privilegijos, neliečia bajorų politinių, socialinių ar ekonominių teisių, tačiau reguliuoja kai kuriuos teismų veiklos, teisinės atsakomybės, bausmių vykdymo klausimus. Šios teisyno savybės rodo jo rengėjų siekį suvienodinti teismų veiklą, bausmių skyrimą – sritis, kuriose paprastai labiausiai buvo įsigalėjusi papročių teisė. Atskiros teisyno procesinės nuostatos rodo siekį išspręsti aktualias teismų veiklos problemas,

¹⁷⁴ Pavyzdžiui 1414 m. Kazimiero privilegija Trakų žydams (Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 73).

¹⁷⁵ Reikia pastebėti, kad LDK visuomenės luominė struktūra turėjo tam tikrų ypatumų – joje nebuvo atskiro miestiečių luomo. Miestų savivalda nesukūrė miestiečių luomo, ji formavo tik tam tikro miesto piliečių luomą. Atskiras miestiečių luomas oficialiai pripažintas tik 1791 m. ir trumpam – iki 1792–1793 m. Targovicos konfederacijos (Tyla, A. Įvadas. *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, *supra* note 173, p. 5).

suvienodinti ir integruoti šalies teisinę sistemą, šalinti paprotinės ir kazuistinio pobūdžio rašytinės teisės partikuliarizmą.

Taigi, iki statutiniu laikotarpiu valstybėje buvo aiškiai išreikštas siekis visuomeniniams santykiams suteikti teisinį pavidalą, reglamentuoti kunigaikščio ir jo pavaldinių, luomų tarpusavio santykius ir jų teisinę padėtį, nustatyti teisinės sistemos ir teisės principų pagrindus. Nuo teritoriniais savitumais pasižyminčios, neapibrėžtos paprotinės teisės buvo pereinama prie formalizuotos rašytinės teisės. Ikistatutiniai teisės vienodinimo ir kodifikavimo bandymai rodė integracinius centrinės valdžios siekius. Šie siekiai buvo būdingi ir įtaką didinančiam bajorų luomui – tai buvo galimybė išplėsti ir įtvirtinti iškovotas privilegijas, apriboti centrinės valdžios ir didikų savivaliavimo galimybes, palengvinti kylančių ginčų sprendimą ir teisingumo vykdymą. Teisės kodifikavimo siekis rodė visuomenės teisinės kultūros pokyčius – tai naujas, visuomenėje vyraujantis teisės, kaip svarbiausio visuomeninio gyvenimo regulatoriaus, supratimas ir tobulesnio teisinio reguliavimo poreikis. Pasieltas aukštesnis visuomeninės teisinės kultūros lygis sudarė prielaidas unikalių teisės kodeksų – Lietuvos statutų – sukūrimui. Galima teigti, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės kodifikacija Lietuvos statutų pavidalu buvo dėsningas istorinis teisės ir teisinės kultūros vystymosi reiškinys.

2.4.2. Lietuvos Statutų kodifikacija kaip teisinės kultūros pakilimo išraiška

Lietuvos statutus įvairiais aspektais tyrinėja skirtingų sričių ir šalių mokslininkai. Tačiau, kaip pastebi profesorius V. Andriulis, tiek mokslininkų požiūris į šių teisės paminklų atsiradimo aplinkybes, atskirų teisės normų šaltinius, tiek jų vertinimai „dažnai buvo ir yra sąlygojami tyrinėtojų priklausomybės vienai ar kitai valstybei, buvusių tų valstybių santykių su LDK pobūdžio, tyrinėtojų ideologinių įsitikinimų, tikslo siekimo metodų, neretai padiktuočių tam tikrų tendencijų ar išankstinių nuostatų į tyrimo objektą“¹⁷⁶. Toks platus įvairių šalių mokslininkų susidomėjimas šiais teisės šaltiniais atskleidžia tam tikras su jų tyrinėjimais ir vertinimais susijusias istoriografines problemas, tačiau kita vertus, tai dar kartą pabrėžia šių teisės šaltinių reikšmę ir svarbą.

Praeityje žymus Vilniaus universiteto krašto teisės profesorius Juozapas Jaroševičius (1793 – 1860 m.) jau 1828 m. savo pranešime „Pastabos apie Lietuvos būklę civilizacijos požiūriu nuo seniausių laikų iki XIX a. pradžios“ parengtame universiteto 250 metų jubiliejaus proga daug dėmesio skyrė šioms teisės paminklams ir akcentavo aukštą tuometinį lietuvių tautos kultūros lygį ir teisinės minties pasiekimus. Profesorius nurodė, kad lietuvių tauta tarp kitų dalykų išgarsėjo ir „atkaklumu tvarkydama ir kurdama savo teisybę, kuriuo pralenkė daugelį kitų tautų“¹⁷⁷. J. Jaroševičiaus nuomone, Lietuvos statutams didelę įtaką turėjo Lietuvoje susiformavusi ir tobulėjusi paprotinė teisė, o jos pagrindu sudarytą teisybę, Lietuvos Statutą J. Jaroševičius vadina „aukščiausios intelektualinės kultūros vaisiumi“, „intelektualinės XVI a. kultūros viršūne“¹⁷⁸. Vilniaus

¹⁷⁶ Andriulis, V. *Lietuvos statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003, p. 9.

¹⁷⁷ Cituojama pagal: Šidlauskas, A. *Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: Mokslas, 1986, p. 135.

¹⁷⁸ Cituojama pagal: *ibid.*, p. 145, 146.

universiteto profesorius Stanislovas Lazutka pažymi, kad to meto Europos valstybių teisynei Lietuvos statutams neprilygo ne tik savo apimtimi, bet ir turiniu, profesoriaus nuomone, Statutai išsiskyrė teisių ir laisvių apimtimi, religiniu pakantumu, teisinės minties lygiu ir kitais aspektais¹⁷⁹.

Lietuvos statutų kaip teisės šaltinio reikšmę galima atskleisti žinomo lenkų teisės tyrėjo ir istoriko Aleksandro Maciejovskio žodžiais: „savo laikmečiui Lietuvos Statutas yra didingas įstatymų leidybos paminklas, ir toks, kokio neturėjo tuometinė Europa“¹⁸⁰. Šio teisės šaltinio sudarymo metu teisės kodifikacijos buvo retenybė, todėl pats Lietuvos Statuto, pasižyminčio kodifikacijos naujoviškumu ir savitumu, humanizmo, valstybės suverenumo, rašytinės teisės pirmenybės principų taikymu, sudarymo faktas laikomas išskirtiniu teisės istorijos įvykiu¹⁸¹. Vytauto Didžiojo universiteto profesorius J. Lappo ypač atkreipia dėmesį į Antrojo Lietuvos Statuto progresyvumą ir taip apibūdina jo privalumus: Statuto normos „buvo tuometinės teorinės teisinės minties ir kitose tuometinėse Europos valstybėse veikusios praktinės teisėkūros aukštumoje“¹⁸². Kita vertus J. Lappo pastebi, kad Statuto progresyvumas iš dalies apsunkino jo taikymą, nes Statutas „savo juridiniu pagrindu pasirodo aukščiau gyvenimo, kurį turėjo reguliuoti“¹⁸³. Tokia mokslininko pozicija į Statutus leidžia pažvelgti ne tik kaip į teisinės kultūros raidos rezultatą, bet ir kaip į teisinės kultūros progreso prielaidą, teisinio gyvenimo tobulinimo priemonę.

Lenkų mokslininko J. Jakubovskio nuomone, dviejų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltinių – Kazimiero teisyne (1468 m.) ir Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) sugretinimas leidžia įsitikinti, kokią reikšmingą teisinės minties pažangą per šiuos teisyne skiriančius šešiasdešimt metų padarė lietuvių visuomenė¹⁸⁴. Jei Kazimiero teisyne turėjo tikslą patenkinti svarbiausius to meto reikalavimus ir susidėjo tik iš baudžiamojo proceso bei baudžiamosios teisės normų, tuo pačiu daugelį klausimų palikdamas reguliuoti nerašytinei paprotinei teisei¹⁸⁵, tai Pirmasis Lietuvos Statutas gali būti pagrįstai laikomas kodeksu, apimančiu visas teisinio gyvenimo sritis bei teisėkūros pagalba apjungiančiu ir susisteminančiu anksčiau galiojusius teisės šaltinius¹⁸⁶.

¹⁷⁹ Lazutka, S. *Lietuvos statutai, jų kūrėjai ir epocha*, supra note 170, p. 14 – 21.

¹⁸⁰ Cituojama pagal: Lazutka, S. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 7.

¹⁸¹ Plateris, A. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1971, p. 10; Jukho I. A. Osnovnye cherty sudoustrojstva i sudoproizvodstva po Statutu Velikogo knjazhestva Litovskogo 1929 goda [The main features of the judicial system and legal proceedings under the Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1929]. *1529 metų pirmasis Lietuvos statutas*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1982, p. 47-48.

¹⁸² Lappo, J. *1588 metų Lietuvos Statutas*. I tomas. I dalis. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija, 1934, p. 38-39.

¹⁸³ *Ibid.*, p. 39.

¹⁸⁴ Jakubovskis, J. *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*. Kaunas: Švietimo ministerija, 1921, p. 66.

¹⁸⁵ Machovenko, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius: Justitia, 2000, p. 52.

¹⁸⁶ Lappo J. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės XVI-jo amžiaus įstatymų kodifikacija. *Teisė*. 1940, 52: 201. Vilniaus universiteto profesorius K. Jablonskis akcentuoja platų Lietuvos statutų reguliavimą savybę (visas teisinio gyvenimo sritis) ir laiko ją svarbiu požymiu, išskiriančiu Lietuvos statutus iš kitų to meto teisyne (Jablonskis, K. *Istorija ir jos šaltiniai*. Vilnius: Mokslas, 1979, p. 201). Kalbant apie šį Lietuvos statutų požymį reikia nepamiršti, kad Statutai buvo skirti reguliuoti konkrečius – bajorijos – luomo teisinį gyvenimą ir todėl buvo apriboti šio luomo visuomene padėtimi ir funkcijomis.

Tai rodo esminius teisės paskirties suvokimo pasikeitimus – teisė jau nėra tik baudimo už visuomenei pavojingus veiksmus priemonė, teisė – tai viso visuomenės gyvenimo reguliatorius, nustatantis visuomenės narių teises ir pareigas. J. Jakubovskio nuomone išaugusią visuomenės teisinę kultūrą geriausiai parodo išvystytas teisinių sąvokų ir terminologijos aparatas – jei Kazimiero teisyne pasitenkinama paprasčiausiomis sąvokomis, tai Pirmajame Statute naudojama įvairi ir turtinga terminologija, liudijanti Statuto rengėjų ir taikytojų aukštą teisinį išsilavinimą ir gebėjimą orientuotis teisinėse sąvokose.

Lietuvos statutų pranašumą pripažino tuometiniai kaimynai. Vokiečių tyrinėtojo M. Niendorf teigimu, trečiojo Lietuvos statuto pranašumas buvo suprantamas Lenkijoje, kur nuo antrosios XVII a. jis buvo naudojamas kaip pagalbinė teisė¹⁸⁷.

Teisinės kultūros požiūriu įdomios bendro teisės ir Lietuvos statutų kaip teisės šaltinio supratimo transformacijos. Štai Pirmojo Lietuvos Statuto pratarmėje šis „krikščioniškas įstatymas“ laikomas valdovo dovana pavaldiniams¹⁸⁸. Tokia formuluo-tė savaime nerodo aukšto teisinės kultūros lygio valdovo ir pavaldinių santykiuose, tačiau atrodo, kad ji nesuteikia realios informacijos nei paties statuto priėmimo, nei visuomenės požiūriu į jį klausimais, o tik yra feodalinių valdovo ir pavaldinių santykių simbolis¹⁸⁹. Kur kas informatyvesnis yra Antrojo Lietuvos Statuto apibūdinimas 1568 metų rugpjūčio 1 d. Žygimanto Augusto privilegijoje: čia Statutas apibūdinamas kaip „laisvų LDK piliečių susikurtas ir pačių prisimtas teisynas: „Statutą jie patys <...> mums leidus kaip laisvi žmonės laisvai parengė, surašė ir patvirtino“¹⁹⁰. Toks Statuto ir jo rengimo apibūdinimas liudija kitokį valdovo ir pavaldinių santykį, visai kitą piliečių teisinės kultūros lygį ir iniciatyvą. Tai, kaip Trečiąjį Lietuvos statutą apibūdina jo leidėjas LDK pakancleris A. Sapiega, šiuos spėjimus patvirtina. A. Sapiega išreiškia pagarbą valdovui, kuris „nepanorėjo vien savo valia ir nuožiūra savo karališką valdžią mums

¹⁸⁷ Niendorf, M. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Studija apie nacijos formavimąsi ankstyvaisiais naujaisiais amžiais 1569 – 1795. Vilnius: Mintis, 2010, p. 53.

¹⁸⁸ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 123-124.

¹⁸⁹ Toks valdovo dovanojimas pavaldiniams turėtų būti pati paprasčiausia teisyne sankcionavimo forma. Kaip žinia, Lietuvos statuto priėmimo procedūra buvo daug sudėtingesnė ir užsitęsė gana ilgą laikotarpį. Statutas buvo parengtas jau 1522 m. ir tais pačiais metais svarstytas Gardino Seime. Jau 1522 m. metų gruodį apsvaistytą statutą buvo planuota skelbti – didysis kunigaikštis Zigismundas tuo tikslu buvo išleidęs specialų įsakymą dėl rašytinio įstatymų kodekso įsigaliojimo. Tačiau 1522 metais buvo apsvaistytas ne visas Statuto projektas, ir svarstymai persikėlė į 1524 m. Bresto ir 1528 – 1592 Vilniaus Seimus. Taigi, Statutas buvo priimtas tik po to, kai buvo apsvaistytas trijuose Seimuose. Istoriografijoje yra įvairių nuomonių dėl galimų Statuto priėmimo uždelimo priežasčių. Profesorius V. Andriulio nuomone, tokios priežastys galėjo būti LDK kanceliarinės kalbos šrifto nebuvimas ir karo su Maskva trukdžiai (Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, supra note 169, p. 113). Ukrainiečių ir baltarusių tyrinėtojai S. Boriseniukas ir V. Pičeta ilgo Statuto priėmimo priežastimis laiko pirminio Statuto projekto varianto nekokybiškumą, prastą redagavimą ir socialinių grupių (iš esmės ponų ir bajorų) kovą dėl teisinės padėties ir politinio vaidmens (Pičeta V. I. Litovskij Statut 1529 g. i ego istochniki [The Lithuanian Statute of 1529 and its sources]. Statut Velikogo Knjazhestva Litovskogo 1529 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529]. Pod red. K. I. Jablonskisa. Minsk: Izdatelstvo Akademii nauk BSSR, 1960, s. 19).

¹⁹⁰ Kuolys, D. Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Raštijoje. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000, p. 19; Cituojama pagal tą patį šaltinį.

uždėti“, bet skatino, „kad mes sau teisyą, kaip geriausią visuotinės laisvės sargybinių, parengtumėm, neribotos valdovų valdžios sau neužsidėtumėm ir jiems patiems tam tikras, teisėmis aprėžtas, viešpatavimo ribas nustatytumėm“¹⁹¹. Mintį apie monarcho valdžios apribojimą teise A. Sapiega dar aiškiau išdėsto savo prakalboje 1588 m. Lietuvos statutu: „patys nustatydami ir kurdami savo teises visur, kiek tai įmanoma, savo laisvę saugome, nes ne tik kaimynas ir eilinis mūsų tėvynės pilietis, bet ir pats valdovas, mūsų ponas, jokios kitos valdžios mums negali turėti, kaip tik tą, kurią jam leidžia teisė“¹⁹².

Taigi, nei pirmojo, nei vėlesnių statutų negalima laikyti vienašale dovana, nes Statutų turinį ir pavaldinių padėtį lėmė ne tiek absoliutaus valdovo valia, kiek feodalų siekių ir interesų balansas, vėliau matyt ir realios galios santykis. Nevienkartiniai reikalavimai parengti teisyą, jį rengiant dėl teisyne turinio vykusio interesų kova tarp stambiųjų žemvaldžių ir bajorų rodo siekius „įteisinti“ socialinius santykius pašalinant įvairių piktnaudžiavimų nerašytine teise galimybes, išsikovoti daugiau teisių ir laisvių garantuojant jas teisės normomis, spręsti ginčus teisinėmis priemonėmis pagal vienareikšmišką kodifikuotą rašytinę teisę. Todėl Statuto priėmimo svarbos suvokimas, jo vertinimas nepalieka abejonių, kad parengtas teisyne buvo laikomas itin svarbiu bendru valstybės piliečių pasiekimu, rodančiu naują požiūrį į teisę, pasikeitusį teisės funkcijų ir tikslų supratimą. Naujas teisės supratimas vedė į teisės viršenybę – teisė jau suprantama ne kaip valdovo paliepimas, o kaip rašytinė norma, kuriai turi paklusti ir pats valdovas. Todėl teisė iš nusistovėjusios tvarkos gynėjos tampa humanišku piliečio laisvės garantu, kiekvienam į jos apsaugą patenkančiam individui suteikiančiu laisvės minimumą – teises, kurių be teismo negalima atimti.

Teisinės kultūros pakilimas pasireiškė tiek nauju teisės supratimu, tiek teisės turinio pokyčiais. Progresyvosios teisinės kultūros, humanistinės teisinės idėjos lėmė progresyvių teisės principų formavimąsi, neišvengiamai veikė tiek teisinius papročius, tiek rašytinę teisę. Statutų priėmimas gali būti laikomas ypatingos reikšmės įvykiu teisiniame gyvenime vien todėl, kad jis žymi pasikeitusį požiūrį į rašytinę teisę ir jos taikymą bei nustato neginčijamą šios prioritetą prieš iki tol galiojusią nerašytinę paprotinę teisę. Rašytinės teisės kodekso atsiradimas žymi naują visuomeninių santykių organizacijos etapą ir skatina visų teisinių institutų pertvarkas, siekiant išnaudoti naujas rašytinės teisės teikiamas galimybes.

Teisinė kultūra nusakoma ne tik visuomenėje vyraujančiu teisės suvokimu ir požiūriu į ją, bet ir pačios teisės, teisinės sistemos pažangumu, teisiųjų žinių ir teisinio išsilavinimo lygiu, teisiųjų idėjų, teisinės minties progresyvumu ir naujumu. Visuomenės teisinės kultūros lygį parodo jos teisinės kūrybos rezultatai – objektyviai teisės aktuose išreikštos vertybės, pažangūs teisės principai, sukurta teisiųjų priemonių ir teisiųjų institucijų visuma.

Svarbiausi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisiniai principai išsivystė kaip paprotinės teisės dalis ir buvo užfiksuoti didžiojo kunigaikščio teiktose privilegijose. Senoji paprotinė teisė darė didelę įtaką rašytinei teisei, kurios atsiradimas žymėjo naują

¹⁹¹ Koženiauskiėnė, R. *XVI - XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*. Vilnius: Mokslas, 1990, p. 102.

¹⁹² *Ibid.*, p. 105.

teisės plėtros etapą. Rašytinė teisė veikė ankstesnę teisinę praktiką tiek formos, tiek turinio atžvilgiu, lėmė naujų teisės principų atsiradimą.

Pirmasis Lietuvos Statutas šio teisyne tekste, pirmo skyriaus devintame artikle, vadinamas „viena rašytine teise“, pagal kurią visi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje turi būti teisiami. Taigi, Pirmasis Lietuvos Statutas, turintis aiškų rašytinį turinį, turėjo būti visuotinai taikomas. Pirmojo Statuto rengėjai suprato, kad jų parengtas Statutas savo apimtimi paprotinei teisei neprilygsta, todėl su išlyga „jei kurių straipsnių dar nebūtų toje teisėje [Pirmajame Statute] įrašyta“, teisėjams dar buvo suteikta galimybė bylą spręsti „pagal seną paprotį“¹⁹³. Tokios galimybės jau nebelieka Antrajame Statute, kurio ketvirto skyriaus trisdešimtu artikulu teisėjai buvo įpareigoti vadovautis ne savo galva ar protu, o tik statutu ir tuo kas jame nustatyta¹⁹⁴.

Jau pačiame pirmajame Pirmojo Lietuvos Statuto straipsnyje galima rasti teisės viršenybės, asmeninės neliečiamybės, nekaltumo prezumpcijos, baudimo tik teismo sprendimu, nusikaltimui proporcingos bausmės principų užuomazgas. Šiuo straipsniu nustatoma, kad viešai ar slaptai apkaltintieji asmenys nebus baudžiami „pirm negu teisme vieša krikščioniškosios teisės tvarka, kai ieškovas ir atsakovas akivaizdžiai stotų ir galutinai būtų įkaltinti, kurie po teismo ir tokio įkaltinimo krikščioniškosios teisės papročiu turi būti nubausti ir nuteisti pagal savo nusikaltimų sunkumą ar lengvumą“¹⁹⁵. Ši teisė kaip ginčų sprendimo priemonės viršenybė Lietuvos Statute buvo griežtai saugoma – už „neteisetą apkaltinimą“, t. y. kaltinimą ne teisinėmis priemonėmis, grėsė ta pati bausmė, kuri buvo skiriama už tą nusikaltimą, kuriuo buvo neteisėtai kaltinama. Atskiru trečiojo skyriaus penktu artikulu buvo ginama tokių neteisėtai apkaltintųjų nuosavybė ir tarnyba – tai atimti buvo galima tik teismo sprendimu.

Septintas ir devintas Pirmojo Lietuvos Statuto artikulai įtvirtino individualios atsakomybės ir formalios lygybės prieš įstatymą principus¹⁹⁶. Pastarasis principas nebuvo visuotinai taikomas ir turėjo su to meto visuomenės struktūra susijusius apribojimus. Suprantama, feodalinėje visuomenės santvarkoje lygybės prieš įstatymą principas nereikė visuotinės lygybės teisės turinio prasme, nes asmens teisių apimtis ir teisinis statusas priklausė nuo luominės padėties. To meto lygybės sampratą visos visuomenės mastu galima apibrėžti kaip „lygybę tarp lygių ir nelygybę tarp nelygių“, todėl teisynei daugiausiai dėmesio skyrė feodalų luomo teisėms ir privilegijoms, už reguliavimo ribų neretai palikdami ne tik valstiečius, bet kai kuriais atvejais ir miestiečius, žydus, net dalį žemvaldžių luomo¹⁹⁷. Todėl Pirmajame Lietuvos Statute įtvirtintą lygybės prieš įstatymą principą visos visuomenės mastu reikėtų suprasti formaliai, t. y., kad visiems

¹⁹³ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 177.

¹⁹⁴ Временник императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскихъ. *Статутъ Великаго Князства Литовскаго 1566 года*. Книга двадцать третья. Москва: Университетская Типография, 1855, p. 83; *Antrasis Lietuvos Statutas*. Litorpys.org.ua [interaktyvus]. 2003 [žiūrėta 2010-05-04]. <http://litorpys.org.ua/statut2/st1566_05.htm>

¹⁹⁵ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 125.

¹⁹⁶ Šių principų formuluotės skamba taip: „už bet kieno nusižengimą niekas kitas neturi būti baudžiamas ir nuteisiamas, tik tai tas, kuris kaltas“ ir „visi mūsų valdiniai, tiek vargšai, tiek ir turtingi, kokios bebūtų padėties ar luomo, lygiai ir vienodai šia rašytine teise turi būti teisiami“ (*Ibid.*, p. 127-128).

¹⁹⁷ Tokio teisinio reguliavimo pavyzdys – už Pirmojo Lietuvos Statuto ribų palikta žemvaldžių luomui privilegijomis priskirta totorių viršūnė (*Ibid.*, p. 262-263, 378).

asmenims pagal jų luomą ir teisinę padėtį taikomas ir jų bylos sprendžiamos vadovaujantis tuo pačiu rašytiniu teisės aktu – Lietuvos Statutu. Tuo tarpu privilegijuoto luomo atžvilgiu lygybės prieš įstatymą principas, tiesa, iš pradžių kaip siekiamybė, nebuvo formalus ir tiek formos, tiek turinio prasme bandė įtvirtinti lygybę tarp lygių.

Minėti principai išliko ir buvo plėtojami Antrajame bei Trečiajame Lietuvos Statutuose. Įdomu tai, kad Antrajame ir Trečiajame Lietuvos Statutuose į pirmąjį straipsnį iškeliamas lygybės prieš įstatymą principas. Tai gali būti paaiškinama tiek teisės akto sisteminimo, tiek teisės turinio lygybės feodalų luomo viduje aktualumo požiūriu. Formalios lygybės prieš įstatymą principas yra bendresnis, nei baudžiamojoje teisėje taikomas nekaltumo prezumpcijos principas. Teisės turinio lygybės feodalų luomo viduje aktualumu galima paaiškinti tiek šio principo iškėlimą į pirmą straipsnį, tiek ir palyginti dažnus lygybės prieš įstatymą principo atkartojimus įvairiuose kontekstuose Antrojo Statuto pirmo skyriaus šešioliktame, septynioliktame ir kt. artikuluose¹⁹⁸. Tokio šio principo atkartojimo jau nėra Trečiajame Lietuvos Statute, kuriame formaliai feodalų luomo teisės buvo sulygintos. Asmeninės neliečiamybės, baudimo tik teismo sprendimu principai Antrajame bei Trečiajame Lietuvos Statutuose įtvirtinti antrame artikle, po lygybės prieš įstatymą principo. Kaip pastebi I. Starostina, šie dar 1434 m. privilegijoje paskelbti ir 1447 m. privilegija išplėsti principai gali būti laikomi vienais iš pagrindinių bajoriškos garbės principų ir vadinami bajorų „laisvių chartijos“ pagrindais¹⁹⁹. Šių svarbių teisės principų iškėlimas į pirmuosius Statutų straipsnius pademonstruoja ne tik humanistinių idėjų įtaką, teisės sistemos suvokimą ar bendrą teisinį išprusimą, bet ir suteikia svarbių žinių apie visuomenės teisinę vertybinę orientaciją ir teisinės kultūros būklę.

Lietuvos statutuose įtvirtintų teisės principų raida rodo spartų teisinės kultūros progresą. Teisės principai rodo vis didėjančią teisės svarbą, augantį asmens kaip teisės subjekto vertingumą, jo savarankiškumo ir autonomiškumo pripažinimą. Augantis teisinės kultūros lygis atsispindėjo naujose Statutų redakcijose ir sudarė sąlygas būsimai teisės principų plėtrai bei universaliam jų taikymui.

2.4.3. Lietuvos Statutais suformuota teisinė sistema

Daug pastebimų pasikeitimų Lietuvos statutų rengimo laikotarpiu patyrė kita itin svarbi teisinės kultūros sritis – teismų sistema ir teisingumo vykdymas. Teisingumo vykdymo veikla, kaip realaus visuomenės ir valstybės teisinio gyvenimo pagrindas, atspindi ne tik politinius, ekonominius visuomenėje vykstančius procesus, bet ir parodo realų teisinės kultūros kaip progresyvios idėjų ir jų įgyvendinimo visumos lygį, todėl yra svarbus praktinio teisinės kultūros aspekto požymis.

Profesorius V. Andriulis išskiria du esminius LDK teismų sistemos formavimo- si kaitos periodus: pirmąjį, kada aukščiausio teismo ir teisėjo valstybėje funkcijos iš valdovo perėjo Ponų tarybai ir antrąjį, kada susiformavus bajorų luomo teismams ir

¹⁹⁸ Временник императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскихъ. *Статутъ Великаго Князства Литовскаго 1566 года*, *supra* note 194, p. 22 - 23; *Antrasis Lietuvos Statutas*, *supra* note 194.

¹⁹⁹ Starostina, I. P., *supra* note 170, p. 147, 150-151.

įsteigus Vyriausiąją Lietuvos tribunolą teisminės valdžios funkcija iš valdovo kompetencijos buvo išskirta ir tapo savarankiška, tuo LDK įgyvendinant valdžių atskyrimo principą²⁰⁰. Ankstesniuju XV – XVI a. laikotarpiu Lietuvoje veikė Lietuvos Valdovo, Ponų tarybos, vaivados, vietininko, tijūno, komisarų, maršalkos, dvaro, asesorių, kuopos teismai²⁰¹. Šių teismų kompetencija ir jurisdikcija palaipsniui kito šalyje vykstant politinėms, administracinėms, luominėms permainoms, plečiantis bajorų politinių teisių apimčiai. Tačiau nepaisant visų pokyčių, teisminė valdžia iš esmės liko centrinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir vietinių administracijų pareigūnų rankose²⁰², o tokia situacija netenkino laikui bėgant vis daugiau ekonominių ir politinių teisių įgaujančios bei jų teisinio įtvirtinimo reikalaujančios vidutiniosios ir smulkiosios bajorijos. Lietuvos didžiajam kunigaikščiui bajorijos reikalavimas palaipsniui teko nusileisti ir jo teisminė valdžia buvo vis labiau ribojama imunitetais ir privilegijomis. Iš dalies tokių ribojimų pradžia galima laikyti jau 1387 m. privilegijas²⁰³. Šiomis privilegijomis Katalikų bažnyčiai buvo leista savo žemėse turėti pilną ir išimtinę valdžią be pasaulietinės valdžios kišimosi (apimant ir teisminę sritį); bajorams buvo pažadėta kiekvienoje valstybės srityje paskirti po teisėją ir jo nutarimų vykdytoją; Vilniaus miestui buvo suteikta Magdeburgo teisė, pagal kurią miestas turėjo savo teismą. Vėliau teismų formavimuisi didelės reikšmės turėjo ir 1434 m. Žygimanto, 1447 m. Kazimiero bei 1492 m. Aleksandro privilegijos, kuriomis atitinkamai buvo uždrausta bajorus suiminėti be teismo, bajorams priklausę valstiečiai perduoti šeiminkų jurisdikcijai ir iškeltas Ponų tarybos vaidmuo teismų srityje.

Teismų sistemos pertvarkymą iš esmės žymi 1564 m. Bielsko seimo nutarimai ir 1564 m. privilegija, kuria didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas ir jo pareigūnai atsisakė teisės teisti ir su ja susijusių teismo mokesčių, garantavo administracijos nesikišimą į teismų veiklą, sutiko leisti iš vietinių bajorų rinkti teisėjus ir pažadėjo priimti naują, pataisytą Statutą, kuriame būtų reglamentuoti bajorų renkami teismai. Žygimanto Augusto Bielsko privilegija akivaizdžiai parodo radikaliai pasikeitusį požiūrį į teismus: „lygiam ir vienodam teisingumui <...> reikėjo <...> kad senoviškas <...> mūsų senų pareigūnų teisminės valdžios paprotys nusileistų teismams, nauja tvarka šiuo metu sudarytiems. <...> tam buvo priešingos ir užkirto kelią ponų vaivadų, <...> maršalkų ir kitų seniūnų, laikytojų, pareigūnų teismų iš seno įprastos ir įprivilegintos

²⁰⁰ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 159.

²⁰¹ Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. VI tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 173-175; Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 159.

²⁰² Dovnar, T. I. Sudebnaja reforma v Velikom Kņjazhestve Litovskom i Statut 1566 goda [Judicial reform in the Grand Duchy of Lithuania and the Statute of 1566]. *Antrasis Lietuvos Statutas 1566. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1993, p. 56-57; Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. VI tomas, *supra* note 201, p. 173.

²⁰³ Nors šias privilegijas veikia reikėtų laikyti ne visuomenės ar jos grupių kryptingos kovos siekiant išplėsti savo teises rezultatu, o siekiu paskatinti palankiau priimti krikštą ir krikščioniškų šalių kultūros (tame tarpe ir teisinės kultūros) paveldą, vis dėlto šis posūkis įtakojo tolesnę luominiu pasidalijimu pagrįstos visuomenės teisinės ir politinės raidos kryptį ir negalėjo būti savavališkai panaikintas. Kai kurie autoriai, pvz., K. Avižonis, mano, kad dauguma bajorams suteiktų ankstyvųjų privilegijų iš esmės tik sankcionuoja ir anksčiau papročių forma egzistavusią padėtį ir įveda mažai ką nauja. Tačiau ir K. Avižonio nuomone, teisėjų ir jų sprendimus vykdančių pareigūnų paskyrimas Lenkijos pavyzdžiu buvo naujas dalykas (Avižonis, K., *Rinktiniai raštai*. II tomas, *supra* note 171, p. 27-28.).

pareigybės, valdžios ir teisingumai, todėl ir patys ponai vaivados, <...> ir visi kiti pareigūnai, <...> kurių tik teisminė valdžia <...> kliudė ir toliau galėtų kliudyti <...> teismų sudarymui, <...> nusišalino nuo savų teismų su visomis valdžiomis ir pelnais, <...> atsisakė ir išsižadėjo <...> teismų ir urėdų, <...> apeliacijos, <...> ir bylų²⁰⁴. Naujų, nepriklausomų teismų įsteigimas suponavo ir administracinės valdžios pakeitimus, jos funkcijų siaurinimą. Tačiau toks urėdų kompetencijos susiaurinimas teisminių funkcijų sąskaita prieštaravo galiojusiam Pirmojo Lietuvos Statuto trečio skyriaus ketvirtam artikului, apribojusiam didžiojo kunigaikščio valdžią urėdų kompetencijos atžvilgiu ir įtvirtinusiame jų kompetencijos nekintamumą²⁰⁵. Ši kolizija buvo išspręsta formaliai savanorišku didžiojo kunigaikščio urėdų teisminių funkcijų atsisakymu, kuris greičiau buvo viso bajorų luomo siekių rezultatas, o ne pačių urėdų savanoriškas veiksmas²⁰⁶. Be to, kaip pastebi J. Lappo, su nauja teismų sistema nederančių valdymo ir teismo teisių atsisakymas lietuviams ir didžiųjų kunigaikštį – tik jam šių teisių atsisakius, naujoji teismų sistema ir pats Antrasis Lietuvos Statutas galėjo įsigaliooti²⁰⁷. Šios teismų sistemos permainos buvo ypač svarbios ir reišė ne tik faktą, kad kiekvienam pagal jo luominį ir valstybinį statusą galioja tas pats teisės šaltinis, bet ir tai, kad to pačio luomo nariai yra lygūs tiek prieš įstatymą, tiek prieš teismą ir šia prasme neturi jokių imunitetų ar privilegijų: „<...> pradedant nuo vyriausiojo po mūsų, valdovo, ligi mažiausiojo, didelių ir mažų pareigybių, visi Lietuvos didžiosios kunigaikštystės gyventojai <...> patys ir su savo įpėdiniais pasidavė ir pasiduoda vienai lygiai teisei, vienokiam ir ne kitokiam teismui <...> ir teismo procesui <...> išrinktų į teismą ir paskirtų pareigūnų tvarkai<...>“²⁰⁸. Be kita ko, naujas savarankiškų teismų statusas reišė teismų kaip atskiros valstybės valdžios atsiradimą ir tam tikras jų nepriklausomumo nuo vykdomosios valdžios garantijas. Privilegijoje šią tvarką didysis kunigaikštis įsipareigojo ginti ir saugoti. Tokia sparti teismų reformos raida rodo apie pakankamai aukštą bajorijos visuomenės kultūrą ir pilną pasirengimą teisinėms reformoms.

Bajorijos iškovoti asmeninės neliečiamybės, baudimo tik teismo sprendimu principai, nauja renkamų ir nuo centrinės valdžios nepriklausomų teismų organizacija vertė naujai pažvelgti į teismo institucijos vaidmenį bei jo svarbą valstybėje. Šis naujas požiūris ypatingai atsispindėjo Antrajame Lietuvos Statute, kuris ir įtvirtino teismų sistemos pertvarkas. Visuose trijuose statutuose teismų veiklos reguliavimui buvo skiriami atskiri, žymią kiekvieno statuto dalį sudarantys skyriai. Pirmajame Statute tai šeštasis, Antrajame ir Trečiajame Statutuose – ketvirtieji skyriai. Keičiant Statutus, šie jų skyriai buvo pertvarkomi tiek formos, tiek turinio ir jo apimties atžvilgiais: skyrius reglamentuojantis teismų veiklą pradedant Antruoju Statutu seka po trečiojo, nusta-

²⁰⁴ *Lietuvos TSRS istorijos šaltiniai*. I tomas. Red. Jablonskis, K.; Jurginis, J.; Žiugžda, J. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, p. 202.

²⁰⁵ Analogiškas artikulius buvo perkeltas ir į Antrąjį Lietuvos Statutą (trečio skyriaus dešimtas artikulius). Tačiau jis buvo papildytas išlyga, kad jų valdymo ir teismo teisės yra tokios, kokios išdėstytos Antrajame Lietuvos Statute.

²⁰⁶ Tai patvirtina ir didikų noras priešintis bei nenoras dalyvauti Bielsko seime (Vilimas, D. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimas (1564-1588)*. Vilnius: LII leidykla, 2006, p. 59)

²⁰⁷ Lappo, J. *1588 metų Lietuvos Statutas*, supra note 182, p. 26-27.

²⁰⁸ *Lietuvos TSRS istorijos šaltiniai*. I tomas, supra note 204, p. 203.

tančio bajorijos teises ir laisves, skyriaus; Antrajame Statute šis skyrius išplečiamas iki 70 artikulų, Trečiajame Statute – iki 110 artikulų ir sudaro beveik ketvirtadalį viso teisyno. Šie pertvarkymai akivaizdžiai parodo tiek statutų rengėjų, tiek visos teisiniam gyvenime aktyviai dalyvaujančios visuomenės dėmesį teisinio gyvenimo praktinei pusei ir teisinėms institucijoms.

Intensyviai vystėsi ne tik teisynų sistema ir apimtis, bet ir teismų sistema, pats teismo procesas, jo principai ir kiti institutai. Jau Pirmajame Lietuvos Statute buvo dedamos pastangos nustatyti aiškią ir nekintančią bylos nagrinėjimo eigą, apibrėžti vienodą ginčų teisingumą. Pirmuoju Lietuvos Statutu buvo uždrausta vietos teisme nagrinėti nebaigtą bylą apskūsti didžiojo kunigaikščio ar ponų tarybos teismui, tačiau iš karto kreiptis į didįjį kunigaikštį nebuvo draudžiama. 1542 m. Bresto seime didysis kunigaikštis jam esant Lenkijoje uždraudė kreiptis į jį apeinant vietos teismą ir nustatė keturias teismo instancijas: I – seniūno arba dvaro laikytojo, II – vaivados, III – ponų tarybos, IV – didžiojo kunigaikščio²⁰⁹. Kreiptis į aukštesnės instancijos teismą buvo galima tik su apeliaciniu skundu.

Antrasis Lietuvos Statutas nustatė dviejų instancijų bajorų luomo teismų sistemą. Pirmoji instancija buvo organizuota teritorinių vienetų – paviėtų – pagrindu ir sudaryta iš skirtingai formuojamų ir skirtingas kompetencijas turinčių žemės, pilies ir pakamario teismų.

Žemės teismų kompetencijai buvo priskirtos visų tame paviete žemės turinčių bajorų civilinės ar su karine tarnyba susijusios bylos, taip pat mažiau reikšmingos baudžiamosios ir kitos bylos, išskyrus bylas, tiesiogiai pavestas kitų teismų kompetencijai²¹⁰. Be savo tiesioginių ginčų sprendimo funkcijų, žemės teismas iš dalies vykdė ir notaro funkcijas – į žemės teismo knygas buvo įrašomi ne tik teismo sprendimai ir bylos eiga, bet ir įvairūs vieši ar privatus dokumentai (privilegijos, sutartys, testamentai, didžiojo kunigaikščio raštų turinys ir kt.). Žemės teismo knygų išrašas turėjo dokumentų originalų galią. Trečiasis Lietuvos Statutas įpareigojo žemės teismą vykdyti pilies teismo veiklos priežiūrą. Ši žemės teismo funkcija ypatingai pakėlė jo autoritetą ir išskyrė iš kitų teismų.

Pilies teismai buvo vaivadų (kai kuriuose vaivadijų centriniuose pavietuose) arba seniūnų (kai kuriuose vaivadijų centriniuose ir necentriniuose pavietuose) žinioje. Vaivada arba seniūnas skyrė kitus teismo narius – vietininką arba paseniūnį (teisusius jiems nesant), pilies teisėją ir raštininką, kurie už priimtus sprendimus prieš juos paskyrusį asmenį buvo atsakingi ir turėjo atlyginti dėl „klaidingų“ sprendimų kilusius nuostolius. Tai buvo vieninteliai teismai, kurių teisėjų skyrime nedalyvavo pavietų bajorų seimeliai. Pilies teismo kompetencijai buvo priskirtos baudžiamosios bylos dėl sunkių nusikaltimų, susijusių su dvarų užpuolimais, padegimais, plėšimais kelyje, išžaginimais, vagystėmis, sukčiavimais, dokumentų klastojimais, nužudymais ir pan. Pilies teismas taip pat vedė savo knygas, į kurias buvo įrašomi teismo sprendimai ir bylų eiga.

²⁰⁹ Vansevičius, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai – teisiniai institutai*. Vilnius: Mintis, 1981, p. 53.

²¹⁰ Antrojo Lietuvos Statuto ketvirto skyriaus antras straipsnis: „Tačiau tas žemės teismas tiktai tų straipsnių neturi ir neturės galios teisti, kurie žemiau yra surašyti 20 straipsnyje ir yra pavesti pilies teismui“ (*Lietuvos TSRS istorijos šaltiniai*. I tomas, *supra* note 204, p. 207)

Pakamario teismo²¹¹ kompetencijai priklausė dvarų žemių ribų ginčai, taip pat įvairių dvarų bei kaimų užpuolimų ir grobimų bylos, kai buvo paliestos ar pažeistos žemių ribos. Be teisėjo funkcijų pakamaris turėjo ir kitų pareigų – prižiūrėti žemės ribas visoje pavieta teritorijoje, saugoti jas nuo pažeidimų, statyti ir taisyti ežiaženklus ir kt. Pakamariui priklausė tvarkyti ir to teismo knygas, kurios jam mirus buvo perduodamos saugoti žemės teismui. Pakamaris iš pavieta bajorų turėjo pasirinkti vieną ar du padėjėjus kamarininkus smulkesnėms byloms nagrinėti. Nuo Antrojo Lietuvos Statuto pataisų įsigaliojimo Lietuvos didysis kunigaikštis pakamarių skyrė savo nuožiūra, vėliau Trečiasis Lietuvos Statutas numatė žemės teismo teisėjų skyrimui analogišką pakamario skyrimo tvarką – pakamaris buvo skiriamas iš keturių pavieta bajorų seimelio išrinktų kandidatų, o savo funkcijas vykdė iki gyvos galvos ar paskyrimo į naujas pareigas. Naujai paskirtas pakamaris turėjo prisiekti žemės teisme. Kaip pastebi Vilniaus universiteto profesorius J. Machovenko, pakamario teismas nebuvo griežtai atskirtas nuo administracijos, nes pakamaris galėjo eiti ir kitas administracines pareigas.

Žemės, pilies ir pakamario teismų sprendimus buvo galima apeliuoti didžiajam kunigaikščiui, o 1581 m. įsteigus Vyriausiąjį tribunolą – šiam visą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją apimančiam aukščiausiajam teismui.

Vyriausiojo tribunolo įsteigimą tam tikra prasme galima palyginti su žemės teismų įsteigimu, nes bajorija įgijo teisę dalyvauti teismo apeliacinės instancijos veikloje. Vyriausiasis tribunolas savo veikloje vadovavosi 1581 m. Varšuvos seime patvirtintais nuostatais²¹². Nors Tribunolas buvo aukščiausias apeliacinės instancijos teismas, kai kurios bylos jam priklausė kaip pirmos instancijos teismui, pvz.: bylos dėl neteisėtų žemesniųjų teismų pareigūnų veiksmų, priešinimosi Tribunolo sprendimui, neleidimo apeliuoti, teismo nesivadovaujant viešąja teise ir kt.²¹³ Tribunolo teisėjai buvo renkami pavietų ir vaivadijų seimeliuose vienu metų laikotarpiui, tarp išrinkimų nustatant privalomą vienerių metų pertrauką. Teisėjai buvo renkami neatsižvelgiant į luominę priklausomybę ar einamas pareigas²¹⁴, jiems buvo keliami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įstatymų ir papročių, Tribunolo teisės aktų išmanymo, doros, sąsulumo reikalavimai. Prieš pradėdami eiti pareigas Tribunolo teisėjai turėjo duoti Lietuvos Statute nurodyto turinio priesaiką, pagal Tribunolo nuostatus papildomai prisiekiant dėl nešališkumą garantuojančių aplinkybių. Tribunolo nuostatuose buvo nurodoma, kad teisėjai turi „teisti teisingai <...> nenuoteldami nuo visuotinės teisės ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Statuto, taip pat seimo nutarimų ir statuto pataisų <...>, o dekretus

²¹¹ Pažymėtina, kad šio teismo Antrojo Lietuvos Statuto pirmoji redakcija (priimta 1965 m. ir įsigaliojusi 1566 m. sausio 26 d.) nenumatė. Šis teismas buvo įtvirtintas 1566 m. balandžio 28 d. Breste prasidėjusio seimo priimtais Antrojo Statuto papildymais. Antrojo Lietuvos Statuto ketvirtas skyrius buvo papildytas 70 straipsniu, nustačiusiu pakamario teismo veikimą ir kompetenciją (Machovenko, J. *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai*. Vilnius: Justitia, 2007, p. 90).

²¹² Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž.* Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927, p. 107-158.

²¹³ *Lietuvos vyriausiojo tribunolo sprendimai*. Reng. Raudeliūnas, V.; Baliulis, A. Vilnius: Mintis, 1988, p. 11-13.

²¹⁴ A. Janulaitis šią Tribunolo įstatymo nuostatą aiškina kaip socialinio skirtumo tarp ponų ir bajorų panaikinimą ir jų teisinį sulyginimą (Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž.*, *supra* note 212, p. 48).

daryti ne iš galvos bet iš rašto²¹⁵. Be to, buvo įsakmiai nurodoma, kad tais atvejais kai kyla naujų, įstatymais nesureguliuotų klausimų, Tribunolas „turi bylą atidėti, iki Seimas pataisys“²¹⁶. Vyriausiojo tribunolo sprendimai buvo prilyginti Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Seimo sprendimams ir už jų nevykdymą kilo tos pačios teisinės pasekmės.

Tribunolo nuostatai daug dėmesio skyrė sprendimo įvykdymo procedūroms ir numatė sprendimų vykdymo užtikrinimo, apimančio trigubos vertės nei priteisima suma užstatą (įkaitą), galimybę. Pasipriešinimas ir tiesioginis ar netiesioginis Tribunolo sprendimų nevykdymas buvo vertinami kaip pasipriešinimas visuotinei teisei ir valdovui, ir baudžiami turto konfiskavimu ir mirties bausme arba ištėmimu.

Kylant bendram teisinės kultūros lygiui, tobulėjo ne tik teismų sistema, bet ir teismų veiklos organizavimas ir procesas, ryškėjo ir buvo plėtojamos progresyvių teismų veiklos principų užuomazgos. Jau trečioji privilegija (1434 m.) bajorams įtvirtino vieną svarbiausių teisinių principų, turėjusį didelę reikšmę visos teismų sistemos vystymuisi – „pagal jokie žmogaus viešą ir slaptą įskundimą arba pagal kitokį piktą įtarimą nenorime <...> apkaltinti ir bausti, jei prieš tai nebus teisme aiškiai pagal Lietuvos šalies teisę tas iš tikrųjų įrodyta“²¹⁷. Taigi, formaliai teisingumo vykdymas buvo laikomas išimtinė teismų kompetencija, kuri, užbaigus teismų reformą ir įsteigus vyriausiąjį tribunolą, buvo atskirta nuo didžiojo kunigaikščio kompetencijos. Tuometinė ir šiuolaikinė sąvoka „teisingumo vykdymas“ samprata nusipelno atskiros analizės bei palyginimo, tačiau bendrąja teisine prasme pagal Lietuvos Statutus nuteisti ir nubausti padariusi nusikaltimą ir atleisti iš einamų valstybinių pareigų buvo galima tik teismo sprendimu pagal rašytinę teisę²¹⁸.

Nors Antrajame Statute teismų veiklai skirtų artikulų skaičius žymiai padidintas, o Trečiajame Statute teismų veiklą reguliuojantis skyrius yra didžiausios apimties, tačiau abiejuose Statutuose kai kurios teismų veiklą liečiančios nuostatos perkeliamos į svarbiausius, didžiojo kunigaikščio institucijai skirtus Statutų pirmuosius skyrius. Tokių nuostatų pavyzdžiai – Antrojo Statuto dvidešimtas ir Trečio Lietuvos Statuto dešimtas artikulai, kuriais jau formaliai siekiama užtikrinti teisėjų saugumą ir nepriklausomumą. Antrojo Statuto pirmos skyriaus dvidešimtas artikulius teisėjų apsaugą prilygina valdovo pasiuntinio apsaugai²¹⁹. Tuo tarpu Trečiojo Statuto pirmojo skyriaus dešimtas artikulius tiesioginį fizinį pasikėsinimą į teismus ir teisėjus bei jėgos demonstravimą teisme prilygina analogiškiems veiksams, įvykdytiems didžiojo kunigaikščio dvare ir už juos nustato to paties dydžio bausmę²²⁰. Toks teismų veiklai svarbaus principo

²¹⁵ Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž.*, *supra* note 212, p. 116.

²¹⁶ *Ibid.*, p. 118.

²¹⁷ *Lietuvos TSRS istorijos šaltiniai*. I tomas, *supra* note 204, p. 68.

²¹⁸ Tai nustato Pirmojo Lietuvos Statuto pirmojo skyriaus pirmas ir trečio skyriaus penktas artikulai; Antrojo Lietuvos Statuto pirmo skyriaus antras ir trečio skyriaus vienuoliktas artikulai; Trečiojo Lietuvos Statuto pirmo skyriaus antras, trečio skyriaus dešimtas ir keturioliktas artikulai.

²¹⁹ *Временник императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскихъ. Статуть Великаго Князства Литовскаго 1566 года*, *supra* note 194, p. 24 - 25; *Antrasis Lietuvos Statutas*, *supra* note 194.

²²⁰ Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. II tomas. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija, 1938, p. 76; *Trečiasis Lietuvos Statutas*. Starbel.narod.ru [interaktyvus]. 2002-2003 [žiūrėta 2010-05-04]. <http://starbel.narod.ru/statut1588_3.htm>

perkėlimas į didžiojo kunigaikščio institucijai skirtą pirmąjį skyrių ir teisiniu požiūriu vienoda didžiojo kunigaikščio dvaro ir teismų apsauga rodo teismų kaip savarankiškos ir lygiavertės valdžios formavimosi tendenciją ir ypatingą teismams teikiamą svarbą.

Tiesioginio ir netiesioginio smurto uždraudimas, asmeninio saugumo garantavimas buvo būtinas norint suteikti bent minimalias išorinio teismų nepriklausomumo prielaidas. Šiam tikslui buvo paskirti Antrojo Lietuvos Statuto ketvirtojo skyriaus artikulai, draudę teisme turėti ginklus, smurtauti žodžiu ar elgesiu ne tik prieš patį teismą, bet ir prieš kitus bylos ar teismo sesijos dalyvius²²¹. Pažeidus Statuto draudimus, priklausomai nuo pažeidimų sunkumo, buvo skiriamas nuostolių atlyginimas, baudos, areštas, fizinės bausmės ar mirties bausmė. Už šiuos pažeidimus atliktus būtiniosios ginties sąlygomis, nebuvo baudžiama. Tribunolo nuostatuose buvo siekiama užtikrinti seimelių ir pačių Tribunolo teisėjų saugumą, už smurtą prieš teisėjus ar bet kokią žalą jų turtui nustatant iki keturių kartų didesnes bausmes nei paprastai, o tam tikrais atvejais ir mirties bausmę²²².

Šiuolaikinėje civilinio proceso teisėje viena svarbiausių teisėjo ir teismo nepriklausomumo sąlyga laikoma teisėjo pareiga vadovautis tik įstatymu ir teise²²³. Ši nuostata Lietuvos Statutuose buvo įgyvendinta ypatingai griežtai. Jau Pirmasis Lietuvos Statutas įpareigojo teisėjus vadovautis tik rašytine teise, tik išimtiniais atvejais, esant Statuto spragoms, „spręsti pagal seną paprotį“²²⁴. Antrasis ir Trečiasis Statutai šį reikalavimą dar labiau sugriežtino, įpareigodami teisėjus vadovautis tik rašytine teise. Net labai autoritetingas teisėjas, nesilaikęs šios nuostatos, turėjo atlyginti dėl sprendimo kilusius kartais ir labai įspūdingo dydžio nuostolius²²⁵.

Teismų nepriklausomumo principas buvo aiškiausiai realizuotas žemės teismo organizavime ir veikloje. Šio teismo jurisdikcija, jam pavesta pilies teismo kontrolės funkcija rodo, kad šis teismas užėmė išskirtinę vietą teismų sistemoje. Žemės teismo statuso ir funkcijų išskirtinumą galima paaiškinti naujoviška, prielaidas teisėjų vidiniam ir išoriniam nepriklausomumui užtikrinti sudarančia Antrajame Lietuvos Statute įtvirtinta formavimo tvarka. Šios tvarkos užuomazgomis galima laikyti jau Pirmame Lietuvos Statute numatytą pavieto bajorų seimelyje išrinktų atstovų dalyvavimą

²²¹ Žr. Antrojo Lietuvos Statuto ketvirtojo skyriaus trisdešimt aštuntas, trisdešimt devintas, keturiasdešimtas ir kt. artikulai (Временник императорскаго Московскаго общества истории и древностей российских. *Статутъ Великаго Князства Литовскаго 1566 года*, *supra* note 194, p. 87 - 88; *Antrasis Lietuvos Statutas*, *supra* note 194).

²²² Lietuvos Tribunolo Statuto 10 straipsnis (Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI - XVIII amž.*, *supra* note 212, p. 133-136).

²²³ Driukas, A.; Valančius, V. *Civilinis procesas: teorija ir praktika*. I tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005, p. 236.

²²⁴ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, *supra* note 172, p. 176, 192.

²²⁵ Tokio nuostolių atlyginimo pavyzdžiu galėtų būti 1522 m. valdovo teismo sprendimas, pagal kurį autoritetingo komisarų teismo teisėjai S. Čartoriskis, J. Steckavičius, J. Kuncevičius ir A. Lozka turėjo atlyginti L. Bohotinavičiaus paveldėtojų ir J. Iljiničio ginčo dalyko – didelio Ortelio dvaro vertės dydžio nuostolius, nes jų priimtas sprendimas pažeidė šalies ir papročių teisę (Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, *supra* note 172, p. 300 – 301).

vaivadų, seniūnų ir laikytojų teismų veikloje²²⁶. Formuojant žemės teismą, pagal Antrojo Lietuvos Statuto ketvirto skyriaus pirmąjį artikulą kiekviename paviete laikantis nustatytų reikalavimų, tarp kurių buvo ir teisės išmanymas, buvo renkami kiekvienai pareigybei po keturis asmenis, iš kurių pasirinkdamas didysis kunigaikštis paskirdavo žemės teismo teisėją, pateisėją ir raštininką. Paskirtieji į pareigas, pavieto bajorų susirinkime turėjo viešai duoti sąžiningo ir nešališko pareigų atlikimo priesaiką, kurios tekstas buvo nustatytas pačiame Statute. Teisėjų nepriklausomumą stiprino ir teisėjų nepakeičiamumas – teisėjai į pareigas buvo skiriami iki mirties, o jiems mirus, ta pačia tvarka buvo renkami nauji; kitas teisėjas į buvusio vietą galėjo būti paskirtas tik šiam mirus arba jį paaukštinus. Be to, Statuto ketvirto skyriaus septintas artikulius įsakmiai nurodė, kad teismo funkcijas vykdyti turi paskirti įgaliojimus turintys teisėjai, kuriuos pavaduoti buvo galima tik nustatytais atvejais. Teismų savarankiškumui didelę reikšmę turėjo Antrojo statuto ketvirto skyriaus aštuntame artikule įtvirtintas draudimas teisėjais, pateisėjais ir raštininkais rinkti asmenis, ėjusius viešas administracines, dvasines ar kitokias pareigas.

Teisėjai turėjo materialines garantijas – Statutai nustatė konkrečius „teispinigių“ dydžius, kurie, pavyzdžiui, pagal Pirmą Lietuvos Statutą sudarė dešimt procentų priteistos piniginės sumos dydžio, pagal Antrą Lietuvos Statutą – nuo priteisiamo turto kiekvienos kapos grašių vertės vieną grašį, iš kurių trečdalis tekdavo pateisėjui.

Atskiro dėmesio nusipelno vėlesnis Vyriausiojo tribunolo nepriklausomumo garantijų plėtimas. Jau 1611 m. buvo uždrausta rinkti teisėju asmenį, turintį jame bylų, vėliau, 1726 m., buvo įvestas nusišalinimo institutas. Įdomu tai, kad nors apskritai kelių pareigybių sutapimas buvo leidžiamas, tačiau buvo draudžiama iki gyvos galvos paskirtiems žemės teismo teisėjams tuo pačiu metu eiti ir Tribunolo teisėjo pareigas. Išrinktas teisėjas kadencijos Tribunole metu žemės teisme dirbti negalėjo, turėjo tam laikui surasti sau pamainą. 1601 m. konstitucija buvo uždrausta į Tribunolo teisėjus rinkti advokatus (vėliau leista nuo advokatūros atsisakymo praėjus dvejiems metams), 1678 ir 1685 metų konstitucijomis uždrausta į Tribunalą rinkti seimelių narius. Šiomis nuostatomis buvo įgyvendinamas valstybės valdžių atskyrimo principas ir buvo siekiama išvengti karaliaus ir seimo kišimosi į tribunolo veiklą.

Statutuose galima pastebėti šakinių teismų veiklos principų ar jų užuomazgų įtvirtinimo tendenciją. Galima atskirai paminėti teismo nagrinėjimo viešumo principą, žodinio teismo proceso principą, abiejų šalių dalyvavimo teismo procese ir jų lygybės principus, teisės į gynybą ir kvalifikuotą gynėją, laisvo įrodymų vertinimo užuomazgos ir kitus.

Teismo proceso viešumas buvo įtvirtintas Pirmojo Lietuvos Statuto pirmo skyriaus pirmame artikule, vėliau pakartotas kituose Statutuose. Apie šio principo realų veikimą galime spręsti iš Statutuose įtvirtinto šio principo ribojimo. Pavyzdžiui, Trečiojo Lietuvos Statuto ketvirto skyriaus penkiasdešimt antras artikulius nustatė draudimą bajorams į teismą atvykti su dideliais tarnų, kareivių ir draugų būriais, o į bylos nagrinėjimo vietą leido įvesti tik bylos dalyvį, prokuratorių ir šešis bajorus. Tokie ri-

²²⁶ Pirmojo Lietuvos Statuto šešto skyriaus antras artikulius numatė dviejų išrinktų ir prisaikdintų atstovų lygiateisį dalyvavimą pavaduojant vaivadą kartu su jo vietininku ir bent vieno atstovo būtiną dalyvavimą teismui priimant sprendimus (Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, *supra* note 172, p. 178 - 179).

bojimai buvo nustatyti siekiant išvengti tarpusavio vaidų ir riaušių, tačiau jie ne visada buvo veiksmingi.

Šalies atstovo, arba prokuratoriaus, dalyvavimo galimybę numatė jau Pirmasis Lietuvos Statutas. Toks atstovas buvo vadinamas prokuratoriumi ir jis veikė ne atstovaujamojo, o savo interesais ir iš atstovaujamojo perėmė visas su byla susijusias teises bei iš jos kylančią atsakomybę. Todėl prokuratoriaus institutas labiau primena ne šiuolaikinį atstovavimą, o šalies pakeitimo ar laidavimo institutus. I. Valikonytė pastebi, kad nors Pirmasis Lietuvos Statutas tiesiogiai ir nenustatė prokuratorystės įteisinimo tvarkos, tačiau teismų praktikoje šių „teisės papročiu“ nustatytų įteisinimo dokumentų pateikimo buvo griežtai ir formaliai reikalaujama, o jų nepateikimas sukeldavo teises pasekmes – atstovavimo sandorio negaliojimą²²⁷. Antrasis ir Trečiasis Lietuvos Statutas tam tikrais atvejais nustatė privalomą, o negalint nusišamdyti dėl skurdo – nemokamą prokuratoriaus dalyvavimą teisme nagrinėjamosiose bylose. Per palyginti trumpą laikotarpį po Pirmojo Lietuvos Statuto prokuratoriaus institucija įgauna apmokamos nuolatinės veiklos ir pareigybės bruožų, o prokuratoriai, kaip geri įstatymų žinovai net įtraukiami į Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisiją²²⁸. Trečiasis Lietuvos Statutas prokuratoriaus veiklą sieja tik su įgaliojimo turiniu ir prokuratorių įpareigoja veikti jam suteikto įgaliojimo ribose, uždraudžiant prokuratoriui savarankiškai atlikti tam tikrus finansinius ar su naujų įrodymų teikimu susijusius veiksmus.

Vienu sparčiausiai besivysčiusių teismo proceso institutų buvo apeliacijos institutas. Pirmajame Lietuvos Statute apeliacija buvo suprantama primityviai, o jai pateikti buvo suformuluotas vienintelis motyvas – jei buvo „teista ne pagal tą rašytinę teisę („kuria visiems mūsų Didžiosios Kunigaikštystės valdiniais suteikėme“, t. y. Pirmąjį Lietuvos Statutą)“²²⁹. Dėl šios priežasties ir pati apeliacija buvo suprantama kaip ginčas tarp teismo sprendimu nepatenkintos šalies ir tą sprendimą priėmusio teisėjo, o tokia me ginče šalis, kurios naudai buvo priimtas sprendimas, galėjo ir nedalyvauti. Teisėjas nusprendęs ne pagal rašytinę teisę, „už savo teismą“ privalėjo atsakyti. Apeliaciją patenkinus, „klaidingą“ sprendimą priėmęs teisėjas turėjo atlyginti visus įrodymais pagrįstus nuostolius. Apeliaciją atmetus, sprendimą apskundusi šalis turėjo mokėti apeliacijos baudą – atlyginimą už garbės įžeidimą (arba šmeižtą, „pažeminimą“) apskustą sprendimą priėmusiam teisėjui.

Antrajame Lietuvos Statute apeliacija jau ne visada reiškė teisėjo apskundimą. Apeliuojant buvo skundžiamas teismo sprendimas, o teisėjas galėjo būti skundžiamas tik turint įrodymų, kad jis buvo nesąžiningas. Trečiajame Lietuvos Statute apeliacijos samprata pakitusi iš esmės – skelbiama, kad teismo padaryta klaida nėra nusikaltimas ir teismas už ją neatsako²³⁰. Antrojo ir Trečiojo Lietuvos Statutų ketvirtų skyrių šešiasdešimt trečiu ir aštuoniasdešimt aštuntu artikulais apeliacija buvo ribojama, pavyzdžiui, jei sprendimas buvo priimtas remiantis galiojančias rašytiniais įrodymais, jei reikalavimus šalis buvo savanoriškai pripažinusi, jei šalis kitai šaliai pripažintą ginčijamą

²²⁷ Valikonytė, I. Prokuratorius XVI amžiaus pirmoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar „teisingumo riteris“. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sud. Valikonytė, I.; Steponavičienė, L. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 142.

²²⁸ *Ibid.*, p. 148.

²²⁹ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 176.

²³⁰ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, supra note 169, p. 195, 198.

turtą buvo smurtu atėmusi iš jos ramaus valdymo ir kitais pagrindais. Net ir įsteigus Vyriausiąjį tribunolą jo įstatuose liko nuostata, už nepagrįstą apeliaciją nustatanti baudą tiek teismo, tiek kitos ginčo šalies naudai.

Sklandų teismų darbą ir jų sprendimų vykdymą turėjo užtikrinti pagalbiniai teismų pareigūnai. Dar nuo nerašytinės paprotinės teisės reguliavimo laikų teismo veikloje svarbų vaidmenį vaidino diečkus, kurio funkcijos apėmė atsakovo ar kaltinamojo šaukimą, jo atvedinimą į teismą, turto arešto skyrimą, teismo sprendimų ir kitų teisėjo pavedimų vykdymą²³¹. Pirmajame Lietuvos Statute diečkui priskiriamos šaukimo ir atvedinimo į teismą, liudininkų apklausimo ne teisme funkcijos, nustatomas mokesčio už jo vykdomas pareigas – „diečkinės“ dydis. Pirmojo Lietuvos Statuto išplėstinėje redakcijoje diečkui priskiriamos teismo sprendimo vykdymo ir susitarimų po priimto teismo sprendimo tvirtinimo (tokie susitarimai galėjo būti sudaromi tik diečkaus aki-vaizdoje) funkcijos. Tačiau Statutas nenumato skyrimo diečkumi tvarkos. Profesorius J. Machovenko nuomone, diečkus buvo neatinis teismo pareigūnas, skiriamas konkrečioms teisėjo paskirtiems uždaviniais vykdyti, dažnai iš neprivilegiuoto luomo atstovų, o jų funkcijos pasibaigdavo pavedimus įvykdžius.

Iš diečkaus pareigybės išsivystė vižo²³² pareigybė, kuriai priskiriamos oficialaus tam tikrų įvykių ir faktų liudijimo, teisės pažeidimo vietos apžiūros, padarytos žalos dydžio įvertinimo ir kitos funkcijos. Tai teisėjams leido spręsti bylas nevažiuojant į įvykio vietą ir taip pagretinti ir supaprastinti patį bylos sprendimą. Vižas buvo skiriamas valstybinių teismų ir administracijos, ši pareigybė taip pat buvo susijusi tik su konkrečiais pavedimais.

Bajorų nepasitenkinimas vižų šališkumu ir priklausomumu nuo juos paskyrusių pareigūnų (vaivadų ir seniūnų), rinkliavų dydžiu lėmė ir šių pareigybių pertvarkymą vykdant teismų reformą. Šio pertvarkymo pasekoje atsirado vaznio pareigybė, kuri sujungė diečkaus ir vižo funkcijas kartu suteikdama joms naujų bruožų, tuo pačiu senajai vižo pareigybei palikdama antraeilį vaidmenį²³³. Vaznio pareigybei būdinga savita Antrajame ir Trečiajame Lietuvos Statutuose įtvirtinta skyrimo tvarka, kurios kaita susijusi su stambiųjų feodalų ir pareigūnų siekiu išlaikyti įtaką teismo sprendimų vykdymui. Jei Antrajame Lietuvos Statute buvo numatytas vaivados skiriamas, nustatytus reikalavimus atitinkantis, prisiekiantis vaznys, tai Trečiajame Lietuvos Statute vaivados dalyvavimas vaznių skyrimo tik formalus, tvirtinant bajorų išsirinktus vaznius.

Vaznys buvo pavieto teismų pagalbinis pareigūnas, kuris turėjo plačią kompetenciją: išnešiodavo teismo, valstybės valdymo raštus, karinius laiškus ir šaukimus, atliko teismo antstolio pareigas padėdamas vykdyti teismo sprendimą (išskyrus Tribunolo nutarimus) – išieškodavo pinigines sumas, įtraukdavo į turto valdymą ir pan. Teisme vaznys vykdė oficialaus liudytojo, sekretoriaus ir tvarkdario funkcijas. Vaznio, kaip oficialaus liudininko svarbą rodo ir Statutuose įtvirtinta mirties bausmė už melagingus parodymus. Profesorius J. Machovenko pastebi, kad vaznys vaidino svarbų vai-

²³¹ Machovenko, J. *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai, supra* note 211, p. 74.

²³² Pirmojo Lietuvos Statuto vertimo autoriai versdami sąvoką „виж“ naudoja „žvelgūno“ terminą (Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 193 ir kt.).

²³³ Machovenko, J., *op. cit.*, p. 92.

dmenį kaip oficialus liudytojas padarytai žalai ir sudarytiems sandoriams paliudyti, taip pat kaip tekūnas ir šauklys teismo raštams išvežioti ir skelbti. Tačiau vazio, kaip teismo antstolio veikla, turėjo nemažai trūkumų ir daug teismų sprendimų dėl bajorų pasipriešinimo likdavo neįvykdyti. Tokia situacija menkino ir pačių teismų sprendimų reikšmę. Nors ir būta bandymų bajorų savivalę apriboti, palaikyti viešąją tvarką steigiant nuolatines ginkluotas pajėgas (policiją), tačiau dėl vykdomosios valdžios stiprinimo ir bajoriškų laisvių apribojimo baimių šie planai taip ir liko realizuoti²³⁴.

Dėl savo reikšmės vėlesnei lietuvių teisinei kultūrai atskiro aptarimo nusipelnė Statutuose įtvirtintas oficialiosios ir teismo kalbos principas. Lietuvos Statutuose oficialia kalba buvo laikoma kanceliarinė slavų kalba, kuria buvo išleisti ir patys statutai. Kaip pastebi Z. Zinkevičius, Lietuvos valdovai iki Kazimiero Jogailaičio kalbėjo lietuviškai²³⁵, tačiau lietuvių kalba negalėjo tapti oficialiąja rašto kalba dėl keleto priežasčių. Istorinis rašto paplitimas paprastai siejamas su krikščionybe ir šalies krikštu, tuo tarpu rašto kalbos atsiradimas yra sudėtingesnis procesas ir paprastai trunka gerokai ilgesnį laikotarpį. Rašto kalbos atsiradimą įtakoja vieningo rašto susiformavimas, nusistovėjusi terminologija, dokumentų rengimo įpročiai bei tradicijos. Lietuviškos rašto kalbos formavimasi apsunkino didelė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija, palyginti menka atskirų sričių integracija, gyventojų daugiakalbiškumas ir lietuvių kalbos vyravimas tik palyginti nedidelėje valstybės dalyje.

Didelę, daugiakalbę valstybę valdyti vien žodiniiais įsakymais buvo neįmanoma, todėl reikėjo ieškoti priimtinos išeities. Tuo metu kaimyninėse valstybėse buvo vartojamos dvi tradicinės rašto kalbos: Vakaruose – lotynų, Rytuose – kanceliarinė slavų kalba. Lotynų kalba buvo plačiai naudojama diplomatiniais ryšiams, tuo tarpu kanceliarinė slavų kalba buvo parankesnė Lietuvos valdovų kanceliarijai – ji buvo artima ir suprantama didelei gyventojų daliai, plačiai naudojama prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prijungtose Rusios žemėse, prie cerkvių ir vienuolynų buvo nemažai šių kalbą ir raštą mokėjusių žmonių, veikė tam tikri dokumentų perrašinėjimo centrai²³⁶. Be to, buvo svarbus ir finansinis aspektas – raštininkų, rašiusių čia kalba buvo gerokai daugiau ir jų paslaugos kainavo pigiau nei Vakarų universitetus baigusiu, lotynų kalba rašiusių raštininkų.

Mokslinėje literatūroje kyla nemažai diskusijų dėl kanceliarinės slavų kalbos pavadinimo. Pačiuose Lietuvos Statutuose ši kalba vadinama „rusų“ kalba: Antrojo Lietuvos Statuto ketvirtojo skyriaus pirmas artikuląs įpareigoja žemės teismo raštininką visuose dokumentuose rašyti „rusiškomis raidėmis ir žodžiais <...> o ne kitokia kalba ir žodžiais“²³⁷. Analogiška nuostata palikta ir Trečiajame Lietuvos Statute. Carinės Ru-

²³⁴ Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. I tomas. Roma: Lietuvių katalikų mokslų akademija, 1975, p. 296-298.

²³⁵ Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas, 1987, p. 118. Nepaisant to žinoma keletas lietuvių kalbos naudojimo teismuose pavyzdžių – ja XVI a. buvo skelbiami teismų sprendimai, XVII a. lietuviškai buvo duodamos ir užrašomos valstiečių priesaikos, XVII a. lietuviškai skelbiamos valstiečių pareigos (Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. VI tomas, *supra* note 201, p. 92 - 93, taip pat Snyder, T. *Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija, 1569-1999*. Vilnius: Mintis, 2009, p. 21).

²³⁶ Zinkevičius, Z., *op. cit.*, p. 118.

²³⁷ *Временник императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскихъ. Статуть Великаго Князства Литовскаго 1566 года*, *supra* note 194, p. 63; *Antrasis Lietuvos Statutas*, *supra* note 194.

sijos istorikų darbuose ši kalba taip pat vadinama rusų kalba, tokios pat pozicijos laikosi ir kai kurie šiuolaikiniai Rusijos teisės istorikai²³⁸. Kai kurie šiuolaikiniai Ukrainos teisės istorijos tyrinėtojai ją vadina senovės rusų (древнерусский), artima ukrainiečių ir baltarusių kalboms²³⁹. Tačiau šios kalbos tapatinimas su tuometine, vėlesne ar šiuolaikine rusų kalba yra klaidinantis. Kaip pastebi T. Vlasova, mokslinėje literatūroje ši kalba įvardijama įvairiais terminais, kurie daugiau ar mažiau pabrėžia skirtingus šios kalbos aspektus: lietuviškai-rusiška, rusiškai-lenkiška, krivietiška (кривичанский, arba кривицкий), vakarų rusų, pietvakarių rusų, senovės baltarusių, senovės ukrainiečių, ukrainiečių-baltarusių²⁴⁰ ir kt.

Atkreiptinas dėmesys, kad mokslininkų siūlomos sąvokos pabrėžia kalbos panašumus su kažkuria kita kalba, bet neatkreipia dėmesio į dažnai ryškius skirtumus. Pavyzdžiui, kanceliarinės kalbos vadinimas „rusų“ kalba neatspindi šios ir XV–XVI amžiuje Maskvos valstybėje vartotos kalbos, vadintos „įsakymų“ kalba, skirtumų – juo labiau, kad Maskvos valdovo kanceliarija iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gautus raštus vadino lietuviškais (писан политовски), t. y. surašytais lietuvių kalba²⁴¹. Kaip pastebi Jeilio universiteto profesorius T. Snyderis, Maskvos raštininkai turėjo išversti Lietuvos Statutus į Maskvos tarnę, kad galėtų naudoti savo teismuose²⁴².

Kanceliarinė slavų kalba gerokai skyrėsi nuo to meto lenkų kalbos, lenkiškų sąvokų ir net gramatikos kanceliarinėje kalboje ima atsirasti tik XVI amžiuje, lenkų kalbai įsigalint Lietuvos bajorijos tarpe²⁴³. Kai kurie istorikai šią kalbą priskiria baltarusių kalbai, tačiau kaip pastebi V. Andriulis, Pirmojo Lietuvos Statuto žodyninį fondą, sudarantį 1900 žodžių, palyginus su 1596 m. pirmuoju baltarusių kalbos žodynu, kuriame surinkta 1050 pagrindinių žodžių, panašių sąvokų randama vos keliolika²⁴⁴. Tuo tarpu lietuvių kalbos įtaką slavų kanceliarinei kalbai patvirtina didelis skaičius joje aptin-

²³⁸ Pavyzdžiui galima paminėti Maskvos valstybinės juridinės akademijos profesorių I. Isaevą, kurio nuomone tiek Lietuvos statutų, tiek oficiali to meto teisenos kalba buvo rusų. Tiesa, I. Isaevas ir patį Pirmąjį Lietuvos statutą yra linkęs laikyti „pagrįstu Rusų tiesa ir rusų paprotine teise“ arba tiesiog „rusų paprotinės teisės normų rinkiniu“, nors ir pripažindamas gerokai aukštesnę Statuto teisinės technikos lygį, daugelį jame naujai suformuluotų progresyvių teisės principų ir vėlesnę plačią šio Statuto recepciją (!) po daugiau nei šimto metų sudarytame 1649 m. Soboro statute. Tuo tarpu kiti Rusijos teisės istorikai Rusų tiesą laiko ankstyvojo feodalizmo iš esmės tik baudžiamosios, baudžiamojo proceso ir kanoninės teisės normų rinkiniu (Batalina, V. V. Istorija gosudarstva i prava Rossii [History of State and Law in Russia]. Moskva: Okej-kniga, 2007, s. 14). Pirmojo Lietuvos statuto laikymas „rusų paprotinės teisės normų rinkiniu“ prieštarauja toliau I. Isaevo dėstomoms mintims apie lietuviškos teisės įtaką Maskvos kunigaikštystės teisės sistemos formavimuisi: mokslininko teigimu, būtent per lietuvišką teisę ir ja besivadavusias rusiškas kunigaikštystes į Maskvos kunigaikštystės teisinę sistemą pateko progresyvūs romėnų teisės principai ir idėjos (Isaev, I. A. Istorija gosudarstva i prava Rossii [History of State and Law in Russia]. Moskva: Jurist, 2004, s. 77-78, 81).

²³⁹ Muzychenko, P. P., supra note 165, s. 88.

²⁴⁰ Vlasova, T. Jazyk pirmogo litovskogo statuta [Language of the first Lithuanian Statute]. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sud. Valikonytė, I.; Steponavičienė, L. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 249.

²⁴¹ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 63; Koženiauskienė, R., supra note 191, p. 19; Visneris, H. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo pavojai*. Vilnius: Mintis, 1991, p. 23.

²⁴² Snyder, T., supra note 235, p. 22

²⁴³ *Ibid.*, p. 22

²⁴⁴ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, supra note 169, p. 198.

kamų lituanizmą, kurių kalbininkas K. Jablonskis yra priskaičiavęs apie puspenkto šimto²⁴⁵.

Nėra vieningos nuomonės, ar kanceliarinė slavų kalba buvo tik rašto kalba, ar ir šnekamoji kalba visuomenės viešajame gyvenime. Kai kurių mokslininkai teigia, kad ši kalba buvo ne šnekamoji, o tik rašto kalba²⁴⁶, tuo tarpu kiti mokslininkai mano, kad kanceliarinė slavų kalba buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės viešojo gyvenimo kalba²⁴⁷. Tokią nuomonę patvirtina Leono Sapiegos žodžiai Trečiojo Lietuvos Statuto prakalboje: „<...> jeigu kiekvienai tautai gėda savo teisių nežinoti, tai juo labiau mums, kurie ne kuria nors svetima, sava kalba turime sudarytą teisybę ir todėl kiekvienu metu galime žinoti, ko mums bet kuriai skriaudai atremti reikia“²⁴⁸. Kita vertus, kaip šnekamoji, o ne rašto kalba viešuose valstybės reikaluose buvo vartojama ir lietuvių kalba²⁴⁹. Atkreiptinas dėmesys, kad Statutuose žemės teismo raštininkas buvo įpareigotas „rusiškai“ tik rašyti, o apie pačio teismo proceso kalbą nėra nieko pasakoma. Todėl, kai kurių mokslininkų nuomone, etnografinėje Lietuvoje teismo posėdžiai vykdavo lietuvių kalba, nes teismo procese vertėjai nedalyvaudavo (kitai nei Prūsijos kunigaikštystėje, kur buvo naudojama vokiečių kalba ir dalyvaudavo vertėjai), o slavų kanceliarine kalba buvo rašomi tik teismo protokolai²⁵⁰. Tai liudija nemažai teismų sprendimuose pasitaikančių lietuviškų frazių ir net ištiesai lietuviškai nurašytų priesaikų. Tačiau ilgainiui lietuvių kalba imta laikyti žemojo luomo kalba, o vėliau feodalai net raštu ją naudojo tik susižinant su liaudimi ir valstiečiais.

XVII a. pabaigoje kanceliarinę slavų kalbą pakeitė lenkų kalba, nuo 1694 m. įgavusi oficialios kalbos statusą. Populiarinant lenkų kalbą didelį vaidmenį suvaidino katalikų bažnyčia ir kunigai. Be to, lenkų kalba buvo artima slavų kanceliarinei kalbai ir tai Z. Zinkevičiaus nuomone paspartino feodalų luomo lenkėjimą, ir tuo pačiu iš dalies lenkų kalbos įsigalėjimą valstybiniame ir visuomeniniame gyvenime²⁵¹. Reformacijos sąjūdis, iškėlęs gimtosios kalbos vartojimo ir tautinės bažnyčios idėjas, Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje tik paspartino perėjimą prie lenkų kalbos, nes tuo metu dalis diduomenės jau laikė šią kalbą sava ir kovojo dėl jos teisių. Lenkų kalbos vartojimas bajorams padėjo išsiskirti iš lietuvių kalba kalbėjusios didžiosios visuomenės dalies ir akcentuoti savo luominę priklausomybę bei privilegijuotą padėtį.

Lenkų kalbos įsitvirtinimas rašytinės kalbos pozicijose ir viešajame valstybiniame gyvenime buvo reikšmingas diduomenės nutautėjimo veiksnys. Geras rašytinės kalbos išmanymas buvo būtinas tiek ginant savo teises teismuose, tiek įforminant nuosavybės,

²⁴⁵ Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų*, supra note 235, p. 123.

²⁴⁶ Tokios nuomonės laikosi daugelis autorių, pvz.: V. Andriulis (Andriulis, V. *Lietuvos statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, supra note 176, p. 23), R. Koženiauskiene (Koženiauskiene, R., supra note 191, p. 19) ir kt. Z. Zinkevičius pabrėžia, kad ši kalba buvo ne šnekamoji, o tik rašto kalba ne tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, bet ir Rusijoje (Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų*, supra note 235, p. 117-118.)

²⁴⁷ Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, supra note 172, p. 66-68.

²⁴⁸ Sapiega, L., supra note 384, p. 105.

²⁴⁹ Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų*, supra note 235, p. 144.

²⁵⁰ *Ibid.*, p. 154-155.

²⁵¹ *Ibid.*, p. 112.

paveldėjimo ir kitus teisinius santykius. Neišmanant rašto kalbos nebuvo įmanoma eiti jokių valstybinių pareigų.

Žvelgiant iš šių dienų pozicijų, galima akcentuoti nemažai atskirų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų veiklos trūkumų²⁵², tačiau ne mažiau pastebimi progresyvūs ir savo epochą aplenkę teisės ir teismų veiklos aspektai. Tokių progresyvių nuostatų nemaža, tačiau ypatingai stebina siekis įgyvendinti kai kuriuos teisinės valstybės esmę sudarančius teisinius principus²⁵³. Visų pirma tai pasakytina apie valdžių padalijimo, teisingumo vykdymo tik teismuose, vadovavimosi tik rašytine teise, teismų nepriklausomumo ir kitų principų įgyvendinimą. Ne mažiau progresyvus reiškinys buvo tai, kad po teismų reformos įkurti žemės ir pakamario teismai gynė ne tik valstybinių, bet ir visų pirma privačių asmenų teises ir interesus, o tai, kaip pastebi Baltarusijos valstybinio universiteto profesorė T. Dovnar, radikalus teisinės minties posūkis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įvykęs XVI amžiuje, Vakarų Europos valstybėse prasidėjęs tik XVII-XVIII amžiais²⁵⁴. Nepriklausomi teismai, ypač Vyriausiasis tribunolas, būdami vienomis iš stabiliausių valstybės institucijų nusipelnė tautos pasitikėjimo, veikė ir suirutės laikais, kada kitų valstybės institucijų veikla nutrūkdavo. Pasitikėjimą teismais didino ir teisėjų rinkimas, leidęs teisėjams išlaikyti artimą ryšį su visuomene. Nors toks formavimo principas nepadėjo kelti mokslinio lygio, vystyti jurisprudencijos, tačiau prisidėjo prie teisėjų nepriklausomumo, viešo, žodinio teismo darbo. A. Janulaičio nuomone, tai buvo ir savotiška kokybiško teismų darbo garantija - esant viešam procesui, dalyvaujant šalims, sunku buvo atvirai laužyti teisę²⁵⁵. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismai viduramžiais vykusių persekiojimų, raganų medžioklių kontekste pasižymėjo humanišku teisingumo vykdymu. A. Janulaičio liudijimu, XVIII a. žinomi tik du atvejai, kada bajorai buvo nuteisti mirtimi.

A. Janulaitis, lygindamas Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų darbą, geriau vertina pastarosios teismus ir cituoja to meto publicistą Vyickį, teigusį, kad „Lietuvoje vienas dekretas bematant baigia ginčus, o pas mus, Lenkijoje, kur yra atsitikę, kad kas kokią bylą baigtų?“²⁵⁶ Geros Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų veiklos priežastimi galima laikyti Lietuvos Statutus – progresyvius teisyne, kokių

²⁵² Pavyzdžiui K. Avižonis išskiria gausų teismų veiklos silpnumo priežasčių ratą: tai „įvairūs teisės trūkumai, kaip įstatymų neaiškumas ir nepilnumas, įvairios bajorų privilegijos ir neliečiamybės teisės, pačių teisėjų menkas išsilavinimas, teismų organizacijos netobulumai, net kriminalinių bylų nesprendimas ir kaltininkų nebaudimas, jei nėra kaltintojo; tikrai painus teismo proceso labirintas, leidžias įvairiais būdais išvengti teisingumo arba visą bylą labai ilgai vilkinti; teismo sprendimų nevykdymas; stoka organų, kurie priverstų vykdyti teismų nutarimus ir su jais skaitytis, savotiškos piniginės bausmės net už užmušimus ar kūno sužalojimus; kalėjimu nebaudimas ir t. t.“ (Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. III tomas. Roma: Lietuvių katalikų mokslų akademija, 1982, p. 72-73.). Dalis teismams keliamų trūkumų yra siejama su politinėmis ponų kovomis, papirkinėjimais ir k. t. Tačiau kaip pastebi A. Janulaitis, tai greičiau turėtų būti laikoma pavieniais atvejais ir atskirų teisėjų, o ne visos institucijos veiklos pažeidimais. Juo labiau, kad teismų veiklos istorijoje galima rasti ir pavyzdinių teisingumo vykdymo atvejų. Tokiu galima laikyti tribunolo maršalo Čartoriskio dalyvavimą priimant jo tėvui nepalankų sprendimą, pripažįstantį pagrįstomis priešingos šalies pretenzijas ir priteisusį atlyginti ginčytą turtą (Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž., supra* note 212, p. 98).

²⁵³ Dovnar, T. I., *supra* note 202, p. 64.

²⁵⁴ *Ibid.*, p. 60.

²⁵⁵ Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž., supra* note 212, p. 98.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 99-100.

Lenkija neturėjo. Statutuose įtvirtintos pažangios teisinės idėjos padėjo tvirtus teisinės sistemos pamatus – tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisė, tiek teismai gyvavo gerokai ilgiau nei pati valstybė – iki XIX a. vidurio. Pasiektas aukštas teisės ir teisinės kultūros lygis lėmė vėlesnį teisyne gyvybingumą, jo paliktą gilų pėdsaką ne tik lietuvių, bet ir kaimyninių valstybių teisiniame gyvenime.

2.4.4. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomeninės teisinės kultūros ir teisinės minties pasiekimai

Teisinių Lietuvos Statutų pažangumą lėmė aukštas Statutų rengėjų asmeninės ir bendras krašto teisinės kultūros lygis. Aukšta teisinė kultūra buvo svarbus faktorius paveikęs patį teisyne ir lėmęs pažangias jo teises idėjas, teisinių tobulumą. Daugelis Lietuvos statutų rengėjų buvo vieši to meto asmenys, užėmę valstybines pareigas (pavyzdžiui, LDK kancleris Albertas Goštautas, Vilniaus miesto magistrato vaitas Augustinas Rotundas, Asesorių teismo teisėjas P. Roizijus), buvo garsūs to meto publicistai (pavyzdžiui, Andrius Volanas, minėtieji Petras Roizijus ir Augustinas Rotundas), rašę įvairiais socialiniais klausimais, turėję skirtingas pažiūras ir karštai polemizavę tarpusavyje. Aktyvios viešos diskusijos vyko humanistinių, reformacijos ir kontrreformacijos idėjų įtakoje, o tai savaime skatino kultūrinę pažangą, sudarė sąlygas platesnio pasaulėvaizdžio, tolerantiškos aplinkos atsiradimui.

Aukštą Pirmojo Lietuvos statuto LDK kanclerio A. Goštauto teisinės kultūros lygį rodo jo teisės vaidmens visuomenėje supratimas. Jau Pirmojo Lietuvos statuto priėmimo laikotarpiu A. Goštauto valstybinės santvarkos idealas buvo įstatymo viršenybės principu luominės monarchijos rėmuose besivadovaujanti teisinė valstybė²⁵⁷. Krikščioniškų įstatymų priėmimą A. Goštautas laikė faktu, svarba nenusileidžiančiu LDK krikštui²⁵⁸. Apie A. Goštauto teisinę erudiciją galima spręsti iš jo 1536 m. memorialu karalienei Bonai Sforcai išreikštos pozicijos LDK teismų sistemos reformavimo Lenkijos pavyzdžiu klausimais. A. Goštautas atmeta tokio teismų suvienodinimo būtinumą demonstruodamas gilų tiek Romos, tiek daugelio kitų valstybių santvarkų ir teismų sistemų išmanymą. Analizuodamas Lietuvoje ir Lenkijoje vyraujančius teisinius santykius A. Goštautas pabrėžia, kad šiose valstybėse vyrauja ne tik skirtingi teisiniai santykiai, bet ir skirtinga pačios teisės samprata²⁵⁹. Tuo vadovaudamasis A. Goštautas nurodo kad „valstybės turi savus papročius ir savą teismų vykdymo tvarką, pritaikytą skirtingiems žmonėms ir skirtingai kraštų būklei“²⁶⁰. Be to, Lenkijos teisės išmanymas

²⁵⁷ Lazutka, S. Istoricheskaja rol Albertasa Goshtautasa v kodifikacii Pervogo Litovskogo Statuta [The historical role of Albertas Goshtautas in the codification of the First Statute of Lithuania]. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sud. Valikonytė, I.; Steponavičienė, L. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 19.

²⁵⁸ Goštautas, A. Žygimanto, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos, Rusios, Prūsijos, Žemaitijos, Mazovijos ir kitų Didžiojo Kunigaikščio ir pono bei tėvonio, pagyrimas. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000, p. 63.

²⁵⁹ Goštautas, A. Alberto Goštauto argumentai, kodėl teisėjai Lietuvoje neturi būti skiriami taip kaip Lenkijoje. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000, p. 56.

²⁶⁰ *Ibid.*, p. 57.

A. Goštautui leido ją įvertinti kaip mažiau tobulą Lietuvos teisės atžvilgiu – jo nuomone, Lenkijos teisė nusileido ginčų sprendimo efektyvumo požiūriu ir nepanaikino galimybių vilkinti ginčų sprendimo procesą²⁶¹.

Prie Antrojo ir Trečiojo Lietuvos statutų rengimo prisidėję teisininkai Petras Roizijus ir Augustinas Rotundas turėjo nepriekaištingą išsilavinimą – P. Roizijus buvo įgijęs *doctor utriusque iuris*, A. Rotundas – *doctor iuris* mokslinius laipsnius. Į Lietuvą atvykęs P. Roizijus jau po šešeto metų (1557 m.) Žygimanto Augusto nurodymu buvo paskirtas Asesorių teismo teisėju. Asesorių teismas nagrinėjo apeliacines miestų ar komisarių teismų, miestų privilegijų, taip pat kitas turtinio pobūdžio bylas. Šio teismo praktikos pagrindu ir gimė svarbiausias P. Roizijaus veikalas „Lietuvos sprendimai“. Šiame savo veikale P. Roizijus plačiai analizuoja teismo veikloje kylančias problemas, vadovaujasi ne tiek konkrečiais viduramžių teisės šaltiniais (dažnai nevengdamas jų dėl pasenusių teisės normų pašiepti), kiek Romos teisės mokslu ir jo autoritetais, savo prigimtinės teisės supratimu, prigimtinę teisę laikydamas aukštesne, visoms tautoms vienoda ir esančia tos pačios kilmės kaip ir dieviškoji teisė²⁶². Remdamasis prigimtinės teisės samprata ir daugelio šalių teisyne palyginimais P. Roizijus kritikuoja ir teikia pasiūlymus keisti tiek Lenkijos teisę, tiek Lietuvos Statutą dėl neadekvačios gyvybės ir nuosavybės apsaugos, dėl nenumatytos galimybės ginti savo gyvybę jėga, baudimo už nužudymą ginantis, teismų organizavimo ir kt.²⁶³. „Lietuvos sprendimai“ buvo išleisti 1563 m. Krokuvoje ir vėliau 1570 – 1979 m. pakartotinai išleisti Vokietijoje, Italijoje ir Prancūzijoje. P. Roizijaus „Lietuvos sprendimai“ yra ne tik vienas svarbiausių Renesanso epochos Lietuvos teisinės kultūros veikalų, bet, profesoriaus V. Andriulio nuomone, „akivaizdžiai žymi Lietuvos teisinės minties įtaką formuojant Europos valstybių teismų darbo praktiką“²⁶⁴.

Augustinas Rotundas, taip pat garsus romėnų teisės ir teisinės valstybės propaguotojas, garsėjo ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės ir politinės kultūros gynimu nuo nepagrįsto Lenkijos aristokratijos ideologų puolimo. Jam priskiriama poleminio veikalo „Lenko pasikalbėjimas su lietuviu“ autorystė. Šiuo veikalu A. Rotundas duoda atkirtį lenkų bajorijos atstovui S. Ožechovskiui, kuris šališkai lygina unijos laikotarpiu aktualius Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinės santvarkos, bajorų Lenkijoje ir Lietuvoje turimų teisių ir laisvių skirtumus ir daro niekinamą išvadą, kad nelaisvas lietuvis negali prilygti laisvam lenkui luomu ir kilme. Į tokį primityvų ir neargumentuotą Lenkijos ir Lietuvos kaip laisvos ir nelaisvos valstybių priešpastatymą A. Rotundas atsako giliau aiškindamas laisvės sampratą ir laisvę kaip savivalę priešindamas teisei: „kur nėra įstatymų, kur žmogus, o ne įstatymai įsa-

²⁶¹ Goštautas, A. Alberto Goštauto argumentai, kodėl teisėjai Lietuvoje neturi būti skiriami taip kaip Lenkijoje, *supra* note 259, p. 57-58.

²⁶² Roizijus, P. *Lietuvos sprendimai* (1563). Sud. Andriulis, V. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007, p. 12, 203-204; 407-409, 417.

²⁶³ P. Roizijus kritikuoja, kad įstatymas už vagystę, nepriklausomai nuo pavogto turto, numato mirties bausmę, tuo tarpu už nužudymą – tik baudą ir metus kalėjimo (Roizijus, P. Laiškas Lenkijos karaliui Žygimantui Augustui. *Lietuvos sprendimai* (1563), *supra* note 262, p. 14-17).

²⁶⁴ Andriulis, V. „Lietuvos sprendimai“, LDK ir XVI a. vakarų teisinė kultūra“. *Lietuvos sprendimai* (1563), *supra* note 262, p. XL.

kinėja, ten tarsi belua [žvėris] karaliautų²⁶⁵. Tikros laisvės požymiu A. Rotundas laiko žmonių pastangų sutelkimą ne asmeninei, o visuomenės gerovei išlaikyti, o laisvę be ribų ir be saiko – savivalės požymiu. Todėl A. Rotundas smerkia tiek valdovo neribotą valdžią, tiek valdinių savivalę ir nurodo – „karaliaus te niekas nevaldo – vien Dievas ir įstatymas, o kad jis žinotų, ko Dievas įsako ir įstatymas moko“²⁶⁶.

Be savo publicistinės ir poleminės veiklos A. Rotundas rūpinosi Pirmojo Lietuvos statuto tobulinimu. Šio teisyne trūkumais A. Rotundas laikė jo senąją slavų kanceliariinę kalbą, (kuri jo manymu buvo kai kurių dviprasmybių ir neišbaigtumų priežastimi) bei kai kurias jo normų priešaras ar net žalingumą. A. Rotundas teisynei kėlė itin aukštus reikalavimus, nes manė, kad teisynai turi būti išsamūs ir išbaigti, o „išsamumas ir išbaigtumas, o daugeliu atvejų ir teisingumas įtikinamai reikalauja, kad jų dėka Lietuva pasiektų didžiausią pasaulyje išminties ir teisingumo šlovę“²⁶⁷

1569 m. Liublino Seime priėmus sprendimą Antrąjį Lietuvos statutą priderinti prie Lenkijos teisės, į LDK ir jos teisės vizijos kūrimo polemiką gyvai įsijungė garsus mąstytojas ir publicistas Andrius Volanas, siekęs prisidėti prie teisės tobulinimo, geresnio valstybės sutvarkymo ir taip sumažinti valstybingumo praradimo pavojų. A. Volanas pratęsė laisvės ir teisės gretinimo tradiciją tikrąją laisvę dar glaudžiau siedamas su teise ir taip laisvę atskirdamas nuo savivalės: „laisvė taip vengia visokios vergijos, kad niekieno neverčiama palaiko teisingų įstatymų viešpatavimą; tuo tarpu savivalė naikina bet kokią įstatymų valdžią“²⁶⁸. Kadangi savivalė sukelia vergiją ir yra neteisėta, valstybės tikslu reikia laikyti bendrosios laisvės apsaugą leidžiant įstatymus, galinčius suvaržyti kitiems žmonėms žalą darančius nusikalstamus veiksmus. Naujas požiūris į visuomenę ir jos struktūrą²⁶⁹ leido A. Volanui ne tik nustatyti naują laisvės ir teisės santykį, bet ir naujai įvertinti pačią teisę ir jos funkcijas. Teisė, kuri nuo savivalės individą gina tik priklausomai nuo tam luomui būdingos teisinės apsaugos apimties ir „sveria ne tomis pačiomis svarstyklėmis“, yra teisė su vergijos žymėmis; tuo tarpu teisingumu, gėriu ir įgimtu sveiko proto reikalavimu paremta teisė reikalauja kad „visų luomų žmonės būtų sulyginti tam tikra įstatymų proporcija, kad, nors vieni už kitus ir turėtų geresnę padėtį, tačiau niekas nebūtų kito skriaudžiamas dėl kokios nors teisinės nelygybės“²⁷⁰. Taigi A. Volanas iškėlė naują teisės ir laisvės sąsajos sąlygą – lygybę. Be šios sąlygos teisė gali

²⁶⁵ Rotundas, A. Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000, p. 125.

²⁶⁶ *Ibid.*, p. 167-168.

²⁶⁷ Rotundas, A. Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos Didžiajam Kunigaikščiui Steponui. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000, p. 285.

²⁶⁸ Volanas, A. Apie politinę arba pilietinę laisvę. *Andrius Volanas. Rinktiniai raštai*. Sud. Ročka, M.; Lukšaitė, I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 128.

²⁶⁹ Kaip pastebi I. Lukšaitė, A. Volanas buvo vienas tų Lietuvos mąstytojų, kurie pradėjo nuosekliai klibinti senąją visuomenės kaip hierarchiniu principu sutvarkyto organizmo sampratą (Lukšaitė, I. Andrius Volanas XVI – XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse. *Andrius Volanas. Rinktiniai raštai*. Sud. Ročka, M.; Lukšaitė, I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 37). A. Volanas luomų griežtai neatrabojo ir manė, kad kilmingumas gali būti tiek įgimtas, tiek dovanotas ir gali priklausyti nuo paties žmogaus, jo gyvenimo būdo, profesijos, turto ir kt. (Volanas, A., *supra* note 268, p. 139-140). Toks luomų supratimas leidžia visuomenę vertinti kaip individų bendriją, o ne kaip uždarų luomų sistemą.

²⁷⁰ Volanas, A., *supra* note 268, p. 132.

įtvirtinti ne laisvę, o savivalę: „kuriai nors žmonių grupei suteikti daugiau nei kitiems teisių ar valios ir nesulyginti visų pagal tuos pačius įstatymus – tai, mano nuomone, skirtina greičiau nežmoniškumui ir barbariškam žiaurumui, o ne teisingai, įstatymais pagrįstai santvarkai“, nes „juk tik tokioje valstybėje, kur visiems taikoma vienoda teisė, piliečiai gali būti vadinami laisvais“²⁷¹. Šia laikmetį aplenkusia idėja besivadovaudamas, A. Volanas pasirinko teisinės kritikos objektą – svarbiausios teisės saugomos vertybės – gyvybės – gynimą reglamentuojančias Pirmojo ir Antrojo Lietuvos statutų nuostatas. A. Volanas kritikavo mažas, nuo nukentėjusio ir nusikaltusio asmenų luominės padėties priklausančias pinigines baudas ir siūlė griežtinti įstatymus – nustatyti atsakomybę, atitinkančią nusikaltimo sunkumą ir tokiu būdu apsaugoti bei užtikrinti kiekvieno žmogaus laisvę: „juk pirmoji ir ypač reikšminga mūsų laisvės pakopa yra tai, kad mūsų gyvybė taptų saugi <...> nes gyvybė yra daug svarbesnė ir brangesnė už visus turtus“²⁷².

A. Volanas nemažai dėmesio skyrė teismų sistemos tobulinimo klausimui. Remdamas Prancūzijos Parlamento kurijos ir Ispanijos Valjadolido, Granado teismų pavyzdžiais, A. Volanas siūlė iš teisės žinovų ir kilmingųjų sudaryti naują apeliacinę instancijos teismą, kuriam būtų galima apskųsti neprotingus esamų teismų teisėjų sprendimus. Naujo apeliacinės instancijos teismo būtinumą A. Volanas motyvavo buvusios sistemos trūkumais – to meto teismų sprendimus buvo galima apskųsti tik valdovo teismui, o tai, kaip pastebėjo A. Volanas, dažnai reiškė, kad „teisybė atidėta visam amžiui“, nes vienam asmeniui išspręsti visų bylų neįmanoma. Akivaizdu, kad šios A. Volano mintys turėjo sąryšį su visuomenėje vyraujančiomis nuostatomis ir išreiškė aktualias problemas – netrukus šių problemų sprendimui buvo imtasi praktinių žingsnių ir po dešimties metų buvo įsteigtas Vyriausiasis Tribunolas.

Teisinio gyvenimo ir ypač teismų veiklos problemos ne mažiau domino ir Mykolą Lietuvį, kuris humanizmo idėjų įtakoje kritikavo šiuos ir daugelį kitų viešojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenimo reiškinių. Argumentuodamas tokią kritiką Mykolas Lietuvis rėmėsi totorių teisinėmis tradicijomis. Savo darbe „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ iškelė nemažai naujų ir progresyvių teisinių idėjų, viena iš kurių – visuotinio ir visiems lygaus teismo idėja²⁷³. M. Lietuvio nuomone, tokio teismo jurisdikcijai nepriklausomai nuo luominės padėties turėtų priklausyti visi krašto gyventojai, išskyrus tik didįjį kunigaikštį. Tai išspręstų ne vieną teismų veiklos problemą, pavyzdžiui leistų lengviau kreiptis į teismą ginčui kilus tarp skirtingų luomų atstovų, paprastai patenkančių į skirtingų teismų jurisdikcijas. Be to, bendras visų luomų atstovus teisiantis teismas leistų išvengti įvairių su skirtingu luominiu statusu susijusių piktnaudžiavimų, tame tarpe ir tokių akivaizdžių, kada nusikaltėlis „teisiamas ne tos vietos teisėjo, kurioje padarė nusikaltimą arba buvo sugautas, bet po daugelio suktybių būna vedamas teisman pas savo poną, kartais net tą, kurio namuose atsidurdavo pavogtas daiktas“²⁷⁴.

²⁷¹ Volanas, A., *supra* note 268, p. 131.

²⁷² *Ibid.*, p. 148-149.

²⁷³ Lietuvis, M. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius: Vaga, 1966, p. 31.

²⁷⁴ Lietuvis, M., *supra* note 273, p. 45.

M. Lietuvis skyrė dėmesio ir kitai tuomet ne mažiau svarbiai – teisėjo asmeninių savybių – problemai. M. Lietuvis nuomone, teisėjai ar bet kurie kiti teismo dalyviai turi ne tik išmanyti įstatymų reikalavimus, bet ir būti „mažiausiai geidžią žemiškų dalykų, dėl kurių dažniausiai tenka teisti kitus“²⁷⁵. Taip M. Lietuvis iškėlė nepriekaištingos teisėjų reputacijos, nešališkumo užtikrinimo principus, ir dėl jų nesilaikymo kylančias problemas siejo su daugeliu jo pastebėtų teismų veiklos organizavimo trūkumų. Ypatingos M. Lietuvis kritikos nusipelnė minėtų principų neatitinkanti teisėjų atlyginimo sistema. Teisėjų atlyginimas vadinamas „peresudu“ ir dažnai imamas čia pat teisme tiesiai iš besibylinėjančių šalių. Kaip pastebėjo M. Lietuvis, toks teisėjų atlyginimas sukelia daugelį negerovių ir neteisingumo – viena vertus, šio mokesčio dydis, taip pat įvairūs papildomi apmokestinimai teisingumą dažnai paverčia neteisingumu – teismas nukentėjusiajam gali kainuoti daugiau nei patirtas nuostolis, o neturtingam žmogui jis apskritai tampa nepakeliamu. Kita vertus M. Lietuvis įžvelgė, kad „peresudas“ teisėją verčia rūpintis ne teisingumu, bet savo nauda, todėl dažnai „teisėjas palaiko net aiškų šmeižtą ir priteisia ieškovui už bet kokį įžeidimą“, „tampa savo paties bylos sprendėju, jis <...> nuolat yra skatinamas nuteisti, nors šalių teisės ir būtų neaiškios“²⁷⁶. M. Lietuvis kritikavo ir daugelį kitų teismų veiklos problemų. Jis pastebėjo, kad dažnai net ir doram teisėjui tenkančios papildomos pareigos ir užimtumas lemia teisingumo vykdymo palikimą paskutinėje vietoje ir bylų sprendimą tik „šventomis dienomis“. M. Lietuvis kritikavo daugelį pavienių teismų veiklos ydų: turtingųjų nebaudžiamumą, kada jų kaltinti nesiryžta net profesionalūs teisininkai, melagingų liudijimų, neretai tampančių nesąžiningų žmonių verslu, pripažinimą, įvairias teismo proceso vilkinimo galimybes, didelius apeliacijos mokesčius (baudas) ir kt.²⁷⁷ Valstybės valdymo srityje M. Lietuvis gynė tvirtos Lietuvos valstybės idėją, siūlė į šalies valdymą įtraukti daugiau žmonių ir valdymą efektyvinti skiriant valdininkus tik į vienas pareigas trumpam terminui, už nuveiktus darbus įpareigojant atsiskaityti. Pasak M. Lietuvis, viršininkai su valdiniais elgtųsi gerokai geriau, jei žinotų, kad netinkamai elgiantis tektų „stoti teisman“²⁷⁸. Krašto gynybą M. Lietuvis siūlė pavesti ne turtais ir privilegijomis besinaudojančių, tačiau tarnybą apleidusių bajorų, o iš viso krašto surinktai nuolatinei ne luominiu pagrindu formuojamai jaunimo kariuomenei.

M. Lietuvis, remdamasis visuotinės teisinės lygybės principu, kritikavo nemažai Pirmojo Lietuvos statuto nuostatų. Ypatingo dėmesio nusipelnė tiek daugelis M. Lietuvis iškeltų praktinių teismų veiklos problemų, tiek ir jo siūlytų tų problemų sprendimo priemonių. M. Lietuvis iškeltų problemų turinys, siūlyti sprendimai, progresyvios idėjos, galiojančios teisės išmanymas, nuorodos į Pirmąjį Lietuvos Statutą liudija apie aukštą autoriaus teisinę kultūrą.

Kaip pažymi profesorius A. Vaišvila, Lietuvos XVI–XVII a. mąstytojų formuojama Lietuvos teisinė doktrina iš esmės turėjo teisinės valstybės prasmę: „ji grindė teises vertybes, kurios buvo būdingos kapitalistinei – ateities visuomenei, aiškiai skyrė teisę

²⁷⁵ Lietuvis, M., *supra* note 273, p. 31.

²⁷⁶ *Ibid.*, p. 47-48.

²⁷⁷ Apeliacijos bauda – tai bauda, skiriama už nepagrįstą apeliaciją. Tokia bauda buvo skiriama apeliuojamą sprendimą priėmusio teisėjo naudai, nes tuometinė apeliacija buvo suprantama kaip teisėjo apskundimas dėl šio priimto neteisingo sprendimo ir kitos ginčo šalies tiesiogiai neliesdavo.

²⁷⁸ *Ibid.*, p. 57.

nuo įstatymo, tuo pagrindu formulavo teisinio įstatymo sampratą, valstybę kildino iš visuomeninės sutarties ir ją aiškino kaip piliečių bendros naudos ir laisvės sergėtoją²⁷⁹. A. Vaišvilos nuomone, šios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisininkų ir mąstytojų propaguotos šiuolaikinės teisinės valstybės koncepcijos branduolį sudarančios idėjos buvo išsakytos gerokai anksčiau nei tai padarė Vakaruose oficialiai šios koncepcijos pradininkais laikomi mąstytojai.

Verta dėmesio ir tai, kad Lietuvos mąstytojų teisinė kultūra ir jų populiarinamos teisinės idėjos gerokai lenkė nors ir progresyvius, tačiau feodalinės pasaulėžiūros rėmuose likusius Lietuvos statusus. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešajame gyvenime vis atviriau buvo keliamos laisvę užtikrinančios visuotinės teisinės lygybės, visiems lygaus teismo idėjos, vergijos ir kitokios savivalės panaikinimo reikalavimai. Progresyvios teisinės kultūros idėjos mažino feodalinės visuomenės uždaramą ir susiskaldymą, ruošė visuomenę platesniam visų luomų dalyvavimui teisiniame ir politiniame valstybės gyvenime. Lietuvos mąstytojų idėjos buvo nukreiptos ne tik demokratizuoti valstybę ir teisę, bet ir stiprinti jų autoritetą. Jų nuomone tik teisė gali apsaugoti nuo „laisvės be ribų“ ir apginti tiek valdovo, tiek nuo valdinių savivalės.

Negalima ignoruoti progresyvių teisinių idėjų paplitimo visuomenėje klausimo. Akivaizdu, kad luominis visuomenės suskirstymas buvo labai svarbus dalyvavimą politiniame, teisiniame valstybės gyvenime, galimybę gauti tinkamą išsilavinimą ribojantis faktorius. Tačiau, kaip pastebi knygotyrininkė Maria Barbara Topolska, daugelį kartų išleistas 1588 metų statutus įveikė visus knygų leidybos ir recepcijos Didžiojoje kunigaikštystėje rekordus. Jo tomai dažniausiai buvo perduodami iš kartos į kartą, todėl skaitytojų skaičius turėjo būti kur kas didesnis nei savininkų skaičius, be to, tyrinėtojos teigimu, lietuviškos teisės recepcija pralaužė etnines ir konfesines sienas, lyčių vaidmenis ir luomų ribas²⁸⁰. Vokiečių tyrinėtojas M. Niendorf patvirtina šiuos teiginius pateikdamas iškalbingą 1590 m. Minsko miesto teismo bylos pavyzdį, kada vienas teisėjas, vardu Ivanas Fedorovičius Bykovskis, teismo reikalavo sugrąžinti jo buvusį valstietį Herasimą Ilvovičių pagal 1588 metų Statuto 12 skyriaus 24 straipsnį²⁸¹. Kaip pastebi M. Niensdorf, valstietis asmeniškai dalyvavo teisme ir atsikirto dviguba argumentacija: suabejojo ne tik dalyko esme, bet ir teisiniais pagrindais. Jis ne tik nurodė, kad trūksta liudininkų, kurie patvirtintų faktines aplinkybes, bet ir šaipėsi iš besiskundžiančio teisėjo išvedžiojimų, prikaišiojo jam teisinių žinių trūkumą. Valstietis H. Ilvovičius teigė, kad I. Bykovskis 1588 metų Statutu remiasi nepagrįstai, nes jis savo poną palikęs visiškai legaliai, pagal tuomet dar galiojusį 1566 metų Statutą. Suprantama, iš šio vieno pavyzdžio negalima spręsti apie viso valstiečių luomo teisinę kultūrą, juo labiau kad vėliau valstiečių teisinė padėtis pablogėjo; tačiau šis pavyzdys pademonstruoja, kad bent minimalios teisinės žinios nebuvo išimtinis kilmingųjų monopolis, o progresyvios idėjos sklido nepriklausomai nuo socialinių skirtumų.

2.4.5. Vilniaus universiteto reikšmė krašto teisei kultūrai

²⁷⁹ Vaišvila, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*, *supra* note 139, p. 158.

²⁸⁰ Niendorf, M., *supra* note 187280, p. 101.

²⁸¹ *Ibid.*, 280, p. 101.

Atsiradęs aukštojo mokslo poreikis ir siekiai steigti universitetą jau savaime rodo augantį visuomenės kultūros lygį. Intensyvi plėtra ir platus visuomenės dalyvavimas universiteto veikloje per trumpą laiką universitetą padarė tikru bendrosios, o kartu ir teisinės kultūros bei pažangių demokratiškos idėjų židiniu. Pasiturintis bajorų ir didikų sluoksniu aktyviai naudojosi 1447 m. Kazimiero privilegijos suteikta teise laisvai važiuoti į užsienį lavinimosi, mokymosi tikslais ir vyko į Vakarų Europos (Vokietijos, Italijos, Prancūzijos), o ypač į artimesnius Karaliaučiaus Krokuvos, Prahos universitetus. Neturint savos aukštosios mokyklos, tai buvo didelės kultūrinės reikšmės teisė. Ši teisė išliko visuose Statutuose ir ja besinaudojančiųjų ratas nuolat plėtėsi net ir įsteigus savą aukštąją mokyklą. Tokios studijos XV–XVI a. tapo labiausiai paplitusia ir apčiuopiamiausia tarptautinių kultūrinių ryšių forma²⁸², mokslus baigusieji grįždavo į tėvynę ir prisidėdavo prie mokslo lygio kėlimo, tapdavo tiek bendrosios – humanistinės kultūros, tiek pažangių teisinės kultūros idėjų skleidėjais, dažnai užsiimdavo teisine praktika ir tapdavo aukšto rango dvasinės ar pasaulietinės valdžių pareigūnais. Šie užsienio universitetus baigę ir įvairius, tame tarpe ir teisės mokslinius laipsnius gavę asmenys tapo garsiausiais visuomenės veikėjais ir publicistais bei žymiai įtakoję viešąjį visuomenės gyvenimą, jį praturtindami tiek viešomis diskusijomis, tiek asmeniniais indėliais į pačios teisės ir teisės mokslo plėtrą.

Tokio indėlio pavyzdžiu galima laikyti P. Roizijaus veiklą. Jo iniciatyva prie Šv. Jono bažnyčios veikusioje teisės mokykloje, kurioje buvo mokoma teisės studijoms reikalingų lotynų ir vokiečių kalbų, papildomai pradėta dėstyti romėnų teisę ir Lietuvos Statuto teises²⁸³. Šios disciplinos buvo dėstomos apie keturis metus, iki P. Roizijaus mirties ir mokyklos uždarymo 1570–1571 metais. 1570 metais buvo atidaryta nauja aukštoji mokykla – Vilniaus jėzuitų kolegija, kuriai 1579 m. didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro privilegija buvo suteiktas akademijos (universiteto) statusas. Deja, kaip pažymi profesorius J. Machovenko, ši aukštoji mokykla pradėjo veikti neturėdama dviejų labiausiai su krašto poreikiais susijusių fakultetų – teisės ir medicinos²⁸⁴. Istoriografijoje šių mokslų išskyrimas laikomas politiniu sprendimu, susijusiu su jėzuitų veikla ir jų siekiais, vykdomos teismų reformos užbaigimu (vyriausiojo tribunolo įsteigimu), Krokuvos universiteto įtaka²⁸⁵. Tačiau teisės fakulteto nebuvimas nereiškė, kad studijuodami Vilniaus universitete studentai negaudavo teisinių žinių. V. Raudeliūnas nurodo į išlikusius 1583 metų Vilniaus universiteto paskaitų ir pratybų tvarkaraščius, leidžiančius spręsti, kad teisės dalykai buvo dėstomi moralinės teologijos kurse ar išskiriami į savarankišką kursą, atskirai dėstomą profesorius²⁸⁶.

²⁸² Džuba N. E. Pravo na vyezd za granicu v Litovskikh Statutakh i ego rol v razvitii mezhdunarodnykh kulturnykh svjazej ukrainского naroda [The right to travel abroad in the Lithuanian Statute and its role in the development of international cultural relations of the Ukrainian people]. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1989, p. 178.

²⁸³ Andriulis, V. „Lietuvos sprendimai“, LDK ir XVI a. vakarų teisinė kultūra“. *Lietuvos sprendimai (1563)*, supra note 262, p. XLIV.

²⁸⁴ Machovenko, J.; Maksimaitis, M. *Vilniaus universiteto teisės fakultetas 1641–2007 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 28.

²⁸⁵ Plačiau žr. *Ibid.*, p. 28–34.

²⁸⁶ Raudeliūnas, V. Įžymieji senojo Vilniaus universiteto teisininkai. *Socialistinė teisė*. 1979, 3: 33.

1641 m. didžiajam kunigaikščiui Vladislovui VI Vazai suteikus privilegiją ir fundatoriui K. L. Sapiegai susitarus su jėzuitais dėl pradedančio veikti Vilniaus universiteto Teisės fakulteto ūkinio išlaikymo, jau 1544 metais į Vilnių atvyko pirmieji teisės profesoriai pasauliečiai. Tiek civilinėje teisėje specializavęsis Simonas Dilgeris, tiek kanonų teisėje specializavęsi Jonas Jurgis Šaueris bei Aronas Aleksandras Olizaravijus turėjo Ingolštato universiteto *doctor utriusque iuris* mokslinius laipsnius. A. Olizaravijus, Vilniaus universitete dėstęs ne tik kanonų, bet ir civilinę teisę, netrukus pasižymėjo tiek miesto gyvenime, tiek mokslo srityje. Jo veikale „Apie politinę žmonių sąjungą“ nemaža pažangių teisinių idėjų. A. Olizarovijus antikos idėjų įtakoje gana detaliai nagrinėja valstybės valdymo formas, labiausiai vertindamas tironijos priešybę laikytą ribotos valdovo valdžios monarchiją, kur valdovas „yra išpareigojęs saugoti visa, kas surašyta šventuose raštuose, <...> o taip pat – kas nustatyta Romos teisėje“²⁸⁷. A. Olizaravijus pasisakė ne už valdovo sosto paveldėjimą, o už jo rinkimą, nes „išrinktas valdys rūpestingiau ir apdairiau“²⁸⁸. A. Olizarovijus daug dėmesio skyrė valstiečių baudžiamos (kurią vadina vergija) klausimui ir įrodinėjo, kad ji nesuderinama su krikščionių tikėjimu ir teise, o Romos teisėje žinomas vergų (*servi*) institutas negali būti taikomas vietos valstiečiams, nes šių būklė veikia atitinka mokesčius mokančių ir pagal sutartis žemę nuomojančių romėnų, nei į nelaisvę paimtų, parsidavusių ar prirašytinių vergų²⁸⁹. Tuo vadovaudamasis A. Olizarovijus padarė išvados, kad valstiečius vergais pavertė ne teisė, o tik jėga ir šeimininko savivalė, nes „joks įstatymas nepritaria tokiai asmenų nelygybei, žmogų atiduodančiai kito žmogaus valdžion“²⁹⁰. Aukščiausia dorybe A. Olizarovijus laikė teisingumą, kurį, sekdamas Ciceronu, apibrėžė kaip dvasios nuostatą saugoti bendrąjį gerį, kiekvienam atiduodant kas jam priklauso, ypatingai ir nešališkai saugant žmonių susitarimą²⁹¹.

Praėjus vos keletui metų nuo Teisės fakulteto veiklos pradžios, 1648 m. pasirodė pirmasis teisės vadovėlis, kuriame buvo pateikiamos teisės sąvokos, aptariami kanonų, romėnų ir vietinės teisės šaltiniai ir kt. Jau 1647 m. Vilniaus universiteto Teisės fakultete buvo apginta pirmoji disertacija, kurios tema buvo paveldėjimas pagal kanonų, romėnų, Lenkijos, Lietuvos bei Vokietijos teisę ir kaip manoma, suteiktas aukščiausias *doctor utriusque iuris* mokslinis laipsnis²⁹². Nors žinių apie pirmuosius Vilniaus universiteto veiklos metus nėra daug, tačiau vien 1647 – 1650 m. apgintos keturios disertacijos leidžia manyti, kad vyko intensyvus darbas. Tai, kad disertacijose daug dėmesio skirta Lietuvos teisei rodo, kad Teisės fakultete buvo studijuojama krašto teisinė tradicija ir teisės mokslai nebuvo atitrūkę nuo krašto poreikių.

1655 m. Rusijos kariuomenės įsiveržimas nutraukė Vilniaus universiteto veiklą ir padarė visokeriopos žalos. Buvo suduotas smūgis tiek universiteto finansiniams, tiek žmogiškiesiems ištekliams. Labiausiai nukentėjo Teisių fakultetas, kuriam atsigauti prireikė ilgo laikotarpio. Dėl nuolatinių karų, okupacijų, kitų negandų universitetas

²⁸⁷ Olizarovijus, A. A. *Apie politinę žmonių sąjungą*. Vilnius: Aidai, 2003, p. 545.

²⁸⁸ *Ibid.*, p. 573.

²⁸⁹ *Ibid.*, p. 313-319.

²⁹⁰ *Ibid.*, p. 335.

²⁹¹ *Ibid.*, p. 481.

²⁹² Raudeliūnas, V. Teisės mokslų laipsniai senajame Vilniaus universitete. *Socialistinė teisė*. 1978, 2: 51-53.

neturėjo sąlygų normaliai veikti iki pat XVIII a. pabaigos. Naują postūmį universitetas ir ypač Teisės fakultetas gavo po Edukacinės komisijos atliktų reformų, kada buvo išplėstos teisės mokslų studijos. Nepaisant visų negandų, remiantis negalutiniais duomenimis manoma, kad 1645 – 1832 m. Vilniaus universitete teisės mokslo laipsnį įgijo apie 180 asmenų²⁹³. Ilgametės tradicijos ir Edukacinės komisijos atliktos reformos leido universitetui ir jo Teisių fakultetui tapti svarbiausiu teisinės kultūros centru okupacijos laikotarpiu iki jo uždarymo 1832 m.

Apibendrinant galima pasakyti, kad 1795 m. Lenkijos – Lietuvos valstybė buvo ne griūnanti, o vykdanči reformas, pažangi, pilna gyvybės, pasitikėjimo savo jėgomis ir savo ateitimi²⁹⁴. Lietuvos didieji kunigaikščiai įtvirtino Lietuvos valstybingumą, kartu su Lietuvos ponais per privilegijas ir Statutus suformavo lietuvių politinę tautą, išugdė tos tautos sąmonę. Parengti ir ilgą laiką galioję aukšto lygio teisiniai, progresyviai organizuota teisė taikančių institucijų sistema, išvystytas teisės mokslas objektyviai rodė aukštą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomeninės teisinės kultūros lygį. Ištobulinta atskira Lietuvos teisė buvo vienas reikšmingiausių valstybingumo požymių. Pasiekta teisės ir teisinės kultūros pažanga sudarė solidų pagrindą ir toliau vystytis tvirtai teisei tradicijai.

Laikmečio aplinkybės lėmė, kad priešinga linkme žengiančioms absoliutinėms monarchijoms, tame tarpe ir Rusijos imperijai, tokia aukšta teisinė kultūra, demokratiškos idėjų skleidimas buvo nepatogus ir net grėsmingas. Tad jos skubėjo užgniaužti „naują laisvės ir pažangos židinių prie Vyslos ir Nemuno“²⁹⁵. Istorinėje literatūroje vis dažniau sutinkama nuomonė, kad ne vidaus politikos krizė, o aplinkinių režimų dvasios neatitinkanti kultūros ir teisės kultūros pažanga, absoliutizmo dvasiai pavojingos demokratinės idėjos buvo svarbus veiksnys, lėmęs sparčiai reformuojamos valstybės sunaikinimą²⁹⁶. Kaip pastebi humanitarinių mokslų daktarė R. Šmigelskytė-Stukienė, „padalijimų metu likviduota paskutinė neabsoliutinė valstybė Rytų Europoje, jos visuomenei užkertant kelią įgyvendinti visuomenines bei politines pertvarkas, vedančias į modernios valstybės ir visuomenės modelio įtvirtinimą“²⁹⁷. Savarankiškam Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniam, teisiniui ir teisei kultūros gyvenimui

²⁹³ Raudeliūnas, V. Teisės mokslų laipsniai senajame Vilniaus universitete, *supra* note 292, p. 53.

²⁹⁴ Trumpa, V. Lietuvos XIX amžiaus istorijos modelio beiškant, *supra* note 137, p. 51.

²⁹⁵ Trumpa, V. Nuo nepriklausomybės netekimo iki jos atgavimo, *supra* note 125, p. 325; taip pat Isaev, I. A., *supra* note 238, s. 222-223. Juo labiau, kad tuometinis laisvės židinys Paryžiuje jau itin jaudino Rusijos imperiją: Jekaterinai II kėlė nerimą, o liberaliajai Rusijos visuomenei – džiaugsmą. Galų gale, Prancūzijos karaliui Liudvikui XVI pripažinus Steigiamojo susirinkimo priimtą konstituciją, tai privedė prie Prancūzijos ir Rusijos imperijos santykių atšalimo (Ljubavskij M. K. *Istorija carstvosnija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II]. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo „Lan“, 2001, s. 191-192.

²⁹⁶ Padalinimo organizatorės Rusija, Prūsija ir Austrija Lenkijos – Lietuvos valstybę kaltino ir jos padalijimus motyvavo bajorų anarchijos ir savivalės klestėjimu. Tačiau kaip pastebi Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Z. Kiaupa, sunaikinta buvo šių ydų atsikratanti ar jau atsikračiusi valstybė. Respublikos potencialas buvo vystomas netgi padalijimų sąlygomis, o minimą anarchiją ir savivalę panaikinti trukdė pačių padalinių organizatorių daromos išorinės kliūtys (Kiaupa, Z. *Lietuvos valstybės istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 141).

²⁹⁷ Šmigelskytė-Stukienė, R. Geopolitinė situacija Europoje ir Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimai. *Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai. 1 dalis. Sankt Peterburgo konvencijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2008, p. 50.

buvo lemta nutrūkti – tolesnę teisės ir teisinės kultūros raidą sutrikdė po kultūrinio pakilimo sekęs šimto dvidešimties metų okupacijos laikotarpis.

2.5. Lietuvos teisės ir teisinės kultūros pokyčiai Rusijos imperijos sudėtyje

2.5.1. Rusijos teisės ir teisinės kultūros bruožai

Nuo XIV amžiaus stiprėjusi Maskvos kunigaikštystė, palaipsniui telkdama slavų žemes, virto vienintele rytų slavų valstybe. 1547 m. Ivanui Rūsčiamam titulavus save caru, ši kunigaikštystė imta vadinti Maskvos didžiąja kunigaikštyste, o vėliau, pradedant Petro I valdymo laikotarpiu – Rusijos imperija. Rusijos imperija įgavo vis daugiau absoliutinės monarchijos bruožų: luominės atstovybės palaipsniui buvo likviduojamos; valstybinė valdžia ir jos kontrolė buvo vis labiau koncentruojama imperatoriaus rankose. Imperatoriaus valdžią įgyvendino centralizuotas valstybinis aparatas, aptarnaujamas iš luominiu pagrindu suformuotos profesionalios biurokratijos. Imperijos gyvenimas buvo intensyviai reglamentuojamas: apibrėžiamas visuomeninių luomų ir įvairių socialinių grupių statusas, įvedami valstybiniai mokesčiai, monopolijos, griežtinama valstybinė kontrolė. Stačiatikybė tapo oficialia imperijos religija, o bažnyčia – valstybinio aparato dalimi. Dvarininkų karinę prievolę pakeitė nuolatinė kariuomenė. Vykdam šias reformas buvo suformuota vienvaldystė (samoderžavije, arba odnoderžavije) vadinama centralizuota imperijos valdymo forma, pagal kurią visa aukščiausia valdžia priklausė imperatoriui. Vienvaldystė buvo aktyviai ideologizuojama bei propaguojama²⁹⁸. Ji nebuvo apribota nei teisiškai, nei politiškai – vienintelis teisinis įstatymo šaltinis buvo imperatoriaus valia, imperatorius galėjo spręsti bet kokius klausimus nepriklausomai nuo teismų.

Be bendrų plačiai Europoje paplitusioms absoliutinėms monarchijoms būdingų požymių, Rusijos imperija pasižymėjo kai kuriais ypatumais. Jei Europos absoliutinių monarchijų įsivyravimas sutapo su feodalizmo nykimu ir buvo nulemtas ekonominių veiksnių, tai Rusijos imperijoje absoliutizmas vystėsi dėl politinių priežasčių ir sutapo su įbaudžiavinimu ir feodalizmo įsigalėjimo laikotarpiu²⁹⁹. Šios priežastys lėmė, kad Rusijos imperijos socialiniu pagrindu tapo ne miestų ir dvarininkijos sąjunga, bet tarnybinės ir baudžiavinės dvarininkijos luomas, o baudžiava – vienu iš valstybės ramsčių. Rusijos imperijos absoliutizmas pasižymėjo ekspansyvumu tiek vidaus, tiek užsienio politikoje: vidaus politikoje buvo siekiama maksimaliai reguliuoti tiek viešojo, tiek privataus visuomenės gyvenimo sritis, vykdyti įbaudžiavinimo politiką, o tarptautinėje politikoje – plėsti imperijos teritoriją.

²⁹⁸ Galima paminėti Simono Polockio traktatą „Valdymo skeptras“, kaip vieną iš pirmųjų bandymų išliaupsinti absoliutinės monarchijos idėją. Šiame traktate valdovas buvo tapatinamas su valstybe, įrodinėjama dieviška caro valdžios kilmė, pats caras laikomas „tautos tėvu“, arba „caru-saule“. Kiti ideologai, pavyzdžiui J. Križaničius, I. Posoškovas idealizavo absoliutinės monarchijos valdymo formą ekonominį pakilimą siedami su griežta tvarka, kritikavo valdovo rinkimus, populiarino paveldėjimą, grindė paties valdovo dievišką prigimtį.

²⁹⁹ Batalina, V. V., *supra* note 238, s. 30.

Tik XV amžiuje išsivadavusi iš daugiau nei du šimtus metų trukusios mongolų–totorių priespaudos, Rusija paveldėjo akivaizdų teisės atsilikimą ir žemą teisinės kultūros lygį. Ilgą laiką Rusijoje svarbiausias bendrasis teisės šaltinis buvo dar XI amžiuje pradėti sudarinėti paprotinės teisės rinkiniai, vadinami Rusų tiesa. Ankstyvesnėse Rusų tiesos redakcijose dauguma normų buvo skirta baudžiamajai ir baudžiamojo proceso teisei, nors teisinė nusikaltimo sąvoka tuomet dar nebuvo žinoma³⁰⁰. Vėlesnėse Rusų tiesos redakcijose jau atsispindi visuomenės luominio susiskaldymo procesų užuomazgos, reglamentuojamos kai kurios civilinių sutarčių rūšys, tačiau normų reguliuojančių žemės nuosavybę dar nebuvo. Nepaisant to, Rusų tiesa darė didelę įtaką vėlesniems 1497 m., 1550 m. ar net 1649 m. teisyrams.

Vienas iš svarbiausių iki Lenkijos – Lietuvos valstybės padalijimų galiojusių teisy- nų buvo 1649 m. priimtas vadinamasis Soboro teisynas. Šis teisynas laikomas pirmuoju Rusijos kodifikacijos bandymu, tačiau jame daugiausia dėmesio teko procesinei teisei. Nors teisyno rengėjai siekė teisyną sistematizuoti, teisės normas sugrupuoti pagal teisės šakas, tačiau šio bandymo negalima laikyti pavykusi. Itin sumaišytos buvo materi- alinės ir procesinės, civilinės daiktinės ir prievolinės teisės normos, nebuvo išvengta kazuistinio pobūdžio normų. Ypatingu kazuistiškumu pasižymėjo konkrečios nusi- kaltimų sudėtys, daug dėmesio buvo skiriama religiniams nusikaltimams. Didelę įtaką Soboro teisynui, ypač įstatymų leidybos technikos srityje, padarė 1588 m. Trečiasis Lie- tuvos statutas, tačiau Soboro teisynas šiuo požiūriu nuo Statuto labai atsiliko³⁰¹. Soboro teisyną nuo Trečiojo Lietuvos statuto skiria ištisa epocha ne tik chronologine, bet ir teisės demokratizavimo prasme – Soboro teisyne vyrauja absoliutizmo tendencijos.

Be Soboro teisyno, nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. pabaigos Rusijos imperijoje buvo išleista apie 12 tūkstančių teisės aktų³⁰², tad teisės aktų gausa buvo sunkiai aprė- piama ir labai fragmentiška. Kaip pastebi garsus rusų istorikas M. Liubavskis, sunku ir įsivaizduoti ką nors chaotiškesnio, nei to meto rusų įstatymų leidyba. Soboro teisy- nas ir jį lydintys teisės aktai, Petro I reglamentai ir juos keičiantys įsakymai, Senato, Aukščiausios Slaptosios tarybos įsakymai vienas kitą keitė, nebuvo surinkti ir nebuvo žinomi net valstybinėm institucijom³⁰³. Kaip nurodo tas pats M. Liubavskis, ir vėliau įstatymų leidyba Rusijos imperijoje nemažino tempų, o carienė Jekaterina II buvo pri- sipažinusi, kad kentėjo nuo „legislomanijos“, t. y. aistros rengti ir leisti įstatymus³⁰⁴. Ši rusiškajam absoliutizmui būdinga „manija“ virto totaliniu reglamentavimu, įstatymų absoliutiniu ir nepaliko vietos nei teisei kultūrai, nei kūrybiškumui. Teisės aktai re- guliuavo visas viešojo ir privataus gyvenimo sritis – buvo nustatyta, kada gesinti šviesą,

³⁰⁰ Nusikaltimas buvo suprantamas kaip skriauda, t. y. moralinės, materialinės ar fizinės žalos padarymas tam tikram asmeniui (Batalina, V. V., *supra* note 238, s. 23).

³⁰¹ Maksimaitis, M. *Užsienio teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 236-237.

³⁰² Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 274.

³⁰³ Kaip pažymi M. Liubavskis, ši žinių monopolija priklausė tik seniai tarnaujantiems žemesniesiems valdininkams, kurie iš to turėjo daug naudos (Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 68).

³⁰⁴ 1775 m. Rusijos imperijos gubernijų valdymo nuostatai M. Liubavskio nuomone yra retas pavyzdys, kada valstybės monarchas yra teisės akto teksto autorius. M. Liubavskis teigia, kad šiuos nuostatus Jekaterina II kūrė penkis mėnesius (*Ibid.*, s. 92).

kokius šokius šokti ir pan.³⁰⁵ Vis dėlto, išplėtota teisėkūros kiekybė niekaip neįtakoją jos kokybės – kaip pastebėjo teisės istorikas M. Kovalevskis, Rusijos teisėje, gal tik neskaitant Indijos, glūdėjo daugiausiai papročių, apeigų, juridinių priežodžių, patarlių ir pan., kuriuose kaip veidrodyje atsispindėjo bent jau kai kurie ankstyvųjų formų kasdienio gyvenimo bruožai, senosios, jei ne seniausios civilinės ir viešosios teisės normos³⁰⁶. Paprotinės teisės normų gausa apibūdino visos teisės sistemos būklę ir buvo naudinga nebent vaisingam paprotinės teisės studijavimui. Įstatymų sąvadai po 1649 m. Soboro teisynei oficialiai, nei privačiai nebuvo publikuojami³⁰⁷. Teisinis atsilikimas ir neišprusimas buvo naudingi kilmingųjų luomui ir jo palaikomi – kilmingieji teisę laikė jų asmeninės valdžios suvaržymo priemone. Todėl nepaisant vis leidžiamų naujų teisės aktų, Soboro teisynas ir jį lydintys teisės aktai galiojo kelis šimtus metų, o teisės sisteminimai iki pat XIX a. vidurio buvo mažai sėkmingi.

Rusijos imperijos teisinė sistema taip pat buvo tvarkoma pagal vienvaldytės reikalavimus. 1711 m. buvo įsteigtas Senatas, vykdęs aukščiausias teisės aktų rengimo, administracines ir teismines funkcijas, ir reikalui esant pavadavęs imperatorių. Nuo 1718 m. miestuose pradėta steigti policija, į kurios plačius įgaliojimus įėjo ir baudžiavinės santvarkos apsauga bei smulkesnių bylų sprendimas. 1720 m. buvo įsteigta teismų veiklą sekusi ir kontroliavusi prokuratūra. Teisėjus rinko luomų atstovai, tačiau teismų pirmininkus skirdavo administracija. Teismų veikloje aktyviai dalyvavo gubernatoriai, turėję plačius įgaliojimus sustabdyti teismų sprendimų vykdymą. Tuo tarpu teisinės kultūros lygį kelti galėjęs Maskvos universiteto teisės fakultetas visą XVIII amžiaus antrąją pusę praleido „embriono būsenoje“ – jame dėstė vienintelis 1756 m. iš Mainco atvykęs profesorius Philip Heinrich Dilthey (Филипп-Генрих Дильтей)³⁰⁸. Šis profesorius visus fakulteto kursus prancūzų dėstė kalba³⁰⁹. Iš viso tuo metu visame universitete tik du profesoriai buvo rusai, kurių vienas dėstė filosofijos, kitas – filologijos dalykus.

Rusijos imperijos valdininkų ir teisėsaugos pareigūnų teisinės kultūros lygis buvo itin žemas. Iš dalies tai sąlygojo po Petro I paplitusi pareigūnų ir valdininkų atlyginimo sistema. Jei iki Petro I laikų paskirtiems valdininkams už einamas pareigas buvo siekiama atlyginti, tai vėliau valdininkai buvo skiriami visiškai be atlygio, toleruojant jų pelnyimąsi iš einamų pareigų³¹⁰. Priemonių situacijai pakeisti buvo imtasi tik 1763

³⁰⁵ XVIII amžiaus absoliutistinei pasaulėžiūrai buvo būdingas savižudybės kaip nusikaltimo prieš gyvybę vertinimas. Išgelbėto savižudžio už pasikėsinimą į valstybės interesus laukė mirties bausmė.

³⁰⁶ Kovalevskij, M. M. Istoriko-sravnitelnyj metod v jurisprudencii i priemy izuchenija istorii prava [Historical-comparative method in jurisprudence and methods of studying the history of law]. *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [An Anthology of the world of legal thought]. V Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999, s. 122-126.

³⁰⁷ Maksimaitis, M. *Užsienio teisės istorija*, *supra* note 301, p. 241.

³⁰⁸ Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 157-158.

³⁰⁹ *Ibid.*, s. 157-158. Oficialiame Maskvos universiteto puslapyje skelbiama, kad P. H. Dilthey paskaitos buvo skaitomos lotynų kalba (Tomsinov, V. A. *Juridicheskij fakultet Moskovskogo universiteta v period s 1884 do 1917 g.* [Faculty of Law at Moscow University from 1884 to 1917] [interaktyvus], Maskva, 2009 [žiūrėta 2012-04-14]. <<http://www.law.msu.ru/history/1755-1917/1884-1917>>.). Bet kokiu atveju, paskaitos Maskvos universiteto teisių fakultete buvo skaitomos užsienio kalba.

³¹⁰ Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 65-66.

metais. Tačiau tuomet neteisingumas ir vangumas administracijoje ir teismuose buvo pasiekęs tokį lygį, kad imperatorienė Jekaterina II oficialiame teisės akte – 1762 m. liepos 18 d. manifeste, buvo priversta pripažinti: „jei kas ieško apsaugos nuo šmeižto, jis ginasi pinigais, jei kas šmeižia, jis veikia taip pat jais remdamasis <...> Teisėjai savo šventą vietą pavertė turgumi. Manoma, kad teisėjo pareigos skirtos gauti pajamoms namui įsigyti, o ne tarnauti Dievui, valdovui ir tėvynei <...> Ima ne tik už neteisėtus darbus, bet ir už tuos, kuriuos atlikti privalo“³¹¹. Jekaterina II ypatingai užsirūstino sužinojusi, kad toks Naugardo gubernijos registratorius Jokūbas Renbergas imdavo pinigų už leidimą prisiekti imperatorienei ištikimybę.

Pradedant XVII amžiumi, Rusijos imperijoje baudžiavinės teisės įtvirtinimas visuomeniniu mastu ir valstiečių įbaudžiavinimas pasiekė dar nematytą lygį bei padarė milžinišką neigiamą įtaką tautos teisinės sąmonės vystymuisi³¹². Baudžiavos įteisinimas oficialiai buvo pradėtas 1497 m. teisyne numačius apribojimą valstiečiams persikelti pas kitą dvarininką, o galutinai įtvirtintas 1765 m. įsakymu, kuriuo visi privačiose valdose gyvenę valstiečiai buvo pripažinti privačiais, o jų persikėlimai buvo uždrausti. Jau nuo 1626 m. baudžiauninkai buvo paveldimi, o pabėgusiųjų paieškai panaikintas senaties terminas³¹³. Privatūs baudžiauninkai praktiškai neturėjo turtinių teisių. Dvarininkai, savo nuožiūra atskirdami nuo šeimos arba su visa šeima, nepriklausomai nuo žemės, valstiečius galėjo pardavinėti, įkeisti, dovanoti, mainyti į daiktus, mokėti už skolas, palikti testamentu, ištremti į Sibirą ar į katorgą³¹⁴. Dvarininkai sprendė valstiečių vedybų klausimus, galėjo neleisti vesti arba priverstinai apvesdinti, esant reikalui pirko jaunikius iš kitų dvarininkų. Kaip pastebi I. Isaevs, 1717 m. ir 1720 m. leidimai teikti rekrūtams samdinius dar labiau skatino prekybą žmonėmis³¹⁵. Rusijos baudžiauninkų padėtį analizavęs Mykolas Romeris pastebėjo, kad „Rusijoje pono teisė į baudžiauninkus turėjo daugiau civilinės nuosavybės elementų ir todėl baudžiauninkas buvo labiau lyginamas su daiktu („res“) negu pas mus. Rusijoje baudžiauninkai buvo galima pardavinėti skyrium nuo žemės ir pavieniui“³¹⁶. Nors Rusijoje viešose diskusijose buvo pripažįstama, kad baudžiava stabdo ekonomikos plėtrą ir prieštarauja prigimtiniai teisei bei krikščionybės doktrinai, tačiau tiek pirklių, tiek dvasiškių luomo atstovai reikalavo

³¹¹ Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 65.

³¹² Azarkin, N. M. *Istorija juridicheskoi mysli Rossii. Kurs lekcij* [History of Legal Thought in Russia. The Course of Lectures]. Moskva: Juridicheskaja literatura, 1999, s. 113-114.

³¹³ Palyginimui – Lietuvos Statutuose nustatytas pabėgusių baudžiauninkų senaties terminas taip pat buvo ilgas, pagal Antrą Lietuvos statutą – 10 metų, pagal Trečią Lietuvos statutą – 20 metų, tačiau jis nebuvo apskritai panaikintas (Muzychenko, P. P., *supra* note 165, s. 97).

³¹⁴ Tiesa, 1771 m. rugpjūčio 5 d. įsakymas draudė pardavinėti valstiečius aukcionuose, pardavimą patvirtinant plaktuko smūgiu. Tačiau kaip ironiškai pastebi M. Liubavskis, šis įsakymas gailėjo ne valstiečių, o sentimentalių dvarininkų nervų. Pačiame įsakyme buvo išaiškinta, kad pardavinėti valstiečius be žemės yra leidžiama, „tik kad nebūtų to plaktuko trenksmo garso“ (Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 143).

³¹⁵ Isaev, I. A., *supra* note 238, s. 222-223.

³¹⁶ Römer'is, M. Luomų tvarka ir papročiai, *supra* note 144, p. 24.

teisės turėti baudžiauninkus³¹⁷, o ir visi kiti luomai, išskyrus pačius baudžiauninkus, buvo ne už baudžiamos panaikinimą, o už teisės turėti baudžiauninkus išplėtimą.

Galima teigti, kad absoliutinė Rusijos imperija turėjo visiškai kitokias teises tradicijas nei Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Ši ilgą mongolų-totorių priespaudą, vėliau autokratinio režimo valdymą patyrusi šalis neturėjo demokratinę teisinę kultūrą vertybių tradicijų, pagarbos teisei ir įstatymui. Kiekybiškai išplėta tačiau žemo teisinės technikos lygio teisės aktų leidyba tarnavo patvaldystės ir kilmingųjų biurokratinio aparato savivalei. Vėlyvas didžiosios gyventojų dalies įbaudžiavinimas, bendras išnaudojimo sustiprėjimas lėmė ekonominį ir intelektualinį atsilikimą, darė didelę žalą visuomenės teisei kultūrai.

2.5.2. Teisės pokyčiai Lietuvoje Rusijos imperijos okupacijos laikotarpiu

Rusijos Imperijos okupuotoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galiojo daugiau nei prieš du šimtmečius priimtas Trečiasis Lietuvos Statutas ir vėlesni jo pakeitimai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinė ir politinė sistema ženkliai skyrėsi nuo absoliutinio pobūdžio Rusijos Imperijos teisinės ir politinės sistemos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisė demokratiškumo, nuoseklumo, teisinės technikos, pažangumo atžvilgiu gerokai pranoko rusiškąją teisę. Tą patį galima pasakyti ir apie teisinę kultūrą, kurios lygis dėl išorės užkariautojų priespaudos, neribotos carų absoliutinės valdžios, teisinio švietimo trūkumo, buvo gerokai žemesnis.

Nors Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galiojusi teisė imperatorienė Jekaterinos II 1794 m. spalio 30 d. įsaku nebuvo panaikinta³¹⁸, tačiau neparankios senosios teisės nuostatos buvo sparčiai keičiamos naujais teisės aktais, taip nuolat siaurinant senųjų teisės šaltinių reguliuojamas sritis. Dar tais pačiais 1794 metais nustojo galioti ištisi Trečiojo Lietuvos Statuto skyriai – iš viso apie 250 artikulų, kiti artikulai galiojo iš dalies³¹⁹. Neilgai trukus, 1840 metais, buvo panaikintas Trečiasis Lietuvos Statutas ir pagal jį išleistos seimo konstitucijos bei nutarimai ir paskelbtas Rusijos Imperijos įstatymų sąvado galiojimas, tuo pačiu teismuose įvedant rusų kalbą.

Suprantama, taip „tobulinant“ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinę sistemą, buvo vadovujamasi ne teisinio pažangumo, o caro ir vykdomosios valdžios absoliutinimo kriterijais. Su tuo nei krašto teisinė tradicija, pasižymėjusi realiu kilmingųjų luomo atstovų demokratinio dalyvavimo valstybės valdyme ir valstybinės valdžios padalinimu, nei visuomenės teisinė kultūra, pasižymėjusi išsąknyjusia teisės viršenybės, veikimo laisvės ir neatimamų asmens teisių principais, nebuvo suderinamos. Esant carinei valdžiai esminę svarbą turinčių senųjų teisės šaltinių ir rusiškos teisės prieštarų, neatrodo keistas carinės valdžios siekis kuo greičiau panaikinti nerusiškos kilmės tradicinius istorinius teisės šaltinius, tuo pačiu vietinę teisę kuo labiau priartinant prie rusų teisės. Be to, galiojančios teisės ir teisinės sistemos unifikavimas derėjo su rusifikavimo politikos interesais. Unifikuota valdymo sistema buvo kur kas patogesnė caro

³¹⁷ Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovaniija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 64, 130-131.

³¹⁸ Teisės aktų pradėdant 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija ir vėlesnių, galiojimas buvo panaikintas.

³¹⁹ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 266.

biurokratijai, nors, XX a. pradžios rusų teisės istoriko A. Noldės tvirtinimu, imperinių įstatymų įvedimo nebuvo galima laikyti žingsniu pirmyn³²⁰.

Kita vertus, visiškai logišku reikėtų laikyti tokių teisinių pertvarkų vykdymą palaipsniui. Rusijos Imperijos teisė negalėjo būti įvesta iš karto, nes neatitikdama visuomenės teisinės kultūros ir teisinių vertybių, būtų išprovokavusi maksimalų visuomenės pasipriešinimą. Todėl siekiant sudaryti teisinės tradicijos tęstinumo iliuziją, kiekviena proga buvo deklaruojamas siekis palikti galioti senovinę krašto teisę, ankstesnes subjektines teises, laisves ir privilegijas. Vilniaus universiteto profesoriaus B. Dundulio teigimu, bene sparčiausiai pasireiškę kasdieninio gyvenimo teisiniai pokyčiai buvo baudžiamosios stiprinimo srityje. B. Dundulis pastebi, kad Lietuvos dvarininkai socialiniu požiūriu visai nenukentėjo – stipri centralizuota feodalinės baudžiamosios Rusijos valdžia leido Lietuvos žemvaldžiams plėsti ir intensyvuoti baudžiamą ūkį³²¹, atitinkamai Lietuvos valstiečių padėtis, įvedus rusų bajorų teises santykiuose su valstiečiais pasunkėjo. Jei, kaip teigia M. Romeris, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje baudžiauninkų ir nebuvo galima laikyti valstybės piliečiais ar tiesioginiais didžiojo kunigaikščio valdiniais, bet baudžiauninkai nebuvo ir daiktai („res“) civiline to žodžio prasme, jie buvo pono valdiniai, jo teritorijos piliečiai³²², tai įsigaliojus Rusijos teisei, baudžiauninkai prarado ir šį statusą. Pagrindinė lietuvių tautos dalis pateko į dar sunkesnę baudžiamą ir buvo apdėta sunkiomis piniginėmis bei rekrūtų prievolėmis³²³. Į sunkią situaciją pateko bežemiai ir smulkieji bajorai, kurių skaičių caro valdžia buvo linkusi mažinti. Daug tokių bajorų neteko bajoro vardo ir luominio statuso bei buvo įbaudžiami. Rusijos imperijos įgytose ukrainietiškosiose žemėse baudžiamą teisę buvo įvesta iš karto po pirmojo Lietuvos – Lenkijos valstybės padalijimo – 1783 m. įsakymu. Juo Kijevo, Černichovsko ir Novgorodo gubernijų valstiečiai buvo prilyginti Rusijos imperijos baudžiauninkams³²⁴. Vėliau baudžiava buvo intensyvinama 1800 m., 1804 m. 1808 m. 1824 m. įsakymais³²⁵.

Kadangi senosios teisinės ir kultūrinės tradicijos tęstinumas visiškai neatitiko Rusijos imperijos valstybinio valdymo principų ir todėl buvo neįmanomas, ši teisė buvo paliekama tiek, kiek ji netrukdytų okupacinei politikai. Vis tik reikia pasakyti, kad sumanymų užfiksuoti okupuotų teritorijų vietinę teisę Rusijos Imperijos teisės šaltiniuose būta. Rengiant Rusijos Imperijos įstatymų sąvadą (1832 m.), Pabaltijo kraštui (į kurį pateko Lietuvos pajūrio ruožas – Palangos ir Šventosios apylinkės), taip pat vadinajamam Vakarų kraštui (pateko Vilniaus ir Gardino gubernijos), kur dar tebegaliojo lietuvių – lenkų teisė, buvo numatyta parengti atskirus vietinių galiojančių įstatymų rinkinius³²⁶. Sąvadų rengimo darbai buvo pradėti 1830 m. Prie Vakarų gubernijų vie-

³²⁰ Maksimaitis, M. Lietuvos teisės šaltiniai 1918 – 1940 metais, *supra* note 147, p. 20.

³²¹ Dundulis, B. *Napoleono imperijos žlugimas ir Lietuva (1813-1815 m.)*. Vilnius: Mokslas, 1989, p. 29-31.

³²² Römer'is, M. Luomų tvarka ir papročiai, *supra* note 144, p. 24.

³²³ Dundulis, B. *Lietuva Europos politikoje 1795-1815*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, p. 18.

³²⁴ Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II], *supra* note 295, s. 154.

³²⁵ Muzychenko, P. P., *supra* note 165, s. 236.

³²⁶ Maksimaitis, M. Pabaltijo gubernijų vietinių įstatymų sąvadas. *Teisė*. 2000, 34: 18; Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 270.

tinių įstatymų sąvado rengimo prisidėjo ir garsus Lietuvos teisės istorikas I. Danilavičius. I. Danilavičiaus liudijimu, sudarant įstatymų rinkinius sąvadų rengėjai stengėsi įtraukti kuo daugiau vietinės teisės, nes buvo manoma, kad valdžios atstovai plačiam vietinės teisės taikymui priešinsis. Dėl to buvo abejojama ir dėl rengiamų įstatymų sąvadų likimo³²⁷. Po 1831 m. įsivyravusios vietinės teisės išimčių naikinimo tendencijos parodė, kad Vakarų gubernijų vietinių įstatymų sąvado rengėjų abejonės buvo pagrįstos. 1831 m. parengtas Vakarų gubernijų vietinių įstatymų sąvado projektas, iš esmės apėmęs tik civilinę materialinę ir civilinio proceso teisę, taip ir neišgaliojo. Tuo tarpu Pabaltijo gubernijų vietinių įstatymų sąvadas buvo patvirtintas. Pirmosios dvi Pabaltijo gubernijų vietinių įstatymų sąvado dalys (reglamentuojančios gubernijų ir vietinę administraciją bei luominę santvarką) įsigaliojo 1846 m., tuo tarpu trečioji dalis (reglamentuojanti civilinius teisinius santykius) įsigaliojo 1865 m.³²⁸ Pažymėtina, kad vietinių įstatymų sąvadų rengimo tikslai buvo ne pačios vietinės teisės, jos privalumų išsaugojimas, o šios teisės sujungimas su bendromis rusų imperinės teisės nuostatomis, jos suderinimas su aktyvia, vis besiplečiančia Rusijos Imperijos teisėkūra. Neišvengiamas tokio vietinių įstatymų sąvadų rengimo galutinis rezultatas buvo negausūs senosiomis normomis grindžiamos teisės likučiai, jos pastangų išlikti net netekus savo pagrindo – valstybingumo – rezultatas³²⁹.

Nors okupacinė valdžia aktyviai siekė atsikratyti oficialaus teisinės tradicijos tęstinumo ir nugramzdinti senuosius teisės šaltinius į užmarštį, tai nesutrukdė pasinaudoti šios tradicijos pasiektais rezultatais ir dalį Lietuvos Statutų nuostatų įtraukti į pačios Rusijos imperijos įstatymų sąvadą. Kuriant Rusijos imperijos įstatymų sąvado X tomo 1 dalį, iš 386 Antrojo Lietuvos Statuto artikulų buvo panaudoti net 138 artikulai, t. y. beveik trečdalis visų Lietuvos Statuto artikulų³³⁰. Palyginti su originalu, nedaug tepakeistos Lietuvos Statutais besiremiančios teisės išimtys pateko ir į vėlesnius įstatymų sąvado X tomo leidimus³³¹ ir liko galioti dar beveik aštuoniasdešimt metų, iki pat bolševikinio 1917 metų spalio perversmo³³².

Nors kai kurie rusų tyrinėtojai ši ir Lietuvoje nuo 1840 metų įsigaliojusį Įstatymų sąvadą laiko neginčijamu rusiškos teisinės kultūros pasiekimu, reikšmingai paveikusių vėlesnę Rusijos įstatymų leidybą³³³, tačiau jis Rusijos imperijos teisinio atsilikimo neįveikė. Rusijos Imperijos įstatymų sąvadas, „skirtingai nuo romanų-germanų teisės šeimos kodeksų, <...> turėjo tikslą ne įtvirtinti ir apibendrinti valstybėje atliekamus pertvarkymus, o tik sutvarkyti galiojančius įstatymus, palengvindamas juos taikyti“³³⁴.

³²⁷ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *supra* note 169, p. 272.

³²⁸ Maksimaitis M. Pabaltijo gubernijų vietinių įstatymų sąvadas, *supra* note 326, p. 19–22.

³²⁹ Maksimaitis, M. Lietuvos teisės šaltiniai 1918 – 1940 metais, *supra* note 147, p. 17, 20.

³³⁰ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, *op. cit.*, p. 276.

³³¹ Pavyzdžiui, į antrąjį 1842 metų Įstatymų sąvado X tomo leidimą iš Vakarų gubernijų vietinių įstatymų sąvado pateko pusšimtis Trečiojo Lietuvos statuto normų, reguliuojančių palikimo ir šeimos santykius (Muzychenko, P. P., *supra* note 165, s. 253).

³³² Maksimaitis, M. Lietuvos Statutas Kairiakrantėje Ukrainoje. *Teisė*. 2000, 37: 80–82.

³³³ Mickevich, A.V. Sistematizacija zakonov Rossijskoj imperii M. M. Speranskim [Systemisation of the laws of the Russian Empire by M. M. Speransky]. *I-u.ru* [interaktyvus]. 2001 [žiūrėta 2011-11-04]. <http://www.i-u.ru/biblio/archive/mickev_sis/>.

³³⁴ Maksimaitis, M. *Užsienio teisės istorija*, *supra* note 301, p. 243.

Archajiškų įstatymų turinys nebuvo keičiamas, taip atsisakant teisės modernizavimo idėjos, todėl liko įtvirtinta luominė nelygybė ir įvairūs su ja susiję teisinio statuso apribojimai.

Įstatymų sąvadas buvo parengtas 1832 m. ir susidėjo iš 15 tomų, o Pilnasis įstatymų rinkinys – iš 56 tomų apimties (susidėjo iš daugiau kaip 330 000 teisės aktų). I-IV Sąvado tomai reglamentavo imperijos valstybinę santvarką ir institucijas, aukščiausios patvaldystės ir imperatoriškosios šeimos „švenčiausias teises ir privilegijas“. IV-VIII tomai nustatė imperijos pavaldinių pareigas, pajamų šaltinius, muitus, gamtos išteklių naudojimą ir pan. IX tomas nustatė visuomenės luominę santvarką, X – civilinius ir žemės valdymo įstatymus. XI-XIV tomai reguliavo religijų, pramonės, ryšių, pasų, cenzūros ir įvairias policijos veiklos sritis, XV tome buvo surinkti baudžiamieji įstatymai. Taip pirmą kartą Rusijos istorijoje teisė buvo formaliai suskaidyta į viešąją ir privatinę, o civiliniai įstatymai buvo pirmą kartą sukoncentruoti kaip atskira teisės šaka, nors materialinė teisė ir neatskirta nuo procesinės. Įstatymų sąvadas dažnai buvo kritikuojamas dėl bendrų nuostatų ir taisyklių trūkumo, pasenusių taisyklių išsaugojimo, dažno įvairių nuostatų prieštaravimo, žemo lygio ir daugiareikšmės terminologijos³³⁵.

Įstatymų sisteminimas neištaisė daugelio kitų rusų teisės trūkumų. Įstatymų sąvado X tomo 1 dalis neturėjo skyriaus „Asmenys“, tradiciškai pradedančios Europos valstybių civilinius kodeksus. Visų civilinių teismumą reguliuojančių normų sutalpinimas į vieną skyrių buvo neįmanomas dėl pernelyg skirtingos Rusijos imperijos piliečių teisinės padėties. Piliečių teisinė padėtis priklausė ne tik nuo luomo (pavyzdžiui, buvo ribojamos dvasininkų, kurie paprastai priklauso kilmingųjų luomui teisės), bet ir nuo tautybės (pavyzdžiui, buvo ribojamas žydų, lenkų teismumas ir veiksnumas) bei kitų faktorių. Įstatymų sąvado X tomo 1 dalies nuostatos buvo taikomos ne visiems Rusijos imperijos piliečiams, egzistavo regioninės ir socialinės išimtys, buvo remiamasi vietiniais papročiais. Ypač akivaizdi buvo vyrų ir moterų paveldėjimo teisių pagal įstatymą nelygybė. Dukros galėjo paveldėti 1/14 nekilnojamo ir 1/8 kilnojamo turto, likusi nuosavybė sūnams buvo padalinama po lygiai. Ši nelygybė buvo išspręsta tik 1912 m., kada įstatymu buvo sulyginotos sūnų ir dukterų teisės, tačiau tik paveldint kilnojamąjį turtą; paveldint žemę nelygybė išliko ir tada. Buvo labai ribojamos nesantuokinių vaikų paveldėjimo teisės. Įvairūs apribojimai buvo taikomi etninėms gyventojų grupėms, pavyzdžiui, žydams, kurie, su atskiromis išimtimis, galėjo nuolat gyventi tik tam skirtoje teritorijoje ir turėjo ribotas teises įgyti nekilnojamąjį turtą.

Šeimos teisėje galiojo XVIII a. principai – vienintelė santuokos forma buvo bažnytinė, buvo draudžiamos krikščionių ir nekrikščionių tikybos asmenų santuokos, nekrikščionių tikybos asmenų išsūnijimas. Santuokos sudarymo ir nutraukimo sąlygos buvo reguliuojamos pagal atitinkamo tikėjimo (stačiatikių, katalikų, liuteronų, musulmonų, judėjų) nuostatus. Sutuoktiniai nebuvo lygiateisiai, pavyzdžiui, žmona galėjo gauti pasą tik vyrui sutikus. Sutuoktiniams buvo taikomas atskiro turto režimas.

Daugelyje teisinio reguliavimo sričių teisės šaltiniu buvo pripažįstamas paprotys. Valstiečių, kaip žemiausiojo luomo atstovų, teisinius santykius reguliavo specialūs teisės aktai – Atskirasis priedas prie IX tomo³³⁶. Net ir po baudžiamos panaikinimo 1861

³³⁵ Isaev, I. A., *supra* note 238, s. 396.

³³⁶ Cimkauskas, M. Kuriais įstatymais gyvena Lietuvos valstybė. *Teisė*. 1922, 3: 24.

m., daugeliu atvejų valstiečių teisiniai santykiai buvo reguliuojami paprotinės teisės, ypač sprendžiant smulkius civilinius ginčus, paveldėjimo ir globos klausimus³³⁷. Susidūrus su įstatymų spragomis, visi teismai prekybinius ginčus privalėjo spręsti vadovaudamiesi paprotine teise, tačiau tam tikrose, ypač rusų teisei naujose srityse, tokiuose kaip sutarčių aiškinimas, komercinių krovinių vežimas, paprotinės teisės normos turėjo viršenybę prieš norminius teisės aktus³³⁸.

Luominis teisės pobūdis atsispindėjo ne tik Įstatymų sąvado IX tome. Luominiu pobūdžiu pasižymėjo ir pirmasis Rusijos istorijoje baudžiamasis kodeksas – XV Įstatymų sąvado tomas. Remiantis luominiu principu buvo nustatomas baismės pobūdis³³⁹.

Civilinių įstatymų sąvado atsilikimas, teisės šaltinių įvairovė, jų vieningumo nebuvimas vertė ieškoti išeičių Įstatymų sąvado nuostatas artinant prie gyvenimo. Įstatymų leidėjui nepajėgiant parengti naujos civilinės teisės kodifikacijos, svarbų vaidmenį aiškinant įstatymus ir kuriant naujas teisės normas užėmė Valdantysis Senatas, kaip kasacinė instancija peržiūrėdamas gubernijų vyriausiųjų teismų sprendimus. Senato praktika ne tik vystė ir keitė civilinės teisės institutus, bet ir kūrė naujus, remdamasi „bendru įstatymų supratimu“³⁴⁰. Tokiu būdu rusų teisėje atsirado nepagrįsto praturtėjimo, sutarties trečiojo asmens naudai, avanso ir indėlio institutai. Nors remiantis Civilinio proceso nuostatais Senato sprendimai buvo privalomi tik konkrečiam teismui, kurio sprendimas buvo kasacine tvarka peržiūrimas, tačiau praktikoje visi teismai Senato sprendimus pripažino privalomais, prilygstančiais įstatymui.

Be spartaus teisės vienodinimo, vienas pirmųjų Rusijos Imperijos valdžios žingsnių okupuotoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo naujos valdymo struktūros įvedimas ir nepriklausomų teismų panaikinimas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija buvo padalinta į Vilniaus ir Slonimo gubernijas, kuriose aukščiausią valdžią vykdė imperatoriaus skiriamas generalgubernatorius. Centrinės valdžios, gubernatorių kova su teismais, kišimasis į jų veiklą vyko jau nuo pirmojo valstybės padalijimo laikų. Galiausiai buvo sumanyta įsteigti antrąją apeliacinę instanciją Lietuvos Tribunolo sprendimams – Vyriausiąją Lietuvos Valdybą, o patį Tribunolą pavesti prokuroro priežiūrai³⁴¹. Vis tik 1795 m. Vyriausiasis Tribunolas buvo panaikintas, o vietoje jo buvo įsteigta minėta Vyriausioji Valdyba, kurios sprendimus buvo galima skųsti Rusų Senato trečiajam departamentui. Taip paliktų veikti teismų apeliacinė instancija tapo generalgubernatoriaus vadovaujamos administracijos dalimi ir neteko visų nepriklausomumo garantijų. Žemesnių instancijų teismai buvo priklausomi nuo apskričių administracijos, buvo neaiškios teismų ir vykdomosios valdžios institucijų kompetencijos ribos.

³³⁷ Apie paprotinės teisės taikymą 1913 m. diskutavo teisininkai P. Leonas ir A. Janulaitis (Leonas, P. *Raštai*. III tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005, p. 89-95). Šioje diskusijoje prieš paprotinės teisės taikymą nusistatęs A. Janulaitis turėjo pripažinti, kad dar „rasime ne vieną Lietuvos statuto likutį“.

³³⁸ Djukov, L.V., *et al.* Istorija otechestvennogo gosudarstva i prava [The history of the national state and law]. 1 Chast. Moskva: Jurist, 1996, s. 300.

³³⁹ Muzychenko, P. P., *supra* note 165, s. 255.

³⁴⁰ Djukov, L.V., *et al.*, *supra* note 338, s. 301.

³⁴¹ Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž.*, *supra* note 212, p. 102.

Teismo procesas Rusijos imperijos teismuose vyko už uždarų durų, bylos nagrinėjimui didelę įtaką darė ikiteisminį tyrimą ir sprendimus vykdžiusi policija. Žymaus teisininko A. Koni žodžiais tariant ikiteisminis „tyrimas buvo grubiose ir nešvariose rankose, tačiau sudarė ne tik fundamentą, bet iš esmės ir vienintelį medžiagos bylos sprendimui šaltinį“³⁴². Teismo procesas buvo paremtas inkviziciniu modeliu, nesilaikant šalių lygybės principo, kaltinamajam nesuteikiant teisės į gynybą. Įrodinėjama buvo vadovaujantis formalių įrodymų teorija. Teisminis nagrinėjimas tęsdavosi be galo ilgai, svarbesnėms byloms paprastai buvo bent šešios instancijos, iš viso jų galėjo būti dvylika ar trylika³⁴³. Bylose, kuriose buvo paliesti valstybiniai interesai, teismas turėjo atsižvelgti į gubernatoriaus, Valstybės Izdo rūmų, Valstybės Turtų rūmų ir kitų įstaigų išvadas. Mažiau svarbesnėse bylose teismo funkcijas vykdė policija. Ne veltui, kaip pažymi V. Fridšteinas, teismas neturėjo visuomenės pasitikėjimo³⁴⁴.

Reformuoti teisinę sistemą buvo pabandyta tik antroje XIX amžiaus pusėje kartu su baudžiamosios panaikinimu. Teismų sistemos, civilinio ir baudžiamosios proceso reformomis buvo siekiama sukurti nepriklausomus teismus, kuriuose bylas nagrinėtų profesionalūs, nuo vykdomosios valdžios nepriklausomi teisėjai. Imperatoriui formaliai teismų srityje buvo palikta tik malonės teisė. Nors paprastai pripažįstama, kad ši reforma teismams suteikė dalinį savarankiškumą ir šia prasme įgyvendino valdžių atskyrimo principą, tačiau net reformos vykdymo metu buvo tuo buvo abejojama³⁴⁵. Net ir 1906 metų Įstatymų sąvado pirmajame tome, Pagrindinių valstybės įstatymų 10, 22 straipsniuose buvo skelbiama, kad teisinė valdžia vykdoma ir teismų nuosprendžiai įgyvendinami imperatoriaus vardu, taigi priklausė vadinamajai „pavaldaus valdymo“ (podčinionoe upravlenije) sričiai³⁴⁶.

1864 metų teismo statute buvo siekiama bendrosios kompetencijos teismus organizuoti vadovaujantis visų lygybės prieš teismą principu³⁴⁷, nors pačiame teisės akte buvo

³⁴² Cituojama pagal: Isaev, I. A., *supra* note 238, s. 434.

³⁴³ Fridšteinas, V., *supra* note 385, p. 399-402. V. Fridšteinas mini šias pagrindines instancijas: apskrities teismą, Civilinius rūmus, Senato departamentą, Senato Bendrąjį susirinkimą, Prašymų komisiją, Valstybės Tarybos departamentą ir kartais jos Bendrąjį susirinkimą.

³⁴⁴ V. Fridšteinas cituoja žymų Rusijos rašytoją slavofilą S. Aksakovą, pripažinusį, kad Rusijos teismuose viešpatauja visiška neteisybė, ir teismus reglamentuojančių teisės aktų rengėją S. Zarudny, teigusį, kad esant baudžiamajai teisingas teismas nesąs reikalingas (*Ibid.*, p. 400, 402).

³⁴⁵ Teismų nepriklausomumas buvo ginčijamas motyvuojant plačiais imperatoriaus įgaliojimais. Pats teismų statusas buvo monarcho priimtas, teismai per teisingumo ministrą turėjo jam atsiskaityti, imperatorius galėjo ne tik prižiūrėti teismų veiklą, bet ir jiems įsakyti, nuosprendžiai ir sprendimai buvo priimami ir vykdomi imperatoriaus vardu. Imperatorius pirmininkavo Senate, perduodavo aukščiausius pareigūnus teismui už nusikaltimus, tvirtino kai kuriuos nuosprendžius, jam galėjo būti skundžiami Senato departamentai, turėjo plačią malonės teisę, skyrė asmeninę teismo sudėtį ir t.t. (Kazanskij, P. E. *Vlast Vserossijskogo Imperatora* [Authority the All-Russian Emperor]. Moskva: Moskva, 1999, s. 91).

³⁴⁶ *Svod osnovnyh gosudarstvennyh zakonov. Svod zakonov Rossijskoj Imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. I tom. I Chast. 1906, s. 4-5.

³⁴⁷ Kleandrova, V. M., *et al.* *Istorija gosudarstva i prava Rossii* [History of State and Law of Russia]. Moskva: Prospekt, 2003, s. 201.

naudojama luominė terminologija³⁴⁸. Teismų veikloje buvo siekiama įtvirtinti teismo ir kaltinimo atskyrimo, teismo nepriklausomumo, teisėjų nepakeičiamumo principais, teisenose – nešališkumo, viešumo, žodiškumo, rungtyniškumo, laisvo įrodymų vertinimo principais. Baudžiamąsias bylas turėjo spręsti įsteigtas prisiekusiųjų teismas³⁴⁹, turėjo būti reorganizuota prokuratūra, supaprastinta teismų sistema sumažinant teisminių instancijų skaičių. Kasacinius skundus dėl „tiesioginės įstatymų prasmės“ pažeidimų nagrinėjo įsteigti Senato kasaciniai departamentai, kurie, nesilaikydami nustatytos teisenos, savo žinion galėjo perimti bet kurią bylą. Siekiant sulyginti bylos dalyvių padėtį buvo numatyta teisė į gynybą ir įsteigta advokatūra.

1864 metų teisminė reforma dažnai laikoma viena iš nuoseklausių reformų, kuria buvo panaikinta baudžiava³⁵⁰. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad ši reforma palietė tik teismų santvarkos, civilinio ir baudžiamojo procesų teisės sritis. Materialinė teisė nebuvo reformuota, todėl gyventojų skirstymas į luomus ir skirtingas luomų juridinis statusas išliko iki pat 1905 metų, kada ir žemesniesiems luomams buvo suteiktos tam tikros politinės teisės.

Reformos vertę gerokai menkino daugybė apribojimų ir lėtas įgyvendinimas. Tik 1866 m. buvo įsteigtos Peterburgo ir Maskvos teisminės apskritys, kuriose ir buvo taikomas 1864 metų teismo statusas. Lietuvoje teisminė reforma buvo įgyvendinta nevisiškai ir itin pavėluotai – tik panaikinus karo padėtį 1872 metais čia buvo reorganizuota žemutinė teismų grandis ir įvesta apylinkės taikos teisėjų institucija. Tik 1883 metais buvo įsteigti Vilniaus ir Kauno apygardų teismai – pagrindinė instancija svarbesnėms civilinėms ir visoms baudžiamosioms byloms nagrinėti³⁵¹. Kai kuriose buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gubernijose buvo leista steigti vietinius teismus vietoje numatytų teisėjų rinkimų juos skiriant teisingumo ministrui³⁵². Vykdyta reforma nepanaikino daugelio luominiu pagrindu suformuotų specialiųjų dvasinių, karinių, komercinių, valstiečių ir ne rusų („inorodčeskich“) teismų³⁵³. Nebuvo panaikinta reliktinė paprotinės teisės reikšmė – papročių taikymas teismuose buvo privalomas ir po

³⁴⁸ Teismų statuto 2 straipsnyje buvo skelbiama: „Teisminė valdžia <...> vykdoma visiems luomams priklausančių asmenų atžvilgiu, tiek civilinėse, tiek baudžiamosiose bylose“ (Vysochajshe utverzhdennoe Uchrezhdenie sudebnyh ustanovlenij No. 41475. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. II sobranie. XXXIX tom. II otdelenie. Sanktpeterburg: Tipografija II otdelenija Sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 1867, s. 181).

³⁴⁹ Deja, prisiekusiųjų teismas nebuvo savarankiškas. Teismo organizavimui buvo pasirinktas kontinentinis prisiekusiųjų teismo modelis (prisiekusieji turėjo priimti sprendimą ar kaltinamasis yra kaltas), tačiau teisėjams profesionalams netrūko galimybių įtakoti prisiekusiųjų poziciją. Išteisinti prisiekusieji galėjo tik vienbalsiai, tačiau tokiu atveju byla buvo perduodama kitai prisiekusiųjų sudėčiai, kurios sprendimas jau buvo galutinis. Vėliau tam tikroms byloms prisiekusiųjų teismo kompetencija buvo panaikinta (Muromcev, S. A. *Khronika russkogo zakonodatelstva. Antologija mirovoj pravovoj mysli* [An Anthology of the world of legal thought]. V Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999, s. 100).

³⁵⁰ Batalina, V. V., *supra* note 238, s. 106.

³⁵¹ Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, *supra* note 141, p. 88.

³⁵² Muzychenko, P. P., *supra* note 165, s. 250.

³⁵³ Tai, kad šių teismų reikšmė buvo didelė, rodo P. Muzyčenko pateikiami duomenys. P. Muzyčenko nurodo, kad kariniai teismai Ukrainoje 1906 m. per aštuonerių mėnesių laikotarpį paskelbė 1100 mirties nuosprendžių (*Ibid.*)

1864 m. teismų reformos, ir net XX a. pradžioje, jei egzistavo teisės spraga ir bent viena iš bylos šalių rėmėsi papročiu.

Pavėluotas reformos įgyvendinimas lėmė, kad beveik kartu su ja įsigaliojo teismų nepriklausomumą ir kitas progresyviai idėjas naikinantys kontrareforminiai teisės aktai. Atsisakymas nuo teisminės reformos principų vyko nustatant išimtis iš bendrosios teismų kompetencijos ir šias išimtis pavedant specialiesiems teismams³⁵⁴ bei plečiant administracinių represijų sistemą³⁵⁵. Administracijos galios teismų srityje bei jos įtaka teismams buvo plečiama ir vėliau. 1881 m. buvo galutinai įtvirtinta administracinės valdžios teisė areštuoti ir ištremti jos pavojingais valstybinei santvarkai pripažintus asmenis; 1882 m. buvo išplėsti administracijos įgaliojimai cenzūruoti ir net uždaryti periodinės spaudos leidinius³⁵⁶. Buvo panaikinta universitetų autonomija, apribotas viešumo principas teismuose nagrinėjant bylas. Nuo 1904 metų dar daugiau teisių teismų srityje įgavo gubernatoriai – jie posėdžiaudavo ypatinguose pasitarimuose ir pirmininkaudavo kada būdavo priimami politinių bylų iškėlimo ar nutraukimo klausimai. Ypatinguose pasitarimuose kartu su gubernatoriumi svarstymuose dalyvaudavo apygardos žandarų viršininkas ir apygardos prokuroras³⁵⁷. Gubernatoriai turėjo teisę švelninti teismų paskirtas bausmes.

2.5.3. Teisinės kultūros pokyčiai Lietuvoje Rusijos imperijos okupacijos laikotarpiu

Vienas svarbiausių lietuvių tautos teisei kultūrai įtaką dariusių veiksnių buvo ilgu okupacijos laikotarpiu Rusijos Imperijos vykdyta „Rusų pradų atkūrimo programa“ – nutautinimo ir kultūrinės priespaudos politika. Lietuvos teritorijoje buvo sukurta cenzūros įstaigų sistema ir įvesta griežta prevencinė cenzūra, be kurios išankstinio sutikimo spaudos leidinių nebuvo galima spausdinti.

Po 1831 m. sukilimo Lietuvos teisei kultūrai ir teisės mokslui buvo suduotas itin skaudus smūgis – vadovaujantis 1832 m. caro įsakymu buvo uždarytas Vilniaus universitetas. Po 1803 m. reformų Vilniaus universitetas buvo gavęs imperatoriškojo universiteto vardą ir Edukacinės komisijos bei Vyriausios Lietuvos mokyklos struktūros pagrindu parengtą statutą, pagal kurį buvo išplėstas teisės disciplinų dėstymas. Vilniaus universitetas buvo tapęs pagrindiniu teisės mokslų ir teisinės kultūros plėtros centru. Šia prasme itin didelę svarbą turėjo 1814–1823 metais universitete skaitytos garsaus Lietuvos teisės istoriko profesoriaus I. Danilavičiaus paskaitos, jo mokslinė veikla. I. Danilavičiaus mokslo darbai, atrasti senosios teisės šaltiniai gerokai praplėtė Lietuvos teisės pažinimo ribas. Universitete vyko sparti ir kitų mokslų – biologijos, medicinos, istorijos plėtra, pradėta leisti universitetinė spauda. Nuo 1803 m. ėmė didėti studentų

³⁵⁴ Tokių pakeitimų priskaičiuojama apie 700. Keletas reikšmingesnių poreforminių teisės aktų panaikino prisiekusiųjų teismo kompetenciją politinių ir su spauda susijusių nusikaltimų bylose, o kai kur ir patį taikos teisėjų institutą (Muzychenko, P. P., *supra* note 165, s. 250).

³⁵⁵ Kaip pavyzdį galima paminėti garsią politinę „193-jų“ bylą, kurioje teismas daugumą kaltinamųjų išteisino. Tačiau po išteisinamojo nuosprendžio išteisintieji buvo ištremti administracine tvarka (Isaev, I. A., *supra* note 238, s. 452).

³⁵⁶ Muromcev, S. A., *supra* note 349, s. 99.

³⁵⁷ Čepėnas, P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. I tomas. Vilnius: Lituanus, 1992, p. 88.

skaičius, 1820-1830 m. Vilniaus universitetas studentų gausumu pranoko daugelį Rusijos ir Vokietijos universitetų³⁵⁸. Vis stiprėjant bendrai politinei, ekonominei, nacionalinei visuomenės priespaudai, universitete buvo palyginti laisva atmosfera. Universitetas buvo tapęs ne tik pagrindiniu mokslo židiniu ir mokslinės minties centru, bet ir svarbiausia mokslinių laimėjimų dalinimosi ir skelbimo tribūna.

Uždarius Vilniaus universitetą buvo sustabdyti nepolitizuoti moksliniai teisės, teisės istorijos tyrimai, sustojo teisės mokslo raida. Universiteto uždarymas devyniasdešimties metų laikotarpiui atėmė lietuvių galimybes siekti mokslo savo šalyje gimtąja kalba, nes nuo 1832 m. mokslas buvo pasiekiamas tik svetimuose kraštuose. Tai savo ruožtu vertė palikti gimtąjį kraštą, kokybiškas aukštasis išsilavinimas buvo daug sunkiau pasiekiamas, tam reikėjo itin didelio pasiryžimo ir, suprantama, lėšų. Maža to, dėl nutautinimo politikos gimtasis kraštas buvo paliekamas ne laikinai, o neretai visam laikui, kadangi caro administracija baigusius universitetą specialistus, ypač teisininkus, išsiųsdavo dirbti į tolimus Rusijos kraštus, o į Lietuvą atkeldavo rusakalbius. Visas valstybinis valdymas, teisinis gyvenimas vyko rusų kalba. Kaip pastebi profesorius M. Maksimaitis, dėl nepalankių lietuvių teisinės kalbos formavimosi aplinkybių net pats lietuviškas terminas „teisė“ šiuolaikine prasme buvo pradėtas vartoti tik XX amžiaus pradžioje³⁵⁹.

Likvidavus Vilniaus universitetą, aukštasis teisinis išsilavinimas Lietuvoje tapo sunkiai prieinamas, nes tik nedaugelis lietuvių studentų galėjo studijuoti teisę Rusijos ar kitų šalių aukštosiose mokyklose. Tai negalėjo neatsiliepti visuomenės teisinės kultūros lygiui. Daugelis vėlesnių bandymų susigrąžinti aukštąją mokyklą buvo nesėkmingi³⁶⁰. Lietuva neteko mokslo centro, garantavusio intelektualinio potencialo augimą, skatinusio prisiminti praeitį ir praeities teisę, skleidusio naujų laikų mąstyseną, progresyvias vakarietiškas idėjas.

Tiek teisinį, tiek bendrąjį švietimą apsunkino ir 1864 m. lietuviškos, atspausdintos lotyniškais rašmenimis, spaudos draudimas. Spauda buvo uždrausta Vilniaus generalgubernatorių M. Muravjovo, K. Kaufmano ir Rusijos vidaus reikalų ministro P. Valujevo aplinkraščiais bei įsakais. Jais remiantis Rusijos imperijos europinėje dalyje buvo uždrausta spausdinti, įvežti iš užsienio ir platinti lietuvišką spaudą lotyniškais rašmenimis. Lietuviškos spaudos draudimas, baismės už jo nesilaikymą paralyžavo visuomenės kultūrinį gyvenimą³⁶¹, tokiems okupacinės valdžios nutautinimo ir paver-

³⁵⁸ Piročkinas, A.; Šidlauskas, A. *Mokslas senajame Vilniaus universitete*. Vilnius: Mokslas, 1984, p. 187-189.

³⁵⁹ Maksimaitis, M. A. Kriščiukaitis-Aišbė ir teisininkų kalba. *Teisės apžvalga*. 1990, 4: 28.

³⁶⁰ Machovenko, J.; Maksimaitis, M. *Vilniaus universiteto teisės fakultetas 1641-2007 metais*, supra note 284, p. 104-105.

³⁶¹ Bausmės už lietuviškos spaudos draudimo nesilaikymą buvo skiriamos kultūriškai aktyviausiems tautos šviesuoliams, besirūpinantiems tautos lavinimu ir švietimu, lietuviškos literatūros platinimu. Taip teko kalėti ir patirti „ypatingąją policijos priežiūrą“ jau prastos sveikatos Tautinės giesmės autoriui, „Varpo“ leidėjui V. Kudirkai, žymiausiems knygnešiams ir daugeliui kitų. V. Merkio duomenimis, nukentėjo 1584 knygnešiai – 52 ištremti į Sibirą, 89 įkalinti ir po to ištremti į kaimynines gubernijas, 866 bausmę atliko valsčių daboklėse ar policijos areštinesė, kiti sumokėjo baudas ar buvo amnestuoti. Žr.: Būtėnas, J. *Vincas Kudirka*. Vilnius: Vytury, 1988, p. 124 – 132; 145 – 147; Katilius, A. *Didžiosios knygnešių bylos*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, p. 17-18.

gimo veiksams³⁶² tauta ilgą draudimo laikotarpį buvo priversta priešintis legaliais ir nelegaliais būdais.

Lietuvos okupacija ir jos sąlygotos teisinės permainos, draudimai – ypač lietuviškos spaudos draudimas – iš esmės pakeitė Lietuvos teisinės kultūros vystymosi kryptį. Aukštą lietuvių teisinės kultūros lygį bylojanti pagarba teisei ir įstatymui, susidūrusi su neteisingumu, virto teisiniu nihilizmu. Įstatymai lietuvius diskriminavo tiek tautiniu, tiek religiniu pagrindais, draudė mokyti kalbėti gimtąja kalba, kryptingai sudarė sąlygas ne kultūros, tame tarpe ir teisinės kultūros, lygio kilimui, o jo smukimui. Lietuvių kalba buvo išstumta ne tik iš viešojo valstybinio gyvenimo, bet ir uždrausta mokyklose³⁶³. Maža to, mokyklos buvo paverstos rusinimo ir stačiatikybės skleidimo – nutautinimo ir religinės priespaudos politikos vykdymo institucijomis. Tokiose mokyklose buvo organizuojamos kratų ir šnipinėjimo akcijos, kurių metu pasireiškė valstybinių mokyklų liaudies mokytojai. Toks mokytojas nebuvo mokslo ir kultūros nešėjas, o tik „politinis priespaudos ir vaikų nutautinimo įrankis, bei tam tikra prasme policijos pareigūnas, privalantis būti budriu gyventojų lojalumo apraiškų stebėtoju ir atitinkamai informuoti policijos vadovybę“³⁶⁴. Suprantama, tokie „mokytojai“ negalėjo pelnyti lietuvių pasitikėjimo, todėl augo privataus mokymo poreikis. Privatūs mokytojai, vadinti daraktoriais, lietuvių kalbos mokė slapta ir nelegaliai. Aktyviausiai visuomeniniame gyvenime dalyvaujantys, lietuvių kalbos išlikimu besirūpinantys visuomenės veikėjai buvo persekiojami kriminaline tvarka ir turėjo arba atsisakyti savo veiklos, arba atlikinėti laisvės atėmimo bausmes, arba visais įmanomais būdais priešintis okupacinio teisingumo įgyvendinimui. Kaip pastebi M. Romeris, „lietuviai tiesiogine to žodžio prasme nebuvo mokomi abėcėlės; todėl turėjo ją išmokti privačiomis pastangomis, ne tik be valstybės paramos ir dalyvavimo, bet priešindamiesi valdžios politikai; be to, tai turėjo daryti atskirų asmenybių pastangomis, nes draugijų ar švietimo organizacijų kūrimas taip pat buvo uždrausti“³⁶⁵. Nepaisant visų caro administracijos pastangų, 3-4 kartus didesnių nei kitose Rusijos gubernijose mokyklų biudžetų, valstybinės mokyklos buvo nepopuliarios ir boikotuojamos. Įsitikinus valdiškų mokyklų nesugebėjimu konkuruoti, 1892 m. privatus mokymas buvo oficialiai uždraustas įsaku, todėl mokymas lietuvių kalba toliau galėjo vykti tik nelegaliai³⁶⁶. Nepaisant to, pavyzdžiui Kauno gubernijoje daugiau nei 97% visų raštingų žmonių sudarė asmenys be jokio specialaus išsilavinimo, t. y. mokantys tik skaityti (dauguma ir rašyti)³⁶⁷. Lietuvoje švietimo sistema turėjo veikti ir veikė prieš caro vyriausybės valią. Nelegalus lietuvių tautos švieti-

³⁶² Lenkijos karalystės civilinės administracijos vadovas N. Miliutinas kirilicos (lietuviškos spaudos rusų rašmenimis) įvedimą įvertino kaip Lietuvos „taikų užkariavimą“: „rusų rašmenys užbaigs tą, ką rusų kardas pradėjo“. (Cituoja pagal: Dolbilov, M. Imperijos biurokratija ir Lietuvių kalbos lotyniškais rašmenimis draudimas 1864 – 1882 m. *Raidžių draudimo metai*. Sud. Staliūnas, D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004, p. 113).

³⁶³ Tik Suvalkų gubernijoje, kur nutautinimo politika buvo šiek tiek švelnesnė, buvo leidžiama mokyti lietuvių kalbos. Tačiau ir čia mokykloms buvo keliami tie patys tikslai: lietuvių kalbos buvo mokoma rusiškai.

³⁶⁴ Römeris, M. *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*. Vilnius: Versus Aureus, 2005, p. 143.

³⁶⁵ *Ibid.*, p. 134.

³⁶⁶ Geresnė padėtis buvo Suvalkijoje, čia mokyti lietuvių kalbos buvo galima, bet tik naudojant rusų raidyną.

³⁶⁷ Vėbra, R. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*. Vilnius: Mokslas, 1990, p. 41.

masis tęsėsi iki pat 1907 metų, kada buvo panaikintas privataus mokymo draudimas. Tai vienas iš daugelio pavyzdžių, kada lietuvių tautos atstovai, norėdami išlikti kaip tauta, buvo netiesiogiai verčiami veikti neteisėtai, vadovaudamiesi ne teisinės kultūros, o teisinio nihilizmo idėjomis.

Spaudos draudimo laikotarpiu patenkinti rašytinės lietuviškos literatūros ir lietuvių kultūros poreikį Rusijos imperijos teritorijoje buvo neįmanoma, todėl po spaudos draudimo lietuvišką spaudą buvo imta spausdinti užsienyje, Prūsų Lietuvoje. Tai lėmė unikalaus kovos prieš teisinius draudimus būdo – knygnešystės atsiradimą. Pirmiausia leidėjai pradėjo spausdinti religines, dažnai su kontrafakcija, t. y. klaidingai nurodyta spausdinimo vieta bei metais, taip pat cenzūros leidimu. Šiandien kontrafakcija galėtų būti laikoma autorių teisių pažeidimu, tačiau spaudos draudimo laikais leidėjų motyvas buvo visai kitas. Tik taip elgdamiesi leidėjai (uždraustos spaudos platintojai, savininkai) galėjo viltis išvengti spaudos draudimo ir baudžiamojo persekiojimo: buvo uždrausta platinti ne tik naujus, bet ir senus leidinius, tačiau senų leidinių laikymas nebuvo nusikalstamas.

Nepaisant to, nepakako literatūrą išspausdinti, reikėjo organizuoti lietuviškos spaudos patekimą į Lietuvą. Tai buvo galima padaryti tik kontrabandos būdu. Knygų kontrabanda buvo nepelningas ir pavojingas užsiėmimas, dėl kurio dažnai buvo patiriama nuostolių ir įvairiausių nemalonumų. Tautos didvyriais laikomi knygnešiai oficialiai buvo laikomi kontrabandininkais; tautos švietimas ir lietuvių kalbos mokymas, žmonių nuomone, nusipelnė didžiausios pagarbos, tačiau oficialiai okupacinė valdžia tai laikė nusikaltimu ir atitinkamai persekiojo. Tautos švietėjams teko susidurti ne vien su okupacinės Lietuvos valdžios, bet ir kaimyninės Prūsijos persekiojimu. Rusijos ir Prūsijos bendradarbiavimas pasireiškėdavo tiek aktyviausių lietuviškos spaudos darbininkų išsiuntimu iš šalies³⁶⁸, tiek bendru knygnešių persekiojimu, suėmimu ir perdavimu rusų policijai. Kaip pastebi M. Romeris, toks persekiojimas tapo ne vieno lietuviško periodinio leidinio leidybos nutraukimo veiksmu. Taip teisė buvo supriešinta su visuomene, o visuomenėje išsiskaidžiusios vertybės buvo visiškai priešingos pozityviosios teisės ginamoms vertybėms. Taip kontrabanda, įvairūs kiti teisės pažeidimai, paprastai teisinės kultūros požiūriu vertinami kaip itin neigiamas reiškinys, tapo kultūros skleidimo būdu: viena vertus, tai buvo pasipriešinimo okupacijai ir priespaudai simbolis, kita vertus – vienintelis tos pačios kultūros vaisių – laisvos spaudos – nešimo tautai forma³⁶⁹. Todėl ir lietuvių tautos šviesuoliai knygnešystę ypač skatino ir vertino – P. Višinskis ją vadino knygų ryšiu tarp žmonių, o J. Tumas-Vaižgantas – kova dėl kultūros. Šiandien šis unikalus fenomenas laikomas sociokultūriniu ar komunikaciniu reiškiniu ir nesankcionuota kultūrinio ir literatūrinio darbo forma³⁷⁰. Knygnešystės reiškinys

³⁶⁸ M. Romeris mini, kad taip išsiųsti buvo „Aušros“ redaktorius J. Šliūpas 1884 m. ir „Varpo“ redaktorius Juozas Adomaitis - Šernas 1890 m., nors tam nebuvo rimtų teisinių priežasčių, plačiau žr.: Römeris, M. *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*, *supra* note 364, p. 145.

³⁶⁹ Katilius, A., *supra* note 361, p. 12.

³⁷⁰ Maskuliūnienė, D. Knygnešystė kaip literatūrinės komunikacijos forma. *Raidžių draudimo metai*. Sud. Staliūnas D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004, p. 213.

yra grynai lietuviškas – jokioje kitoje tautoje knygnešių profesija ir juodoji knygų rinka nėra žinoma, o ir sąvoka „knygnešys“ į kitas kalbas neišverčiama³⁷¹.

Spaudos draudimas Lietuvai turėjo skaudžių pasekmių tiek bendrosios, tiek teisinės kultūros požiūriu. Išstos tautos kartos negalėjo gimtąja tauta gauti tinkamo išsilavinimo ir buvo priverstos priešintis okupaciniai politikai. Privatus mokymas buvo persekiojamas, vyravo skaitymo, o ne rašymo mokymas. Trūkstant spausdintos literatūros tauta turėjo grįžti į laikus iki spaudos atradimo – plito ranka rašyti kalendoriai, perrašyti apsakymai, padavimai, maldos, dainos ir kt. Apie mokslines Lietuvos teisės istorijos, teisės kultūros studijas negalėjo būti ir kalbos. M. Romeris tokią okupacinę rusinimo politiką vadino „biurokratinės Rusijos žaidimu viduramžius Lietuvoje“³⁷².

Labai svarbu tai, kad vėlesniuju spaudos draudimo laikotarpiu, kovojant prieš Lietuvijoje vykdomą rusinimo politiką bei diskriminaciją didėjo teisiųjų kovos būdų ir priemonių reikšmė. Deja, ta pati diskriminacinė politika ribojo specialiųjų teisiųjų žinių ir teisinio išsilavinimo įgijimo galimybes, o tuo pačiu ir galimybes apginti formaliai įstatymais suteiktas teises. Ribotos galimybės gintis teisinėmis priemonėmis buvo palankios rusiškajai valdininkijai, tai sudarė palankią terpę piktnaudžiauti savo įgaliojimais ir įvairius diskriminacinius apribojimus taikyti griežčiau nei tai buvo nustatyta oficialiuose teisės aktuose. Pavyzdžiui, spaudos draudimas buvo pradėtas taikyti jo oficialiai neįforminus, kaip teigia P. Šležas ir A. Šapoka, iš pradžių tik vadovaujantis Vilniaus generalgubernatoriaus žodiniu įsakymu³⁷³; Žemaitijos vyskupo M. Valančiaus įkurtos blaivybės draugijos ir jas rėmę kunigai buvo persekiojami aiškiai plečiamai aiškinant generalgubernatoriaus įsakymą³⁷⁴.

Pirmosios pergalės prieš spaudos draudimą taikančią caro administraciją 1900 m. metais buvo pasiektos teisiniu keliu. Inžinieriui A. Maciejauskui apskundus Petrapiilyje išspausdinto lietuviško žemėlapio konfiskavimą galutinėje Rusijos teismų instancijoje buvo pasiekta pergalė, nes policija savo veiksmų negalėjo pagrįsti jokių įstatymu³⁷⁵. Analogiška buvo P. Višinskio dėl lietuviškomis raidėmis rašytų skelbimų apie spektaklį byla, išsiskirianti tuo, kad P. Višinskį atstovavo teisininkas L. Krečinas, neturėjęs teisinio ir apskritai jokio universitetinio išsilavinimo, tačiau kolegų aukštai vertintas už „aukštą erudiciją teisės srity“³⁷⁶. Tai simbolinis, tačiau tik vienas iš daugelio pavyzdžių, kai prieš caro administracijos teisinę savivalę sėkmingai kovojo savamokslis teisininkas, atstovaujantis lietuvių tautos interesus.

Rusijos okupacijos laikotarpiu lietuvių tautai, kalbai, kultūrai, ir ypatingai teisei kultūrai buvo padaryta didelė žala, nes lietuvių tauta ilgą laiką neturėjo jai priimtinos švietimo sistemos, negalėjo vartoti gimtosios kalbos viešojoje komunikacijoje, šalies

³⁷¹ Žilinskienė, V. Lietuvių kalbos raida ir Lietuvos valstybė. *Regnum Est: 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui - 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui: mokslo straipsnių rinkinys*. Atsak. red. Mesonis, G. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010, p. 655; Trumpa, V. Nuo nepriklausomybės netekimo iki jos atgavimo, *supra* note 125, p. 332.

³⁷² Römeris, M. Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą, *supra* note 364, p. 136.

³⁷³ Dolbilov, M., *supra* note 362, p. 112, 115; Ivinskis, Z., et al. *Lietuvos istorija*. Red. Šapoka, A. Vilnius: Mokslas, 1989, p. 486 – 487.

³⁷⁴ *Ibid.*, p. 491 – 492.

³⁷⁵ *Ibid.*, p. 514.

³⁷⁶ Teismo kronika. *Teisė*. 1929, 16: 90.

valdyme ir turėjo ilgą laiką švaistyti savo jėgas kovojimui dėl teisės turėti lietuvišką spaudą, kai tuo tarpu normaliomis sąlygomis šios jėgos galėjo būti panaudotos vaisingesniam krašto kultūros kėlimui³⁷⁷. Dėl vykdomos diskriminacinės politikos okupacinės valdžios įstaigos tautai buvo svetimos ir negalėjo būti gerbiamos, kaip negalėjo būti gerbiama ir jų primesta okupacinės valdžios teisė ir jos vykdytojai – svetimtaučiai ir svetimkalbiai valdininkai. Tokių valdininkų įvaizdis, jų „kultūra“ buvo dažnai aprašoma to meto lietuvių literatūroje, pvz., Vinco Kudirkos satyriškai apibūdintas „paviečio dievas“ Vakanalijus Vziatkovičius Kruglodūrovas („Viršininkai“) ir kt. „Valdininkavimo istorijas“ satyriškai aprašė ir A. Kriščiukaitis savo literatūriniuose kūriniuose – lovininkų Dickaus ir Štrimo puikybę, „prasimušus“ į žemiausios pakopos „maskolišką“ caro administracijos tarnybą („Mūsų ponai“); Šikučių kanceliarijos raštininko Juozo Išperos, kilmingumo dėlei tapusiu Jozef Šperovski, bėgimą nuo mužikų prie ponų („Išpera“) ir t. t.³⁷⁸.

Žymių lietuvių teisininkų teigimu, Rusijos teisės atsilikimas ir jos neatitikimas lietuvių teisei sąmonei galėjo būti ginčų ir papildomų neaiškumų priežastimi³⁷⁹. Atsilikusi nuo gyvenimo, nenuosekli, svetima materialinė teisė menkino pasitikėjimą teisine sistema, tačiau institucine teisės įgyvendinimo sistema buvo dar menkiau pasitikima. Kalbos barjeras (procesas vyko rusų kalba), didelė bylinėjimosi kaina, aukštas korupcijos lygis atskyrė teismą nuo visuomenės neįveikiama siena. Dėl šių ir kitų ydų teismas neturėjo didelio autoriteto, nei Rusijos visuomenėje nei valdžios institucijų sistemoje. Pasitikėjimą teismais menkino ir jų visiška priklausomybė nuo vykdomosios valdžios – administracijos. Realius vykdomosios valdžios ir teismų atstovų santykius parodo garsaus Lietuvos teisininko praktiko V. Fridšteino nurodyti generalgubernatorių poelgiai: pavyzdžiui, Petrapilio generalgubernatorius ne tik nevykdė vieno prekybinio teismo sprendimo, bet ir liepė visus to teismo teisėjus suimti; Archangelsko generalgubernatorius, pasikvietęs teismo pirmininką, aiškino jam, kaip reikia bylą išspręsti; aiškinant svarbiausias argumentas buvęs lazda, bet pirmininkas spėjęs pasprukti³⁸⁰. Kita vertus, neigiamas požiūris į ginčų sprendimą teismuose buvo legali pasipriešinimo okupacijai forma – žmonės nenorėjo naudotis jiems primesta teise ir tos teisės teikiamomis ginčų sprendimo galimybėmis. Juo labiau, kad to daryti neskatinio ir tautinio sąjūdžio dalyviai bei tautos švietėjai, dažnai pašiepdami dėl menkų priežasčių besibylinėjančius ir teisingumo nepasiekiančius vargingus valstiečius³⁸¹.

Apibendrinant okupacijos laikotarpio pasekmes teisei kultūrai galima daryti išvadą, kad Lietuvos teisei ir teisei kultūrai buvo suduotas triuškinantis smūgis – ilgu okupacijos laikotarpiu buvo sustabdyta teisės ir teisinės kultūros raida. Rusijos imperijos sudėtyje Lietuva prarado visa, ką buvo išsaugojusi keturis šimtus metų: neteko savo teisės, parlamentinio gyvenimo ir vykdomosios valdžios, savo teismų apeliacinės instancijos, net savo valstybingumo simbolių ir vardo. Okupacinės valdžios vykdomos

³⁷⁷ Ivinskis, Z., et al., *supra* note 373, p. 515.

³⁷⁸ Kriščiukaitis – Aišbė, A. *Kas teisybė tai ne melas*. Vilnius: Vaga, 1974. P. 46 – 65; 65 – 97.

³⁷⁹ Pz.: Leonas, P. Lietuvos teisininkai ir Lietuvos visuomenės teisinė sąmonė, *supra* note 386, p. 35.

³⁸⁰ Fridšteinas, V., *supra* note 385, p. 399.

³⁸¹ A. Kriščiukaitis šiai temai paskyrė ne vieną savo kūrinių. Žr. Kriščiukaitis, A. Mūsų ponai. *Kas teisybė tai ne melas*. Vilnius: Vaga, 1974, p. 46 – 65; Kriščiukaitis, A. Ugnis negesinama išsiplečia, *ibid.*, p. 127 – 147 ir kt.

politikos dėka buvo iš esmės pakeistas teisės vaidmuo visuomeniniame gyvenime ir požiūris į ją. Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei būdingas teisės kaip laisvės garanto supratimas dėl okupacinės politikos poveikio virto teisės kaip tautinės, kultūrinės, religinės ir kitokios sprespaudos įrankio supratimu, o tai lėmė teisinio nihilizmo įsivyravimą. Aktyvios okupacinės politikos srityse visuomenėje sektinu pavyzdžiu tapo ne teisėtas, o neteisėtas elgesys.

Lietuvos teisinės kultūros raidą slopino daugelis su tautine kultūrine sprespauda susijusių veiksnių: galiojusios teisės atsilikimas ir partikuliarizmas, įtvirtinta tautinė, religinė diskriminacija, vietinės kalbos eliminavimas iš viešosios sferos, prieš visuomenę veikianti, pasitikėjimo neturinti, korumpuota teismų ir okupacinės valdžios administracijos sistema. Lietuvos teisinės kultūros lygį tiesiogiai smukdė švietimo sistemos sunaikinimas ir išsilavinusių teisininkų ištrėmimas iš gimtojo krašto. Vėliau šios priešastys lėmė sunkumus atkuriant nacionalinę valstybę – tam reikalinga ne tik tautos valia, bet ir aukščiausio lygio teisiniai sugebėjimai, pasiaukojamas darbas ir įvairių kliūčių nugalėjimas. Mažo lietuvių teisininkų skaičiaus laukė milžiniški darbai; neišvengiamas primestos teisės perėmimas kėlė daugelį teismų praktikos, teisės studijų problemų ir apsunkino jau atkurtos valstybės teisinių institucijų steigimą, smukdė jų veiklos kokybę.

2.6. Teisinės kultūros būklė Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse

XIX amžiuje, tuo metu kada Vidurio Europoje, nuo Suomijos iki Graikijos, vyko gilūs visuomenės pokyčiai – hierarchinę feodalinę santvarką keitė veržlus kapitalizmas ir demokratinė kultūra³⁸², Lietuvos tautinį judėjimą, visuomenės demokratėjimą stabdė visuotinei pažangai besipriešinantis Rusijos imperijos teisinis režimas. Šimtametė Rusijos imperijos okupacija padarė reikšmingą neigiamą įtaką Lietuvos teisei kultūrai – buvo nutraukta pažangi teisinė tradicija, pašalintos teisinės valstybės užuomazgos, pati teisė iš „geriausio visuotinės laisvės sargybinio“³⁸³ buvo paversta baudžiamos sustiprinimo, nutautinimo, kultūrinės ir dvasinės vergijos įrankiu. Nuo žmogaus laisvių, tiesa, feodalių, teisės viršenybės valdovo atžvilgiu, buvo grįžta prie neribotos valdovų valdžios, kur Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė niekada nesitikėjo grįžti³⁸⁴. Todėl daugelį pažangių teisės idėjų – valdžių padalinimo, teismų nepri-

³⁸² Kuzmickas, B. *Tautos tapatumo savimonė: lietuvių savimonės bruožai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2007, p. 47.

³⁸³ Taip tautos parengtą teisinę – Trečiąjį Lietuvos Statutą – apibūdino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakancleris L. Sapiega (Sapiega, L. Šviesiajam viešpačiui, valdovui Zigmantui III. XVI - XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos. Vilnius: Mokslas, 1990, p. 102).

³⁸⁴ L. Sapiegos žodžiais tariant „jei kas nors mus <...> nuskriausti įsigeistų ir pagal savo nuožiūrą, o ne pagal mūsų teisinę, siektų virš mūsų iškilti, tasai ne mūsų valdovas, o mūsų teisės ir laisvės laužytojas būtų, mes gi jo vergais turėtumėme tapti“ (Sapiega, L. Visiems luomams visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Leonas Sapiega... XVI - XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos. Vilnius: Mokslas, 1990, p. 105). Šis L. Sapiegos kreipimasis dedikuojamas visiems luomams.

klausomumo ir kitus teisinius principus³⁸⁵ – teko „atradinėti“ iš naujo dar toje pačioje Rusijos imperijoje, ir vėliau, nepriklausomoje Lietuvoje.

Nepaisant 1905 metais pasiekto spaudos draudimo panaikinimo, iškovotų tam tikrų politinių teisių, visaapimančios politinės, teisinės ir kultūrinės spaudos fone reikėjo iš naujo atrasti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje besimezgasias demokratines idėjas. Tarptautinei politinei situacijai sparčiai keičiantis, per trumpą keliolikos metų laikotarpį išryškėjo lietuvių ateities vizija ir siekiai – nuo nedrąsaus kultūrinės autonomijos reikalavimo, pirmųjų naivių pagrindinių valstybės kūrimo idėjų išaugę iki vaisingų veiksnių sukuriant Lietuvos valstybę. Visa tai neatsirado savaime, o buvo ilgų diskusijų, kovos, ieškojimų ir mokymosi iš padarytų klaidų rezultatas.

Bendra krašto teisėtumo būklė ir iki Pirmo pasaulinio karo buvo sudėtinga, o karas, kaip pastebėjo P. Leonas, „išbaigė dvasios iškrikimą“ ir „pakeitė teisės problema“³⁸⁶. Karo veiksmai, išvadavę nuo vieno okupacinio režimo, atnešė kitą – vokišką, tuo skaudžiai paliesdami visą kraštą dar didesniais suvaržymais ir sunkumais. Ilgai laukus išvadavimo iš caristinės spaudos teko nusivilti, nes okupacinė politika liko, pasikeitė tik jos kryptis: buvo vykdoma germanizacija, priverstinės rekvizicijos, priverstiniai darbo batalionai. Teisė vėl tarnavo siekiant kuo labiau apriboti Lietuvos gyventojų laisvę ir pajungti juos okupantų interesams, netolimoje ateityje numatant tuos pačius nutautinimo, asimiliacijos ir aneksijos tikslus³⁸⁷.

Tokiomis aplinkybėmis visuomenėje buvo suvokiama, kad tiek teisė, tiek teismas buvo stipresniojo įrankis. Teisines vertybes diktavo tas, kieno rankose buvo jėga ir valdžia. Teisinės kultūros, teisėtumo užtikrinimo, savivaldos apraiškos tokiomis aplinkybėmis buvo nepageidautinos, jos buvo toleruojamos tik tiek, kiek atitiko okupacinės politikos tikslus ir kiek jas buvo įmanoma panaudoti okupacinės politikos pateisinimui. Teismas dar akivaizdžiau tarnavo okupantams: teismo procesas vyko vokiečių kalba, nuosprendžiai buvo skelbiami Vokietijos vardu. Be civilinių teismų, gyventojus teisė ir karo teismai, todėl kalėjimai buvo perpildyti. Iškreiptas teisės, teisinės sistemos pajungimas ne gyventojų, o okupantų keliamiems tikslams dar labiau skatino teisinį nihilizmą, pasipriešinimą neteisėtai valdžiai ir stiprino teisės kaip Lietuvos gyventojams svetimos valdžios įrankio, pavergimo priemonės supratimą. Karo belaisvių ir dezertyrų banditizmas, įvairiausios bausmės už begalinių vokiečių karinės administracijos įsakymų nevykdymą, tvarką turėjusių palaikyti kariškių smurtas ir nusikaltimai panaikino bet kokius teisės ir pagarbos jai likučius.

³⁸⁵ Teismų nepriklausomumo principas Rusijos imperijos teisėje buvo įgyvendintas po teismų pertvarkos 1864 m., priėmus teismų santvarkos įstatymą. Tik tada teisminė valdžia buvo atskirta nuo vykdomosios ar įstatymų leidžiamosios valdžios, panaikinta galimybė teisėjus atleisti ar perkelti į kitą teismą be jų sutikimo, įteisintas bylų nagrinėjimo viešumo principas, o besibylinjančių interesams ginti įsteigta advokatūra (Fridšteinas, V. 1864 m. Teismų santvarkos įstatymų 75 m. sukaktuvės. *Teisė*. 1939, 49: 404 - 405). Visos šios „naujovės“ buvo žinomos beveik prieš 300 metų Trečiajame Lietuvos Statute.

³⁸⁶ Leonas, P. Lietuvos teisininkai ir Lietuvos visuomenės teisinė sąmonė. *Teisė*. 1926, 9: 34.

³⁸⁷ Vokiškoji karinė administracija kraštą suskirstė į nedideles apskritis (kreisus) ir susiekimą tarp šių apskričių bei didesniųjų miestų uždraudė, taip numarindama viešąjį gyvenimą. Faktiškai tęsėsi senasis lietuviškos spaudos draudimas – okupacinė valdžia leido tik vieną lietuvišką provokišką laikraštį „Dabartis“ ir manė kad jis lietuvių reikalus visiškai patenkina (Ališauskas, K. *Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės 1918-1920*. I tomas. Chicago: Lietuvių veteranų sąjungos Ramovė, 1972, p. 45).

Lietuvos teisinė padėtis dar labiau pablogėjo vokiečiams pasitraukiant. Dėl susidariusios prastos krašto teisinės būklės Lietuvos Vyriausybė priversta kreiptis į gyventojus ir oficialiame leidinyje – „Laikinosiose Vyriausybės žiniuose“ – spausdinamuose atsišaukimuose pranešti: „okupacijos valdžia <...> geležinėj kumštyj laikiusi visą mūsų kraštą dabar išaina. Ji nedavė mums tinkamai prisirengti prie šito momento, nedavė suorganizuoti tos jėgos, kuri galėtų mus apginti nuo slankiojančių po visą Lietuvą plėšikų gaujų, galėtų saugoti Lietuvos valstybės sienas. Mums gresia dabar anarchija viduje ir ginkluotų svetimšalių užplūdimas. Mums gresia pavojus, kad visas Valstybės turtas bus išgrobstytas, geležinkeliai sustos, o likučiai mūsų duonos bus išvežti <...>“³⁸⁸. Teisėtumą turėję užtikrinti vokiečių pareigūnai, žinodami apie būsimą pasitraukimą, nebesistengė vykdyti savo pareigų ir užtikrinti tvarkos. Vokiškoms teisėsauogos institucijoms nebeveikiant, o lietuviškoms dar nesusikūrus, susilpnėjo teisėtumo užtikrinimas, padidėjo nusikalstamumas, įvairių karinių ir kriminalinių grupuočių veikla. Tokia Lietuvos teisėtumo situacija buvo taikliai apibūdinta „Lietuvos“ dienraščio vedamajame straipsnyje: „laužymas karo draudžiamųjų įsakymų buvo negalimas nebent spaudoje“³⁸⁹.

Pirmasis atkurto Lietuvos valstybės teisingumo ministras P. Leonas buvo įsitikinęs, kad visuomenės gerovės kertiniai akmenys – laisvė ir teisingumas – gali įsigalėti tik tada, kada teisė ir teisinė kultūra yra susietos tarpusavio ryšiais³⁹⁰. Tačiau atkurtoji Lietuva buvo priversta priimti okupantų teisinį paveldą – bendrą perimtų nelietuviškų teisės šaltinių atsilikimą ir galiojusios teisės partikuliarizmą, atsiradusį skirtingoms šalims užvaldžius Lietuvos teritorijos dalis ir mėginus jose diegti savąją teisę. Palyginti nedidelėje teritorijoje galiojo net trys, o vėliau ir keturi skirtingi civiliniai kodeksai³⁹¹. Toks teisės partikuliarizmas visai valstybei darė, M. Romerio žodžiais tariant, dezorganizacinį poveikį. Teisės šaltiniai buvo labai skirtingi, parengti įvairiais laikotarpiais, o tai kėlė didžiulę teisinę painiavą, sąlygojo daugelį teisinių kolizijų, teisės taikymo problemų, kurioms spręsti trūko aiškių teisinių priemonių. Vokietijos okupacijos metu pagal 1907 m. Hagos konvenciją, o ir po Lietuvos valstybės atkūrimo didžiausioje valstybės teritorijos dalyje paliktas galioti Rusijos Imperijos įstatymų sąvadas buvo sukurtas gerokai vėliau nei pvz., Napoleono kodeksas. Nepaisant to, šis luominę santvarką ir tautinę priespaudą įtvirtinantis teisės aktas Lietuvos teisininkų

³⁸⁸ Taip krašto padėtis apibūdinama oficialaus Vyriausybės leidinio „Laikinosios Vyriausybės žinios“ pirmo numerio pirmoje pozicijoje (Vilnius, 1918 m. gruodžio 29 d. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1918. 1: 1). Apie miestų ir kaimų teritorijose paplitusius plėšikavimus, ginkluotas 10 – 20 asmenų grupes, pačių vokiečių nusikaltimus ir menkas okupacinės valdžios paskirtų pareigūnų pastangas juos sustabdyti netrūksta pranešimų to meto spaudoje ir atsiminimuose žr.: M., M. Lietuvos valstybės valdžios belaukiant. *Lietuvos aidas*, 1918, 127: 2, Žinios iš Lietuvos. *Lietuvos aidas*, 1918, 100: 5, Žinios iš Lietuvos. *Lietuvos aidas*, 1918, 158: 3, Trumpos žinutės. *Lietuva*, 1919, 5: 2, Kauno kronika. *Lietuva*. 1919, 105: 3; Skipitis, R. *Nepriklausoma Lietuva. Atsiminimai*. Chicago: Draugo spaustuvė, 1967, p. 71, Skipitis, R. *Nepriklausomą Lietuvą statant*. Chicago: Terra, 1961, p. 11-17, 43, 81-88 ir kt.).

³⁸⁹ Kaunas, vasario 5 d. *Lietuva*. 1919, 23: 1.

³⁹⁰ P. Leono žodžiais „paprastai esti taip, kad visuomenės vidutinė teisės sąmonė atsako veikiamajai teisei arba, tikriau sakant, veikiamoji teisė atsako vidutinei visuomenės teisės sąmonei“ (Leonas, P. Lietuvos teisininkai ir Lietuvos visuomenės teisinė sąmonė, *supra* note 386, p. 33).

³⁹¹ Čia neminimas netrukus po nepriklausomybės atkūrimo okupuotas Vilniaus kraštas, kuriame liko galioti Lenkijos teisės aktais novelizuota ir papildyta Rusijos imperijos įstatymų sąvado X tomo 1 dalis. Žr.: Maksimaitis, M. Lietuvos teisės šaltiniai 1918 – 1940 metais, *supra* note 147, p. 136 – 140.

vertinimu buvo „seniai praėjusios, atgyvenusios gadynės vaisius“³⁹² ir priminė „tikrą teisės karikatūrą <...> – tai įvairių pasenusių kazuistinių nuostatų ir novelių rinkinys, sui generis rusų teisės istorinis archyvas, kuriame beveik jokių teisės principų, sistemos, vieningos logikos“³⁹³. P. Leonas akcentavo Rusijos teisės neatitikimą lietuvių tautos teisinei sąmonei, jo nuomone, Rusijos teisės atsilikimas ir netobulumas stabdė Lietuvos ekonominį augimą ir buvo begalinių ginčų ir bylų priežastis³⁹⁴. Įstatymų sąvadas buvo ypatingai kritikuojamas dėl teisinių sąvokų klasifikacijos ir sistemos trūkumų, nepakankamo teisės šakų atribojimo. Sąvado trūkumai buvo akivaizdūs ir Rusijoje, kur dar iki karo buvo keisti kai kurie galioję įstatymai ar parengti nauji pagrindinių kodeksų projektai.

Toks Lietuvos teisinės sistemos partikuliarizmas palyginti nedidelės šalies teritorijoje neturėjo analogų visoje Europoje³⁹⁵. Jau tuomet spaudoje buvo pastebima, kad teisės partikuliarizmas darė neigiamą poveikį visuomenės teisinei kultūrai: „atskiros teisinės sistemos veikia skirtingai žmonių galvojimą, papročius ir pažiūras į turtinius ir kitokius tarpusavio socialinius santykius, o tai neabejotinai atsiliepia ir kai kuriose vietose tam tikrų politinių pažiūrų susidarymui“³⁹⁶. Besiribojančiose teritorijose, kuriose galiojo skirtingi teisės šaltiniai, neišvengiamai kildavo sudėtingų teisės taikymo klausimų, padidinančių teisinį neapibrėžtumą. Tai veikė ir visuomenės teisinę kultūrą. Ne veltui mokslinis teisės sisteminimas buvo laikomas aukštos teisinės kultūros prieštara³⁹⁷.

Įsibėgėjant nacionalinės teisės leidybai, teisės partikuliarizmo problema darėsi dar aktualesnė. Daugelis nelietuviškų teisės šaltinių nuostatų buvo nesuderinami su nauja teisine sistema, nustatytais demokratinio valdymo, lygybės, luomų ir privilegijų panaikinimo principais, todėl vadovaujantis konstitucijomis buvo panaikinti ar taikomi atsižvelgiant į naujus teisės aktus. Be to, išleistų naujųjų įstatymų neretai su perimta teise suderinti nebuvo įmanoma. Todėl pagrįstai buvo priekaištaujama, kad perimtos „suirusios sistemos ne tik nesame pasitaisę, bet ir patys jos nesilaikome, leisdami savuosius įstatymus“³⁹⁸. Įstatymų leidėjui buvo išsakomi priekaištai dėl nesistemiško įstatymų skelbimo „Vyriausybės žiniuose“, tų įstatymų nuostatų fragmentiškumo ir skirtingų teisės šakų normų maišymo. R. Jėringu remdamasis P. Stravinskas teigė, kad nesusisteminus teisės netenka prasmės sisteminio įstatymų metodo taikymas³⁹⁹.

Papildomus sunkumus kėlė tai, kad Lietuvos teritorijoje galiojantys teisės šaltiniai buvo parašyti skirtingomis svetimomis kalbomis ir nebuvo nė vieno jų oficialaus teksto lietuvių kalba Lietuvoje⁴⁰⁰. Suprantama, tai buvo didelė problema tiek gyventojams,

³⁹² Janulaitis, A. Lietuvos teisyne reikalu. *Teisė*. 1925, 6: 40.

³⁹³ Romeris, M. „Teisės“ žurnalo penkiolika metų sukaktis. *Teisė*. 1937, 37: 5.

³⁹⁴ Leonas, P. Lietuvos teisininkai ir Lietuvos visuomenės teisinė sąmonė, *supra* note 386, p. 35.

³⁹⁵ Dominas, S. Civilinio kodekso belaukiant. *Vairas*. 1939, 8: 156.

³⁹⁶ *Ibid.*

³⁹⁷ Stravinskas, P. Įstatymų sistemos reikalu. *Teisė*. 1939, 49: 457.

³⁹⁸ *Ibid.*, p. 453.

³⁹⁹ *Ibid.*, p. 454-455.

⁴⁰⁰ Daugumos oficialiais laikomi tekstai buvo parašyti rusų kalba, o Klaipėdos krašte galioję pagrindiniai šaltiniai – vokiečių kalba. Teismai neretai naudojami ir lenkišku Prancūzijos civilinio kodekso tekstu (Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*, 1952, 2: 114).

tiesiogiai taikančioms institucijoms ir ypač teismams – vargu ar buvo teisėjų, kurie mokėjo visas teisės šaltinių oficialias kalbas.

Nors Lietuva XVI – XVIII amžiais garsėjo pažangiomis teisės ir teisinės kultūros tradicijomis, teisės sisteminimu, tačiau XX amžiuje, valstybės atkūrimo išvakarėse, Lietuva paveldėjo santykinai smukusį teisinės kultūros lygį, atsilikusią, partikuliarią teisinę sistemą. Situaciją apsunkino teisinio švietimo sunaikinimas, teisininkų trūkumas, taip pat kitos vykdytos okupacinės politikos pasekmės. Tai buvo rimtos kliūtys atkuriant Lietuvos valstybę ir steigiant jos valstybines institucijas.

III. ANTANO KRIŠČIUKAIČIO TEISINĖ KULTŪRINĖ VEIKLA

*Statulą gražina jos išvaizda,
o žmogų – jo darbai.*

Pitagoras

3.1. Asmeninės teisinės kultūros reikšmė Lietuvos teisinės kultūros pokyčiams

Asmeninės teisininkų profesionalų teisinės kultūros reikšme visuomenės teisei kultūrai galima įsitikinti nagrinėjant atkurtos Lietuvos teisinės kultūros raidą, jos pokyčius pirmaisiais valstybės gyvavimo metais.

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybos Nepriklausomybės aktas, kuriuo buvo paskelbtas lietuvių tautos apsisprendimas atkurti nepriklausomą demokratinę valstybę, laikomas svarbiausiu XX a. antrajame dešimtmetyje atkurtos Lietuvos valstybės konstituciniu aktu, Lietuvos konstitucionalizmo pagrindu ir programa⁴⁰¹. Lietuvos konstitucinės teisės mokslo kūrėju laikomas profesorius Mykolas Romeris, vertindamas šio dokumento svarbą, pozityviosios teisės požiūriu jį ir jo priėmimo datą laikė Lietuvos valstybės įkūrimo pradžia, tačiau atsižvelgdamas į to meto faktines aplinkybes, pastebėjo, kad „valstybinės socialinės tikrėybės atžvilgiu, ši paskelbtoji Valstybė dar nebuvo išėjusi iš idėjų pasaulio“⁴⁰². M. Romeris vėlesniais žymiais žingsniais valstybės kūrimo darbe laikė 1918 m. lapkričio 2 d. priimtą laikinąją konstituciją ir sudarytą pirmąją vyriausybę⁴⁰³, o sunkiausiojo nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimo laikotarpio pabaiga – 1920 m. gegužės 15 dieną – pirmąjį Steigiamojo Seimo posėdį⁴⁰⁴. Tačiau valstybės konstitucinės teisės kūrimas galima sakyti tada tik prasidėjo - paminėtinos Steigiamojo Seimo priimtos 1920 m. birželio 10 d. priimta Laikinoji ir 1922 m. rugpjūčio 1 d. – nuolatinė Lietuvos valstybės Konstitucija, kuri laikoma viena demokratiškiausių tuometinėje Europoje⁴⁰⁵. Greta šių svarbių konstitucinės teisės aktų priėmimo galima prisiminti ir kitus Lietuvos teisinės kultūros raidai svarbius įvykius – teismų įsteigimą 1918 m. gruodžio 15 d., Lietuvos teisininkų draugijos įkūrimą 1920 m. vasario 21 d., žurnalo „Teisė“ leidimo pradžią 1922 m. sausio – kovo mėnesiais, Lietuvos universiteto įsteigimą 1922 m. vasario 16 d., jo Teisių fakulteto oficialią veiklos pradžią 1922 m.

⁴⁰¹ Maksimaitis, M., *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*, supra note 112, p. 42. Žymaus išėivijos teisininko, konstitucinės teisės žinovo K. Račkausko nuomone, vasario 16 dienos aktas yra „virškonstitucinis dokumentas, kuriam jokia konstitucija ar įstatymas negali prieštarauti, dėl to visos nepriklausomos Lietuvos santvarkos turi būti pagrįstos demokratiniiais pamatais, nebent lietuvių tauta tą nuostatą pakeistų“ (Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 15).

⁴⁰² Rėmeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 52 – 53. Tai patvirtina ir G. Rutenbergas (Rutenbergas, G. Lietuvos kaip nepriklausomos valstybės susikūrimas ir jos pripažinimas tarptautinės teisės šviesoje. *Teisė*. 1927, 11: 47)

⁴⁰³ Rėmeris, M., *op. cit.*, p. 69.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, p. 92.

⁴⁰⁵ Genzelis, B. *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje. Būti ar nebūti Lietuvai?*, supra note 128, p. 230.

rugpjūčio 16 d. ir daugelį kitų⁴⁰⁶. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad daugelio šių Lietuvos valstybei pamatinę svarbą turinčių įvykių chronologija apima išpūdingai trumpą keleto metų laikotarpį. Šių jaunos Lietuvos valstybės teisinės kultūros pasiekimų intensyvumas ir reikšmė skatina atidžiau panagrinėti jų priežastis ir aplinkybes, kurių dėka viso to buvo pasiekta.

Apie pagrindinius sėkmingo Lietuvos valstybės pagrindų kūrimo faktorius užsimena garsūs to meto Lietuvos teisininkai, Vytauto Didžiojo universiteto profesoriai Mykolas Romeris ir Augustinas Janulaitis. Lietuvos valstybės atkūrimą konstitucinės teisės aspektu analizavęs M. Romeris nurodo, kad tautiniame atgimime glūdėjusios Lietuvos valstybingumo idėjos įsikūnijimui reikėjo tiek objektyvių sąlygų ir galimybių, tiek galinčių veikti asmenų, kurie Lietuvos valstybės idėją pasinaudodami objektyviomis sąlygomis savo darbu realizuotų. M. Romeris atkreipia dėmesį, kad objektyvios sąlygos savaime nelėmė valstybės susikūrimo – valstybę reikėjo sukurti: „bet ir esant šioms aplinkybėms bei sąlygoms Lietuva nebūtų tapusi nepriklausoma valstybe, jei jomis nepasinaudotų patys Lietuviai ir jei jie nebūtų savo veikliu darbu budėję, išnaudoję kiekvieną aplinkybę ir šalinę daugybę įvairių kliūčių“, kurių „buvo labai daug ir jos buvo labai pavojingos“⁴⁰⁷. Panašiai manė ir teisės istorikas Augustinas Janulaitis. A. Janulaitis, kalbėdamas apie teisės formavimąsi teisės istorijos mokslo požiūriu, oponavo garsiam prancūzų teisininkui, teigusiam, kad „tautų teisynei darosi su laiku, o tikrai sakant, jų niekas nedaro“. Paties A. Janulaičio nuomone, negalima daryti išvados, kad „atskiro žmogaus valiai nebeduodama vietos“, priešingai, A. Janulaitis tvirtino, kad „naujus kelius pramina tik atskiri žmonės, toliau manantys“⁴⁰⁸.

Atkuriant Lietuvos valstybę iš tikro reikėjo praminti naujus kelius. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybos nutarime paskelbtas Lietuvos valstybės atkūrimas savaime nereiškė senųjų LDK teisės šaltinių galiojimo atnaujinimo ir anuomet veikusią valdžios institucijų atkūrimo. Atkuriamą valstybę turėjo būti nepriklausoma, „demokratiniais

⁴⁰⁶ Savo požiūrį į svarbiausius Lietuvos valstybės atkūrimo momentus, tiesa, ne mokslinio pobūdžio, o greičiau „atliekamo literato“ pastabas nepriklausomybės dešimtmečio proga, yra išdėstęs ir Antanas Kriščiukaitis. A. Kriščiukaitis valstybės atkūrimo ištakas įžvelgia dar pirmųjų tautinės dvasios pionierių – P. Vileišio, J. Basanavičiaus ir „aušrininkų“, V. Kudirkos ir „varpininkų“, taip pat „jaunesniųjų“ darbuose. Suprantama, tai dar nėra realus valstybės pagrindas: „[v]isi jie svajoja, dirba, bet dirba daugiau instinktu, lyg kokie paukščiai, rankiodami šiaudelius, plunksneles būsimam lizdui“. A. Kriščiukaičio nuomone, realus, apčiuopiamas „Nepriklausomybės ženklas“ užfiksuotas valstybiniuose dokumentuose: 1917 m. rugsėjo Vilniaus konferencijos rezoliucijoje ir 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktas. Tai jau nebe svajonės, toliau „sunkaus ir jau valstybinio darbo faktai: pastangos išgauti pripažinimą de jure; nustatymas ir stiprinimas valstybės pagrindų; Vilniaus vadavimo vargai, visų sričių valstybės gyvenimo tvarkymas“ ir t.t. (Aišbė. Iš atliekamojo literato užrašų. Sukaktuvės. *Lietuvos aidas*. 1928, 17: 5). Kaip būdinga „atliekamam literatui“, A. Kriščiukaitis pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio proga kritikuoja politikų priešiškumą, nesuskalbėjimą, neryžtingumą ir ragina bendrai dirbti: „O aš, pasenęs žmogus, atliekamas ir mažai jau kam tikęs literatas, vis dėlto drįstu padaryti jums, mieli keleiviai, laivo pasažieriai, tokį pasiūlymą: — vyručiai, būkite pagaliau žmonės! Nors vieną vienintelį kartą atverkite vienas kitam savo širdį, o ten rasite ieškomąjį vaistą, kurs taip suvirins laivo korpusą, kad mes drąsiai galėsime vėl išeiti į plačiąją jūrą ir, sveiki priplaukę kitą salelę, švęsime antrąsias sukaktuves, ką Dieve duok man ir jums“ (Aišbė. *Satyros trupiniai*. Kaunas: „Dirvos“ bendrovė, 1928, p. 125 - 126.)

⁴⁰⁷ Römeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, supra note 125, p. 21.

⁴⁰⁸ Janulaitis, A. Teisės istorijos reikšmė, supra note 125, p. 38.

pamatais sutvarkyta⁴⁰⁹. Todėl iš karto, atsiradus objektyvioms galimybėms veikti, Lietuvos teisininkai skubiai ėmėsi galiojusios teisės pertvarkymo bei valstybės aparato sukūrimo. Tačiau ne mažiau dėmesio reikėjo skirti ir tiesioginei teisininkų veiklos sferai – teisinių institucijų steigimo darbams, teisinę sistemą reglamentuojančių teisės aktų rengimui, teismų ir kitų teisnių valstybės institucijų veiklos užtikrinimui. Teismų veiklos aplinkybės nebuvo paprastos: su galiojusiais civiliniais kodeksais teko taikyti naujai leidžiamus, dažnai iš principo nesuderinamus įstatymus, teko vadovautis naujais teisės principais, šalinti absoliutizmo liekanas, panaikinti luomus, tautinę ir religinę diskriminaciją, vykdyti žemės reformą, įvesti naujus teisinius institutus (pvz., hipoteką). Iš teisėjų buvo reikalaujama ypatingų žinių ir gabumų. Teisėjas turėjo žinoti ne tik vietinę receptuotą teisę, naujus, įstatymų leidėjo leidžiamus teisės aktus; dažnai kilus ginčui reikėjo taikyti ir kitose valstybės dalyje galiojusią partikuliarinę teisę, įtvirtintą kituose teisės šaltiniuose kita kalba. Pasitaikydavo atvejų, kada teismas, sprenddamas kolizijas ir aiškindamas teisės normas, dėl šių nesuderinamumo buvo priverstas vykdyti įstatymo leidėjo funkcijas, už tai nusipelnėdamas advokatų kritikos⁴¹⁰.

Tai buvo pagrindiniai, tačiau toli gražu ne visi teisininkų uždaviniai. Teismuose dirbantys teisininkai negalėjo apsiriboti vien teismais, jų veikla buvo reikalinga visoms valstybės institucijoms ir teisinei sistemai. Dėl darbuotojų stokos teisėjai buvo priversti eiti po kelias pareigas⁴¹¹. Teisininkų dalyvavimas buvo būtinas ginantis nuo įvairių išorės ir vidaus pavojų, rengiant nuolatinis konstitucinės reikšmės ir kitus teisės aktus, ruošiantis Steigiamojo Seimo rinkimams. Be to, siekiant kuo efektyviau panaudoti turimas jėgas ir rūpintis jų papildymu, patiems teisininkams reikėjo organizuoti teisinį švietimą⁴¹².

Visa tai atlikti turėjo mažas lietuviškai kalbančių teisininkų būrelis, susidėjęs iš civilinės ir baudžiamosios teisės praktikos specialistų – teisėjų, prokurorų ir advokatų. Viešosios – administracinės, finansinės, konstitucinės teisės žinovų tarp jų nebuvo⁴¹³. Vėliau prie jų prisijungė dalis po Rusiją išblaškytų, aukštąjį teisinį išsilavinimą turėjusių lietuvių, iki tol negalėjusių dirbti tėvynėje. Tačiau ir tada teisininkų labai trūko. Pirmasis Lietuvos teisingumo ministras P. Leonas savo žinioje turėjo apie 20 kvalifikuotų, lietuviškai kalbančių specialistų. Antra tiek buvo kitų tautybių – žydų, lenkų, rusų ir vokiečių teisininkų, kurie lietuviškai buvo visai neraštingi. Tuo tarpu teisininko R. Skipičio teigimu vien teisingumo srities institucijų (kurioms tuomet priklausė teismai, teismo tardytojai, prokuratūra, advokatūra ir notariatas) veiklai užtikrinti reikėjo

⁴⁰⁹ 1918 m. vasario mėn. 16 d. aktas, *supra* note 135, p. 1.

⁴¹⁰ Leonas, P. Dėl vieno įstatymų aiškinimo. *Lietuvos universiteto teisių darbai*. II tomas. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakultetas, 1925, p. 21.

⁴¹¹ Beveik visi teismų darbuotojai turėjo pašalinių darbų (dirbo teisininkais), kai kurie ėjo papildomas pareigas teisinėse institucijose. Pavyzdžiui, Kauno apygardos teismo teisėjas Oleka papildomai ėjo vyresniojo notaro pareigas, to pačio teismo teisėjas K. Preisas svarbesnėse bylose ėjo teismo tardytojo pareigas (*Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 28, 31). Tokia praktika buvo uždrausta 1924 metais teisingumo ministro įsakymu.

⁴¹² Galima paminėti Kauno apygardos teisme skaitytus teisės kursus, kuriuose paskaitas skaitė teismo darbuotojai ir kviestiniai lektoriai. Teismo kandidatai, be paskaitų klausymo, studijavo savarankiškai ir buvo egzaminuojami (*Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 31).

⁴¹³ Janulaitis, A. Lietuvos teisyne reikalai, *supra* note 392, p. 3.

bent 400 specialistų⁴¹⁴, o tai – dešimt kartų daugiau negu jų iš viso buvo. Mokančių lietuviškai kalbėti teisininkų trūkumas buvo aktualus ir vėliau, kada praėjus beveik ketveriems metams po nepriklausomybės atkūrimo, į Lietuvą jau buvo sugrįžusi dauguma lietuvių teisininkų. Tačiau ir tuo metu aukštąjį teisinį išsilavinimą turėjo mažiau nei trečdalis teismų darbuotojų⁴¹⁵.

Trūkstant lietuvių kalbą mokančių teisininkų, reikėjo pasitelkti kitakalbius, taip pat jaunas žmones, kurie mokėsi dirbdami ir tikraisiais specialistais galėjo tapti tik ateityje, gavę tinkamą aukštąjį išsilavinimą. Teismų darbuotojų kvalifikacijos stoka ypatingai rūpinosi teisingumo ministras P. Leonas, kuris šią problemą laikė labai aktualia net ir 1933 m.⁴¹⁶, kai Lietuvos universitetas veikė jau 11 metų ir parengė ne vieną teisininkų laidą. Toks teisingumo ministro situacijos vertinimas parodo tikrąjį padėties rimtumą iki universiteto veiklos pradžios ir pirmaisiais jo veikimo metais.

Produktyvus valstybės teisiųjų pagrindų, teisės sistemos kūrimo, valstybės institucijų steigimo darbas sudėtingomis aplinkybėmis rodo itin svarbų Lietuvos teisininkų asmeninį indėlį. Daugiau kaip prieš aštuoniasdešimt metų aukštojo teisinio išsilavinimo savo šalyje galimybės netekusi visuomenė menkai galėjo šioje veikloje dalyvauti. Retas visuomenės veikėjas turėjo teisinį išsilavinimą – baigę užsienio universitetus teisininkai paprastai buvo siunčiami dirbti į Rusijos gilumą ir taip nuo gimtojo krašto ir jo visuomenės atskiriami. Dėl to ne visi profesionalūs teisininkai Lietuvos visuomeniniame gyvenime pradėjo dalyvauti nuo aktyvios lietuvių politinės veiklos pradžią, tačiau grįžę į Lietuvą ir užsitarnavo savo veiklos visuomeninį įvertinimą⁴¹⁷.

Lietuvos teisininkų veikla pasižymėjo produktyvumu. Valstybės, jos institucijų įsteigimas buvo nedaugelio to meto profesionalių teisininkų teisinės kūrybos rezultatas. Ši kūryba prasidėjo nuo teisinės sistemos pagrindų sukūrimo, konstitucinio, administracinio reglamentavimo ir reikalavo giliausių teisiųjų žinių, didžiausios patirties, sugebėjimo tiek kurti teisę, tiek ją taikyti. Tokių uždavinių atlikimui reikėjo aiškios vizijos ir atkaklaus darbo, nes ieškojimams, svarstymams ir mokymuisi iš klaidų tiesiog nebuvo laiko. Šis darbas neretai buvo dirbamas visuomeniniais pagrindais, karo ir

⁴¹⁴ Skipitis, R. *Nepriklausoma Lietuva. Atsiminimai, supra* note 388, p. 178.

⁴¹⁵ Maksimaitis, M. Lietuvos universiteto Teisių fakultetas: susikūrimas, ieškojimai ir atradimai. *Teisė*. 2001, 39: 70.

⁴¹⁶ Aequitas Lietuvos teismuose. *Teisė*. 1933, 23: 176.

⁴¹⁷ Vis dėlto reikia pažymėti, kad nepaisant visų sunkumų, Lietuvos atkūrimo darbe teisininkai aktyviai dalyvavo nuo pat Lietuvos tarybos sudarymo pradžios. Kaip nurodo doc. A. Šenavičius, tarp dvidešimties Lietuvių konferencijos išrinktų Lietuvos tarybos narių buvo palyginti gausus teisininkų būrys – M. Biržiška, P. Dovydaitis, P. Klimas, S. Narutavičius, A. Smetona, J. Šernas, J. Vileišis ir studentas teisininkas K. Bizauskas (Šenavičius, A., *Lietuvos nepriklausomybės akto signatarai teisininkai*. Vilnius: Lietuvos teisės akademija, 1998, p. 11-13). Kaip žinia, Lietuvos tarybos pirmininku buvo išrinktas teisininkas A. Smetona. Pažymėtina, kad beveik visi (išskyrus S. Kairį) Lietuvos nepriklausomybės aktą – Lietuvos tarybos vasario 16 d. nutarimą rengę tarybos nariai buvo teisininkai M. Biržiška, S. Kairys, S. Narutavičius ir J. Vileišis (1918 m. vasario 15 d. Lietuvos valstybės tarybos protokolas Nr. 61, *supra* note 144, p. 206-207). Galima paminėti dar anksčiau veikusius lietuvių visuomenės veikėjus teisininkus, išrinktus į Pirmą Valstybės Dūmą advokatą Č. Milvydą, į Antrą Valstybės Dūmą – advokatą V. Stašinską, teisėją A. Bulotą, dėl politinių pažiūrų 1905 m. iš teisėjo pareigų atleistą, advokatu tapusį P. Leoną; į Trečią Valstybės Dūmą perrinktą A. Bulotą; į Ketvirtą Valstybės Dūmą – advokatą, teisėją M. Yčą, ir kitus (Gaigalaitė, A. *Lietuvos atstovai Rusijos valstybės Dūmoje 1906-1917 metais*. Vilnius: VPU Leidykla, 2006, p. 26-29; 60-65; 108-115; 233-239)

pokario aplinkybėmis, rizikuojant savo turtu ar net gyvybe, tačiau nepaisant to, pareigas vykdė ir atsakomybę suvokė daugelis dirbusiųjų. Didžioji dalis prie šių darbų prisidėjusių teisininkų savo profesinę patirtį buvo sukaupę Rusijos gilumoje ir patyrę tiek tautinę priespaudą, tiek karo sunkumus, todėl Lietuvos valstybei dirbo su didele pagarpa ir pasišventimu. Atgavę galimybę dirbti tėvynėje teisininkai tiesiogiai jautė tautos vienijimo poreikį ir kiekvienas stengėsi prisidėti prie atkurtos valstybės klestėjimo.

Dauguma spaudos draudimo laikotarpiu mokslus baigusių ir valstybės atkūrimo dalyvavusių ar vėliau prie valstybės steigimo prisidėjusių teisininkų buvo ryškios, kūrybingos asmenybės, savo veiklos pėdsakus palikusios daugelyje sričių. Šiandien ko gero plačiausiai žinomi ir iki pat šiol aktualūs moksliniai M. Romerio, P. Leono, A. Janulaičio, K. Jablonskio, J. Robinzono ir kitų teisininkų nuopelnai. Tuometinei besikuriančiai valstybei buvo nemažiau svarbus pedagoginis šių ir kitų garsių teisininkų darbas visuomenės iniciatyva įsteigtų Aukštųjų kursų Teisių skyriuje, Lietuvos (vėliau Vytauto Didžiojo) universiteto Teisių fakultete, kurį baigę teisininkai galėjo įsilieti į jaunos valstybės teisinę sistemą ir pakelti jos veikimą į naują lygmenį.

Šiandien mažiau dėmesio skiriama 1918 m. atkurtos Lietuvos teisininkų praktinei veiklai, nors šioje srityje dirbo nemaža dalis Lietuvos teisininkų – S. Bieliackinas, J. Byla, Č. Butkys, B. Masiulis, J. Papečkys, K. Šalkauskis, S. Šilingas, Z. Toliušis, A. Tumėnas, L. Veržbavičius, J. Vileišis ir kiti. Šie teisininkai nusipelnė įvairiose srityse – rengė teisės aktus (pradedant 1922 m. ir vėlesnėmis konstitucijomis), vertė, sudarinėjo, atnaujino galiojusių įstatymų, teismų praktikos rinkinius, redagavo teisinę spaudą, skelbė mokslines publikacijas, siūlė įvairių teisinių problemų sprendimo būdus, taip pat dėstė universitete, dalyvavo jaunosios teisininkų kartos rengime, taip prisidėdami prie lietuvių kalbos, teisinės terminijos plėtojimo, teisės tobulinimo, visuomenės teisinės kultūros kėlimo.

Menkesnis dėmesys Lietuvos teisininkų praktikų veiklai iš dalies suprantamas, nes jei tuometiniai teisės mokslo darbai dar ir dabar yra aktualūs, tai tuometinė teisinė praktika yra praradusi aktualumą ir įdomi daugiau teisės istorijos požiūriu. Kita vertus, ši praktinė veikla – valstybės ir jos teisinių institucijų steigimas, teisėkūra, teisinės praktikos plėtojimas sudarė sąlygas atkurti valstybę ir išlaikyti valstybingumą. Ši teisininkų veiklos sritis suteikė tvirtus teisinius pamatus valstybei, pagrindą tolesniam savarankiško valstybės ir visuomenės teisinio gyvenimo plėtojimui. Tokio svarbaus Lietuvos teisės istorijos etapo negalima pamiršti, taip pat negalima pamiršti ir tų teisininkų, kurie įnešė tiesioginį indėlį atkuriant Lietuvos valstybę, steigiant, tobulinant jos institucijų veikimą. Be to, nereikia pamiršti ir daugelio kitų teisininkų veiklos sričių – tokių kaip teisinės lietuvių kalbos vystymas, teisinės lietuviškos spaudos kūrimas, teisinis švietimas ir kt. – kurios žiūrint iš šiandienos pozicijų tarsi ir neatrodo tokios aktualios, tačiau anuomet, kuriantis jaunai Lietuvos valstybei, aktyvi teisininkų veikla šiose srityse buvo gyvybiškai svarbi.

Produktyvi nedaugelio Lietuvos teisininkų veikla užtikrino sparčią Lietuvos teisinės kultūros plėtrą. Lietuvos valstybės išvakarėse, esant žemam Lietuvos teisinės kultūros lygiui, Lietuvos valstybės atkūrimo priešininkai turėjo pagrindo abejoti dėl

lietuvių tautos pajėgumo atkurti ir išlaikyti atkurtą valstybę⁴¹⁸. Valstybės institucijų steigimui, normaliam jų funkcionavimui trukdė didelis skaičius objektyvių vidaus ir išorės kliūčių, kurias įveikti nebuvo paprasta – tam reikėjo ne tik daug pastangų, bet ir materialinių bei žmogiškųjų išteklių, o jų Lietuvos valstybė turėjo labai ribotą kiekį. Atsižvelgiant į tai, galima stebėtis aukštais rezultatais – per gana trumpą laikotarpį lietuvių tauta sugebėjo ne tik atkurti, išlaikyti savo valstybę, susidoroti su daugeliu iškilusių uždavinių, bet ir iš esmės pakelti teisinės kultūros lygį, užtikrinti darnų teisinių institucijų veikimą, vystyti teisės mokslą. Spartus Lietuvos valstybės bei jos institucijų kūrimas ir sėkminga jų tolesnė veikla tokiomis sudėtingomis aplinkybėmis skatina daugiau nagrinėti atkurtos Lietuvos valstybės teisininkų veiklą ir jų nuveiktus darbus.

Ne visa tuometinių teisininkų veikla šiandien yra žinoma ir įvertinta. Dažnai to negalima padaryti dėl informacijos fragmentiškumo ar jos trūkumo – neužfiksuotų įvykių, neišlikusių, dingusių dokumentų. Tačiau šiandien dar yra nemažai sričių, kur teisės sistemos kūrimo ir plėtos aplinkybės, kolektyvinės ar pavienės teisės tobulinimo pastangos nėra tinkamai atskleistos dėl nepakankamos turimų duomenų analizės, nepakankamo mokslinio įdirbio. Mokslinis darbas šioje srityje leistų pagilinti Lietuvos teisės istorijos mokslo žinias, nes neretai tiriant vieno ar kito aktyviai veikusio teisininko veiklą atsiskleidžiami nauji Lietuvos teisės istorijos faktai, pateikiamas naujas jų interpretavimas.

3.2. A. Kriščiukaičio profesinė veikla iki Lietuvos valstybės atkūrimo

A. Kriščiukaitis teisinį išsilavinimą įgijo Maskvos universitete, kuris buvo palyginti liberalus ir kurio mokslinis lygis sparčiai kilo. Iki A. Kriščiukaičio studijų pradžios įsigaliojo naujieji caro Aleksandro III 1884 m. rugpjūčio 23 d. patvirtinti „Bendrieji rusiškų imperatoriškųjų universitetų įstatai“, žymiai pakeitę didžiųjų Rusijos ir Ukrainos universitetų teisių fakultetus⁴¹⁹. Šie įstatai nustatė universiteto valdymo struktūrą (2, 4, 5 paragrafai), fakultetų sąrašą ir jų organizaciją (3 paragrafas, 2, 3 skyriai). Įstatų 57 paragrafas išvardino teisės fakulteto katedrų sąrašą⁴²⁰ ir joms (t. y. visam teisės fakultetui) paskyrė 11 ordinarinių ir 4 ekstraordinarinių profesorių etatus⁴²¹.

⁴¹⁸ „Lietuviai nepajėgsią pakelti teismo darbo, nes neturį teisininkų, o teisininkų reikėsią nemaža“ – taip pareiškė okupacinės vokiečių valdžios teisėjai Kauno apygardos teismo pirmininkui V. Mačiui, atėjusiam priiminėti bylas (Byla, J. Lietuvos Teismo dvidešimties metų sukaktis. *Teisė*, 1938, 44: 359).

⁴¹⁹ Šie įstatai buvo taikomi Sankt Peterburgo, Maskvos, Charkovo, Kazanės, Kijevo ir Odesos universitetams.

⁴²⁰ Vysochajshe utverzhdenyj Obshchij Ustav Imperatorskih Rossijskih Universitetov 1884 avgust 23, No. 2404 [His Majesty approved General Statute of the Imperial Russian Universities of 1884 August 23, No. 2404]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobranie tretje. Tom chetvertij. Sanktpeterburg : Gosudarsvennaja tipografija, 1887, s. 456.

⁴²¹ Įdomu tai, kad lyginant su anksčiau galiojusiais Bendraisiais rusiškų imperatoriškųjų universitetų įstatais, teisės fakulteto personalo etatų sąrašas buvo lyginant su kitais fakultetais šiek tiek sumažintas (anksčiau bendru mokslininkų skaičiumi teisės fakultetą lenkė tik medicinos fakultetas), žr. Vysochajshe utverzhdenyj Obshchij Ustav Imperatorskih Rossijskih Universitetov 1863 ijun 18, No. 39752 [His Majesty approved General Statute of the Imperial Russian Universities of 1863 June 18, No. 39752]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobranie vtoroe. Tom tridcat vosmoj. Sanktpeterburg: Tipografija Otdelenija Sobstvennoj E. I. V. Kanceliarii, 1866, s. 623. Tiesa, naujieji įstatai numatė mokslinių darbuotojų skaičiaus keitimo galimybę, atsižvelgiant į turimas lėšas ir poreikius.

Studentams buvo dėstomas gana platus teisinių ir bendrųjų kursų ratas. Būsiami teisininkai klausė romėnų teisės, teisės istorijos, politinių idėjų istorijos, valstybinės teisės istorijos, užsienio valstybinės teisės, Rusijos valstybinės teisės, kanonų teisės, tarptautinės teisės, finansų teisės, politinės ekonomikos ir statistikos, policijos teisės, civilinės teisės ir proceso, baudžiamosios teisės ir proceso bei kitus kursus⁴²². Romėnų teisės istorijos kursą studentams dėstė universiteto rektorius – ordinarinis profesorius N. P. Bogolepovas.

Teisės fakulteto profesoriai turėjo galimybių vykti į užsienį į mokslines komandiruotes (pavyzdžiui, bendrosios ir rusų valstybinės teisės bei politinių idėjų istorijos kursus dėstęs ekstrordinarinis profesorius A. S. Aleksejevas, vyko į metų trukmės komandiruotę į Ženevą ir Nešatelį, kur rinko medžiagą savo veikalui „Etiudai apie Ž. Ž. Ruso“). Teisės fakulteto mokslinis personalas buvo gana savarankiškas ir nebijo pasisakyti prieš absoliutinės monarchijos valdymo formą ir jos valdymo metodus. Tiesa, taip prieš prancūziškąją absoliutizmą pasisakius profesoriumi M. Maksimovičiui ir šiuos jo žodžius spaudoje perfrazavus pritaikant rusiškajam valdymo modeliui, kilo skandalas ir profesorius, po kelis mėnesius trukusio Liaudies švietimo ministro vykdyto tyrimo, iš universiteto buvo pašalintas⁴²³.

Mokslo lygiui Maskvos universiteto teisių fakultete nuolat augant, studentų skaičiui didėjant, XIX pabaigoje jame universiteto vadovybės iniciatyva pradėjo dėstyti ir šiandien žinomi mokslininkai. Valstybinės teisės katedros profesoriumi tapo M. Kovalevskis, civilinės teisės katedros profesoriumi – S. A. Muromcevas, teisės enciklopedijos ir teisės filosofijos katedros profesoriumi – E. N. Trubeckojus, prekybos teisės ir teisenos katedros profesoriumi – G. F. Šeršenevičius ir kt.

Lietuvoje garsėjo tautiškai susipratusių ir sąmoningų lietuvių Maskvos universiteto studentų veikla. Maskvoje jau nuo 1854 m. studijavo būrelis lietuvių, kurie domėjosi lietuvių kalba ir Lietuvos istorija. Didelė šio būrelio rotacija, stropus policijos sekimas trukdė būrelio veiklą, tačiau 1880 m. jau buvo įsteigta slapta Maskvos lietuvių studentų draugija, kurios tikslas buvo savišalpa, bendravimas, savo kalbos ir istorijos pažinimas, tautybės išlaikymas ir pasiruošimas visuomeniniam darbui⁴²⁴. Siekdami aktyvinti savo veiklą draugijos nariai įstatuose numatė savo pareigas – kiekvienas narys studentas turėjo kasmet parašyti ir susirinkime perskaityti nors vieną referatą⁴²⁵. Kaip pažymi P. Leonas, ši veikla buvo vaisinga – ne tik patiems referentams ar klausytojams, bet ir lietuviškajai raštijai. Kaip prisimena buvęs Vyriausiojo tribunolo teisėjas, šių susirinkimų dalyvis (tiesa, studijavęs vėliau nei A. Kriščiukaitis) P. Adomavičius, referatai buvo

⁴²² Tomsinov, V. A. Juridicheskij fakultet Moskovskogo universiteta v period s 1884 do 1917 g. [Faculty of Law at Moscow University from 1884 to 1917], *supra* note 309.

⁴²³ Tomsinov, V. A. Juridicheskij fakultet Moskovskogo universiteta v period s 1884 do 1917 g. [Faculty of Law at Moscow University from 1884 to 1917], *supra* note 309.

⁴²⁴ Makauskis, J. Maskva. *Lietuvių enciklopedija*. Septynioliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1959, p. 454.

⁴²⁵ Leonas, P. Iš Maskvos lietuvių – studentų draugijos gyvenimo (1884 – 1889 m.). *Aušrinė*. 1910, 7:5.

skaitomi ir politinėmis bei kitomis Lietuvą liečiančiomis temomis⁴²⁶. Slaptuose studentų susirinkimuose skaityti referatai dažnai virto straipsniais lietuviškoje spaudoje, o jų autoriai bendradarbiavimo tradicijas tęsdavo ir baigę universitetą.

A. Kriščiukaitis buvo aktyvus ir svarbus studentų draugijos narys. Kaip nurodo J. Tumas, jis buvo draugijos „knygininkas“ ir „lyg Draugijos raštininkas“, globojo visų draugų rašomuosius referatus ir jungė juos į bendrą draugijos knygą kitiems paskaityti ir pasinaudoti⁴²⁷. A. Kriščiukaitis, jau tuomet vadinęsis Antanu iš Būgnų, savo straipsnius garsiojoje „Aušroje“ skelbė dar iki studijų universitete. Vėliau jis „patapo būtinasis bet kurio leidinio dalyvis, bet kurio darbo draugas“⁴²⁸, dalyvavo „Šviesoje“, „Varpe“, leido atskiras knygeles⁴²⁹. Atskiros paminėjimo nusipelno 1895 m. išleistas A. Kriščiukaičio „Naujasis elementorius“, vėliau sulaukęs dar trijų leidimų⁴³⁰.

A. Kriščiukaitis chronologine prasme studijavo kartu su kitais vėliau garsiais lietuvių visuomenės veikėjais: šiek tiek vyresniais V. Kudirka, J. Jablonskiu, P. Mašiotu; kurso draugais P. Leonu, V. Mačiu; žymiais Maskvos universiteto studentų draugijos nariais A. Vileišiu, A. Januškevičiumi, M. Lozoraičiu, P. Matulaičiu, S. Matulaičiu, J. Kriaučiūnu ir kt.⁴³¹. Reikia pastebėti, kad tiek lietuvių studentų draugijos veikla Maskvos universitete, tiek bet kokia tautinė visuomenė veikla dar tebegaliojant lietuviškos spaudos draudimui lotyniškais rašmenimis buvo labai pavojinga – tam nepakako vien literatūrinių gabumų, reikėjo daug ryžto ir pasiaukojimo. Policija draugijos veiklą stropiai sekė, atlikinėjo kratas bei areštus. Daugelis draugijos narių už lietuvišką veiklą nukentėjo – buvo suimti, tardyti, bausti kalėjimu ar ištremti į Sibirą bent devyni draugijos nariai; studentas Petras Matulaitis vienerius metus atsėdėjęs kalėjime buvo ištremtas į Sibirą ir ten mirė⁴³². Lietuvių visuomenės veikėjai, ypač pasisakydami politinėmis temomis, turėjo būti labai atsargūs ir vokiškosios okupacijos metu.

1890 m. baigęs universitetą A. Kriščiukaitis atliko privalomą karinę tarnybą ir pradėjo savo profesinę veiklą – 1891 m. balandžio 9 d. tapo teismo kandidatu prie Maskvos

⁴²⁶ Adomavičius, P. Atsiminimai. *Teisė*. 2011, 81: 202. Kadangi daugelis šios kartos teisininkų dalyvavo Lietuvos valstybės atkūrimo ir jos institucijų steigime, galima spėti, kad visa slapta Maskvos universiteto lietuvių studentų draugijos veikla turėjo didelį poveikį būsimų teisininkų pasaulėžiūrai, politinėms ir teisinėms nuostatomis, kurios vėliau ir buvo realizuotos atkuriant Lietuvos valstybę.

⁴²⁷ Tumas, J. *Lietuvių literatūros draudžiamojo laiko paskaitos*. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1925, p. 120.

⁴²⁸ *Ibid.*

⁴²⁹ Po spaudos draudimo panaikinimo A. Kriščiukaitis bendradarbiavo „Vilniaus žiniuose“, „Viltyje“, „Vaire“, „Lietuvos balse“, „Lietuvos aide“, „Nepriklausomoje Lietuvoje“, „Lietuvoje“, „Tautoje“, „Vejoje“ ir kt., išvertė M. Jokai, N. Rubakino, L. Tolstojaus ir kt. kūrinius, išleido savo apsakymus ir satyras (Maciūnas, V., Kriščiukaitis Antanas. *Lietuvių enciklopedija*. Tryliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958, p. 153).

⁴³⁰ Šiuo savo darbu, turėjusiu didžiulę reikšmę Lietuvos kultūrai, A. Kriščiukaitis, kaip J. Tumas perfrazuoja paties A. Kriščiukaičio verstą Jokai apsaką, „žemę pajudino“: „lietuviams elementorių iš 4 puslapių yra parašęs Mažvydas, dar 1547 m.; antrą kažinkas parašė 1708 m.; vadinasi po 160 m. Nuo to laiko skaitymo pedagogika iki pat Aišbės paskelbtos garsinės sistemos, vadinasi, per du šimtu metų nebuvo nė vieno nė mažiausio žingsnelio pažengusi. <...> Ir šio elementoriaus leidimų leidimai ėjo per ilgą laiką, kol pradėjo atsirasti Sakalausko, Kl. Skabeikos, Matjošaičio ir kitų kitokių abėcėlių“ (Tumas, J., op. cit., p. 124-125).

⁴³¹ Tumas, J., op. cit., p. 113-114.

⁴³² Makauskis, J., *supra* note 424, p. 455.

apygardos teismo prokuroro⁴³³. A. Kriščiukaitis dėjo daug pastangų norėdamas grįžti dirbti į Lietuvą, ir netrukus, 1981 m. gruodžio 3 d. persikėlė eiti tas pačias pareigas į, doc. J. Tumo – Vaižganto žodžiais tariant, Lietuvos pakraštyje, Mintaujoje buvusį apygardos teismą⁴³⁴. Čia A. Kriščiukaičio padėtis visuomeninei veiklai buvo daug palankesnė, Mintaujoje gyveno jau tuomet žymūs lietuvių visuomenės veikėjai – J. Jablonskis, M. Lozoraitis, M. Silvestravičius, P. Mašiotas, vėliau atvyko V. Mačys, J. Tumas, M. Čepas. Čia A. Kriščiukaitis galėjo aktyviai dalyvauti visuomeninėje veikloje, plėtoti literatūrinį talentą, bendradarbiauti lietuviškoje spaudoje, ir, aplinkybėms leidus, nuo pat pradžių prisidėti prie Lietuvos valstybės steigimo.

Šiai A. Kriščiukaičio veiklai netoli Lietuvos nebuvo lemta trukti ilgai. Mintaujoje darbas nebuvo pastovus, paties A. Kriščiukaičio liudijimu per trumpą laiką kito tiek pareigos, tiek jų atlikimo geografija: teko dirbti prokuratūroje, pas teismo tardytojus, civilinio skyriaus sekretoriaus padėjėju ir eiti tardytojo pareigas pačioje Mintaujoje, taip pat Tukume, Bauske, Gryvoj bei Ilukštoj⁴³⁵. Net ir tokiomis sunkiomis sąlygomis norėdamas likti Lietuvoje, A. Kriščiukaitis prašė gmino (valsčiaus) teisėjo vietos Suvalkų krašte. Jo paties žodžiais tariant, jis „buvo pristatytas į tą vietą, bet, matyt, politiniais sumetimais jam nedavė tos, kad ir menkos, vietos savo krašte, o davė geresnę, bet nugrūdo į Rusijos gilumą – į Novgorodo gubernijos Tichvino miestą teismo tardytoju⁴³⁶. Į Tichviną A. Kriščiukaitis buvo paskirtas 1896 m., ten aštuonerius metus dirbo teismo tardytoju ir dar tiek pat – apskrities teismo nariu. Kaip pastebi J. Tumas, lietuvių, Romos katalikų konfesijai priklausiusio teisininko paskyrimas tardytoju tuo metu buvo retas dalykas⁴³⁷, tačiau jau nuo 1904 m. spalio 16 d. A. Kriščiukaitis buvo paskirtas į dar aukštesnes pareigas – Tichvino apskrities, Novgorodo apygardos teismo teisėju ir gavo valstybės patarėjo (*statskij sovetnik*) tarnybinį rangą⁴³⁸.

Atsiradus galimybei grįžti į Lietuvą, A. Kriščiukaitis turėjo dvidešimt septynerių metų darbo Rusijos imperijos teismuose stažą, iš jų 14 metų – teisėjo pareigose. A. Kriščiukaitis puikiai išmanė teismų veiklą, nes pats buvo ėjęs visas pareigas, pradedant nuo teismo sekretoriaus padėjėjo, palaipsniui kylant karjeros laiptais tiek baudžiamuosiuose, tiek civiliniuose teismuose. Ši turtinga patirtis, kuria retas lietuvių teisininkas jam galėjo prilygti, dėjo pagrindus tolesnei A. Kriščiukaičio veiklai atkurtoje Lietuvos valstybėje.

3.3. A. Kriščiukaičio veikla teisėkūros srityje

Teisinę veiklą Lietuvoje A. Kriščiukaitis pradėjo 1918 m. rudenį, po sunkios ir nuostolingos kelionės revoliucijos ir karo sąlygomis. Kelionės metu dingo A. Kriščiukaičio – tuomet jau gerai žinomo, nuo spaudos draudimo laikų Aišbės slapyvardžiu

⁴³³ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas). *Rytas*. 1931, 88: 2.

⁴³⁴ Tumas, J., *supra* note 431, p. 114.

⁴³⁵ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 19

⁴³⁶ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas), *supra* note 433, p. 2.

⁴³⁷ Tumas, J., *op. cit.*, p. 115.

⁴³⁸ Leonas, P., *op. cit.*, p. 2.

pasirašinėjusio ir Lietuvos bei jos kalbos meile pagarsėjusio – rašytojo rankraščiai⁴³⁹. Pažymėtina, kad valstybės atkūrimo darbai jau buvo įsibėgėję iki A. Kriščiukaičiui grįžtant, tačiau steigiamos valstybės institucijos buvo itin reikalingos kompetentingų specialistų. Net ir visos teisinės sistemos steigimą organizavusi Teisingumo ministerija ir pačioje 1918 m. pabaigoje viešai paskelbė apie specialistų stygių ir ragino užsienyje teisininkais dirbusius lietuvius grįžti į Lietuvą⁴⁴⁰. Šis kvietimas buvo padiktuotas atsiradus realioms valstybinio teisinio darbo galimybėms ir poreikiui.

Logiška, kad 1918 m. rudenį į Lietuvą grįžusio A. Kriščiukaičio pirmieji darbai buvo nuveikti būtent teisėkūros srityje. Darbo teisėkūros srityje besikurianti Lietuvos valstybė buvo labiausiai reikalinga – į sesiją 1918 m. spalio 28 d. susirinkusi Valstybės taryba, cituojant jos pirmininko A. Smetonos žodžius „sulaukus naujos gadynės“ negalėjo „gaišti nė vienos dienos“ ir prasidėjusios sesijos pirmame – aštuntame posėdžiuose svarstė pirmąją laikinąją konstituciją, kuri buvo priimta 1918 m. lapkričio 2 d.⁴⁴¹ 1918 m. lapkričio 26 d. Valstybės tarybos posėdyje S. Šilingas, pranešdamas apie likviduojamos teisių komisijos veiklą pažymi, kad šios veikloje kartu su kitais garsesniais Lietuvos teisininkais dalyvavo bei prie teisės aktų projektų rengimo prisidėjo ir A. Kriščiukaitis⁴⁴².

A. Kriščiukaičio veikla teisėkūros srityje prasidėjo Valstybės Tarybos Teisių komisijoje, tačiau tuo neapsiribojo. A. Kriščiukaitis šioje srityje nuolat dirbo prisidedamas prie teismų veiklą reglamentuojančių teisės aktų tobulinimo, eidamas Teisingumo ministerijos juriskonsulto pareigas, dalyvaudamas Teisingumo ministerijos taryboje, įvairiose teisės aktų rengimo komisijose, o nuo 1929 m. lapkričio 15 d. bendradarbiaudamas Valstybės taryboje kaip žinovas bendradarbis.

3.3.1. Atkurtos Lietuvos teisės, teismų sistemą reguliuojančių teisės aktų kūrimas

Tik grįžęs į Lietuvą A. Kriščiukaitis iš karto ėmėsi darbų – dirbo Valstybės Tarybos Teisių skyriuje ir kartu su grupele kitų žymesniųjų teisininkų rengė įstatymų projektus⁴⁴³. Tai, kad nuo pat savo grįžimo į Lietuvą pradžios A. Kriščiukaitis teisininkų bendruomenėje buvo laikomas autoritetingu ir kompetentingu specialistu, rodo

⁴³⁹ Vismanta, J. Darbuokis, įgysi Lietuvoje vardą ir garbę. *Laiko žodis*. 1933, 2: 2

⁴⁴⁰ Teisingumo ministerija. *Lietuvos aidas*, *supra* note 480, p. 1.

⁴⁴¹ Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. spalio 28 d. protokolas Nr. 95, *supra* note 144, p. 331; Maksimaitis, M., *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*, *supra* note 112, p. 61, 64-65.

⁴⁴² Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 26 d. protokolas Nr. 113, *supra* note 144, p. 398.

⁴⁴³ Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 26 d. protokolas Nr. 113, *supra* note 144, p. 398; Maksimaitis, M. Lietuvos teisės šaltiniai 1918 – 1940 metais, *supra* note 147, p. 74. Cituojamame Lietuvos valstybės tarybos protokole nurodoma, kad tarp teisių skyriaus (komisijos) rengtų įstatymų projektų buvo sodžiaus ir miestų savivaldybių, laikinieji miestų sutvarkymo, Steigiamojo Seimo rinkimų ir kt.

Tautos pažangos partijos siūlymas jį skirti pirmuoju Lietuvos teisingumo ministru⁴⁴⁴. Įdomumu dėlei galima pastebėti, kad paskirtieji pirmosios Vyriausybės nariai teisininkai Antaną Kriščiukaitį lenkė nebent politinės veiklos patirtimi⁴⁴⁵. Tiesa, galima tik spėlioti ar A. Kriščiukaitis būtų teikęs prioritetą politiniam postui, nes visa jo profesinė veikla, išskyrus trumpus ir mažai reikšmingus epizodus karo metu, buvo skirta teismų sistemai.

Pirmajai vyriausybei pradėjus darbą, A. Kriščiukaitis nuo 1918 m. lapkričio 16 d. trečiu Teisingumo ministro įsakymu buvo paskirtas į besikuriančios Teisingumo ministerijos teisių patarėjo (juriskonsulto) pareigas⁴⁴⁶. Pareigas Teisingumo ministerijoje ir Valstybės Tarybos Teisių skyriuje A. Kriščiukaitis ėjo iki 1918 m. gruodžio 10 d., kuomet Teisingumo ministro Petro Leono teikimu, Valstybės Tarybos prezidiumo įsakymu buvo paskirtas Vyriausiojo Tribunolo pirmininku ir tapo vyriausiuoju Lietuvos teismų sistemos teisėju.

A. Kriščiukaitis savo darbo Valstybės Tarybos Teisių skyriuje metu dalyvavo rengiant pirmojo Teisingumo ministro P. Leono pateiktą Laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą. Iš visų šių įstatymą rengiant dalyvavusių Valstybės Tarybos Teisių skyriaus profesionalių teisininkų – ministro P. Leono, V. Mačio, P. Šniukštos ir J. Stankūno⁴⁴⁷ A. Kriščiukaitis turėjo didžiausią darbo teisme praktiką. Kuriant įstatymą buvo vadovaujama iki Pirmo pasaulinio karo šalyje veikusių teismų sistemos modeliu, pakoreguotu pagal A. Janulaičio parengtą Lietuvos teismų, ypač Vyriausiojo tribunolo, istorinę apžvalgą⁴⁴⁸.

Laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą Valstybės taryba priėmė 1918 m. lapkričio 28 d., iš karto po Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių. Įstatymą svarstant buvo iškelta ne viena tuo metu teismams aktuali problema, iš kurių galima paminėti teismo kalbos, per mažo steigiamų teismų skaičiaus, teisėjų rinkimo, kasacijos atsisakymo, advokatūros nereglamentavimo, teismo mokesčių ir kitas. Tačiau ilgiems šių problemų svarstymams nebuvo nei laiko, nei ypatingo porei-

⁴⁴⁴ Tautos pažangos partija buvo viena iš trijų politinių partijų, dalyvavusių Pirmosios Lietuvos vyriausybės formavime. Kitos dvi partijos – Santara ir Nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės sudarymo kuopa – siūlė Santaros vadovo, kito garsaus teisininko P. Leono kandidatūrą. Kaip teigia pats Pirmojoje vyriausybėje Finansų, prekybos ir pramonės ministru bei Švietimo ministerijos valdytoju tapęs Martynas Yčas, vyriausybė buvo formuojama darbo pamatais, „tačiau norėta taip pat atsižvelgti ir į partijas“. Tuomet iš šių garsių Lietuvos teisininkų teisingumo ministru tapo P. Leonas (Yčas, M. Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai, *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*, supra note 114, p. 65).

⁴⁴⁵ Teisinių išsilavinimą turėjo ir teisinį darbą dirbo trys iš šešių pirmosios Vyriausybės narių: teisingumo ministras P. Leonas, finansų ministras M. Yčas ir vidaus reikalų ministras V. Stašinskas. Visi šie teisininkai buvo pasirinkę advokato profesiją – vieną iš nedaugelio, kuria užsiimti nebuvo reikalingas okupacinės valdžios paskyrimas, o tai sudarė galimybės dirbti Lietuvoje ir aktyviai dalyvauti Lietuvos visuomeniniame gyvenime. Minėti teisininkai buvo bene aktyviausi advokatūros atstovai, neapsiriboję teisine veikla – P. Leonas ir V. Stašinskas buvo Antrosios, M. Yčas – Ketvirtosios Dūmos nariai (Laikinoji Lietuvos valstybės valdžia. *Lietuvos aidas*. 1918, 129 (177): 2-3).

⁴⁴⁶ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas), supra note 433, p. 2.

⁴⁴⁷ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 238.

⁴⁴⁸ Andriulis, V., et al. Lietuvos teisės istorija, supra note 169, p. 417.

kio – atsakymus į iškilusius klausimus diktavo gyvenimo realybė⁴⁴⁹. Įstatymas buvo priimtas pataisius tik vieną svarbesnį jo trūkumą – projektas nereglementavo nebaigtų okupacinių teismų nagrinėtų bylų likimo⁴⁵⁰. Buvo nuspręsta šį klausimą sureguliuoti išleidžiant Teisingumo ministro aplinkraščiu patvirtintas taisykles. Svarsčiusiųjų skubotumą lėmė laiko stoka – teismus reikėjo steigti kuo greičiau, duodant jiems bent laikiną teisinę bazę. Tačiau nors ir skubotai parengtas, įstatymas galiojo gerokai ilgiau nei planavo rengėjai – ne keletą, o net penkiolika metų. 1933 m. laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą pakeitė Teismų santvarkos įstatymas, kurį rengiant A. Kriščiukaitis, kaip oficialus Valstybės Tarybos žinovas – bendradarbis, taip pat aktyviai dalyvavo.

Priimto Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo⁴⁵¹ 3 straipsnyje buvo įtvirtinta trijų pakopų teismų sistema. Ją sudarė taikos teismai, apygardos teismai ir Vyriausiasis Lietuvos tribunolas (toliau šio įstatymo tekste, taip pat 1933 m. Teismų santvarkos įstatyme bei teisinėje literatūroje apskritai, taip pat toliau šiame darbe vadinamas tiesiog Vyriausiuoju tribunolu). Taikos teismuose bylas sprendė taikos teisėjai – tai buvo vienasmenis pirmos instancijos teismas mažesnės svarbos byloms. Apygardos teismai buvo taikos teismų apeliacinė ir pirmoji svarbesnių, taikos teismams neteismingų bylų instancija.

Vyriausiasis tribunolas buvo vienas visai valstybės teritorijai aukščiausias Lietuvos teismas ir antroji (apeliacinė) bylų, nagrinėtų Apygardos teismuose, instancija. Kuriant Lietuvos teismų sistemą buvo atsisakyta kasacinės instancijos. Tokį žingsnį lėmė objektyvios aplinkybės – žmogiškųjų ir materialinių išteklių stygius. Besikuriančiai valybei trūko lėšų ginti savo teritorijai, grėsė okupacijos pavojus. Visus išteklius reikėjo naudoti kuo taupiau, todėl kuriama teismų sistema turėjo būti maksimaliai ekonomiškai ir efektyvi. Sprendimą atsisakyti kasacinės instancijos Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo rengėjai motyvavo jų nuomone diskutuotinu kasacinės instancijos reikalingumu ir nauda, maža šios instancijos sprendžiamų bylų dalimi; be to pirmoji ir antroji teismų instancijos buvo laikomos pakankamomis tinkamai išna-

⁴⁴⁹ Teisingumo ministras P. Leonas pripažino kad įstatymas turi trūkumą, tačiau nurodė, kad „tobulus teismų organizacijos projekto dabar pagaminti negalima: tam reikia daug laiko“. Tuo tarpu pagal galiojusius rusų įstatymus organizuoto teismo nebuvo, o vokiečių teismai buvo „tik teismo parodija“. Teismus ministras siūlė steigti prieš tai buvusių rusiškų teismų pavyzdžiu ištaisius labai svarbią ydą – teismo rusų kalbą pakeitus lietuvių kalba. Įstatymo projekto pataisos dėl teismų skaičiaus didinimo ir pirmos instancijos teisėjų bei posėdininkų rinkimo buvo atmetos motyvuojant teisininkų trūkumu ir savivaldos institucijų, kuriose turėjo vykti teisėjų rinkimai, nebuvimu. Kitus iškilusius ar dar iškiliančius klausimus teisingumo ministras siūlė sureguliuoti vėliau, parengiant atskirus įstatymų projektus (Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 26 d. protokolas Nr. 113, *supra* note 144, p. 400-401; Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 28 d. protokolas Nr. 115, *ibid.*, p. 406-410).

⁴⁵⁰ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 238.

⁴⁵¹ Laikinis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 2 – 3: 6 – 7.

grinėti bylas⁴⁵². Bet ir kasacijos esmės, kuria įstatymo rengėjai laikė vienodą visai valstybės teritorijai teisės aiškinimo funkciją, nebuvo atsisakyta, ji buvo suteikta Vyriausiajam tribunolui, kaip visą valstybės teritoriją apimančiam apeliaciniam teismui⁴⁵³.

Laikinajame Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatyme buvo numatyta visuomenės dalyvavimo baudžiamosiose bylose per renkamus prisiekusiuosius sprendėjus (posėdininkus) galimybė, tačiau dėl tuometinės sudėtingos padėties, dar neįsteigtų vietos savivaldos institucijų, ji buvo atidėta ateičiai, nors vėliau taip ir liko neįgyvendinta.

Kaip vėliau Lietuvos teisininkų draugijos suvažiavime skaitytame pranešime apibendrinio teisininkas Z. Balcevičius, Laikinis teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas, nors būdamas labai trumpas, iš esmės pakeitė perimtus rusiškus Teismų sutvarkymo įstatymus, panaikindamas rusų teismų įstatymams būdingą teismų kompetencijos lygiagretumą, kada Taikos teismai, teisėjų suvažiavimai kompetencija dalinosi su bendraisiais teismais ir teismo rūmais, taip pat panaikino egzistavusius luominio pobūdžio specialiuosius teismus⁴⁵⁴. Būtent šis įstatymas vėliau tapo visos teisinės sistemos ir nuolatinų teismų sistemą reglamentuojančių įstatymų kūrimo pagrindu, suformuotą teismų sistemą papildant atskira apeliacine instancija, Vyriausiajam tribunolui, kaip Aukščiausiajam Teismui, iš esmės paliekant tik kasacines funkcijas.

Nuolatinų teismų sistemą reglamentuojančių įstatymų priimti neskubant, atsirado poreikis Laikinąjį teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą tobulinti. Praktika parodė, kad pasirinktas supaprastintas teismų sistemos modelis atsisakant kasacinės instancijos turi rimtų trūkumų. Didesnioji bylų dalis teisės aiškinimo funkciją vykdančiam Vyriausiajam tribunolui negalėjo būti apskūstos, kadangi apeliaciniai apygardos teismų nutarimai, nesant kasacinės instancijos, buvo neskundžiami. Faktiškai tai reiškė, kad taikos teisėjams priklausančiose bylose nebuvo galimybės nugincyti teismo nutarimo, net jei pritaikytos teisės normos buvo neteisingai išaiškintos, t. y. neatitiko oficialaus Vyriausiojo tribunolo išaiškinimo. Šie trūkumai iš dalies buvo pašalinti numatant galimybę kasacine tvarka Vyriausiajam tribunolui apskūsti apeliacinius apygardos teismų nutarimus⁴⁵⁵. Dėl tuometinės trijų instancijų teismų modelio ypatybių kasacija neapėmė apygardos teismuose pirmosios instancijos išnagrinėtų bylų, t. y. bylų, kurios buvo didesnės svarbos. Tačiau Vyriausiajam tribunolui pavestas vienodas teisės aiškinimas buvo užtikrintas.

⁴⁵² Paaškinimas įstatymui „Laikinis Lietuvos Teismų ir jų darbo sutvarkymas“. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 2 – 3: 7. Kaip paašikėja iš Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo projekto svarstymo, tokia buvo asmeninė teisingumo ministro P. Leono nuomonė, iš dalies padiktuota teismų steigimo sunkumų. Šiuo klausimu labiausiai ministrui oponavo Lietuvos Valstybės tarybos narys, teisininkas J. Vileišis (Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 26 d. protokolas Nr. 113, *supra* note 144, p. 400; Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 28 d. protokolas Nr. 115, *ibid.*, p. 408).

⁴⁵³ *Ibid.*, p. 8.

⁴⁵⁴ Z. Balcevičiaus pranešimas „Mūsų teismų projektuojamojo sutvarkymo pagrindiniai dėsniai“, skaitytas 1926 m. sausio 17 d. Lietuvos teisininkų draugijos IV-ajame teisininkų suvažiavime (IV-ojo Lietuvos teisininkų suvažiavimo protokolas. Teisė. 1926, 9: 53-54).

⁴⁵⁵ Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo, civilinio ir baudžiamojo proceso įstatymų pakeitimas ir papildymas. *Vyriausybės žinios*, 1921, Nr. 68/607: 1

1922 m. Steigiamojo Seimo priimtos Konstitucijos 63 straipsnis⁴⁵⁶ nustatė, kad Respublikos Prezidento, Ministro Pirmininko, kitų ministrų baudžiamosios bylos dėl jų tarnybos nusikaltimų ar dėl valstybės išdavimo priklauso Aukščiausiojo Lietuvos Teismo (Vyriausiojo tribunolo) kompetencijai⁴⁵⁷. Iki tol šioms byloms galiojo bendra tvarka, įvesta panaikinus rusų įstatymuose nustatytą valdininkų atsakomybės ribojimą, leidžiantį valdininkus patraukti atsakomybėn tik jų vyresnybei sutikus.

1924 m. sausio mėnesį, išplečiant Vyriausiojo tribunolo jurisdikciją atgautam Klaipėdos kraštui, Vyriausiajame tribunole buvo įkurtas Klaipėdos skyrius. Šio skyriaus teisėjai kartu su vienu Vyriausiojo tribunolo bendrosios sudėties teisėju kasacine tvarka sprendė Klaipėdos krašto baudžiamąsias ir civilines bylas.

Be skundų dėl bendrosios teismų sistemos teismų priimtų sprendimų nagrinėjimo apeliacine, o vėliau ir kasacine tvarka, Vyriausiajam tribunolui buvo pavesti skundai (dėl politinių nusikaltimų apeliaciniai, visi kiti – kasaciniai) dėl negalutinių įsteigto Armijos (nuo 1928 m. Kariuomenės) teismo sprendimų. Kai šias bylas nagrinėdavo bendra Tribunolo teisėjų sudėtis, dalyvaudavo ir nuolatinis Armijos teismo teisėjas, nedalyvavęs bylą nagrinėjant pirmosios instancijos teisme.

Įsteigtą teismų sistemą nuolat plečiant ir tobulinant, Vyriausiojo tribunolo reikšmė teismų sistemoje nuolat augo, didėjo darnaus šio teismo darbo, kartu ir tai privalančio užtikrinti teismo pirmininko pareigų svarba.

A. Kriščiukaitis Vyriausiajam tribunolui pirmininkavo visą laikinojo teismų su tvarkymo įstatymo laikotarpį. Teismų sistemos veiklai nusistovėjus, Vyriausiojo tribunolo pirmininkui, be tiesioginio praktinio darbo, teko prisidėti ne tik prie nuolatinio teismų veiklą reguliuojančių teisės aktų tobulinimo, bet ir prie nuolatinio teismų sistemos reglamentuojančių, taip pat kitų valstybės gyvenimui svarbių teisės aktų rengimo.

Nuo 1929 m. lapkričio 15 d. A. Kriščiukaitis nuolat bendradarbiavo Valstybės Taryboje kaip žinovas bendradarbis. Jis buvo Valstybės Tarybos terminologijos komisijos pirmininkas, teismų sutvarkymo komisijos narys ir Klaipėdos krašto statuto vykdymo priežiūros įstatymų komisijos narys. Vyriausiojo tribunolo pirmininkas aktyviai prisidėjo prie pačių svarbiausių (pvz., civilinės metrikacijos, baudžiamojo statuto pakeitimų), ir ypač teismo srities įstatymų (tarp jų ir naujojo Teismų santvarkos įstatymo) rengimo⁴⁵⁸.

Šie įstatymai buvo labai aktualūs tiek jaunos valstybės politinėms jėgoms, tiek visi visuomenei. Visuomenės ir politinių jėgų susiskaldymas, nesuderinamos pozicijos,

⁴⁵⁶ Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 1922, 100/799: 5.

⁴⁵⁷ Būtina paminėti kai kurių teisininkų išsakytą nuomonę, kad Vyriausiasis tribunolas ir Konstitucijoje paminėtas Aukščiausiasis Lietuvos Teismas ne tas pats teismas. Tokį teiginį iškėlė advokatas S. Bieliackinas Vyriausiajam tribunolui nagrinėjant buvusio užsienio reikalų ministro J. Purickio ir kitų teisiamųjų bylą, kurioje J. Purickis buvo kaltinamas Baudžiamojo statuto 636 str. 3 d. nustatyto nusikaltimo (per didelės valdžios pasisavinimas su noru pasipelninti didžiai pakenkus valdymo tvarkai ir valstybės reikalui) padarymu. Vyriausiasis tribunolas, dalyvaujant teisėjams M. Romeriui ir M. Čepui, pirmininkaujant A. Kriščiukaičiui, išaiškino, kad remiantis 1922 m. Konstitucija ir Laikinoju Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymu, Vyriausiasis tribunolas, kaip aukščiausios instancijos visai valstybės teritorijai vienas apeliacinis ir kasacinis teismas, kurio nutarimai galutiniai ir neskundžiami, jokių kitų ypatingųjų teismų įstatymui nenumatant, turi būti laikomas Aukščiausiuoju Teismu (Vyriausiojo tribunolo praktika. *Teisė*. 1925, 7: 65-86).

⁴⁵⁸ Masiulis, B. Valstybės taryba. *Teisininkų žinios*. 1958, 25 – 26: 12-13.

noras išlaikyti politinę įtaką labai apsunkindavo svarbių įstatymų rengimą, o jų priėmimą neretai padarydavo neįmanomu. Pavyzdžiu galima nurodyti civilinės metrikacijos įstatymą, kurio projektas buvo rengtas ministerijų juriskonsultų komisijos, teiktas Seimui, naujai rengtas Valstybės taryboje⁴⁵⁹, teiktas Vyriausybei, tačiau taip ir nebuvo priimtas.

Nors civilinės metrikacijos įstatymas nebuvo priimtas, tačiau A. Kriščiukaitis, jau kaip Vyriausiojo tribunolo pirmininkas ir teisėjas, prisidėjo prie kai kurių civilinės metrikacijos klausimų sprendimo ir civilinės metrikacijos galimybės Lietuvos gyventojams įtvirtinimo. 1930 m. lapkričio 13 d. Vyriausiasis tribunolas, vadovaudamasis Teismų santvarkos įstatymo 259¹ straipsniu, atsakydamas į Teisingumo ministro pasiūlymą, išaiškino, kad Didžiosios Lietuvos piliečių padaryti Klaipėdos krašte ir užsieny civilinių vedybų aktai turi būti laikomi galiojančiais ir Didžiojoje Lietuvoje⁴⁶⁰. Šis Vyriausiojo tribunolo sprendimas turėjo didelės reikšmės užtikrinant Konstitucijoje įtvirtintą tikėjimo ir sąžinės laisvę, nors kai kurių teisininkų nuomone, šio išaiškinimo motyvacija buvo ginčytina⁴⁶¹.

Vienas svarbiausių ir A. Kriščiukaičio praktinio darbo sričiai artimiausių Valstybės Taryboje rengtų įstatymų projektų buvo Teismų santvarkos įstatymas. Vyriausiojo tribunolo pirmininko pavaduotojo M. Čepo žodžiais, A. Kriščiukaitis į naująją teismų santvarkos įstatymą „įdėjo savo sielą“⁴⁶². Įsigaliojus naujam teismų santvarkos įstatymui ir įsteigus jame numatytus Apeliacinius rūmus, šiems perėjo visos Vyriausiojo Tribunolo vykdytos apeliacinės funkcijos, Tribunolui tribunolas tapo vienu visai valstybei kasaciniu teismu, taip pat sprendė ginčus dėl bylų priklausomybės bei Konstitucijoje nustatyta tvarka Seimo iškeltas baudžiamąsias bylas aukščiausiems valstybės pareigū-

⁴⁵⁹ Nuo 1922 metų civilinės metrikacijos klausimai buvo reguliuojami vidaus reikalų ministro įsakymais, tačiau 1924 metais Ministrų kabinetas nutarė, kad šie klausimai turi būti reguliuojami įstatymais. Valstybės tarybos parengtus Civilinės asmenų būklės aktų ir Santuokos įstatymų projektus Vyriausybė gražino Valstybės tarybai kad jų nuostatos būtų perkeltos į būsimą Civilinio kodekso projektą (Maksimaitis, M. Mykolo Romerio veikla Valstybės taryboje. *Jurisprudencija*. 2005, 64: 33; Römeris M. Civilinė metrikacija. *Kultūra*. 1933, 1: 3).

⁴⁶⁰ Be to šiuo Vyriausiojo tribunolo nutarimu buvo išaiškinti kai kurių įstatymų sąvado X tomo I dalies bei 1836 metų vedybų statuto nuostatų atitikimo 1928 m. Konstitucijai ir Lietuvos piliečių katalikų skyrybų užsienyje pripažinimo klausimai (Vyriausiojo tribunolo praktika. Vyriausiojo tribunolo nutarimas dėl bažnytinių ir civilinių vedybų. *Teisė*. 1930, 19: 136-138).

⁴⁶¹ Įdomu tai, kad šis sprendimas sukėlė precedento neturinčią viešą teisininkų diskusiją, besitęsusią per tris periodinio teisinės tematikos žurnalo „Teisė“ numerius (1931-1932 m.). G. Rutenbergas kritikavo minėtą Vyriausiojo tribunolo sprendimą ir manė, kad Vyriausiasis tribunolas šiuo atveju atliko plečiamąjį įstatymo aiškinimą. Jo nuomone, Didžiojoje Lietuvoje turėjo būti laikomi galiojančiais tik Klaipėdos krašto vietos gyventojų pažymėjimą turinčių asmenų civilinių vedybų aktai. Tiesa, jis nepriėjo teismo sprendimui priešingos išvados, o tik pasitenkino konstatavimu, kad tokių civilinių vedybų galia yra „nevisai aiški“ (Rutenbergas, G. Civilinių vedybų klausimu (Vyriausiojo tribunolo aiškinimo kritika). *Teisė*. 1931, 19: 66-73). Tuo tarpu tarptautinės teisės specialistas ir Klaipėdos krašto konvencijos žinovas J. Robinzonas, detalai nagrinėjęs šią problemą, išsakytą Vyriausiojo tribunolo sprendimo kritiką laikė nepagrįsta (Robizonas, J. Didžiosios Lietuvos piliečių užsieny sudarytų civilinių vedybų galia. *Teisė*. 1931, 20: 71-72, 76). Vis tik diskusijos dalyviai daugiau ar mažiau sutarė, kad vedybų galiojimo klausimus būtų geriau reguliuoti ne interpretacijos, o įstatymų keliu (Rutenbergas, G. Kai kurios pastabos Didžiosios Lietuvos piliečių užsieny ir Klaipėdos krašte padarytų civilinių vedybų klausimu. *Teisė*. 1932, 21: 34-35, 45).

⁴⁶² Čepas, M. Vyriausiojo Tribunolo pirmininko pavaduotojo M. Čepo žodis. *Teisė*. 1933, 24: 252.

nams⁴⁶³. Taip dalyvaujant ir prisidedant Vyriausiojo tribunolo pirmininkui A. Kriščiukaičiui, teismų sistema buvo nuosekliai pertvarkyta. Galima manyti, kad 1933 m. Teismų santvarkos įstatyme buvo įgyvendinta ir daugiau A. Kriščiukaičio idėjų, pvz., dėl vienasmenio pirmos instancijos teismo⁴⁶⁴, iš dalies prisiekusiųjų sprendėjų instituto ir prisiekusiųjų teismo atsisakymo⁴⁶⁵ ir kt. Deja, vadovaujantis naujuoju įstatymu ir persikėlus į naujus rūmus Vyriausiojo tribunolo pirmininkui dirbti teko nebeilgai, nuo įstatymo priėmimo iki A. Kriščiukaičio mirties buvo likę mažiau nei keturi mėnesiai.

3.3.2. Valstybės teisinių institucijų steigimas ir jų veiklos reglamentavimas

Valstybės atkūrimo deklaraciją turėjo lydėti valstybinės valdžios organizavimas ir valstybinių institucijų steigimas. Šis uždavinys teko pirmajam ministrui pirmininkui A. Voldemarui. Ministras pirmininkas pripažino: „valstybės organų ir viso jos aparato mes neturim“. Istorinė Lietuvos valstybė buvo sunaikinta ir po daugiau nei šimto metų gaivinti jos institucijų nebuvo prasmės. Tačiau Ministro pirmininko nuomone, nebuvo įmanoma atkurti ir rusiškų valstybinių institucijų ar perimti vokiškųjų, nes jos buvo skirtos „karo tikslams, o ne ramaus laiko reikalavimams“⁴⁶⁶. Reikėjo kurti valstybę ant senųjų santvarkų griuvėsių, karo chaosui tebesiaučiant, susiduriant su įvairiomis ilgametės priespaudos pasekmėmis. Be viso to, valstybės veiklą, naujų valstybinių institucijų steigimą apsunkino prastas valstybės finansinis stovis⁴⁶⁷, ypatinga žmogiškųjų,

⁴⁶³ Manytina, kad įsigaliojusio Teismų santvarkos įstatymo įtvirtinta teismų sistema su Vyriausiojo tribunolu, kaip aukščiausiuoju teismu buvo A. Kriščiukaičio palaikoma. Svarus argumentas už Vyriausiojo tribunolo palikimą aukščiausiu teismu, buvo šio teismo įtvirtinimas Klaipėdos krašto Statuto 24 straipsnyje nustatant, kad „Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo jurisdikcija apims visą Respublikos Teritoriją, įmant Klaipėdos teritoriją“ (Konvencija dėl Klaipėdos teritorijos. Vyriausybės žinios. 1924, 169/1186: 12).

Tačiau nestigo ir kitų nuomonių. 1926 m. Teisingumo ministerijoje rengtame projekte buvo planuojama steigti naują kasacinį Aukščiausiąjį teismą, Vyriausiąjį tribunolą paliekant „vyriausioju apeliaciniu teimu“ (pvz., minėtas Z. Balcevičiaus pranešimas „Mūsų teismų projektuojamojo sutvarkymo pagrindiniai dėsniai“ Lietuvos teisininkų draugijos valdybos organizuotame teisininkų suvažiavime, IV-ojo Lietuvos teisininkų suvažiavimo protokolas, *supra* note 454, p. 54). Nuomonės, kad Lietuvai reikalingas naujas Aukščiausiasis teismas, laikėsi ir kai kurie teisininkai, pvz., Bieliackinas, šią poziciją išsakęs kaip gynėjas Purickio byloje, taip pat šį klausimą kėlęs savo pranešime, skaitytame ketvirtajame Lietuvos teisininkų draugijos suvažiavime (Vyriausiojo tribunolo praktika, *supra* note 457, p. 65-69; IV-ojo Lietuvos teisininkų suvažiavimo protokolas, *supra* note 454, p. 54).

⁴⁶⁴ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos. 1928, p. 12.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, p. 13.

⁴⁶⁶ Tai Ministras pirmininkas pažymėjo savo kalboje, sakytoje 1918 m. lapkričio 14 d. viešame Valstybės tarybos posėdyje, praėjus trims dienoms nuo pirmosios Vyriausybės sudėties patvirtinimo (cituojuama pagal: Yčas, M. Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*, *supra* note 114, p. 76)

⁴⁶⁷ Tariant Ministro pirmininko A. Voldemaro žodžiais, Lietuvos valdžia net negalėjo pasakyti, „ar ji pradeda gyvenimą su skolomis ar be“. Čia Ministras pirmininkas kalbėjo ne tik apie paskolas, bet ir apie Rusijos skolų dalį, kurią Lietuvos valstybei galėjo priskirti sąjungininkai, pripažindami Lietuvos nepriklausomybę (cituojuama pagal: *ibid.*, p. 79)

materialinių ir kitokių resursų stoka⁴⁶⁸. Sudėtinga vidaus politinė padėtis ir išorės grėsmės diktavo valstybės institucijų steigimo prioritetus – visos jėgos turėjo būti skiriamos kovai su vidaus ir išorės pavojais, krašto gynybai ir teisėtvarkos pamatams kurti, ir tik po to buvo galima tikėtis spręsti sisteminės teisiųjų reformų, teisinio švietimo ir kitas problemas.

Reikia pastebėti, kad valstybinių institucijų organizavimas nebuvo vien tik centrinės valdžios nuopelnas. Nors Lietuvos taryba jau nuo 1918 m. sausio 15 d. ruošėsi deryboms su okupacine valdžia dėl Lietuvos konstitucijos projekto, teismų, milicijos, valstybės administracijos ir kitų aktualių klausimų⁴⁶⁹, tačiau šiai nieko pozityvaus nežadant, net ir policijos steigimą teko atidėti. Net ir parengus smulkų milicijos steigimo projektą, okupacinės valdžios sutikimas nebuvo gautas. Jau 1918 m. gegužės mėn. prasidėjo slapta savanoriška karių registracija, kurie gynybines funkcijas (taip pat slaptai ir be ginklų) pradėjo vykdyti Lietuvos taryboje 1918 m. spalio 16 d.⁴⁷⁰

Vokietijos okupacinei valdžiai prarandant pozicijas tačiau jos nuomonei dėl Lietuvos teisėsaugos institucijų steigimo nesikeičiant, naujai sudarytai Lietuvos vyriausybei stokojant pajėgumų, visų pirma prasidėjo decentralizuota, vietos aktyvistų vykdoma teritorinių krašto teisėsaugos institucijų, policijos organizacija⁴⁷¹. Organizuojant teisėsaugos institucijas, ypač teisėtumą užtikrinančią miliciją, didelis vaidmuo teko parapijų ir apskričių komitetams, vyriausybei rūpinantis apginklavimu ir kad komitetams nebūtų trukdoma veikti⁴⁷². Milicininkai, kaip ir juos skiriantys savivaldos komitetai, buvo renkami, o ne skiriami centrinės valdžios institucijų, nes milicijos organizavimo metu centrinės valdžios atstovų dar tiesiog nebuvo.

Formuojant teritorines savivaldos ir teisėsaugos institucijas itin pasijautė ilgų okupacijos laikotarpių įtaka ir jos pasekmės Lietuvos visuomenės teisinei kultūrai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės savivaldos tradicijos buvo sunaikintos, o okupacinės

⁴⁶⁸ Susidaryti vaizdą apie valstybės institucijų ir jų darbuotojų darbo sąlygas galima iš Lietuvos Vyriausybės grįžimo iš okupuoto Vilniaus į Kauną aplinkybių. Vyriausybei grįžus paaiškėjo, kad dėl patalpų stokos Ministrui pirmininkui M. Šleževičiui, Vidaus reikalų ministru J. Vileišiui ir Prekybos ir pramonės ministru J. Šimkui teks apsistoti viename kambaryje su viena lova, sofa ir aplūžusiu stalu. Kaip pasakoja A. Kučys, kai po ilgo darbo ir posėdžių vyriausybės nariams grįžus, pasikalbėjus ir pasidalinus įspūdžiais, atėjo laikas prigulti, ir iškilusią dilemą (kur kam miegoti), panaudojęs savo galią, išsprendė Ministras pirmininkas M. Šleževičius. Ministras pirmininkas patvarkė taip: J. Vileišiui, kaip vyriausiajam amžiumi, teko lova; J. Šimkui – sofa, o vyriausybės galvai teko miegoti ant stalo užsiklojus apsiaustu. Taip vyriausybė gyveno gana ilgą keliolikos dienų laikotarpį (Kučys, A., *supra* note 159, p. 490-491).

⁴⁶⁹ Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. sausio 15 d. protokolai Nr. 40, *supra* note 144, p.181-182.

⁴⁷⁰ Santykiai tarp okupacinės ir besikuriančios lietuvių valdžios ir jos institucijų buvo nedraugiški ne tik oficialiame lygyje, tad tarnyba besikuriančiose lietuvių valdžios institucijose buvo ne tik nepelninga, bet ir pavojinga. Pasitaikė konfliktų tarp lietuvių ir vokiečių karių. Buvęs kariuomenės vadas S. Raštikis savo atsiminimuose aprašo visą Lietuvą sukrėtusį įvykį, kada 1919 m. kovo 18 d. buvo nužudytas lietuvių savanoris Eimutis, ejęs sargybą prie Amerikos karinės misijos apsistojimo vietos (Raštikis, S. *Kovose dėl Lietuvos*. I dalis. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1956, p. 136-137). Nors panašūs incidentai didino ir taip tvyrojusią įtampą, tačiau tai nesutrukdė susikurti ir tinkamai funkcionuoti Lietuvos valdžios institucijoms. Tokį būsimųjų valstybės institucijų darbuotojų iniciatyvumą ir socialinį aktyvumą galima paaiškinti tik brandžia teisine bei politine kultūra.

⁴⁷¹ Laugalis, A. Administracinio ir policinio aparato kūrimasis. *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*. Kaunas: Šviesa, 1990, p. 264.

⁴⁷² Lietuvos valstybės prezidento ir Vyriausybės atsišaukimas. *Lietuvos aidas*, 1918, 130: 2.

valdžios organizuotos institucijos sudarė tik savivaldos regimybę. Kaip pastebėjo M. Romeris, okupacijos metu veikusios valsčius savivaldybės su demokratine savivalda turėjo mažai ką bendro, todėl „nenuostabu, kad mūsų liaudyje trūksta demokratingumo, ir kad vietos savivaldybių darbas, ypač gilioje provincijoje ir tuose valsčiuose, kur trūksta inteligentinių pajėgų, yra labai silpnas ir dažnai net karikatūringas“⁴⁷³.

Kurti teisėsaugos institucijas nebuvo lengviau. Demoralizuoti krašto gyventojai buvo priešiški nusiteikę teisėsaugos institucijų atžvilgiu ir nenoriai ėjo tarnybon, nes bijojo, „kad jų nesulygintų su buvusiais rusų „policeiskiais““⁴⁷⁴. Rusų okupacijos laikotarpiu vietiniai gyventojai tiek dėl diskriminacinių prižasčių, tiek dėl priešiško okupacinei politikai ar jos įgyvendinimo metodams tarnybos patirties teisėsaugos institucijose neturėjo, todėl teisėsaugos institucijos buvo formuojamos iš mažai patirties turinčių darbuotojų. Nepaisant įvairių sunkumų, Lietuvos tarybos nario, o vėliau teisingumo ministro L. Noreikos teigimu, „visuomenė pasirodė jau tikrai subrendusi pati valdytis ir rūpintis savo reikalais bei juos tvarkyti“⁴⁷⁵.

Daugiausiai rūpesčių kėlė teisinės sistemos ir ypač teismų organizavimas. Nors laikinuoj Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymu nustatyta teismų sistema buvo supaprastinta, tačiau ir ją organizuoti buvo sunku: vyko karo veiksmai, labai trūko darbuotojų, ypač teisininkų, bent minimaliai pritaikytos materialinės bazės, trūko lėšų darbuotojams atlyginti, buvo apsunkintas susisiekimas. Esant tokiai padėčiai nuostabu, kad teismai iš viso pradėjo veikti. Ne be pagrindo vokiečių teisėjai netikėjo lietuvių sėkme ir ironiškai žiūrėjo į Lietuvos teismų kūrimą⁴⁷⁶.

Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas buvo priimtas 1918 m. lapkričio 28 d., iš karto po Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių. Kartu su įstatymu, 1918 m. gruodžio 11 d. Lietuvos aide skelbiamas ir Teisingumo ministro nurodymas paskirtiems taikos teisėjams ir teismo tardytojams kuo greičiau vykti į savo tarnybos vietas ir pradėti eiti pareigas⁴⁷⁷. Pirmas taikos teisėjams skirtas uždavinys buvo bylų iš vokiečių teismų perėmimas, sudarant priėmimo perdavimo protokolą, jo kopiją pateikiant Teisingumo ministerijai. Atskiru Teisingumo ministro įsakymu buvo nustatyta oficiali Lietuvos teismų veiklos pradžios data – 1918 m. gruodžio 15 d.⁴⁷⁸

Darbą Lietuvos teismai pradėjo entuziastingai. Teisingumo ministras kvietė darbą pradedančius Lietuvos teisėjus būti laisvės, demokratijos ir tvarkos gynėjais, remtis „tik įstatymais, prieš kuriuos visi piliečiai lygūs, taip, kad ir ekonominiu atžvilgiu silpniausias rastų tinkamą apsigynimą nuo stipresniųjų skriaudikų“⁴⁷⁹. Tačiau naujai įsteigtiems teismams greitai teko susidurti su daugeliu sunkumų. Dėl vokiečių karinės vadovybės ir teismų nesiskaitymo su naujosios valdžios atstovais, bylų perėmimas

⁴⁷³ Romeris, M. Vietos savivaldybės. *Teisė*. 1922, 3:3.

⁴⁷⁴ Laugalis, A. Administracinio ir policinio aparato kūrimasis. Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, *supra* note 471, p. 267.

⁴⁷⁵ N., L. Tvarkykimės, neapsileiskime. *Lietuvos aidas*. 1918, 147: 2.

⁴⁷⁶ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 232.

⁴⁷⁷ Teisingumo ministro 1918 m. gruodžio 10 d. įsakymas. *Lietuvos aidas*. 1918, 154 (202): 2.

⁴⁷⁸ Teisingumo ministro 1918 m. gruodžio 14 d. įsakymas Nr. 22. *Lietuvos aidas*. 1918, 158 (206): 1.

⁴⁷⁹ Teisingumo ministerijos 1918 m. gruodžio 10 d. aplinkraštis Lietuvos Vyriausiajam Tribunalui, Apygardos Teismams, Taikos Teisėjams ir Teismo Tardytojams. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 2-3: 12.

vyko nelengvai. Ypač nenoriai vokiečių teismai perdavinėjo baudžiamąsias bylas – tai naujieji lietuvių teisėjai aiškino vokiškųjų teismų nenoru palikti savo baudžiamosios veiklos įrodymų.

Didžiausia teismų formavimo problema buvo kompetentingų specialistų trūkumas. Pagrindinę Lietuvos teisininkų personalo dalį sudarė užsienio universitetus baigę ir įvairiose Rusijos imperijos vietovėse dirbę lietuviai, besikuriant Lietuvos valstybei grįžę į tėvynę. Tokių teisininkų, tuometinio teisingumo ministro P. Leono teigimu, tebuvo vos dvidešimt. Su tiek specialistų išsiversti buvo neįmanoma, todėl dar prieš pradėdant veikti teismams teisininkai buvo prašomi grįžti į tėvynę⁴⁸⁰.

Gyvybiškai trūkstant teisinį išsilavinimą turinčių žmonių, teismų steigėjai neturėdami pasirinkimo laisvės privalėjo pasitelkti bet kokią prieinamą pagalbą ir dėl to susidurdavo su dvejopa problema. Skiriamiesiems teisėjams, be nepriekaištingos reputacijos, nebuvo galima kelti ypatingų reikalavimų, tad neretai teismų darbuotojai stokojo kompetencijos. Tuo tarpu dažniausiai pasitaikantis teisinio darbo patirties turinčių vietinių specialistų trūkumas buvo prastas lietuvių kalbos mokėjimas – didžioji dar carinės valdžios atkeltų į Lietuvą teisininkų ir teismų darbuotojų dalis nemokėjo lietuvių kalbos. Dėl šių priežasčių dažnai susidarydavo kuriozinių situacijų, gerokai trukdžiusių teismų darbą⁴⁸¹.

Trūko ne tik teismų darbuotojų, bet ir darbo priemonių, materialinių resursų. Teisingumo ministras užsimenta apie aktualią veiklą pradėjusių teismų problemą – Įstatymų rinkinių trūkumą. Deja, Teisingumo ministerija šios svarbios problemos išspręsti nepajėgė ir buvo priversta įpareigoti teisėjus įstatymų rinkiniais pasirūpinti patiems⁴⁸². Ne ką geresnė situacija buvo ir su kitomis darbo priemonėmis. Teisingumo ministras buvo priverstas nurodyti teisėjams taupyti popierių ir tuo pačiu savo laiką, stengiantis kylančius klausimus spręsti žodžiu ar telefonu⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Teisingumo ministerija. *Lietuvos aidas*. 1918, 155: 1.

⁴⁸¹ Teisininkų trūko ne tik teismuose, bet visoje teisinėje sistemoje. Analogiška situacija buvo ir prokuratūroje. Kaip kalbos barjeras trukdė normalų teisinių institucijų darbą galima pailiustruoti naujai įsteigtos prokuratūros pavyzdžiu: pirmasis Valstybės gynėjo padėjėjas O. Biuchleris mokėjo tik vokiečių kalbą, tuo tarpu antrasis Valstybės gynėjo padėjėjas S. Šeremetevskis mokėjo tik rusų kalbą. Jiems tarpininkavo Prokuratūros sekretorius, kuris mokėjo lietuvių ir rusų, bet nemokėjo vokiečių kalbos (*Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 174).

⁴⁸² *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 54; Teisingumo ministerijos 1918 m. gruodžio 17 d. aplinkraščio 6 p. (Teisingumo ministerijos 1918 m. gruodžio 17 d. aplinkraštis Lietuvos Vyriausiajam Tribunalui, Apygardos Teismams, Taikos Teisėjams ir Teismo Tardytojams. *Laikinosios Vyriausybės žinios*. 1919, 2-3: 12).

⁴⁸³ Teisingumo ministras P. Leonas savo teismų darbuotojus ragino taupyti darbo laiką ir priemones aplinkraščiu: „Nuo pat pradžios teismų darbo reikia pratintis trumpais raštais dalykai atlikti, o kur galima žodžiu ar telefonu reikalus atlikti, ten apsieiti suvis be rašto. Padėkime, vienas teismas raštu reikalauja iš kito kokių nors žinių. Atsakant tame pačiame poperyje, galima keliais žodžiais atsakas duoti, o atsakant atskiru poperiu, reikia ilgas raštas rašyti: nereikalingas popierio ir darbo aikvojimas“. (*Ibid.*). Apibūdinant pirmąjį Lietuvos valstybės institucijų veiklos dešimtmetį, sąvokas „laiko trūkumas“, „riboti resursai“, „sunki materialinė padėtis“ ir pan. tenka vartoti itin dažnai, tačiau nežinant pokario laikmečio konteksto jos nėra informatyvos. Siekiant adekvatesnio supratimo, galima pasitelkti gyvenimiškų to meto realybės pavyzdžių. Lietuvos teismų veikloje buvo etapų, kada teisėjams atlyginimus tekdavo mokėti daiktais ir maisto produktais, o 1921 metais ir dėvėtai auluotais guminiiais batais, kuriuos kai kurie teisėjai avėdavo ir posėdžiuose (*Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 30).

Įsteigus teismus ne viskas vyko sklandžiai. Teisinės sistemos ir ypač teismų veiklą be galo apsunkino teisės partikuliarizmas. Kaip pastebėjo P. Stravinskas, tik esant bendriems visai valstybei įstatymams, teismo teikiamas teisingumas gali būti visai tautai vienodas⁴⁸⁴. Todėl tokiois sunkiomis sąlygomis teismams buvo keliami dar aukštesni reikalavimai, nes tik jų kuriama teisinė praktika galėjo užtikrinti, kad teisingumas būtų visiems vienodas, kad seni ir ydingi įstatymai nesugriautų visuomenės pasitikėjimo jaunosios valstybės teisine sistema. Tačiau atsižvelgdami į aplinkybes, teismų sistemos kūrėjai buvo priversti atsisakyti kasacinės instancijos, o tai nesudarė sąlygų susiformuoti vieningai teismų praktikai. Vieningas teisės aiškinimas buvo pavestas aukščiausiajam teismui – Vyriausiajam tribunolui. Vėliau Vyriausiasis tribunolas pradėjo vykdyti dalinai jam suteiktas kasacines funkcijas.

Pasitaikė atvejų, kada naujosios teisėsaugos institucijos, matyt dar besivadovaudamos paveldėtais senaisiais darbo metodais, savivaliavo ir net taikė fizines bausmes suimtiesiems. Į tokius nusikaltimus buvo kuo skubiausiai reaguojama ir siekiama kaltus asmenis nubausti⁴⁸⁵. Kai kur Teisingumo ministerijai teko spręsti neįprastas problemas – likviduoti iš Rusijos grįžusių viršininkų ar teisėjų savavališkai įsteigtus savus teismus⁴⁸⁶. Tačiau teismų veikloje netrūko ir patriotiškų bei pavyzdinių poelgių⁴⁸⁷. Ne sureikšminant pasitaikiusių incidentų, galima tvirtai teigti, kad tiek teismai, tiek juos organizavusi Teisingumo ministerija darė viską siekdami ginti teisę ir teisėtumą.

Lietuvos valstybės institucijų steigimosi laikotarpiu A. Kriščiukaičiui, tiek einant teisingumo ministerijos juriskonsulto, tiek Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigas, teko rūpintis ne tik teismais, bet ir teisingumo ministerija. Kaip galima įsitikinti iš V. Mačio pateiktos teisingumo ministerijos veiklos ataskaitos, šios dvi institucijos tuo metu buvo glaudžiai susijusios⁴⁸⁸. Didžiausi A. Kriščiukaičio darbo Teisingumo ministerijoje nuopelnai – daugybės ministerijos ir teismų dokumentų pavyzdžių parengimas, dalyvavimas rengiant įstatymų projektus. Lietuvių kalbai įgijus valstybinės kalbos statusą, tai buvo pirmieji lietuviškos teisinės terminijos kūrimo žingsniai. Teisinės terminijos kūrybai Antanas Kriščiukaitis (Aišbė) – vienas labiausiai patyrusių teisininkų, lietuvių kalbos žinovas ir rašytojas – puikiai tiko, nors tai, kaip ir daugelis kitų dalykų, nebuvo Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigos.

Vyriausiojo tribunolo pirmininkas A. Kriščiukaitis prisidėjo prie advokatūros, kitų teisinių institucijų organizavimo. Įsteigus teismus, apie vienerius metus teismų priežiūroje dirbo ir advokatai. 1920 m. pabaigoje Vyriausiojo tribunolo iniciatyva prisiekusieji advokatai susibūrė į autonominę korporaciją ir išsirinko tarybą, kuri,

⁴⁸⁴ Stravinskas, P. Teisininkai ir civilinės teisės kodifikacija. *Teisė*. 1938, 43: 332.

⁴⁸⁵ Lietuvos Vyriausybės kreipimasis į piliečius. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 8: 1.

⁴⁸⁶ *Lietuvos teismas 1918–1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 30.

⁴⁸⁷ Galima paminėti Kauno apygardos teismo tarnautojus, kurie, neatsižvelgdami į teismų ir savo ekonominės padėties sunkumą, 1920 m. spalio mėnesį nutarė „kas mėnuo aukoti iš gaunamos algos 5% tėvynės gynimo reikalams, pradedant spalio mėn.“. Kauno apygardos teismo tarnautojai prisidėmė ir daugiau savanoriškų pareigų (*Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 30.).

⁴⁸⁸ Kaip nurodo V. Mačys, tiek Vyriausiasis tribunolas, tiek kiti teismai buvo ministerijos žinioje, o jų teisėjai buvo įtraukiami į bendrą ministerijos valdininkų ir tarnautojų skaičių (Mačys, V. Teisingumo Ministerijos 1921 metų darbuotės apžvalga. *Teisė*. 1922, 2: 23-24.).

vadovaujantis įstatymu, buvo Vyriausiojo tribunolo kaip antros instancijos žinioje ir priežiūroje⁴⁸⁹. Vyriausiojo tribunolo pirmininkas su advokatais susidurdavo pirmininkaudamas priimant Tribunolo bylų sprendimus, antros instancijos teisme nagrinėjant advokatų drausmės bylas, daugelyje kitų sričių – ir visada ypač vertino advokatūros savarankiškumą ir nepriklausomumą⁴⁹⁰.

A. Kriščiukaitis, kurio kandidatūra buvo siūlyta į pirmojo teisingumo ministro postą, Teisingumo ministrą dažnai pavaduodavo, mažiausiai tris kartus ėjo ministro pareigas. Pavyzdžiui, Teisingumo ministrui L. Noreikai išvažiavus apžiūrėti vietos įstaigų, Vyriausiojo tribunolo pirmininkas A. Kriščiukaitis 1920 m. kovo 2 d. įsakymu Nr. 30 buvo paskirtas ministro pavaduotoju su teise dalyvauti Ministrų kabineto posėdžiuose ir kitais plačiais įgaliojimais⁴⁹¹.

A. Kriščiukaitis nuolat prisidėjo prie teisės aktų leidybos. Dalyvavo įvairiose teisės aktų komisijose⁴⁹², kaip Vyriausiojo tribunolo pirmininkas įėjo į Teisingumo ministro tarybą, sudarytą iš Vyriausiojo tribunolo valstybės gynėjo, prisiekusiųjų advokatų tarybos pirmininko, Teisingumo ministerijos generalinio sekretoriaus, vieno apygardos ir vieno taikos teisėjo. Teisingumo ministro tarybos nariai turėjo rengti įstatymų kodifikacijos projektus; svarstyti Teisingumo ministerijos pateiktus naujus įstatymų, įstatų, statutų projektus; teikti nuomones teisiniais klausimais⁴⁹³.

3.4. A. Kriščiukaičio veikla Vyriausiajame tribunole

A. Kriščiukaitis kaip bene didžiausią darbo patirtį teismuose turintis Lietuvos teisininkas buvo paskirtas vienu iš pirmųjų Lietuvos teisėjų ir pirmuoju Vyriausiojo tribunolo pirmininku. Šias A. Kriščiukaičio pareigas reikia laikyti pagrindine jo veiklos sritimi, su kuria daugiau ar mažiau siejosi tiek A. Kriščiukaičio akademinė veikla, tiek teisės aktų rengimas, parengti svarbiausi leidiniai – į lietuvių kalbą išverstas baudžiamojo proceso įstatymas (kodeksas), teismų veiklos sukakčiai paminėti parengtas leidinys „Lietuvos teismas 1918 - 1928“, jo redaguotame Lietuvos teisininkų draugijos žurnale „Teisė“ spausdinti straipsniai.

3.4.1. Vyriausiojo tribunolo įsteigimas

Vyriausiojo tribunolo steigimo pradžia galima laikyti 1918 m. gruodžio 10 d. Valsstybės Tarybos prezidiumo (jį tuomet sudarė A. Smetona, J. Staugaitis bei S. Šilingas) įsakymą. Šiuo įsakymu, nustatyta tvarka Teisingumo ministrui Petruui Leonui pasiūlius, A. Kriščiukaitis buvo paskirtas Vyriausiojo Tribunolo pirmininku⁴⁹⁴.

⁴⁸⁹ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 190.

⁴⁹⁰ Prof. P. Leono žodis. *Teisė*. 1933, 24: 255.

⁴⁹¹ Teisingumo ministerijos įsakymas Nr. 30. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 21: 4.

⁴⁹² Pavyzdžiui L. Šmulskštys pamini dalyvavimą 1919 m. komisijoje, skirtoje palaikų mokesčių įstatymui rengti (Šmulskštys, L., *supra* note 7, p. 152)

⁴⁹³ Teisingumo Ministerio tarybos statutas. *Vyriausybės Žinios*, 156-1098: 3.

⁴⁹⁴ Laikinosios Vyriausybės įsakymai. *Lietuvos aidas*. 1918, 156: 1

Kodėl aukščiausio teismo pirmininku skiriamas ilgus metus Rusijos teismuose dirbęs ir tik neseniai į Lietuvą grįžęs teisininkas? Pagrindinius pasirinkimo motyvus paaiškino pats tuometinis Teisingumo ministras Petras Leonas: renkantis nulėmė mokslo bagažas ir profesinis patyrimas, taip pat „išlavinto proto jėgos ir grynos žmogiškos sielos skaistumas“⁴⁹⁵. A. Kriščiukaičio kandidatūros pasirinkimą Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigoms lėmė ne vien aukštasis pretendento išsilavinimas ir gausi teisinio darbo patirtis. Tam neabejotinai turėjo įtakos ir A. Kriščiukaičio autoritetas visuomenėje, jo švietėjiška veikla spaudos draudimo metu. Tai, kad A. Kriščiukaitis per visą savo karjerą carinėje Rusijoje užsitarnavo santykinai neaukštą imperijos provincijos apygardos teisėjo vietą, neturėjo lemiamos reikšmės. A. Kriščiukaitis, kaip ir daugelis lietuvių teisininkų, aukštesnių pareigų Rusijos imperijoje neužsitarnavo ne dėl asmeninių trūkumų, o dėl Rusijos valdžios vykdomos diskriminacinės nutautinimo politikos – siekio sunaikinti Romos katalikų tikėjimą, lietuvių tautą ir jos kalbą. Todėl net ir šias apygardos teismo teisėjo pareigas pasiekti lietuviui, katalikų tikėjimo teisininkui buvo labai sunku, reikėjo „didelių proto gabumų, gražių sielos savitumų, nemažo takto ir didelio darbingumo“⁴⁹⁶. Kaip žinome, karjeros sunkumų Rusijoje buvo patyręs ir pats Petras Leonas, nors buvo puikus teisininkas ir mokslininkas, dėl charakterio savybių vadintas Lietuvos sąžine.

Vyriausiojo tribunolo veikimo pradžia buvo glaudžiai susijusi su jo pirmininko likimu. A. Kriščiukaitis teismo veiklą pradėjo organizuoti Vilniuje, kaip tai numatė Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo 4 straipsnis. To meto sąlygos besikuriančiai Lietuvos valstybei buvo pavojingos – besitraukiančią vokiečių kariuomenę jau vijosi bolševikų kariuomenė, okupacija grėsė iš su bolševikais kariaujančios Lenkijos, reikėjo gintis ir nuo stiprių, prieš bolševikus kovojusių ir Pabaltijo valstybes okupuoti siekusių bermontininkų pajėgų. Valstybės išlikimui gyvybiškai būtinas krašto gynybos organizavimas vėlavo; tam reikėjo daug lėšų, apmokytų žmonių, ginklų, maisto ir kitų priemonių. Nepaisant karo stovio ir sudėtingų darbo aplinkybių, Vyriausiojo tribunolo pirmininkas iš vokiečių okupacinio aukščiausio teismo perėmė bylas, prisidėjo prie kitų teisėsaugos institucijų formavimo – priimant į tarnybą buvo reikalingas Tribunolo pirmininko sutikimas⁴⁹⁷.

Tačiau Vyriausiasis Tribunolas Vilniuje pradėti veikti nespėjo – 1919 m. sausio 6 d. miestą užėmė bolševikai. A. Kriščiukaitis liko Vilniuje, tikėdamasis okupaciją būsiant laikiną ir vėliau pradėti Tribunolo darbą sostinėje, kaip buvo numatyta Laikinajame Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatyme. Kadangi tuo metu nebuvo galimybių vykdyti tiesiogines pareigas, Vyriausiojo tribunolo pirmininkas kartu su Taikos teisėju V. Burkevičiumi dirbo mokytoju O. Mašiotienės vadovaujamoje lietuvių gimnazijoje⁴⁹⁸. Tuo metu bolševikai okupacijos metu bandė organizuoti savo – Lietuvos darbininkų ir vargungųjų valstiečių respublikos liaudies teismus.

⁴⁹⁵ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas), *supra* note 433, p. 2.

⁴⁹⁶ *Ibid.*

⁴⁹⁷ Šemerys, S. *Žmonės mano gyvenime*. Klaipėda: Eldija, 1997, p. 7.

⁴⁹⁸ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 256.

Suprantama, kad taip susiklosčius aplinkybėms, o ir vėliau, okupantams pasikeitęs (1919 balandžio 21 d. miestą užėmė lenkai), ne tik Vyriausiasis tribunolas, bet ir kitos Lietuvos valstybės valdžios institucijos Vilnių turėjo palikti. Todėl Lietuvos ministrų kabinetas 1919 m. vasario 8 d. išleido įsakymą, pasirašytą Ministro Pirmininko pavaduotojo Jono Vileišio, kuriuo „visi Lietuvos valstybės valdininkai ir tarnautojai <...> likę bolševikų užimtoje Lietuvos dalyje, skaitomi paliuosuotais nuo vietos nuo dienos užėmimo tos dalies bolševikais, išskyrus tuos tarnaujančius, kurie buvo palikti tam tikrais įsakymais“⁴⁹⁹.

Vyriausiasis tribunolas ir jo pirmininkas A. Kriščiukaitis į Kauną iš okupuoto Vilniaus persikėlė 1919 m. birželio mėnesį, sulaukę atskiro Teisingumo ministro įsakymo⁵⁰⁰. Dar prieš tai – 1919 m. gegužės 16 d. antru Vyriausiojo tribunolo teisėju buvo paskirtas Augustinas Janulaitis, kuris, Vilniaus apygardos teismo neįsteigus, trumpai ėjo Užsienio reikalų ministerijos valdytojo pareigas. Yra pagrindo manyti, kad Vyriausiojo tribunolo teisėjas Augustinas Janulaitis, kol pirmininkas A. Kriščiukaitis grįžo į Kauną, buvo paskirtas laikinai einančiu Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pirmininko pareigas. Taip manyti leidžia 1919 m. gegužės 15 d. Teisingumo ministro įsakymas Nr. 108, kuriuo Tribunolo teisėjas („narys“) laikinai einantis Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pirmininko pareigas Augustinas Janulaitis 1919 m. gegužės 21 d. paskiriamas Teisingumo ministerijos atstovu į Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijos sudarytą komisiją⁵⁰¹. Šį faktą savo atsiminimuose patvirtina Užsienio reikalų ministerijos veikloje dalyvavęs Valstybės Tarybos sekretorius Petras Klimas. P. Klimas pamini, kad A. Janulaitis kurį laiką M. Sleževičiaus Ministrų kabinete užėmė Užsienio reikalų ministerijos valdytojo pareigas; 1919 m. gegužės mėnesį A. Janulaitis jau ėjo Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigas⁵⁰².

Tribunolas faktiškai veikti pradėjo 1919 m. birželio mėnesį, grįžus Tribunolo pirmininkui ir atsiradus jo kompetencijai priklausančių bylų. Tuo metu jo sudėtį sudarė du teisėjai įskaitant pirmininką. Pagal Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo 10 straipsnį teisiamaoji Tribunolo sudėtis buvo numatyta iš trijų teisėjų, papildant Tribunolo sudėtį pakviestu apygardos teismo nariu. Pirmas Vyriausiojo tribunolo raštas buvo parašytas 1919 m. birželio 23 d.; pirmas teisiamaasis posėdis įvyko – 1919 m. rugpjūčio 2 d.⁵⁰³. 1921 metais Tribunole jau buvo įvykę daugiau nei 100 posėdžių, gauti 1131, išsiųsti 1718 raštai⁵⁰⁴. Trečiasis Vyriausiojo tribunolo teisėjas buvo paskirtas 1921 m. birželio 01 d. Vyriausiojo tribunolo darbo krūvį ypatingai padidino jau Steigiamojo Seimo 1921 m. priimtas pirmasis Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimas, išplėtęs aukščiausiojo teismo kompetenciją ir

⁴⁹⁹ *Ministerių kabineto įsakymas*. LCVA. F. 922, Ap. 1, B. 498, p. 42.

⁵⁰⁰ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 19. Gana vėlyvą Tribunolo pirmininko persikėlimą į Kauną galima paaiškinti tiesioginiu Laikinojo teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo vykdymu. Šio įstatymo 4 straipsnis nustatė, kad „Vyriausiasis Tribunolas yra Vilniuje“ (Laikinis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas, *supra* note 451, p. 6 – 7).

⁵⁰¹ Teisingumo ministerijos įsakymas Nr. 108. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 8: 6.

⁵⁰² Klimas, P. *Iš mano atsiminimų*. Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija. 1990, p. 226.

⁵⁰³ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 210.

⁵⁰⁴ Mačys, V. Teisingumo Ministerijos 1921 metų darbuotės apžvalga. *Teisė*. 1922, 2: 27.

numatęs galimybę apygardos teismų išnagrinėtas apeliacines bylas skūsti Vyriausiajam tribunolui kasacine tvarka⁵⁰⁵.

3.4.2. Vadovavimas Vyriausiajam tribunolui

Laipsniškas Vyriausiojo tribunolo kompetencijos plėtimas gerokai didino teisėjų darbo krūvį. Pagal Vyriausiojo tribunolo nagrinėtų bylų skaičiaus kaitą, pirmąjį teismų veikimo dešimtmetį galima suskirstyti į tris laikotarpius: 1) 1919–1921 m. – teismų veiklos pradžia – vidutiniškai naujų civilinių ir baudžiamųjų bylų skaičius nesiekė 220 bylų per metus, civilinių bylų buvo tik 16% nuo bendro bylų skaičiaus; 2) 1922–1924 m. – įvedus kasaciją naujų bylų skaičius padidėjo nuo 609 iki 1348 bylų per metus, civilinių bylų skaičius viršijo baudžiamųjų bylų skaičių; 3) 1925–1928 m. – jurisdikciją išplėtus Klaipėdos kraštui, vidutinis naujų bylų skaičius sudarė 2380 per metus, civilinių ir baudžiamųjų bylų buvo nagrinėjama apylygiai⁵⁰⁶.

Įspūdingas bylų skaičiaus augimas lėmė keleriopą darbo krūvio augimą, tačiau į tai formuojant Tribunolą nebuvo atsižvelgiama. Nors Laikinojo teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo 10 straipsis numatė, kad Vyriausiasis tribunolas susideda iš pirmininko ir trijų narių, o posėdyje turi dalyvauti trys teisėjai, įskaitant ir pirmininkaujantį⁵⁰⁷, tačiau aukščiausiasis teismas trečiu teisėju (įskaitant pirmininką) pasipildė tik nuo 1921 m. birželio 1 d.⁵⁰⁸, o ketvirtas teisėjas buvo paskirtas tik po dvejų metų, 1923 m. liepos mėnesį. Iki tol, vadovaujantis minėtu įstatymu, teismosios sudėtys buvo formuojamos kviečiant apygardos teismo narius (1924 – 1927 m. – ir prisiekusiuosius advokatus⁵⁰⁹). Nuo 1924 m. sausio mėnesio į Vyriausiąjį tribunolą buvo paskirti du Klaipėdos skyriaus teisėjai. Trys teisėjai buvo paskirti 1926 m., dar du – 1929 m.⁵¹⁰.

Lyginami statistikos duomenis matome, kad Vyriausiojo tribunolo teisėjų skaičius buvo didinamas gerokai lėčiau nei augo darbo krūvis. M. Kavolio pateiktais duomenimis, 1920–1927 m. teisėjų skaičiui Tribunole padidėjus santykiu 1:2,3 bylų skaičius padidėjo santykiu 1:17,7⁵¹¹. Tai lėmė, kad kiekvienam teisėjui tekusių bylų skaičius kasmet didėjo ir per šešerius metus išaugo daugiau nei dešimt kartų: nuo 65 iki 659. Tačiau kasmet išsprendžiamų naujų bylų dalis per šešerius metus sumažėjo tik 26 procentais – nuo 88 iki 62 procentų. Galima pasakyti, kad Vyriausiojo tribunolo Klaipėdos skyriuje tuo pačiu metu maksimalus vienam teisėjui tenkančių bylų skaičius buvo 125, o išsprendžiamų bylų dalis vis viena nesiekė 100 procentų⁵¹².

⁵⁰⁵ Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo, civilinio ir baudžiamojo proceso įstatymų pakeitimo ir papildymo įstatymo 2 str. (Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo, civilinio ir baudžiamojo proceso įstatymų pakeitimas ir papildymas. *Vyriausybės žinios*. 1921, 68–607).

⁵⁰⁶ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930. P. 21.

⁵⁰⁷ Laikinas Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas, *supra* note 451, p. 6.

⁵⁰⁸ Maksimaitis, M. *Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006, p. 109.

⁵⁰⁹ Šie Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimai bus analizuojami žemiau.

⁵¹⁰ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 21.

⁵¹¹ Kavolis, M. Ką sako teismo bylų statistika. *Lietuvos aidas*. 1928, 143: 2.

⁵¹² Kavolis, M. Teismo reformos reikalingumas. *Lietuvos aidas*. 1928, 140: 4.

Didelio teisėjams tenkančio darbo krūvio problemą 1926 m. žurnale „Teisė“ yra kėlęs ir pats Tribunolo pirmininkas⁵¹³. A. Kriščiukaitis trumpai apžvelgęs 1921–1925 m. statistikos duomenis, padarė išvadą, kad bylų skaičius visuose teismuose padidėjo dvigubai, o Vyriausiąjame tribunole – penkis kartus. Remdamasis savo trisdešimties metų darbo teismuose praktika, pirmininkas teigė, kad darbas galės vykti normaliai tik tada, kai vienam taikos teisėjui teks ne daugiau kaip 1000, Apygardos teismo teisėjui – 400, o Vyriausiojo tribunolo teisėjui ne daugiau kaip 300 bylų. Lengva apskaičiuoti, kad siekiant sudaryti tinkamas teismų darbo sąlygas, 1925 m. be dirbusių teisėjų buvo reikalingi papildomi 44 Taikos (dirbo 56), 12 Apygardos teismo (dirbo 38), 5 Vyriausiojo tribunolo (dirbo 3) teisėjai. Vyriausiojo tribunolo pirmininko teigimu, esant tokiai padėčiai teisingumo įgyvendinimas yra apsunkinamas, o dėl ilgo termino kartais netenka ir prasmės. Neveiklius valdančiuosius Tribunolo pirmininkas palygino su mažai nusimanančiu šeimininku, investavusiu į namus visą savo kapitalą, tačiau nerandančiu arba stačiai gailinčiu lėšų tiems namams apdrausti nuo ugnies⁵¹⁴.

Tačiau ir su tokiu darbo krūviu Vyriausiasis tribunolas susidorojo pavyzdingai gerai. Gerus rezultatus lėmė teismo teisėjų pasiaukojamas darbas ir šio teismo pirminko A. Kriščiukaičio geras darbo organizavimas.

Savo svariū indėliu į teismų organizavimą, jų tobulinimą ir kasdieniniu darbu A. Kriščiukaitis nusipelnė ir kolegų, ir visuomenės pagarbą, o spaudoje buvo vadinamas „vyriausiuoju teisėju“⁵¹⁵. P. Stravinskas, pats būdamas studentu lankęs A. Kriščiukaičio paskaitas ir dirbęs Vyriausiąjame tribunole, savo atsiminimuose Tribunolo visuotinių teisėjų susirinkimą palygino su šurmuliuojančia gimnazijos klase, nurimstančia ir be blaškymosi išsitraukiančia į rimtą darbą pasirodžius pirmininkui⁵¹⁶. Daugelio žymių to meto teisininkų teigimu, A. Kriščiukaitis Vyriausiojo tribunolo pirmininko darbą, nepaisant laikmečio sunkumų, atliko labai sumaniai, aktyviai padėdamas kurtis teisės saugos institucijoms, kitiems teismams ir Teisingumo ministerijai.

A. Kriščiukaitis dalyvavo ir pirmininkavo priimant visus svarbiausius bylų sprendimus ir, savaime suprantama – turėdamas turtingą teisėjo darbo praktiką, profesoriaudamas universitete, būdamas pirmuose teisinės literatūros baruose, dalyvaudamas teisės aktų rengimo darbe – turėjo sukaupęs neprilygstamą žinių bagažą. Tribunolo pirmininkas pirmininkaudavo teisėjų kolegijų teisiamesiems posėdžiams ir savo pareigų ir autoriteto dėka neabejotinai teismo sprendimams turėjo daugiau įtakos nei kuris kitas teisėjas.

A. Kriščiukaitis, kaip Vyriausiojo tribunolo pirmininkas tvirtai gynė teismų nepriklausomumą. Savo asmeninę poziciją, liečiančią šį vieną svarbiausių teismų veiklos principų, A. Kriščiukaitis išsakė skaitydamas paskaitas Lietuvos universitete (vėliau, 1930 m. pakeitus pavadinimą, – Vytauto Didžiojo universitete). Tiesioginiu teismų veiklos tikslu A. Kriščiukaitis laikė visuomenės ir valstybės gyvenimo pagrindų stiprinimą įgyvendinant teisę. Jo teigimu, teismai šį tikslą gali pasiekti tik būdami nepriklau-

⁵¹³ Kriščiukaitis, A. Bylų eiga Lietuvos teismuose 1921- 25 m. *Teisė*. 1926, 9: 69.

⁵¹⁴ *Ibid.*, p. 70.

⁵¹⁵ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas), *supra* note 433, p. 2.

⁵¹⁶ Stravinskas, P. Mūsų neužmirštamieji. *Teisininkų žinios*. 1965, 27 – 28: 42.

somi, tai yra būtina teismo veiklos sąlyga. Tai buvo aiški profesoriaus ir Vyriausiojo tribunolo pirmininko A. Kriščiukaičio nuostata, neinanti į kompromisą su jokiomis to meto valdančiųjų nuostatomis, valstybės vidaus politinėmis kovomis, seimokratijos ir vėliau – autoritarinio valstybės valdymo režimo ideologijomis.

Teismų nepriklausomumą, dar vadindamas stiprumu, A. Kriščiukaitis skirstė į nepriklausomumą „iš oro“ (išorės) ir nepriklausomumą iš vidaus, išsamiai aptardamas teismų išoriniam ir vidiniam nepriklausomumui pasiekti reikalingas sąlygas⁵¹⁷. Be teismų nepriklausomumo, A. Kriščiukaitis ypač svarbiu laikė teismo valdžios vieningumo ir pilnumo, arba tiesiog teismų vieningumo principą. Šis principas, be teismų nepriklausomumo, apėmė realų teismo galių stiprumą, t. y. teismo funkcijos negali būti skaidomos tarp kitų institucijų; visi piliečiai be išimčių turi būti lygūs prieš teismą; į teismo darbą negali kištis pašalinė valdžia; teismo sprendimą gali keisti ar naikinti tik teismas ir tik įstatymo numatyta tvarka ir t. t. Steigiamojo Seimo priimtoje 1922 m. Konstitucijoje numatyta Seimo (nesusijusio su teismais) teisę kelti bylas ministrams ir prezidentui dėl tarnybinių nusikaltimų, taip pat prezidentui suteiktą baudmės dovanojimo teisę A. Kriščiukaitis laikė šio principo galiojimo apribojimais.

Apie pačią teisėjo profesiją A. Kriščiukaitis atsiliepė su pagarba, ją laikė esant viena svarbiausių. Nors teismas ir įpareigotas kiekvieną savo žingsnį sieti su įstatymu, tačiau A. Kriščiukaičio nuomone, jis nėra „teisės normas gaivinantis negyvas aparatas“ – priešingai – „teismas <...> vertina įrodymus, vadinasi, gyvąjį gyvenimą, laisvu įsitikinimu, kitaip sakant, savo sąžine, o tatai jau yra sielos elementas“⁵¹⁸. Tuo tarpu teisėjo darbas, jo apčiuopiami rezultatai trūnija archyvuose. Tačiau „tuose popierių kalnuose glūdi gyvi žmonių reikalai, dažnai karčiomis ašaromis aplaistyti, o su jais drauge guli ten ir atplėšta teisėjų sielos dalis. Tie archyvai yra iš dalies teisėjų sielos kapinės.“ Apžiūrėdamas tas kapines, supratingas žmogus mato, kiek sielos darbo per dešimtmetį archyvuose palaidota, ir negali be didžiausios pagarbos sustoti ties tais negyvais paminklais⁵¹⁹.

Tribunolo pirmininkas ypač vertino teismo svarbą ir reikšmę Lietuvos valstybei. Aptardamas 10 metų laikotarpio Lietuvos teismų veiklos rezultatus, A. Kriščiukaitis gerai įvertino teisėjų pašaukimą ir pasiaukojamą darbą, atkreipdamas dėmesį į išgyventus sunkumus – Pirmojo pasaulinio karo žiaurumus, okupacijų sugriautą tvarką, karo meto nusikalstamumo ir anarchijos protrūkius, sunkumus kovojant su jais⁵²⁰. Nepaisant visų tariamų ir tikrų teismo veiklos trūkumų ilgametis Vyriausiojo Tribunolo pirmininkas A. Kriščiukaitis bendrai nuveiktą darbą laikė sąžiningu, gerai atliktu ir manė, kad likę trūkumai išnyks tobulinant teismų veiklą reguliuojančius įstatymus.

3.4.3. Vyriausiojo tribunolo veiklos tobulinimas

Įsibėgėjus darbui Lietuvos teismuose ir išryškėjus teismų sistemos pranašumams bei trūkumams, teismų veikla visuomenėje buvo gyvai aptarinėjama. Nors daugeliui

⁵¹⁷ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos, *supra* note 464, p. 7.

⁵¹⁸ Teismo kronika. *Teisė*. 1928, 14: 112.

⁵¹⁹ *Ibid.*

⁵²⁰ *Ibid.*, p. 111.

buvo aiškios ir žinomos sunkios teismo darbo aplinkybės, tačiau jų veikla susilaukė ir aštrios kritikos. Buvo reiškiamas nepasitenkinimas ir teisėjais, ir pačia teismų sistema. Daugiausiai pasipiktinimo kėlė ilga bylinėjimosi trukmė. Ilgos bylinėjimosi trukmės priežastimi buvo laikoma praktiškai neribota apeliacijos galimybė ir dėl to sumenkėjusi proceso pas Taikos teisėjus (pirmos teismo instancijos) reikšmė. Kritikai teigė, kad didelį krūvį turinčių Taikos teisėjų išnagrinėtos bylos dažniausiai buvo skundžiamos ir apeliacine, ir kasacine tvarka, todėl jiems nebuvo paskatos stengtis, įsivėlė tam tikras nihilizmo, aplaidumo elementas – vis viena teismo sprendimas bus apskūstas ir galios ne Taikos teisėjo, o apeliacinės ar net kasacinės instancijos teismo sprendimas⁵²¹. Kita vertus, buvo kritikuojama ir pati teismų sistemos struktūra. Buvo abejojama dviejų atskirų pirmųjų instancijų reikalingumu, siūloma atsisakyti apygardos teismų, kaip pirmos instancijos⁵²². Visuotinai kritikuota minėtoji nenuosekli kasacijos sistema, kai Vyriausiasis tribunolas kasacijos tvarka nagrinėjo tik ne ypač reikšmingas, Taikos teisėjų pradėtas ir apygardos teismuose apeliacijos tvarka išnagrinėtas bylas. Kasacijos ribojimo kritikos pagrįstumą iš dalies pripažino ir Vyriausiojo tribunolo pirmininkas⁵²³.

Tačiau ne visa teismams išsakyta kritika buvo pagrįsta. Pavyzdžiui, Kauno apygardos teismas statistikos duomenimis oficialiame pareiškime spaudai paneigė Taikos teisėjams išsakytus kaltinimus dėl jų sprendimų mažareikšmiškumo ir aplaidaus darbo. Buvo pateikti 1927 m. statistikos duomenys, rodantys, kad Kauno apygardos teisme buvo skundžiama tik apytiksliai 17 % baudžiamosiose bylose ir 14 % civilinėse bylose Taikos teisėjų priimtų sprendimų. Iš visų Kauno apygardos teisme nagrinėtų bylų (pirmos ir antros instancijų, baudžiamųjų ir civilinių) tik 6,5 % buvo skundžiamos Vyriausiajam tribunolui⁵²⁴.

Tarybų Sąjungai okupavus Lietuvą, išeivijos politikai ir teisininkai polemizavo vertindami nepriklausomos Lietuvos laikotarpio teismų darbą. Šiose diskusijose Lietuvos teismams, tarp jų ir Vyriausiajam tribunolui, teko sulaukti įvairių kaltinimų: tiek kaltinimų politiškumu ir politizuotų bylų nagrinėjimu⁵²⁵, tiek kaltinimų pasyviu, aplaidžiu darbu, kaltų asmenų nenubaudimu⁵²⁶. Tačiau išeivijos teisininkai tokius kaltinimus laikė šališkais ir nerimtais. Teisininkai atkreipė dėmesį, kad tokiuose kaltinimuose netiksliai pateikiamos bylų aplinkybės, jie grindžiami vienpusiškais, neretai klaidingais atsiminimais. Lietuvos teisininkų draugijos centro valdyba akcentavo, kad visos bylos buvo nagrinėjamos kvalifikuočiausių to meto teisininkų, laikantis įstatymų, viešai, domintis visuomenei.

Šiais klausimais aiškiai savo nuomonę išreiškė buvęs Vyriausiojo tribunolo teisėjas Boleslovas Masiulis, kurio nuomone, tai buvo nepagrįsti, Lietuvos teisingumą žeminantys kaltinimai. B. Masiulis pabrėžė, kad Vyriausiasis tribunolas buvo „pirminin-

⁵²¹ Papečkys, J. Mūsų teismų sutvarkymo reikalu. *Lietuvos Aidas*. 1928, 233: 2.

⁵²² Raulinaitis, Pr. V. Teismų organizacijos reikalu. *Lietuvos aidas*. 1928, 262: 2.

⁵²³ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 203-204.

⁵²⁴ Kauno Apygardos teismo 1928 m. gruodžio 8 d. bendrojo susirinkimo pranešimas. Kauno apygardos teismas rašo. *Lietuvos aidas*. 1928, 264: 2.

⁵²⁵ Lietuvos teismai atsiminimuose. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 – 22: 20.

⁵²⁶ Žukas, K. Aukštai gerbiamas pone Lietuvių teisininkų draugijos pirmininke. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 – 22: 39.

kaujamas aukštos moralinės kultūros ir nesuteptos šlovės teisių profesoriaus Antano Kriščiukaičio“ ir negalėjo nuteisti nekalto žmogaus⁵²⁷. A. Kriščiukaitis tiesiogiai pirminkavo daugelio išeivijos politikų minėtų bylų teisiamosioms sudėtims. Pats A. Kriščiukaitis, remdamasis savo gausia patirtimi, teigė, kad Tribunalui „didelių politinių ir tarnybinių bylų“ teko palyginti daug, ir laikė jas stropiai, iki smulkmenų sąžiningai išnagrinėtomis⁵²⁸.

Tribunolo pirmininkas A. Kriščiukaitis buvo laikomas gero teisėjo pavyzdžiu, todėl išeivijos teisininkai abejotinai pagrįstus, populistinius kaltinimus laikė Lietuvos teisingumo pažeminimu. Šie kaltinimai prieštaravo paties A. Kriščiukaičio nuosekliai reikštomis teismų nepriklausomumą ginančioms pažiūroms ir atitinkamai aiškiai išreikštai Tribunalo pozicijai. Vyriausiojo tribunolo pirmininkas praktinėje veikloje teisės aktų kolizijas buvo linkęs aiškinti teisėjų nepriklausomumo naudai. Pavyzdžiui, Teismų santvarkos akte nustatytą caro (pagal analogiją – Lietuvos prezidento) teisę pašalinti aukščiausius teisėjus A. Kriščiukaitis laikė formaliu aktu (tik atleidimo įforminimu, kai teisėjas atleistas teismo sprendimu), nors tarp teisininkų buvo ir kitokių nuomonių⁵²⁹. Vyriausiasis tribunolas, pirmininkaujant A. Kriščiukaičiui, dėl įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžių santykių buvo išsakęs savo nuomonę 1925 m. vasario 4 – 10 d. sprendime J. Purickio ir kitų byloje, kur buvo sprendžiamas Seimo išvados privalomumo teismui klausimas. Vyriausiasis tribunolas, pirmininkaujant A. Kriščiukaičiui ir dalyvaujant teisėjams M. Romeriui ir M. Čepui, išaiškino, kad, remiantis Konstitucija ir kitais teisės aktais, teismas, priešingai nei vyriausybė, santykiuose su Seimu yra nepriklausomas – tik teismas turi teisę aiškinti įstatymus; teismo sprendimą gali panaikinti tik teismas įstatymų nustatyta tvarka, teismas vykdo jam paskirtą valdžią nepriklausomai⁵³⁰.

Kita didelė dalis spaudoje kritikuotų teismų veiklos trūkumų buvo susiję su teismų formavimu, teisėjų skyrimu ir nuo pačių teismų ir jų sąžiningai dirbti siekusių darbuotojų nedaug tepriklausė. Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas pačių teismų vaidmens teismų formavime nenumatė; žemiausios instancijos – taikos teisėjų skyrimas ir atleidimas buvo vienašališkai pavestas vykdomosios valdžios atstovui – Teisingumo ministru. Tokia tvarka ir ją lėmęs tinkamo personalo stygius kėlė problemų ir netgi tapo teismo darbo krizių priežastimi. Būta atvejų, kai trūkstant kandidatų Teisingumo ministras P. Leonas turėdavo teisėjais skirti asmenis, kuriuos reikėdavo papildomai įspėti ir prašyti laikytis dorovės reikalavimų. O vėliau, paskirtiesiems šių įsipareigojimų nesilaikant, nors ir ministro pareigų nebeeidamas, sąžiningasis P. Leonas laikydavo savo pareiga rūpintis dėl jų atleidimo⁵³¹.

⁵²⁷ Atviras laiškas LTD Centro Valdybos Pirmininkui Br. Ivanauskui. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 – 22: 39-40.

⁵²⁸ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930. P. 203.

⁵²⁹ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos, *supra* note 464, p. 9.

⁵³⁰ Vyriausiojo tribunolo 1925 m. vasario 4 – 10 d. sprendimas Juozo Purickio ir kitų byloje. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933, 23.

⁵³¹ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, 231.

1922 m. teisėjo skyrimo procedūra tapo išbandymu ir pačiam Vyriausiajam tribunolui⁵³². Tuometinis Teisingumo ministras Vincas Karoblis nepaisė Vyriausiojo tribunolo ir jo pirmininko nuomonės ir tai grėsė tapti rimtos Vyriausiojo tribunolo krizės priežastimi. Teisingumo ministras, teikdamas skirti Vyriausiojo tribunolo teisėju kitą asmenį, nei vienbalsiai buvo rekomendavęs Tribunolas, rizikavo išardyti darnų Tribunolo darbą, nes du iš trijų (kartu su pirmininku) Tribunolo teisėjų (M. Romeris ir A. Janulaitis) su tokiu Tribunolo nuomonės nepaisymu ir autoriteto žeminimu būtų nesitaikstę ir buvo pasiruošę atsistatydinti. Iš esmės ginčas buvo kilęs ne dėl konkrečios teisėjo kandidatūros, bet dėl tų kandidatūrų atrinkimo kriterijų neaiškumo, pačios skyrimo procedūros neskaidrumo, tam tikro ministro elgesio ciniškumo – aukščiausias valstybės teismas apie naują savo narį sužino tik iš jam pristatyto kontrasignuoto prezidento akto⁵³³. Vis dėlto jaunas Vyriausiasis tribunolas išbandymą atlaikė ir jam peršamas teisėjas Tribunale dirbti nepradėjo. Teisingumo ministro siūlytas Vincas Kalnietis savo kandidatūrą atsiėmė ir buvo paskirtas į advokatūrą⁵³⁴.

Po poros metų, teisingumo ministru tapus A. Tumėnui, aukščiausiojo teismo krizei buvo lemta pasikartoti. Šį kartą teisininkų, visuomenės ir spaudos pasmerkimo susilaukė Vyriausiojo tribunolo teisėjo A. Janulaičio atleidimas iš Tribunolo teisėjų ir paskyrimas įsteigto Panevėžio apygardos teismo pirmininku be jo paties sutikimo⁵³⁵. Šis įvykis susilaukė griežtos politinės ir visuomeninės reakcijos ir pasmerkimo – ministrui A. Tumėnui buvo įteikta interpeliacija⁵³⁶, dėl šio įvykio buvo diskutuota Teisininkų draugijoje ketvirtojo teisininkų suvažiavimo metu dalyvaujant pačiam ministrui A. Tumėnui⁵³⁷. Teisingumo ministras buvo kaltinamas teismo nepriklausomumo principo pažeidimu. Nors Laikinojo Lietuvos teismų įstatymo 11 straipsnis nustatė, kad Vyriausiojo tribunolo, apygardos teismų pirmininkus ir teisėjus skiria ir šalina Valstybės Tarybos prezidiumas (prezidentas) Teisingumo ministrui pasiūlius ir šios procedūros buvo laikomasi, tačiau ministro oponentų nuomone, buvo privaloma laikytis perimto rusiško teismų sutvarkymo įstatymo, kurio 243 straipsnis numatė, kad teismų pirmininkai, jų padėjėjai ir nariai negali būti perkelti ar atleidžiami be jų prašymo ar sutikimo. A. Tumėnas, pažodžiui remdamasis 1922 m. Konstitucijos 65 straipsniu, vadovavosi siauresne teismo nepriklausomumo samprata – ją traktuodamas kaip teismo funkcijų, o ne teisėjų nepriklausomumą, t. y. teigė, kad keitimo ir šalinimo ribojimas taikomas teismo sprendimui, bet ne „vienam tipingam teisėjui“⁵³⁸. A. Tumėnas pabrėžė, kad teisėjų nepriklausomumo idėja – nauja ir buvo linkęs teisėjus laikyti valdininkais⁵³⁹.

⁵³² Maksimaitis, M. *Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus*, supra note 508, p. 114.

⁵³³ M. Römerio laiškas A. Janulaičiui. MAB RS, f. 267 – 792, p. 8-9.

⁵³⁴ *Ibid.*, p. 10-11.

⁵³⁵ Augustinas Janulaitis paleistas iš Vyriausiojo Trubunolo. *Lietuvos žinios*. 1925, 106: 1.

⁵³⁶ Interpeliacijos autoriai buvo garsūs Lietuvos teisininkai, politikai ir visuomenės veikėjai: J. Toliušis, M. Sleževičius, K. Grinius, J. Staugaitis, V. Kvieska, L. Purėnienė ir M. Markauskas (Dėl Vyr. Tribunolo nario p. Janulaičio pašalinimo. *Lietuvos žinios*. 1925, 112: 1).

⁵³⁷ IV-ojo Lietuvos teisininkų suvažiavimo protokolas, supra note 454, p. 50-53.

⁵³⁸ *Ibid.*, p. 51-52.

⁵³⁹ *Ibid.*

Reikia pastebėti, kad A. Tumėno argumentacija ne visai nuosekli ir nepaaiškina A. Janulaičio perkėlimo. Viena vertus, A. Tumėnas, norėdamas pateisinti A. Janulaičio pašalinimą, remiasi galiojančiu Laikinoju Lietuvos teismų įstatymu ir nurodo į 1918 metus, kada „reikėjo skirti teisėjai iš visokių nežinomų asmenų“ ir ministras galėjo imtis atsakomybės tik žinodamas, kad „„ant rytojaus“ būtų galima toki teisėjai pakeisti“⁵⁴⁰. Nors ministras pripažįsta, kad „žinoma, juristas taip galvoti negali“, bet tvirtina, kad „tuo laiku tai buvo visiškai „juridiška““⁵⁴¹. Kita vertus, A. Tumėnas, pripažįsta, kad „pareiga surasti pašalinimo-atstatydinimo pamatą turėtų būti atimta iš teisingumo ministro, ir atiduota atskirajai Drausmės komisijai“, „kaip tai buvo Rusijoje“⁵⁴². Manytume, iš tokios argumentacijos galima daryti išvadą, kad A. Tumėnas pripažino teisininkų visuotinai priimtą teisėjų nepriklausomumo principą, manė esant reikalinga jį stiprinti, tačiau nesant aiškaus reglamentavimo, kaip politikas ne visada jo laikėsi. Neabejotina tai, kad lietuvių visuomenė, Seimo nariai, Teisininkų draugija šiuo klausimu pareiškė tvirtą nuomonę ir nemažai nuveikė, siekdami apginti teismų nepriklausomybę. Panašu, kad tokio pasipriešinimo valdantieji nesitikėjo. Nors A. Janulaitis į pareigas ir nebuvo gražintas, šis klausimas buvo daug kartų nagrinėtas Seime ir spaudoje, o teismų nepriklausomumo tyrinėjimas ir populiarinimas išliko viena pagrindinių Teisininkų draugijos veiklos krypčių⁵⁴³.

Nepaisant pasitaikiusių pavienių teismų nepriklausomumo principų pažeidimų, bene svarbiausia teismų veiklos problema ir toliau išliko personalo trūkumas. Teisėjų trūkumą didino ne tik istoriškai sąlygotas teisės specialistų stygius, bet ir tai, kad didelė Lietuvos teisininkų dalis tradiciškai vertėsi advokatų profesija. Šią problemą 1924 m. buvo bandyta spręsti gana neįprastu būdu. Teisingumo ministras Antanas Tumėnas pateikė Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimo projektą⁵⁴⁴, kuriame buvo numatyta galimybė trūkstant teisėjų į posėdžius Apygardos teismuose pasikviesti žemesnių instancijų teisėjus, teismo tardytojus ir prisiekusiuosius teisėjus, o Vyriausiajame tribunole – Apygardos teismų teisėjus ir prisiekusiuosius advokatus tų teismų teisėjų funkcijoms atlikti. Priimtas įstatymas⁵⁴⁵ buvo vadinamas *lex Tumenensis* ir sulaukė advokatų nepasitenkinimo bei kritikos. Teisėjų trūkumo problema buvo sprendžiama advokatams primetant jų profesijai svetimas, neatlyginamas pareigas. Tai

⁵⁴⁰ IV-ojo Lietuvos teisininkų suvažiavimo protokolas, *supra* note 454, p. 51-52.

⁵⁴¹ *Ibid.*

⁵⁴² *Ibid.*

⁵⁴³ Aptariant Lietuvos teisininkų poziciją teismų nepriklausomumo klausimu nedera pamiršti ir Antano Kriščiukaičio, kurį šis įvykis palietė tiek kaip Vyriausiojo tribunolo pirmininką, tiek kaip Teisininkų draugijos pirmininką. Pažymėtina, kad A. Kriščiukaičio, kaip ilgamečio pirmininko pozicija, turėjo didelę įtaką Teisininkų draugijos veiklai. A. Kriščiukaitis ne tik formaliai ėjo pirmininko pareigas, bet ir aktyviai dalyvavo vienos iš svarbiausių teismo organizacijos komisijos veikloje. Šios komisijos veiklos tikslas kaip tik ir buvo teismų veiklą reglamentuojančių teisės aktų analizė ir tobulinimo projektų rengimas.

Paties A. Kriščiukaičio požiūris į teismų ir teisėjų nepriklausomumą bus nagrinėjamas vėliau, tačiau ir čia verta pažymėti, kad A. Kriščiukaitis teisėjų nepriklausomumo garantijas laikė būtinomis išorinės nepriklausomybės prielaidomis.

⁵⁴⁴ V., V. Antanas Tumėnas. *Teisininkų žinios*. 1953, 3: 3.

⁵⁴⁵ Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimas. *Vyriausybės žinios*, 160-1140: 14.

buvo našta, be to, tai sukeldavo įvairių papildomų teisinių paslaugų teikimo ap sunkinimų – advokatai turėjo derinti teisėjų pareigų vykdymą ir teisinių paslaugų teikimą, laikytis ir teisėjo, ir advokato etikos bei veiklos ribojimų. Tačiau ši advokatų „mobilizacija“ bent laikinai padėjo spręsti teisėjų trūkumo problemas. Advokatų įtraukimo į teismo sudėtį atsisakyta nuo 1927 m. sausio 1 d.⁵⁴⁶

Teismų darbo organizatoriai, ypač Tribunolo pirmininkas A. Kriščiukaitis, stengėsi nuolat tobulinti teismų darbą. Pirmininko pastangos ir tinkamas vadovavimas Vyriausiajam tribunolui davė ypač gerus šio teismo darbo rezultatus, teisėjai susitvarkydavo su dideliais darbo krūviais. Vyriausiojo tribunolo pirmininko pavaduotojas M. Čepas teigė, kad augant bylų skaičiui Vyriausiajame tribunole ilgiau kaip per vienerius metus neišspręsta byla buvo retenybė ir tai laikė nemaža dalimi A. Kriščiukaičio nuopelnu.⁵⁴⁷ Tačiau tai ne vienintelis A. Kriščiukaičio nuopelnas.

A. Kriščiukaičio vadovaujamas Tribunolas prisidėjo prie Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatyme įtvirtinto teismo kalbos nustatymo įgyvendinimo. Įstatymo 16 straipsnis nustatė, kad Lietuvos teismuose procesas turėjo vykti valstybine – lietuvių kalba. Tačiau tai nebuvo lengva įgyvendinti, nes didelė dalis teisininkų, teisėjų ir ypač advokatų nemokėjo nei lietuviškai kalbėti, nei rašyti, jie lietuvių kalbos įvedimui stipriai priešinosi. 1920 m. liepos 31 d. sprendime Vyriausiasis tribunolas išaiškino, kad advokatai, kaip teismo darbuotojai, kreiptis į teismą privalo lietuviškai.⁵⁴⁸

Vieną didžiausių teismų veiklos problemų – bylinėjimosi trukmę – ilgino ne tik vis didėjantis bylų skaičius, bet ir prastas jų paruošimas teismui. Vyriausiojo tribunolo pirmininkas, gerai žinodamas į teismą patenkančių bylų trūkumus, ėmėsi iniciatyvos. A. Kriščiukaitis 1926 m. sausio 22 dienos Vyriausiojo tribunolo bendrajam susirinkimui pateikė svarstyti pranešimą dėl kai kurių apygardos teismų, taikos teisėjų, teismo tardytojų darbo trūkumų. Pranešime buvo aptariami dažniausiai pasitaikantys techniniai teisėjų ir tardytojų užvedamų bylų, procesinių dokumentų, protokolų trūkumai, klaidos skiriant proceso dalyvius ir kiti proceso pažeidimai. Vyriausiojo tribunolo bendrasis susirinkimas išdėstytas pastabas apsvarstė ir įsakė Apygardos teismams, Taikos teisėjams ir Teismo tardytojams laikytis Tribunolo pirmininko pranešime išdėstytą nurodymą.⁵⁴⁹

Vyriausiajam tribunolui teko aiškinti teismų veiklą reglamentuojančių įstatymų spragas. 1929 m. kovo 22 d. Vyriausiasis tribunolas aiškino du Pirmininko A. Kriščiukaičio iškeltus klausimus: 1) ar teisėjas, netekęs Lietuvos pilietybės, gali eiti pareigas, ir 2) ar teisėjas gali būti laisvai samdomas (eiti pareigas kitokiais pagrindais nei įstatyme

⁵⁴⁶ Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimas. *Vyriausybės žinios*, 238-1543: 1

⁵⁴⁷ Čepas, M., *supra* note 462, p. 252.

⁵⁴⁸ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930, p. 213.

⁵⁴⁹ Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo 1926 m. sausio 22 d. nutarimas dėl Vyriausiojo tribunolo Pirmininko pranešime išdėstytą nurodymą laikymosi. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933, p. 42.

numatytu paskyrimu). Į abu klausimus buvo atsakyta neigiamai ir taip buvo sudarytos sąlygos teisėjų nepriklausomumui, nustatyta skaidresnė teisėjų skyrimo procedūra⁵⁵⁰.

Sprendžiant Lietuvos materialinės teisės partikuliarizmo problemą, galėjo padėti Tribunalui pavestas teisės aiškinimas. Tačiau nenustačius privalomo Vyriausiojo tribunolo nutarimų viešo paskelbimo, teisės aiškinimais negalėjo naudotis nei teismai, nei visuomenė, ir toks aiškinimas nedavė reikiamų rezultatų.

Kartais Vyriausiasis tribunolas, taisydamas teismų klaidas, pareiškėdavo ir aštrių, „atliekamajam literatui“ būdingų pastabų⁵⁵¹. Pavyzdžiui, 1927 m. vasario 22 d. sprendimu buvo panaikintas nemotyvuotas, rezoliucinę dalį teturintis apygardos teismo sprendimas. Tokį sprendimą, kartu ir pasisakydamas apie teismo darbą apskritai, Vyriausiasis tribunolas įvertino taip: „išvada <...> be jokių samprotavimų <...>, ji atsirado nežinia iš kur, kaip *Deus ex machina*, kaip Afrodyta iš jūros bangų, kaip Dievo kūrinys ar valdovo įsakymas: *sic voleo – sic jubeo*. Bet teismo darbas neprivalo turėti tų Dievo kūrinių ar valdovo įsakymų privalumų nes teismo organas nėra joks diktatorius ar kūrėjas; šitoksai „sprendimas“ griežtai prieštarauja pačiai teismo funkcijos esmei<...>; nėra jokios žinios, kas ir kaip yra teismo apsvastyta, ir negalima patikrinti, ar kasacijos nurodymai atitinka tikrąją ar ne, nes teismo samprotavimai yra paties teismo paslėpti; toksai quasi–sprendimas yra naikintinas“⁵⁵².

3.5. A. Kriščiukaičio akademinė veikla Lietuvos universiteto Teisių fakultete

1832 m. rusų okupacinei valdžiai uždarius Vilniaus universitetą, lietuviai aukštąjį išsilavinimą galėjo gauti tik užsienyje, dažnai labai sunkiomis sąlygomis. Tinkamai paruoštų specialistų trūkumo problemą buvo galima išspręsti tik kuo greičiau steigiant lietuvišką aukštąją mokyklą. Todėl jau 1918 m. gruodžio 5 d., iš karto po Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių ir Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo priėmimo, Lietuvos Valstybės Taryboje buvo priimtas Vilniaus universiteto statutas⁵⁵³. Vilniaus universiteto atkūrimui buvo rengiamasi toliau, tačiau tokių planų vykdymui nebuvo lėšų⁵⁵⁴. Pastangos atkurti Vilniaus universitetą rodė Lietuvos Valstybės Tarybos siekį kuo greičiau sudaryti sąlygas valstybei reikalingų specialistų ruošimui.

⁵⁵⁰ Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo 1929 m. kovo 22 d. nutarimas dėl Pirmininko iškeltų, sąryšy su Teisingumo Ministerio 1929-03-18 d. raštu Nr. 3906, klasimų. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933, p. 146.

⁵⁵¹ A Kriščiukaitis, norėdamas pabrėžti, kad literatūrinė kūryba yra tik papildomas, laisvalaikio užsiėmimas, save vadino „atliekamu literatu“. „Iš atliekamo literato užrašų“ – taip buvo pavadintos nuo 1908 metų spaudoje spausdintos populiarios A. Kriščiukaičio – Aišbės satyros, 1928 m. sudėtos į rinkinį „Satyros trupiniai“. Tiesa, negalima atmesti versijos, kad prie šio teismo sprendimo rašymo prisidėjo ir M. Romeris, tuomet buvęs Vyriausiojo tribunolo teisėju ir mėgęs naudoti lotynišką palyginimą „*Deus ex machina*“.

⁵⁵² 1927 m. vasario 22 d. Vyriausiojo tribunolo sprendimas Nr. 189 civilinėje byloje J. V. v. J. D ir P. D. *Vyriausiojo tribunolo 1927 metų civilinių kasacinių bylų sprendimų rinkinys*. Kaunas: Z. Toliušis ir V. Požela, 1930, p. 52.

⁵⁵³ Vilniaus universiteto statutas. *Lietuvos aidas*. Kaunas. 1918, 164 (212): 1.

⁵⁵⁴ Klimas, P. *Iš mano atsiminimų, supra* note 502, p. 137.

mui Lietuvoje. Tačiau šiems planams išsipildyti nebuvo lemta – tam sutrukdė Vilniaus okupacija.

Sunki ir nerami Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu įsteigti naują universitetą nebuvo lengva. Tam reikėjo tobulinti turimą teisinę bazę, ieškoti stokojamų materialinių resursų ir aukščiausios kvalifikacijos personalo. Pasiruošimas užtruko, todėl naujas universitetas buvo iškilmingai atidarytas tik 1922 m. vasario 16 d. Kaune, po Vilniaus universiteto statuto priėmimo praėjus trejiems metams. Lietuvos universiteto pavadinimą gavęs universitetas laikinai vadovavosi 1918 m. gruodžio 5 d. Vilniaus universiteto statutu, kuriame buvo numatytas ne savarankiškas Teisių fakultetas, o tik Sociologijos fakulteto Teisių skyrius. Nors tuo metu Sociologijos fakultetas turėjo daugiausiai – septynis dėstytojus, tačiau Teisių skyriuje paskaitas skaitė tik du dėstytojai – Maskvos universiteto Teisės fakultetą baigęs A. Janulaitis ir Peterburgo universiteto Istorijos ir Filologijos fakultetą baigęs A. Voldemaras.

Situacija pasikeitė Steigiamajam Seimui 1922 m. kovo 24 d. patvirtinus Lietuvos universiteto statutą⁵⁵⁵, kuriame tarp kitų buvo numatytas ir Teisių fakultetas. Įgyvendinti šį universiteto struktūros pakeitimą nebuvo lengva. Jau 1922 m. balandžio 21 d. Lietuvos universiteto rektorius raštu Švietimo ministrui pranešė, kad neatidėliotina Teisių fakulteto sutvarkymą laiko vienu svarbiausių uždavinių. Tačiau Rektorius turėjo pripažinti, kad universitetas savo jėgomis Teisių skyriaus, dėl profesūros stokos pertvarkyti į Teisių fakultetą nepajėgė⁵⁵⁶. Tam reikėjo kuo skubiau formuoti naujo Teisių fakulteto personalo branduolį, nes jau tuo metu į steigiamą fakultetą iš anksto buvo užsirašę apie 100 studentų.

Atrinkti tinkamiausius specialistus Teisių fakulteto branduoliui buvo atsakingas uždavinys. Iš mažo tinkamų kandidatų skaičius į fakultetą reikėjo suburti tokius teisininkus, kurie sugebėtų dirbti lietuviškame universitete, turėtų pakankamai kvalifikacijos ir noro aktyviai dirbti mokslinį darbą.

Teisių fakulteto personalo branduolio atrinkimui universiteto Rektorius pasitelkė 1920 m. įkurtą Lietuvos teisininkų draugiją, kurios valdybai pirmininkavo A. Kriščiukaitis. 1922 m. balandžio 19 d. Teisininkų draugijos valdybos pirmininkas universiteto Rektoriumi pranešė, kad Teisių fakulteto branduolio klausimas buvo aptartas 1922 m. balandžio 13 d. specialiai tam sušauktame Teisininkų draugijos narių susirinkime, kuris į Teisių fakulteto branduolį pasiūlė skirti teisininkus A. Janulaitį, P. Leoną, K. Šalcauskį, A. Tumėną, O. Biuchlerį, M. Römerį ir S. Bieliackiną⁵⁵⁷. 1922 m. birželio 20 d. Respublikos Prezidento pareigas einančio Steigiamojo Seimo pirmininko A. Stulginskio įsakymu visi šie teisininkai buvo paskirti eiti pareigas Teisių fakultete⁵⁵⁸.

Dėl įvairių aplinkybių pirmuosiuose Teisių fakulteto Tarybos posėdžiuose galėjo dalyvauti tik dalis sudaryto Teisės fakulteto personalo branduolio narių. Pavyzdžiui, į pirmąjį 1922 m. rugpjūčio 16 d. fakulteto Tarybos posėdį, kuriame dalyvaujant universiteto Rektoriumi buvo numatyti fakulteto dekano ir sekretoriaus rinkimai, atvyko

⁵⁵⁵ Universiteto statutas. *Vyriausybės žinios*, 1922, 86/738.

⁵⁵⁶ Lietuvos universiteto Rektoriaus 1922 m. balandžio 21 d. raštas Nr. 425 Švietimo ministrui. LVCA, F. 391, Ap. 4, B. 773, p. 41.

⁵⁵⁷ Lietuvos teisininkų draugijos valdybos 1922 m. balandžio 19 d. raštas Nr. 12. LVCA, F. 391. Ap. 4. B. 773, p. 40.

⁵⁵⁸ Respublikos Prezidento įsakymas Nr. 75. LVCA, F. 391. Ap. 4. B. 773, p. 46.

tik pusė narių (P. Leonas, A. Tumėnas, O. Büchleris, K. Šalkauskis). Dėl šios priežasties rinkimai buvo atidėti, o fakulteto personalą nutarta skubiai pildyti. 1922 m. rugpjūčio 23 d., dalyvaujant dviem naujai priimtiems nariams J. Papečkui ir V. Biržiškai, fakulteto Tarybos posėdyje dekanu išrinktas P. Leonas.

Teisių fakultetui plečiantis netrukus ir pats A. Kriščiukaitis tapo universiteto akademinės bendruomenės nariu. Jau 1922 m. spalio 15 d. Teisių fakulteto Tarybos posėdyje buvo nutarta „atsižvelgiant į ilgametę praktiką teisės teorijos ir praktikos srityje“ pakviesti Antaną Kriščiukaitį baudžiamojo proceso katedros ordinariniu profesoriumi⁵⁵⁹. 1922 m. spalio 23 d. Teisių fakulteto dekanas raštu pakvietė Vyriausiojo tribunolo pirmininką A. Kriščiukaitį į baudžiamojo proceso katedros ordinarinio profesoriaus vietą. Į kvietimą A. Kriščiukaitis atsakė po 7 dienų svarstymo ir, jį apibūdinęs kaip didžiai garbingą, priėmė su „giliausiu dėkingumu“⁵⁶⁰.

Teisių fakulteto Tarybos 1922 m. spalio 15 d. sprendime nurodyta, kad ordinarinio profesoriaus pareigas A. Kriščiukaitis pradės eiti nuo Naujųjų metų, t. y. nuo 1923 m. sausio 2 d.⁵⁶¹. Faktiška A. Kriščiukaičio darbo universitete pradžia reikia laikyti 1923 m. sausio 15 d., kaip tai nurodoma A. Kriščiukaičio tarnybos lape⁵⁶². Profesorius A. Kriščiukaitis jau dalyvavo pirmajame 1923 metais Teisių fakulteto Tarybos 1923 m. sausio 14 d. posėdyje, bet posėdžio protokolo kaip Teisių fakulteto Tarybos narys dar nepasirašė. Šiame posėdyje A. Kriščiukaičiui buvo pavesta laikinai skaityti baudžiamosios (vadintos kriminaline) teisės specialiosios dalies paskaitas⁵⁶³. Baudžiamąją teisę pabaigęs dėstyti 1923 m. rudenį, profesorius ėmėsi naujo – baudžiamojo proceso – kurso⁵⁶⁴. Baudžiamasis procesas tuomet buvo dėstomas paskutinio kurso (VII – VIII semestru) studentams, jau išklausiusiems Lietuvos teisės istorijos (I - II semestrai), Lietuvos valstybinės (konstitucinės), civilinės, finansų teisės (III-IV semestrai), administracinės, baudžiamosios teisės (V-VI semestrai) dalykus. Paskutiniame kurse, kartu su baudžiamojo proceso paskaitomis, buvo skaitomos dar ir teisės filosofijos istorijos, tarpvalstybinės (tarptautinės) teisės, teismo medicinos, civilinio proceso paskaitos⁵⁶⁵.

Vienu svarbiausių įkurto Teisių fakulteto dėstytojų uždavinių buvo laikomas skaitomų kursų išleidimas⁵⁶⁶, kadangi Teisių fakulteto studentams ypač trūko knygų ir vadovėlių, iš kurių studentai būtų galėję studijuoti savarankiškai. Profesorius A. Kriščiū-

⁵⁵⁹ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1922 m. spalio 15 d. posėdžio protokolas Nr. 10. LVCA, F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 20 – 20 v.

⁵⁶⁰ A. Kriščiukaičio 1922 m. spalio 30 d. raštas Lietuvos universiteto Teisių fakulteto dekanui. LVCA, F. 631, Ap. 3, B. 354, p. 1.

⁵⁶¹ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1922 m. spalio 15 d. posėdžio protokolas Nr. 10. LVCA, F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 20 v.

⁵⁶² Lietuvos universiteto Teisių fakulteto ordinarinio profesoriaus A. Kriščiukaičio Tarnybos lapas Nr. 186. LVCA, F. 631, Ap. 3, B. 354, p. 34 v.

⁵⁶³ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. sausio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 17. LVCA, F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 30 v – 31; Teisių fakulteto organizacija 1922 – 1923 metais. *Teisių fakulteto darbai*. I knyga. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakultetas, 1924, p. 212.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, p. 217.

⁵⁶⁵ *Ibid.*, p. 211.

⁵⁶⁶ *Ibid.*, p. 215.

kaitis universitete studentams skaitytų paskaitų pagrindu rengė baudžiamojo proceso kursą spaudai⁵⁶⁷.

Atsakingas Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigas einančiam baudžiamojo proceso teisės profesoriui kurso rengimo darbai vyko lėtai, todėl iniciatyvos ėmėsi to- kio kurso išspausdinimu suinteresuoti studentai. A. Kriščiukaičio dėstomos baudžia- mojo proceso paskaitos buvo jo studentų sukonspektuotos ir vėliau paties profesoriaus peržiūrėtos ir suredaguotos. Paskaitų kursas buvo pavadintas „Profesoriaus peržiūrė- tos baudžiamojo proceso paskaitos“ ir išspausdintas 1928 m. Dabar tai svarbus teisės istorijos šaltinis, suteikiantis žinių apie A. Kriščiukaičio mokslines pažiūras, įvairių teisės normų interpretavimą, jo požiūrį į daugelį to meto teisinių reiškinių.

A. Kriščiukaičio baudžiamojo proceso paskaitų kursas pasižymi moksline sistema, logika, gražia kalba ir glaustame tekste koncentruotai išdėstyta dalyko esme. Sklandus tekstas, formos paprastumas neparodo didžiulio įdirbio, kurį galima nuspėti iš aiškaus teksto sistemiškumo, apžvalgų gilumo, nušlifuo to teisėjui būdingo konkretumo ir tiks- lumo. A. Kriščiukaičio paskaitos buvo aukštai vertinamos ne tik dėl gerų dalykinių, bet ir dėl gražių kalbinių žinių. Būsiami teisininkai buvo gerai supažindinami su lietu- viškas teisiniais terminais ir tinkamu jų naudojimu; buvusių studentų, vėliau žymių teisininkų teigimu, profesorius teisinius terminus iliustruodavo gyvos lietuvių kalbos pavyzdžiais.

Parengtame kurse profesorius analizavo įvairius bendrus teisės ir proceso klausimus, daug dėmesio skyrė savo praktinio darbo sferai – teismų sistemai, kurią plačiai nagrinėjo lyginamuoju aspektu. A. Kriščiukaitis nuo pat teismų įkūrimo ėjo Vyriausio- jo tribunolo pirmininko pareigas, todėl jo paskaitose išdėstytas požiūris yra įdomus ne tik kaip mokslininko, savo srities žinovo tyrimų rezultatas, bet ir kaip patyrusio teisės praktiko, sėkmingai vadovavusio aukščiausiajam teismui, patirtis.

A. Kriščiukaitis teismą laikė suverenia valstybės valdžios institucija, kuri pagal valdžios padalijimo principą vykdo valstybinės valdžios funkciją – teisingumo ir tei- sėtumo užtikrinimą⁵⁶⁸. A. Kriščiukaitis teigė, kad visų valstybinės valdžios institucijų tarpusavio santykiai turi būti nustatomi ne remiantis atskiromis teorijomis, o atsižvel- giant į šių institucijų socialinius uždavinius. Todėl nustatant teismo konstitucinį statu- są, reikia atsižvelgti į šios institucijos vykdomą socialinį uždavinį. Teismo uždavinys – teisės įgyvendinimas, kurį teismas vykdo priimdamas sprendimus, turinčius įstatymo galią. Teismo sprendimai nuo įstatymų skiriasi dviem aspektais – įstatymas yra abs- trakčios formos aktas, teismo sprendimas – konkrečios, taikomos atskiram gyvenimo atsitikimui; įstatymo pagrindas yra tikslingumas, o teismo sprendimo – teisėtumas, nes teismo sprendimas vadovaujasi tik įstatymais. Iš šių teismo sprendimo požymių profesorius A. Kriščiukaitis išveda du teismo kaip valstybinės valdžios požymius: tei- smo valstybingumą ir teismo įstatymingumą. Teismas yra valstybingas, kai išreiškia ne atskiro asmens ar korporacijos, o valstybės valią; teismas yra įstatymingas, kai va- dovaujasi įstatymais. Tokia teismo samprata, profesoriaus nuomone, visiškai atitinka 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 64 straipsnio nuostatą⁵⁶⁹ „Teismas sprendžia

⁵⁶⁷ Teisių fakulteto organizacija 1922–1923 metais. Teisių fakulteto darbai, *supra* note 563, p. 222.

⁵⁶⁸ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos, *supra* note 464, p. 7.

⁵⁶⁹ Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*. 1922, 100/799: 5.

eidamas įstatymais Respublikos vardu“ ir Baudžiamojo proceso įstatymo 12 straipsnį⁵⁷⁰, kuriame sakoma, kad „visos teismo įstaigos turi spręsti bylas esamais įstatymais, o jeigu įstatymai, kuriais baudžiamas sprendžiamosios bylos nusikalstamasai darbas, yra nepilni, neaiškūs arba vienas kitam prieštarauja, tai turi būti sprendžiamas bendrąja įstatymų prasme“. Apibendrinamas šias išvadas, A. Kriščiukaitis teismo kaip valstybinės institucijos veiklos tikslu laikė visuomenės ir valstybės pagrindų stiprinimą vykdamas teisingumą, ką ir išreiškia lotyniška sentencija „justitia est fundamentum regni“⁵⁷¹.

Kad teismas galėtų vykdyti savo uždavinį, jis turi būti nepriklausomas. Nepriklausomumą A. Kriščiukaitis siejo su teismo stiprumu ir skaidė į dvi dalis – stiprumą „iš oro“ (išorės) ir stiprumą iš vidaus. Išorinis teismų stiprumas susidėjo iš: a) teismo valstybingumo; b) garantijų, kad teismo sprendimai bus greitai ir energingai vykdomi visomis valstybės pajėgomis; c) teismo valdžios vieningumo ir pilnumo reikalavimo. Šis reikalavimas, kitaip vadinamas teismo vieningumo principu, A. Kriščiukaičio teismo veiklos sampratoje labai svarbus. Šis principas iš esmės reiškia tikrą teismo galių stiprumą, prielaidas teisminės valdžios efektyvumui. Teismo valdžia bus vieninga ir pilna, kai teismo funkcijos nebus skaidomos tarp įvairių skirtingų institucijų, ar bent tų institucijų sprendimus bus galima skųsti teismui; kai visi piliečiai be išimčių bus lygūs prieš teismą; kai į teismo darbą nesikiš pašalinė valdžia; kai teismas turės pakankamai priemonių teisingumo tikslui pasiekti; kai jo sprendimą galės keisti ar naikinti tik teismas, ir tik įstatymo numatyta tvarka ir t.t. Išimtinę įstatymų leidžiamosios valdžios funkcijas vykdančio Seimo teisę kelti bylas ministrams ir prezidentui dėl tarnybinių nusikaltimų, taip pat prezidento teisę dovanoti baudmę A. Kriščiukaitis traktavo kaip šio principo apribojimus⁵⁷².

Teismo stiprumą iš vidaus pagal A. Kriščiukaičių sąlygoja gyventojų pasitikėjimas⁵⁷³. Siekiant jį užsitarnauti, reikia tvirtai laikytis įstatymų, dirbti dorai ir protingai. Tam reikalingas tinkamas teismų darbo organizavimas ir tvirtos teisėjų nepriklausomumo garantijos. Tik svarbiausia teisėjų nepriklausomumo garantija – teisėjų nepakeičiamumas – suteikia prielaidas visas gero teisėjo savybes turinčiam teisėjui būti neįveikiamam pašalinėms įtakoms.

A. Kriščiukaitis analizavo stiprėjančiai Lietuvos teismų sistemai aktualius teismo sistemos, sudėties modelio, teismo vidaus organizacijos ir kitus klausimus. Neabejotina, kad šios „vyriausiojo teisėjo“, prisidėjusio prie visų reikšmingesnių teismų veiklą reglamentuojančių teisės aktų rengimo, pažiūros Lietuvos teismo teisei padarė didelę įtaką.

Profesorius analizavo vienasmenės ir kolegialios teismo sudėties privalumus ir trūkumus. Jo nuomone, logikos požiūriu, teisėjų sujungimas pirmoje instancijoje nėra pagrįstas – geram teisėjui patarėjų nereikia, o blogų teisėjų sujungimas darbo nepagerina. Be to, A. Kriščiukaitis išskyrė ir daugiau vienasmenės teismo sudėties privalumų –

⁵⁷⁰ Ustav ugolovnogo sudoproizvodstva. *Svod zakonov Rossijskoj Imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. V kniga, XVI tom, s. 368; A. Kriščiukaičio vertimas žr.: Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso įstatymo projektas. *Teisė*. 1924, 6 (priedas): 5.

⁵⁷¹ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos, *supra* note 464, p. 7.

⁵⁷² *Ibid.*, p. 8.

⁵⁷³ *Ibid.*, p. 7.

atsakomybės už neteisingus sprendimus aiškumas, iš to kylanti didesnė motyvacija atidžiai ir sąžiningai dirbti; teismo proceso pigumas ir greitumas. Kita vertus, profesorius pažymėjo, kad vienasmenis teismas taip pat turi trūkumų – tai kolegų teisėjų kontrolės nebuvimas, mažesnė nešališkumo ir klaidų išvengimo garantija⁵⁷⁴. Apžvelgdamas baudžiamojo proceso teoriją, A. Kriščiukaitis padarė išvadą, kad apskritai vyrauja teismo sudėties kolegialumo principas, o vienasmenis teismas geriausiai pasiteisina tik ten, kur yra daug aukštos dorovės, mokslo ir patyrimo žmonių. Matyt, teismams dirbant gerai ir turint didelį visuomenės pasitikėjimą, Vyriausiojo tribunolo pirmininkas laikė Lietuvoje jau esant pakankamai tokios kvalifikacijos teisėjų, ir Laikinajame Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatyme įtvirtintos pirmos vienasmenės instancijos nekritikavo.

A. Kriščiukaitis nepritarė tuo metu galiojusio Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo 31 straipsnyje įstatymų leidėjo išreikštam ketinimui įvesti renkamų prisiekusiųjų sprendėjų institutą, taip pat nepritarė ir teisėjų rinkimų įvedimui Lietuvoje⁵⁷⁵. Išrinktus teisėjus A. Kriščiukaitis laikė suvaržytais savo kadencijos termino, priklausomais nuo rinkėjų ir neturinčiais svarbiausios nepriklausomumo garantijos – nepakeičiamumo. Vieną svarbiausių teisėjų rinkimų privalumą – visuomenės pasitikėjimą – A. Kriščiukaitis laikė nepatikimu, nes teisėjai gali būti išrenkami santykinė dauguma, be to, jis manė, kad rinkėjai nekompetentingi spręsti kandidato tinkamumo klausimo.

Į tuo metu populiarią, tačiau teisės mokslininkų kritikuojamą prisiekusiųjų teismo idėją A. Kriščiukaitis žiūrėjo neigiamai dėl tokio teismo dirbtinio formavimo, tarNAVIMO politikai, o ne teisingumui, teismo skaidymo į teisėją ir prisiekusiuosius netikslingumo, prisiekusiųjų neatsparumo įvairioms įtakoms ir t. t.

Dėstydamas baudžiamąjį procesą, profesorius daugiausiai dėmesio skyrė proceso modelio, kaltinimo organizacijos, proceso principų, civilinio ieškinio baudžiamajame procese, įrodinėjimo, mažamečių teismo ir kitiems klausimams. Žinant A. Kriščiukaitis nuopelnus lietuvių kalbai, įdomi jo pozicija vertinant įstatyme įtvirtintą baudžiamojo proceso teismo kalbos principą. Profesorius A. Kriščiukaitis, aptardamas galimus šio principo įtvirtinimo variantus, nors būdamas garsus lietuvių kalbos žinovas ir gynėjas, pavyzdinčiai laikėsi racionalumo ir objektyvumo. Profesoriaus nuomone, abi sistemos – vietinių kalbų ir valstybinės kalbos – turi privalumų ir trūkumų. A. Kriščiukaitis pripažino, kad vietinių kalbų vartojimas teisme labiau tinka teisingumo uždaviniams vykdyti, nes taip teismo procesas tampa suprantamesnis ir prieinamesnis žmonėms. Tačiau, įteisinus vietinių kalbų vartojimą teisme, neišvengiamai kyla problemų teismų praktikoje – verčiant teismo nuosprendžius, nagrinėjant bylą aukštesnėse instancijose, teisėjai vietinių kalbų, kuriomis vyko žemesnės instancijos teismo procesas, gali nemokėti. Vienos valstybinės kalbos sistema tokių trūkumų neturi, be to, atsiranda sąlygos formuoti vieningai juridinei terminologijai. Visgi, galbūt dėl palyginti neseniai patirtos kultūrinės spaudos ir spaudos draudimo, A. Kriščiukaitis palieka patiems padaryti numanomą išvadą – vienos valstybinės kalbos principas ne-

⁵⁷⁴ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos, *supra* note 464, p. 12.

⁵⁷⁵ *Ibid.*, p. 13; 8 – 9.

turėtų būti įtvirtinamas teismo pasiekiamumo kitaip kalbantiems vietos žmonėms ir tikrojo teisingumo sąskaita⁵⁷⁶.

A. Kriščiukaitis, būdamas Fakulteto tarybos nariu itin pareigingai dalyvavo Tarybos veikloje ir lankė posėdžius, kurių absoliuti dauguma vyko sekmadieniais, bent du kartus per mėnesį – o jei prireikdavo, nepraleisdavo posėdžių paskirtų ir darbo dienomis. Universitete A. Kriščiukaitis ėjo daugelį su akademinė veika susijusių pareigų – jis pirmininkavo studentų teisininkų lietuvių kalbos egzaminų komisijai (nariai buvo Vladas Mačys ir Albinas Rimka)⁵⁷⁷, kartu su P. Leonu ir M. Romeriu buvo promocijų (iniciatyvos) komisijos narys⁵⁷⁸. A. Kriščiukaitis buvo vadinamas studentų „angelu sargu“. Universitete svarstant studentų mokslo klausimus, profesorius A. Kriščiukaitis visada stodavo jų pusėn ir būdavo prieš studentų „kirtimą“. Studentus profesorius teko ginti ir paskutiniame posėdyje⁵⁷⁹.

Būdamas nepaprastai užsiėmęs, A. Kriščiukaitis teisinei mokslinei veiklai negalėjo skirti daugiau dėmesio, todėl įsimintinų mokslinių darbų nepaliko. Nepaisant to, apibendrinant jo nueito gyvenimo kelio rezultatus, buvo pagrįstai konstatuota, jog „nėra teisės mokslo ir teisės praktikos srities, kurioje velionis nebūtų įdėjęs savo žinių ir darbo“⁵⁸⁰.

1931 m. balandžio 25 d. Teisių fakulteto Tarybos iniciatyva buvo suorganizuotas iškilmingas viešas posėdis, skirtas A. Kriščiukaičio 40 metų darbo teismo ir teisingumo srityje jubiliejui paminėti. Šiame posėdyje dalyvavo universiteto Rektorius profesorius V. Čepinskis, Teisių fakulteto dekanas profesorius P. Leonas, Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas profesorius V. Krėvė – Mickevičius, profesorius M. Romeris, studentų organizacijų atstovai ir kiti asmenys⁵⁸¹. Posėdžio metu pranešėjai, visų pirma Teisių fakulteto dekanas, akcentavo tuo metu jaunos Lietuvos teismuose itin retą reiškinį – garbingą 40 metų teisėjo darbo jubiliejų. Nors toks jubiliejus jau savaime išpūdingas, pranešėjai atkreipė dėmesį, kad jubiliatas (taip įvardijamas profesorius A. Kriščiukaitis) tuo metu eidamas pačias svarbiausias ir sunkiausias Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigas, žymią savo darbo dalį skiria universitetui – bendradarbiaudamas su Teisių fakultetu ir „teisiškai auklėdamas jaunimą“ prisideda prie svarbiausių universiteto uždavinių vykdymo – „skeisti mokslą krašte ir kelti visuomenės kultūrinį lygį <...>“⁵⁸². Profesorius A. Kriščiukaičio nuopelnus mokslo ir literatūros srityje ypatingai pabrėžė profesorius M. Romeris. Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas profesorius V. Krėvė – Mickevičius išskėlė „jubilato reikšmę ir nuopelnus lietuvių literatūrai, kurioje jam teko laimėti būti pirmuoju lietuvių beletristu“⁵⁸³.

⁵⁷⁶ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos, *supra* note 464, p. 30.

⁵⁷⁷ Masiulis, B. Kalba ir teisininkai, *supra* note 604, p. 3.

⁵⁷⁸ VDU TF Tarybos 1932 m. vasario 14 d. posėdžio protokolas Nr. 204. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224, p. 147; Šmulkestys, L., *supra* note 7, p. 152.

⁵⁷⁹ Vismanta, J., *supra* note 439, p. 2.

⁵⁸⁰ A. a. Antanas Kriščiukaitis. *Teisė*. 1933, 24:236.

⁵⁸¹ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1931 m. balandžio 25 d. posėdžio protokolas Nr. 191. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224, p. 115 v - 116 v.

⁵⁸² *Ibid.*, p. 116.

⁵⁸³ *Ibid.*, p. 116 v.

Šis iškilmingas ir išimtinis profesoriaus jubiliejaus pagerbimas parodo, kad A. Kriščiukaitis buvo ypatingai svarbus universiteto bendruomenės narys. Jo indėlis į Lietuvos teisės mokslą buvo matuojamas ne teorinių mokslo darbų gausumu, o ilgamečiu teisinių terminų kūrimo darbu, aktyvia akademinė, pedagoginė veikla. Dirbdamas teisinį mokslinį ir praktinį darbą A. Kriščiukaitis prisidėjo prie Lietuvos teisės mokslo vystymo, visuomenės ir teisininkų teisinės kultūros lygio kėlimo.

3.6. A. Kriščiukaičio veikla kuriant ir plėtojant lietuvišką teisinę kalbą ir terminiją

Lietuvių kalba valstybės valdymo, teisės srityse galėjo būti pradėta vartoti tik 1918 metais, itin nepalankiomis aplinkybėmis – šalyje likus galioti užsienio kalbomis išleistiems teisės aktams, lietuviškajai teisėkūrai, teisinei praktikai ir teisinei literatūrai, taigi ir teisinei terminijai žengiant pirmuosius žingsnius⁵⁸⁴. Todėl A. Kriščiukaičiui, turinčiam didelį autoritetą teisės ir lietuvių kalbos srityse, teko imtis sudėtingos užduoties – dirbant įvairiose valstybinėse institucijose aktyviai diegti lietuvių kalbą į oficialias valstybės valdymo sritis. Palikti galioti prieškario teisės aktai į lietuvių kalbą nebuvo išversti, tačiau tais pačiais 1918 metais priimtas Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas⁵⁸⁵ jau nustatė bendrą taisyklę, kad rašytiniai dokumentai turi būti rengiami ir skelbiami, teismo posėdžiai vykdomi lietuvių kalba. Įstatyme įtvirtintą valstybinės teismo kalbos principą galima laikyti griežtu, nes nemaža dalis teismų darbuotojų lietuviškai nesuprato ir juo labiau nemokėjo rašyti; be to, ir pačią lietuvių kalbą dėl nusistovėjusių sąvokų trūkumo teismuose vartoti nebuvo paprasta. Teismų veikloje pasitaikydavo, kad įstatyme nustatyto lietuvių valstybinės kalbos principo ne visada buvo laikomasi; jis, ypač teisininkų kitakalbių, buvo sutiktas su pasipriešinimu⁵⁸⁶.

Teisinės terminijos poreikis buvo aiškiai jaučiamas, todėl teisinių institucijų steigimo darbų įkarštyje buvo susirūpinta ir lietuviškų teisinių terminų žodyno rengimu. Toks žodynas Teisingumo ministerijos iniciatyva buvo rengiamas, tobulinamas ir nors nebuvo išleistas, tačiau pasiekė tam laikotarpiui išpūdingų apimčių ir teisinei kalbai galėjo turėti daug įtakos⁵⁸⁷. Spėjamas šio žodyno autorius (ar bent vienas iš autorių) – K. Jablonskis, tačiau tikėtina, kad jis konsultavosi (ar net bendradarbiavo) su A. Kriščiukaičiu⁵⁸⁸.

⁵⁸⁴ Kaip pažymi nemažai šioje srityje dirbęs teisininkas B. Masiulis, „galima sakyti, čia buvo tuštuma“ (Masiulis, B. Kalba ir teisininkai. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 1).

⁵⁸⁵ Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas, *supra* note 451, p. 6 – 7.

⁵⁸⁶ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas. 1928, p. 212 – 213.

⁵⁸⁷ Kaip pastebi Lietuvos 1918 – 1940 m. teisinės terminijos tyrinėtojas, humanitarinių mokslų daktaras Alvydas Umbrasas, šis žodynas ir jo kūrimo aplinkybės dar nėra pakankamai ištyrinėtos, tačiau tikėtina, kad jis buvo rengiamas 1919 – 1920 m. ir apytiksliai, jį sudarė arti 3000 terminų lizdų, apie 5500 lietuviškų atitikmenų. A. Umbraso nuomone, išlikusios hektografuotos kopijos leidžia manyti, kad jis buvo platinamas hektografuotu pavidalu (Umbrasas, A. Teisės terminijos padėtis Lietuvoje 1918–1940 metais. *Terminologija*. 2001, 8: 77–80).

⁵⁸⁸ Kaip teigia A. Umbrasas, tokį spėjimą patvirtina pas A. Kriščiukaičių likęs šio žodyno originalas, kopijos ir kiti dokumentai, priklausantys A. Kriščiukaičio anūko Vytauto Vaidelio archyviui (*Ibid.*).

A. Kriščiukaitis dalyvavo ir 1921 m. kovo 29 d. Ministrų kabineto įsakymu prie Švietimo ministerijos sudarytos Terminologijos komisijos bei prie jos įsteigtos „teisių terminų komisijėlės“ veikloje. 1921 m. lapkričio 1, gruodžio 1 dienomis minėtoje Terminologijos komisijoje buvo svarstytas A. Kriščiukaičio sudarytas teisės terminų su vartojimo pavyzdžiais sąrašas⁵⁸⁹. Kaip pastebi profesorius M. Maksimaitis, šis esminės svarbos teisės terminijos srityje darbas buvo atliktas „ne Teisingumo ministerijos <...> ar kitos teisinės žinybos įsteigtos „komisijėlės“ rūpesčiu, o asmeninės A. Kriščiukaičio, komisijai pasiūliusio visą sąrašą teisės terminų, iniciatyvos dėka“⁵⁹⁰. Šiuos Vyriausiojo tribunolo pirmininko parengtus teisinius terminus komisija pripažino tinkamais vartoti ir viešai paskelbė⁵⁹¹. Atsižvelgiant į gautus atsiliepimus pataisytas sąrašas buvo paskelbtas dar bent keturis kartus ir negalėjo likti teisininkų ir visuomenės nepastebėtas. Tai padėjo įsitvirtinti tokiems svarbiems ir šiandien naudojamiems terminams kaip *byla*, *teismo byla*, *kaltinimas*, *kaltintojas*, *kaltinamasis*, *teisiamasis*, *pareiškimas*, *baudžiamoji byla*, *civilinė byla*, *ieškinys*, *skundas*, *atsakovas*, *skundžiamasis*, *apskūstasis*, *liudytojo parodymas*, *liudijimas* ir kt.⁵⁹² Be sąrašo paskelbtų, daugiau teisės terminų Terminologijos komisijai apbruoti apskritai nebuvo pateikta⁵⁹³.

A. Kriščiukaičio įdirbį teisių terminų kūrimo srityje vertino ir Lietuvos universitetas. Teisių fakultete A. Kriščiukaitis buvo paskirtas Fakulteto tarybos sudarytos Terminų komisijos pirmininku. Šios komisijos reikšmė išėjo toli už fakulteto ir net universiteto sienų. A. Kriščiukaitis, kaip pripažintas teisinės terminijos žinovas, buvo ir 1928 m. įsteigtos Valstybės Tarybos teisinės terminologijos komisijos narys. Be jo, komisijos veikloje dalyvavo kalbininkas lituanistas Antanas Salys ir Valstybės Tarybos narys Boleslovas Masiulis⁵⁹⁴. Ši komisija sudarė eilę naujų terminų, taisė kai kuriuos seniau sudarytus. Buvo pradėtas rengti daugiau nei penkių tūkstančių žodžių teisės terminų su frazeologiniais posakiais žodynas⁵⁹⁵.

Pažymėtina, kad 1926 m. Švietimo ministerijos Terminologijos komisiją paleidus, o vėliau, A. Kriščiukaičiui mirus, nutrūkus ir Valstybės Tarybos Terminologijos komisijos veiklai, nei teisės, nei kitais terminais valstybės mastu ilgą laiką niekas nesirūpino. Kaip pastebi A. Umbrasas, trūko privačios iniciatyvos, nes į raginimus teisininkams patiems rūpintis savo kalbos kultūra, diskutuotinus teisės terminus derinti su specialistais kalbininkais nebuvo atsiliepta⁵⁹⁶. Toks teisinės terminijos vystymo nuosmukis ap sunkino tuo metu ruošiamos „Lietuviškosios enciklopedijos“ leidimą, šiame svarbiame leidinyje galėjo likti neįvardintos svarbios teisinės sąvokos ar įtvirtinta netikusi

⁵⁸⁹ Umbrasas, A., *supra* note 587, p. 80.

⁵⁹⁰ Maksimaitis, M. Prie lietuviškosios teisės kalbos ištakų. *Jurisprudencija*. 2007, 5: 9.

⁵⁹¹ Teisės terminai (projektas). *Lietuva*. 1912, 289: 2.

⁵⁹² Umbrasas, A., *op. cit.*, p. 80-82.

⁵⁹³ Maksimaitis, M., *op. cit.*, p. 10.

⁵⁹⁴ Masiulis, B. Kalba ir teisininkai, *supra* note 604, p. 3; Maksimaitis, M. *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928-1940)*, *supra* note 162, p. 166-167.

⁵⁹⁵ Andriulis, V. Lietuvos valstybės teisinės sistemos formavimo (1918.II.16-1940.VI.15) bruožai. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*. Parengė Andriulis, V.; Mockevičius, R.; Valeckaitė, V. Vilnius: Teisės institutas; Atviros Lietuvos fondas; Teisinės informacijos centras, 1996, p. XX.

⁵⁹⁶ Umbrasas, A., *op. cit.*, p. 83.

teisinė terminija⁵⁹⁷. Nepaisant to, galima sutikti su nemaža teisinių terminų kūrimo darbe nuveikusiu teisininku B. Masiuliu, kad „trumpu laiku, tik per 20 nepriklausomybės metų, terminų srityje, kuri buvo visai tuščia, jau daug yra padaryta“⁵⁹⁸. Šis įdirbis leido sovietmečiu, 1954 metais, išleisti pirmąjį lietuvišką teisinių terminų žodyną⁵⁹⁹, kurio pagrindinį turinį sudarė Nepriklausomybės laikais sukurti terminai, papildyti sovietinės teisės sąvokomis⁶⁰⁰.

Kuriamos lietuviškos teisinės terminologijos diegimas į valstybės teisinį gyvenimą buvo ne mažiau svarbus uždavinys už jos kūrimą. Lietuvių kalbos diegimo viešajame gyvenime sėkmė priklausė ir nuo jos naudojimo teismuose. Vyriausiojo tribunolo pirmininkas A. Kriščiukaitis pasižymėjo ir šioje srityje. Jo dėka teismuose teisiniai terminai buvo kuriami ir naudojami. A. Kriščiukaičio, kaip Vyriausiojo tribunolo posėdžiuose pirmininkaujančio teisėjo, redaguojami nutarimai (taip pat jo parengti pavyzdiniai teismo raštai ir blankai⁶⁰¹) plačiai sklido tarp Lietuvos teisininkų ir formavo ne tik teismų praktiką, bet ir vieningą teisės terminiją. A. Kriščiukaičio nuopelnus lietuvių teisinės terminologijos kūrimo srityje patvirtina ir A. Kriščiukaičio biografiją Lietuvių enciklopedijai parašęs Liudas Šmulskštys – jo teigimu, A. Kriščiukaitis „sudarė išsiasą teismo srities lietuvių kalbos terminologiją, ir parodė, kaip paprastai ir aiškiai galima teisinės mintis išreikšti“⁶⁰². Ne veltui kai kurie literatai A. Kriščiukaitį laikė pirmuoju Lietuvos stilistu⁶⁰³. Žymusis kalbininkas Jonas Jablonskis lietuvių kalbos paskaitose siūlydavo studentams pasiskaityti A. Kriščiukaičio raštų⁶⁰⁴.

Ne be Tribunolo pirmininko iniciatyvos ir įtakos 1920 m. liepos 31 d. Vyriausiasis tribunolas priėmė nutarimą, kuriame buvo įsakmiai įpareigota laikytis įstatymo – teismuose vartoti lietuvių kalbą⁶⁰⁵. Šiuo per šeštadieninį posėdį priimtu nutarimu, advokatai buvo įpareigoti teisme tiek žodžiu, tiek raštu nenaudoti kitos kaip lietuvių kalbos, tačiau šis įpareigojimas nelietė bylos šalių kaip privačių asmenų; jiems buvo leidžiama vartoti kitas kalbas (baltarusių ir lenkų) tiek žodžiu, tiek raštu netarpininkaujant vertėjui⁶⁰⁶. Kaip pastebi šį nutarimą priimant dalyvavęs ir už jį balsavęs tuomet Kauno apygardos teismo teisėjo pareigas ėjęs M. Romeris, bent jau Kauno teismų praktikoje nuo 1919 iki 1920 metų vidurio teismai tiek iš advokatų, tiek iš šalių pareiškimus priimdavo lenkų ir rusų kalbomis, taip pat teismų posėdžių metu advokatams kalbėti lenkiškai ar rusiškai kalbėti niekas nedraudavo⁶⁰⁷. Šį Tribunolo nutarimą inicijavo

⁵⁹⁷ Umbrasas, A., *supra* note 587, p. 84.

⁵⁹⁸ Masiulis, B. Pasklaidžius teisinių terminų žodyną. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 - 22: 37.

⁵⁹⁹ Teisinių terminų žodynas. Sud. A. Žiurlys. 1954, Vilnius.

⁶⁰⁰ Masiulis, B., op. cit., p. 34-35; Maksimaitis, M. Prie lietuviškosios teisės kalbos ištakų, *supra* note 590, p. 12.

⁶⁰¹ Stravinskas, P. Mūsų neužmirštamieji, *supra* note 516, p. 43.

⁶⁰² Šmulskštys, L., *supra* note 7, p. 153.

⁶⁰³ Doc. J. Tumo kalba Lietuvių rašytojų ir žurnalistų sąjungos vakarienės metu 1924 rugsėjo 25 d. Aišbės 60 metų sukaktuvių proga; žr.: Strimaltis, J. Antano Kriščiukaičio – Aišbės 60 metų sukaktuvės. *Lietuva*. 1924, 217: 2.

⁶⁰⁴ Masiulis, B. Kalba ir teisininkai. *Teisininkų žinios*. 1954, 7: 3.

⁶⁰⁵ *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas. 1928, p. 213.

⁶⁰⁶ Römeris, M. *Dienoraštis 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas; Versus aureus, 2011, p. 217.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, p. 319.

abu tuometiniai jo nariai: pasiūlęs teisėjas A. Janulaitis ir šia tema padaręs pareiškimą pirmininkas A. Kriščiukaitis. Į šį pareiškimą atsižvelgdamas Vyriausiasis tribunolas išaiškino Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo 16 straipsnį, reglamentavusį valstybinės ir vietos kalbų naudojimą⁶⁰⁸. Sprendimas buvo paremtas keltu argumentų. Bene svarbiausias buvo advokatų, kaip oficialią funkciją vykdančios institucijos atstovų statuso atribojimas nuo bylos šalių statuso. Tribunolas išaiškino, kad advokatūrai, kaip teisingumo sistemos grandžiai, galioja toks pat teisinis režimas kaip ir teismui, kurio dalimi ji yra, ir jai negalioja įstatymo bylos šalims numatytos kalbos naudojimo išimtys. Įpareigojimas advokatus teismuose naudoti lietuvių kalbą buvo remiamas ne tik teisiniais argumentais. Buvo teigiama, kad geresnės advokatų lietuvių kalbos žinios padės šiems geriau susikalbėti su savo klientais (kurių dauguma Lietuvoje kalbėjo lietuviškai), geriau juos suprasti, tenkinti žmonių poreikius ir kelti advokatų teikiamų paslaugų kokybę.

Tiesa, dėl šio Vyriausiojo tribunolo nutarimo, nors ir paskelbto spaudoje, priimto teismų žinion bei pradėto taikyti praktiškai⁶⁰⁹, privalomumo kitiems teismams buvo šiek tiek abejojama. M. Romerio teigimu, tokias abejones buvo išsakęs ir Kauno apygardos teismo pirmininkas V. Mačys, pastebėdamas, kad Vyriausiajam tribunolui, kaip apeliacinės instancijos teismui, nebuvo suteiktos rusų Senato teisė aiškinti įstatymus, ir todėl Tribunolo nutarimas negali teismų varžyti įstatymų aiškinimais⁶¹⁰. Reikia pastebėti, kad toks argumentas buvo diskutuotinas. Paaikškinimo įstatymui „Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas“ 4 straipsnyje nurodoma, kad Vyriausiajam tribunolui suteikiama vieningo visai valstybei teisės aiškinimo funkcija⁶¹¹. Tokios pozicijos laikėsi ir teismai, faktiškai paklusę Vyriausiojo tribunolo nutarimui. Kai kurie žemesnių instancijų teismai priėmė Vyriausiojo tribunolo pavyzdžiu priėmė analogiškus nutarimus. Panaši situacija susiklostė ir Vilniuje, kur dėl kalbos naudojimo teismuose vadovaujantis Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo 16 straipsniu Vyriausybė priėmė nutarimą, leidžiantį taikos teisėjams ir tardytojams, nemokantiems lietuvių kalbos, rašyti protokolus ir redaguoti rezoliucijas mažumų kalbomis⁶¹². Tačiau šios išimtys nelietė nei apygardos teismo, nei advokatūros⁶¹³.

Profesorius A. Kriščiukaitis daug nusipelnė teisinės lietuvių kalbos, teisinės terminijos raidai ir savo moksliniais darbais. Vienas iš šių darbų – 1924 – 1926 m. kaip žurnalo „Teisė“ priedas Nr. 6 – 9 išspausdintas baudžiamojo proceso įstatymo projektas⁶¹⁴. Tai buvo pirmas pavykęs bandymas visą šį teisės aktą išdėstyti lietuviškai.

⁶⁰⁸ Römeris, M. Dienoraštis 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji, *supra* note 606, p. 217, 320.

⁶⁰⁹ *Ibid.*, p. 320.

⁶¹⁰ *Ibid.*

⁶¹¹ Paaikškinimas įstatymui „Laikinasis Lietuvos Teismų ir jų darbo sutvarkymas“. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, *supra* note 452, p. 7-8.

⁶¹² Römeris, M. Dienoraštis 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji, *supra* note 606, p. 323.

⁶¹³ M. Romeris, apskritai pritaręs Vyriausiojo tribunolo sprendimui, tokios situacijos Vilniuje nelaikė nei teisinga, nei naudinga Lietuvai. Jo teigimu tai reiškę, kad iš advokatūros Vilniuje pašalinami visi advokatai, išskyrus 2-3 asmenis. Toks sprendimas, M. Romerio nuomone, nepagrįstai blogino teisinę padėtį ir menkino valstybės žmogiškuosius resursus bei didino advokatų ir kitų vietos gyventojų nepasitenkinimą (*Ibid.*, p. 324).

⁶¹⁴ Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso įstatymo projektas. *Teisė*. 1924, 6 – 10 (priedas).

Ankstesni, dar 1918 m. Lietuvos Valstybės Tarybos Teisių komisijos pradėti rusiškų įstatymų, tame tarpe ir Baudžiamojo proceso įstatymo, vertimai dėl teisinės terminijos trūkumo ėjosi ypač sunkiai ir nebuvo užbaigti⁶¹⁵. A. Kriščiukaičio parengtas baudžiamojo proceso įstatymo projektas buvo vieno žmogaus jėgomis atliktas darbas, kuriuo buvo siekiama teisės aktą ne tik išversti, bet ir jį papildyti, patobulinti, pritaikyti prie Lietuvos teisinės sistemos. Vėlesnio, taip pat neoficialus, baudžiamojo proceso įstatymo vertimo leidimo teko laukti šešerius metus. 1930 m. J. Bylos Baudžiamojo proceso įstatymo vertimo pagrindu buvo paimtas tas pats prieš šešerius metus išleistas A. Kriščiukaičio Baudžiamojo proceso įstatymas. Tai geriausiai liudija apie A. Kriščiukaičio Baudžiamojo proceso įstatymo projekto išliekamąją vertę ir jo autoriaus solidų indėlį į Lietuvos teisės mokslą ir lietuviškąją teisės, ypač teisenos, terminiją. Verta pastebėti, kad A. Kriščiukaitis prie 1930 m. Baudžiamojo proceso įstatymo vertimo taip pat prisidėjo – tobulindamas jo kalbą ir terminologiją, taip pat duodamas patarimų ginčytinai teisės klausimais⁶¹⁶. Kaip pastebi J. Byla, šis gražius atsiminimus palikęs bendras darbas tęsėsi net pusę metų⁶¹⁷.

A. Kriščiukaičio požiūris į lietuvių kalbos vartojimą, jos mokėjimo valstybės tarnautojams ir advokatams privalomumą, iš dalies į Advokatų tarybos statusą buvo išreikštas bendroje su Vyriausiojo tribunolo teisėju M. Čepu pateiktoje atskirojoje nuomonėje prie 1932 m. sausio 21 d. Vyriausiojo tribunolo bendrojo susirinkimo posėdžio nutarimo⁶¹⁸. Šis nutarimas buvo priimtas byloje, iškeltaje pagal J. Efroso skundą dėl Prisiekusiųjų Advokatų tarybos 1931 m. gruodžio 15 d. nutarimo. J. Efrosas, prašydamas priimti jį į prisiekusiuosius advokatų padėjėjus, ginčijo Advokatų tarybos nurodymą pristatyti lietuvių kalbos egzaminų išlaikymą įrodanti gimnazijos baigimo atestatą. J. Efrosas teigė, kad šis reikalavimas neturėjo įstatyminio pagrindo ir buvo neteisėtas, nes Teismų santvarkos įstatymas⁶¹⁹ nenustatė reikalavimo pateikti lietuvių kalbos mokėjimą įrodanti gimnazijos baigimo atestatą. Vyriausiasis tribunolas konstatavo, kad dar rusų valdžios išleistas Teismų sutvarkymo įstatymas tokio reikalavimo nustatyti negalėjo, nes įstatymo išleidimo metu valstybinė kalba buvo rusų. Tuo tarpu galiojančios 1928 m. gegužės 15 d. Lietuvos valstybės Konstitucijos⁶²⁰ 7 str. nustatė, kad Lietuvos valstybinė kalba – lietuvių. Todėl toks Advokatų tarybos reikalavimas buvo pripažintas turinčiu įstatyminį pagrindą ir teisėtu. Vis dėlto teismas, sprenddamas ginčą, vadovavosi analogija ir atsižvelgė į valstybės tarnautojams keliamų reikalavimų reglamentavimą. Nors valstybės tarnautojai lietuvių kalbą mokėti privalėjo, tačiau įtvirtinto teisės aktuose formalaus reikalavimo pateikti lietuvių kalbos mokėjimą įrodanti gimnazijos baigimo atestatą nebuvo. Teismas nustatė, kad J. Efrosas turėjo Ministerijų

⁶¹⁵ Sugintas, A. Šis tas iš darbuotės teismo srity. *Teisinių žinios*. 1958, 23 – 24: 27.

⁶¹⁶ Byla, J. *Baudžiamojo proceso įstatymas*. Kaunas: D. Gutmano leidinys, 1930, p. 3-4.

⁶¹⁷ A. a. Antanas Kriščiukaitis, *supra* note 580, p. 233.

⁶¹⁸ 1932 m. sausio mėn. 21 d. Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo nutarimas byloje dėl Juozo Efroso skundo dėl Prisiekusiųjų Advokatų Tarybos 1931 m. gruodžio mėn. 15 d. Nutarimo. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygyno rinkinys, 1933, p. 235 – 238.

⁶¹⁹ Teismų santvarkos įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1933, 419/2900.

⁶²⁰ Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 1928, 275/1778.

Juriskonsultų komisijos sekretoriaus tarnybos stažą, t. y. buvo tarnavęs aukštesniojo valstybės tarnautojo pareigose, kuriose lietuvių kalbą turėjo mokėti, ir teismui nebuvo pateikta duomenų, kad J. Efrosas šių pareigų būtų netekęs dėl lietuvių kalbos nemokėjimo. Remdamasis šiais motyvais Vyriausiasis tribunolas priėmė nutarimą gimnazijos baigimo atestato nepateikimo nelaikyti kliūtimi priimti į prisiekusiuosius advokatų padėjėjus ir minėtą Advokatų tarybos nutarimą panaikinti.

Prie šio nutarimo teisėjai A. Kriščiukaitis ir M. Čepas pateikė atskirąją nuomonę, kurioje iš nagrinėtos bylos aplinkybių padarė išvadą, kad valstybės tarnautojai ir advokatai turi mokėti lietuvių kalbą; svetimoms valstybės universiteto baigimo diplomas lietuvių kalbos mokėjimo neįrodo; įstatymas lietuvių kalbos mokėjimo patikrinimo būdų nenustato. Remdamiesi šiomis išvadomis teisėjai laikėsi nuomonės, kad Advokatų taryba turėjo teisę nustatyti lietuvių kalbos mokėjimo patikrinimo būdą, su išlyga, kad toks būdas negali prieštarauti įstatymams ir „boni mores“. A. Kriščiukaitis ir M. Čepas šią išlygą laikė įvykdyta, o Advokatų tarybos nustatytą lietuvių kalbos mokėjimo patikrinimo būdą esant teisėtą ir todėl J. Efraso skundą laikė atmestinu⁶²¹.

Ši A. Kriščiukaičio nuomonė atitiko ir dar principingiau pabrėžė 1920 m. liepos 31 d. Vyriausiojo tribunolo nutarime suformuluotus įpareigojimus teismuose vartoti lietuvių kalbą. Profesorius, eidamas Vyriausiojo tribunolo pirmininko pareigas, liko ištikimas savo mokslinėms pažiūroms ir kasdienėje praktinėje veikloje siekė jomis vadovautis.

3.6.1. Teisinių leidinių redagavimas

Didelę dalį savo veiklos tikslų teisininkų draugija įgyvendino leisdamą pirmąjį ir ilgą laiką vienintelį Lietuvoje teisinį periodinį žurnalą „Teisė“. Galima sakyti, kad šio žurnalo leidimas – vienas iš svarbiausių A. Kriščiukaičio nuopelnų Lietuvos teisei kultūrai. A. Kriščiukaitis buvo ne tik vienas iš žurnalo įkūrėjų, faktiškasis ir atsakingasis jo redaktorius⁶²². Amžininkai teigia, kad A. Kriščiukaitis buvo ir nuolatinis žurnalo gaivintojas, ir bendradarbis, ir korektorius, ir kalbos taisytojas, ir net administratorius⁶²³. Ištisus 11 sunkių teisinės sistemos kūrimo metų redaktoriaus vedamas žurnalas gvildeno Lietuvai svarbiausius teisinius klausimus, skleidė aktualias mokslines ir praktines teises žinias, spausdino oficialius teisės aktus, teisinės praktikos, naujausios literatūros apžvalgas, sudarė sąlygas teisininkų nuomonių keitimuisi, lavino teisinę kalbą ir žadino teisybės ieškojimo troškimą⁶²⁴. A. Kriščiukaitis „Teisės“ žurnalą redagavo 1922 – 1933 m., iš viso 23 numerius, kiekvienas 80–100 puslapių apimties. Profesoriaus V. Andriulio vertinimu, „Teisėje“ buvo spausdinami straipsniai ir net platesnės studijos Lietuvos valstybės ir teisės teorijos, istorijos, tarptautinės teisės, veikusios teisės prak-

⁶²¹ Atskiroji nuomonė (A. Kriščiukaičio ir M. Čepo) prie 1932 m. sausio mėn. 21 d. Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo nutarimo byloje dėl Juozo Efraso skundo dėl Prisiekusiųjų Advokatų Tarybos 1931 m. gruodžio mėn. 15 d. Nutarimo. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygyno rinkinys, 1933, p. 238.

⁶²² Fakulteto dėstytojai. *Teisių fakulteto darbai*, supra note 563, p. 222.

⁶²³ Toliušis, Z. Teisininkų draugijos Valdybos nario, advokato Z. Toliušio žodis. *Teisė*. 1933. 24: 256.

⁶²⁴ Redakcijos žodis. *Teisė*. 1922, 1: 1.

tikos klausimais⁶²⁵. Leidinyje buvo skiriama dėmesio teisės mokslų ir atskirų teisinių institutų raidos užsienio valstybėse apžvalgoms, pasirodžiusių veikalų recenzavimui. Teisė turėjo ir vadinamą „oficialinį“ skyrių, kuriame buvo apžvelgiami naujai priimti teisės aktai, teisės aktai apie teisininkų priėmimą, perkėlimą, atleidimą iš pareigų, kitus teisėjų, prokurorų, antstolių, notarų darbą liečiančius teisės aktus. Nenuneigiama šio leidinio įtaka lietuvių teisinės kalbos kūrimuisi⁶²⁶. „Teisės“ redaktorius ne tik rūpinosi operatyviu teisinės terminijos skleidimu, bet ir sudarė sąlygas šiais klausimais diskutuoti. Kaip prisimena P. Stravinskas, A. Kriščiukaitis, kaip „Teisės“ redaktorius, šalia „didžiųjų teisininkų“ dėstyti savo teises mintis skatino ir jaunuosius teisininkus, tik reikalavo, „kad straipsniai būtų parašyti gera lietuvių kalba, be klaidų“. Kaip prisimena P. Stravinskas, „būdamas tada dar visai jaunas teisininkas, iškart dar nei teisės mokslo nebaigęs, rašiau, jo pasiūlytas, tame žurnale, tik redaktoriaus labai bijojau, ne tiek dėl teisiųjų klaidų, kiek dėl tos nelaimingos lietuvių kalbos, kurios, kaip man atrodo, gali šimtą metų mokytis – ir vis tiek gerai neišmoksi, neturėdamas tam įgimto gabumo“⁶²⁷. A. Kriščiukaitis šias materialinės naudos neteikiančias „Teisės“ redaktoriaus pareigas ėjo iki pat savo mirties.

Šiandieninė teisinės spaudos gausa, informacijos prieinamumas yra tikras kontrastas 1922 metų sąlygoms ir apsunkena A. Kriščiukaičio redaguoto žurnalo reikšmės Lietuvos teisininkų bendruomenės ir visos Lietuvos teisei kultūrai suvokimą. Galima pastebėti, kad pats žurnalo pavadinimui pasirinktas lietuviškas terminas „teisė“ tada buvo vartojamas vos dvi dešimtys metų⁶²⁸ ir ko gero ne visiems Lietuvos teisininkams, kurių didelę dalį sudarė kitakalbiai, buvo žinomas. Žurnalas „Teisė“ ypatingai svarbus ir dėl to, kad ilgą laiką buvo vienintelis teisinės tematikos periodinis leidinys. M. Romeris ir po penkiolikos metų nuo „Teisės“ leidimo pradžios, po A. Kriščiukaičio mirties praėjus keturiems metams, turėjo pripažinti, kad „vieną tik teturime Lietuvoje periodinį teisės organą“⁶²⁹. Šis nuolatinis A. Kriščiukaičio indėlis leidžiant pirmąjį lietuvišką teisinį žurnalą buvo ypatingai vertinamas ir Lietuvos universiteto Teisių fakultete. Išspausdintas Baudžiamojo proceso įstatymas ir „Teisės“ redagavimas A. Kriščiukaitį sulaukus 65 metų perrenkant Baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso katedros ordinariniu profesoriumi buvo prilyginami mokslo darbams⁶³⁰.

Žurnalo „Teisė“ turinys nemažai pasako apie jo redaktoriaus asmeninę teisinę kultūrą. „Teisės“ redaktorius nevengdavo, o kaip byloja redakcijos pastabos, ir siekdavo „sužadinti <...> apsnūdusią juridinę mintį, sukelti ginčų ir padaryti patį laikraštį gyvesnį“⁶³¹. Juridinę mintį pagyvinti galėjo nuomonių įvairovė ir kritika. To A. Kriščiukaitis nevengė net jei ta kritika būdavo kreipiama Vyriausiajam tribunolui ir liesda-

⁶²⁵ Andriulis, V. Lietuvos valstybės teisinės sistemos formavimo (1918.II.16-1940.VI.15) bruožai, *supra* note 595, p. XXIV.

⁶²⁶ Umbrasas, A., *supra* note 587, p. 88.

⁶²⁷ Stravinskas, P. Prof. Antanas Kriščiukaitis. Pirmasis Vyr. Tribunolo Pirmininkas.

⁶²⁸ Maksimaitis, M. A. Kriščiukaitis-Aišbė ir teisininkų kalba, *supra* note 359, p. 28; Maksimaitis, M. Prie lietuviškosios teisės kalbos ištakų, *supra* note 590, p. 8.

⁶²⁹ Romeris, M. „Teisės“ žurnalo penkiolika metų sukaktis, *supra* note 393, p. 6.

⁶³⁰ VDU Senato teikimas A. Kriščiukaitį skirti ordinariniu profesoriumi. LCVA F. 631, Ap. 3, B. 354, p. 19.

⁶³¹ /Red. (Redakcijos pastaba B. Fridmano straipsniui). *Teisė*. 1924, 6: p. 1.

vo jo pagrindines pareigas. Vyriausiojo tribunolo pirmininko redaguojamoje „Teisėje“ nestigo kritikos nei teismams, nei aukščiausius postus užimantiems politikams; joje vyko gyvos diskusijos ir dėl Vyriausiojo tribunolo sprendimų. Pavyzdžiui, redaktorius A. Kriščiukaitis, viename numeryje išspausdinęs Tribunolo nutarimą, sekančiame numeryje spausdino G. Rutenbergo išsakytą to Tribunolo nutarimo kritiką⁶³². A. Kriščiukaitis „Teisėje“ spausdino ir tuos straipsnius, su kurių teiginiais nesutiko⁶³³. Šie ir daugelis kitų pavyzdžių byloja apie „Teisės“ redaktoriaus asmenines savybes – pagarbą kito nuomonei, nuomonių įvairovei, toleranciją, sveiką požiūrį į kritiką, gebėjimą suderinti savo einamas pareigas jomis nepiktinaudžiau jant ir t. t.

A. Kriščiukaičiui, kaip Lietuvos teisininkų draugijos pirmininkui ir pripažintam teisinių leidinių redagavimo specialistui teko dalyvauti įvairiuose šių Lietuvos universiteto Teisių fakulteto ir Lietuvos teisininkų draugijos bendradarbiavimo sumanymuose. 1923 m. vasario 11 d. Teisių fakulteto taryboje buvo pasiūlytos kelios tokio bendradarbiavimo idėjos: Lietuvos teisininkų draugijos prijungimas prie Teisių fakulteto, „Teisės“ žurnalo ir Teisių fakulteto leidinio (organo) sujungimas, taip siekiant plėsti ir vystyti Teisių fakultetą⁶³⁴.

Tačiau sudėtinga to meto valstybės situacija nešykštėjo siurprizų. Dar 1923 m. vasario 11 d. A. Kriščiukaitis žadėjo artimiausią „Teisės“ numerį paskirti Teisių fakultetui – jo istorijai ir jo pirmųjų dėstytojų biografijoms⁶³⁵. Tačiau jau kitame, 1923 m. vasario 25 d. posėdyje, profesorius buvo priverstas pareikšti, kad „Teisės“ teisininkų draugija apskritai nebegalės leisti, nes žurnalui atimama subsidija⁶³⁶. Taip pakrypus įvykiams, Teisių fakultetas buvo priverstas kurti savo leidinį. Nutarimas buvo priimtas 1923 m. balandžio 15 d., kartu buvo sprendžiami finansavimo, leidybos klausimai⁶³⁷. Situacija nesikeitė ir vėliau, A. Kriščiukaičiui 1923 m. balandžio 22 d. Teisių fakulteto Tarybos posėdyje perskaičius pranešimą apie „dalykų stovį su teisininkų draugijos leidžiamu organu“. Bendradarbiavimo perspektyvai esant neaiškiai, Fakulteto organo kūrimas vyko toliau, buvo parinktas pavadinimas „Teisių fakulteto raštai“, jo redaktoriumi išrinktas profesorius A. Kriščiukaitis. Išrinktam redaktoriui buvo pavesti visi techniniai klausimai⁶³⁸.

⁶³² Rutenbergas, G. Civilinių vedybų klausimu (Vyriausiojo tribunolo aiškinimo kritika). *Teisė*. 1931, 19: 66.

⁶³³ Galima paminėti A. Janulaičio straipsnį „Teisės istorijos reikšmė“, kuriame jis siūlė naudoti redaktoriui nepriimtinas teises sąvokas. A. Janulaitis siūlė vietoje „teisės institucijų“ arba „institutų“, taip pat vietoje sąvokos „civilinė teisė“ naudoti sąvokas „teisės įtaisymai“ ir „pilietinė teisė“. Kaip manome, laikas patvirtino „Teisės“ redaktoriaus nuomonės teisingumą (Janulaitis, A. Teisės istorijos reikšmė. *Teisė*. 1925, 6: 39).

⁶³⁴ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. vasario 11 d. posėdžio protokolas Nr. 21. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 38v-39.

⁶³⁵ *Ibid.*, p. 39.

⁶³⁶ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. vasario 25 d. posėdžio protokolas Nr. 22. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 41.

⁶³⁷ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. balandžio 15 d. posėdžio protokolas Nr. 24. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 44 v.

⁶³⁸ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. balandžio 22 d. posėdžio protokolas Nr. 25. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 46 v.

Tik po pusmečio, 1923 metų spalio mėnesį paaikškėjo žurnalo „Teisė“ likimas – A. Kriščiukaitis 1923 m. spalio 14 d. Teisių fakulteto Tarybos posėdyje pranešė, kad „Teisė“ vėl bus leidžiama ir kvietė fakulteto narius prisidėti⁶³⁹. Dėl didžiulio darbo krūvio A. Kriščiukaičiui Teisės fakulteto organo redaktoriaus pareigų teko atsisakyti. Profesoriaus A. Kriščiukaičio pradėtus darbus tęsė fakulteto organo redaktoriumi išrinktas doc. A. Rimka⁶⁴⁰, vėliau prof. A. Janulaitis.

Nepaisant didelės darbų apimties, A. Kriščiukaičio nuopelnai Lietuvos teisinei literatūrai periodinių leidinių redagavimu ir leidimu neapsiribojo. A. Kriščiukaitis buvo nepakeičiamas ir kitų teisinių leidinių redaktorius: jis redagavo pirmąjį A. Merkio 1922 m. sudarytą sistematizuotąjį Lietuvos įstatymų rinkinį ir jo 1925 m. tęsinį⁶⁴¹, daugelį kitų svarbių leidinių – tarp jų teismų veikimo dešimtmečio jubiliejui paskirtą 1930 m. Teisingumo ministerijos leidinį „Lietuvos teismas 1918 – 1928“, „Teisininkų kalendorių 1926 metams“ ir kt.

A. Kriščiukaičio redaguoti leidiniai buvo itin naudingi to meto teisininkams, bet ir dabar jie teikia daug žinių apie to meto teisę ir teisinių gyvenimą. Tačiau jų nauda buvo ne tik tiesioginė. Nereikėtų pamiršti, kad teisinė literatūra, kaip teisėkūra ir teisės taikymas, buvo dar viena svarbi lietuviškos teisinės terminijos skleidimo ir vienodinimo sritis. Dėl savo asmeninių savybių, puikaus profesinio ir lietuvių teisinės kalbos bei terminijos išmanymo A. Kriščiukaitis šiam darbui idealiai tiko ir didžiąją nepriklausomos Lietuvos gyvavimo laikotarpio dalį buvo nepakeičiamas teisinių leidinių redaktorius, ir šioje srityje svariai nusipelnęs Lietuvos teisinei kultūrai.

3.6.2. Vyriausiojo tribunolo praktikos apžvalgų skelbimas

Vyriausiojo tribunolo pirmininkui A. Kriščiukaičiui priklauso pirmoji iniciatyva užtikrinti Tribunalui pavestų teisės aiškinimų viešumą. A. Kriščiukaitis nuo pat savo redaguojamo žurnalo „Teisė“ leidimo pradžios, beveik kiekviename žurnalo numeryje rengdavo Vyriausiojo tribunolo praktikos apžvalgas. Iš viso dvidešimt trijuose žurnalo „Teisė“ numeriuose A. Kriščiukaitis parengė ir išspausdino aštuoniolika Vyriausiojo tribunolo praktikos apžvalgų; dar vieną Tribunalo praktikos apžvalgą vekselių teisės srityje parengė advokatas S. Fridmanas. A. Kriščiukaičio apžvalgos, kartais užimančios tik kelis puslapius, buvo labai informatyvios, nurodančios pačią Tribunalo teisės aiškinimo esmę. Keliuose tokios apžvalgos puslapiuose redaktorius neretai paskelbdavo keliolikos bylų išaiškinimus. Rezonansinių, teisininkų visuomenę ypač dominusių bylų (pvz., J. Purickio, V. Petruolio, A. Voldemaro) sprendimų tekstas buvo skelbiamas visas. Kaip nurodo pats Tribunalo pirmininkas, šios apžvalgos buvo skiriamos ne tik teisininkams, bet ir visai visuomenei. Pavyzdžiui, A. Kriščiukaitis pastebi, kad J. Purickio byla buvo nagrinėta ne viešai, tačiau lietė ne tik kaltinamuosius, bet ir teismą, be to, sukėlė daug ginčų ir vertinimų spaudoje, todėl jis, kaip Tribunalo pirmininkas, laiką

⁶³⁹ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. spalio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 34. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221, p. 93 v.

⁶⁴⁰ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1924 m. rugsėjo 28 d. posėdžio protokolas Nr. 59. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 222, p. 30 v.

⁶⁴¹ Lietuvos Įstatymai. *Sistematizuotas įstatymų, instrukcijų ir įsakymų rinkinys*. Kaunas: A. Merkys ir V. Petruolis, 1922.

reikalinga paskelbti ne tik išspręstus juridinius klausimus, bet ir visą sprendimą⁶⁴². Po A. Kriščiukaičio mirties Tribunolo praktikos skelbimo tradicija žurnale „Teisė“ nutrūko.

Pirmieji savarankiški leidiniai, kuriais buvo bandoma susistemintai pateikti Vyriausiojo tribunolo praktiką, pasirodė privačių sudarytojų iniciatyva tik po teismų veiklos dešimtmečio. Tai buvo nuo 1929 m. Z. Toliušio ir V. Požėlos pradėti leisti Vyriausiojo tribunolo civilinių kasacinių bylų sprendimų rinkiniai, 1932 m. išleistas J. Bylos sudarytas Vyriausiojo tribunolo 1924–1927 m. baudžiamųjų kasacinių bylų sprendimų rinkinys, to paties sudarytojo 1933 m. išleistas Vyriausiojo tribunolo 1924–1933 metų Visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys ir kiti. Tačiau ir šie privatūs Tribunolo praktikos rinkiniai neapsiėjo be A. Kriščiukaičio palaikymo⁶⁴³.

3.7. A. Kriščiukaičio visuomeninė veikla

A. Kriščiukaitis visuomenėje buvo žinomas ir kaip teisininkas – „vyriausiasis teisėjas“, ir kaip rašytojas, pedagogas, spaudos redaktorius. Visuomenės jis buvo ypač gerbiamas, kaip Maironis, J. Tumas–Vaižgantas ir kiti to meto savo atsidavimą Lietuvai darbais įrodę tautos veikėjai. Dirbdamas teisinį praktinį, mokslinį, įvairų visuomeninį darbą įvairiose visuomeninio gyvenimo srityje, A. Kriščiukaitis neliko nuošalyje nuo svarbiausių visuomeninių Lietuvos ir pasaulio įvykių. Dažniausiai „atliekamas literatas“ satyriškai naudodavo savo talentą ir plunksną ne tik taisydamas teismų sprendimus, bet ir kritikuodamas politikų ydas – valdžios veikėjų nepajėgumą susitarti, dirbti bendrą darbą, vykdomą „darbą liežuviais“, svajojimą apie šiltas vietas, dviveidiškumą, pažiūrų siaurumą ir kita.

A. Kriščiukaitis domėjosi ne tik teisinės spaudos reikalais. 1920 – 1921 metais, Lietuvai dar tebekovojant už savo valstybingumą, Lietuvos visuomenės veikėjai, dar spaudos lietuviškais rašmenimis draudimo laikais rūpinęsi Lietuvos spauda susirinkdavo pas J. Jablonskį Lietuvos istorijos žurnalo leidimo organizavimo klausimams aptarti. Susirinkimuose kartu su kitais žymiais teisininkais – P. Leonu ir A. Janulaičiu, dalyvavo ir A. Kriščiukaitis⁶⁴⁴. Šiems planams sulaukus platesnio palaikymo ir Švietimo ministerijai finansavus, buvo pradėtas leisti žurnalas „Mūsų senovė“.

Plataus atgarsio visuomenėje sulaukė dvigubos Antano Kriščiukaičio – Aišbės 60 metų amžiaus ir 40 metų literatūrinio darbo sukaktuvės. Šis jubiliejus buvo paminėtos Lietuvos Rašytojų ir Žurnalistų Sąjungos surengtoje vakarienėje. Jubiliatą pagerbė garbingi svečiai: Prezidentas Antanas Smetona, poetas Mačiulis – Maironis, Žurnalistų sąjungos nariai, laikraščių redaktoriai ir kiti.⁶⁴⁵ 1933 m. Šia proga A. Kriščiukaitis –

⁶⁴² Vyriausiojo tribunolo praktika (redaktoriaus pastaba), *supra* note 457, p. 65.

⁶⁴³ *Vyriausiojo tribunolo 1924 metų civilinių kasacinių bylų sprendimų rinkinys*. Kaunas: Z. Toliušis ir V. Požėla, 1929, p. 3-4; *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933, p. 4; *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1927 metų baudžiamųjų kasacinių bylų sprendimų rinkinys*. Kaunas: D. Gutmanas, 1932, p. 4.

⁶⁴⁴ Klimas, P. *Iš mano atsiminimų*, *supra* note 502, p. 324.

⁶⁴⁵ Rašytojo Aišbės sukaktuvės. *Trimitas*. 1924, 207: 6.

Aišbė, ilgametis Vyriausiojo tribunolo pirmininkas ir teisėjas, buvo simboliškai išrinktas ir rašytojų draugijos garbės teismo nariu⁶⁴⁶.

Antanas Kriščiukaitis užėmė garbingas pareigas Lietuvos prezidento apdovanojimų komisijose. 1928 m. gegužės 9 d. Prezidentas Antanas Smetona Ministro pirmininko Augustino Voldemaro teikimu, kartu su Kariuomenės teismo pirmininku Petru Šniukšta, Universiteto Rektoriumi Mykolu Romeriu ir Generalvikaru prelatu Kazimieru Šauliu, Antaną Kriščiukaitį paskyrė Gedimino ordino tarybos nariu⁶⁴⁷. 1932 m. rugpjūčio 6 d. A. Kriščiukaitis buvo paskirtas Vytauto Didžiojo Ordino tarybos pirmininku⁶⁴⁸. Kartu su pirmininku paskirti ir Vytauto Didžiojo Ordino tarybos nariai: Valstybės tarybos pirmininkas Stasys Šilingas, ministrai Konstantinas Šakenis, Vytautas Vileišis ir kiti.

Vienas svarbiausių Antano Kriščiukaičio veiklos barų – Lietuvos teisininkų draugija. Lietuvos teisininkų draugija buvo svarbi visuomeninė teisininkus vienijanti organizacija, aktyviai dalyvavusi ir moksliniame, ir praktiniame teisiniame valstybės gyvenime. Ši draugija buvo įsteigta 1920 m. vasario 21 d. Kauno apskrities viršinininkui įregistravus draugijos statutą, steigiamasis susirinkimas įvyko 1920 m. pavasarį⁶⁴⁹. Draugijos steigėjai buvo A. Kriščiukaitis, P. Leonas, V. Mačys, S. Petrauskas ir K. Oleka. Pirmasis jos valdybos pirmininkas buvo P. Leonas, nuo 1920 m. iki 1933 m. pirmininkavo A. Kriščiukaitis. Draugija vienijo žymiausius ir aktyviausius teisininkus, tarp jos narių buvo tokie teisininkai kaip O. Finkelšteinas, B. Fridmanas, A. Janulaitis, L. Noreika, M. Romeris, Z. Toliušis, A. Tumėnas ir kiti.

Teisininkų draugijos tikslai buvo Lietuvos teisės tyrinėjimas, įstatymų projektų rengimas ir svarstymas, aukštosios teisinės mokyklos steigimų klausimų ir teisės mokslo dėstymo klausimų svarstymas, teisės paskaitų rengimas, teisinės periodinės ir kitos literatūros leidimas ir platinimas⁶⁵⁰. Galima pastebėti, kad pagrindinis dėmesys buvo skiriamas teisės mokslui, teisiniam švietimui ir literatūrai, tačiau apskritai teisininkų draugija aktyviai dalyvavo valstybės teisiniame gyvenime – tiek tobulinant Lietuvos teisinę sistemą, tiek prisidedant prie universiteto kūrimo, tiek skatinant teisės mokslą.

Siekiant paskirstyti turimas pajėgas praktiniams darbams, Teisininkų draugijoje buvo suorganizuotos teismo organizacijos, baudžiamųjų įstatymų, civilinių įstatymų, notariato ir hipotekos komisijos. Pagrindinis komisijų darbo tikslas buvo atitinkamose srityse veikiančių įstatymų analizė ir įstatymų tobulinimo projektų rengimas. A. Kriščiukaitis, kartu su L. Noreika, P. Leonu, V. Mačiu, K. Venclausku, A. Milčiumi, V. Stašinsku, Bračiuliu ir B. Fridmanu, buvo teismo organizacijos komisijos narys ir pirmininkas.

Teisininkų draugijos teismo organizacijos komisijos pirmininkas į komisijos veiklą siekė įtraukti kuo platesnį teisininkų ir kitų valdžios institucijų organizavimu besidominčių piliečių ratą. Praėjus pusmečiui nuo Teisininkų draugijos veiklos pradžios,

⁶⁴⁶ Vaičiulaitis, A. Antanas Kriščiukaitis – Aišbė. *Naujoji Romuva*. 1933, 149: 50.

⁶⁴⁷ 1928 m. gegužės 9 d. Respublikos Prezidento aktas Nr. 425. LCVA F. 923, Ap. 1, B. 46, p. 42.

⁶⁴⁸ 1932 m. rugpjūčio 6 d. Respublikos Prezidento aktas Nr. 459. LCVA F. 923, Ap. 1, B. 597, p. 303; Romeris, M. Universiteto rektoriaus prof. Römerio kalba. *Teisė*. 1933, 24: 233.

⁶⁴⁹ Toliušis, Z. Lietuvos teisininkų draugijos dešimtmetis. *Teisė*. 1930, 18: 115.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, p. 116.

A. Kriščiukaitis per spaudą informavo visuomenę, kad teismo organizacijos komisijoje buvo svarstyti kasacinės instancijos reikalingumo, įvairūs žemesniojo – pirmosios instancijos teismo struktūros klausimai. Kasacinės instancijos klausimą apsvarsčiusi komisija padarė vieningą išvadą, kad Lietuvos teismų sistemai būtinos tiek apeliacinė, tiek kasacinė instancijos. Todėl, atsižvelgiant į tuo metu buvusią naujos teismo instancijos kurti neleidusią situaciją, komisija išreiškė pageidavimą, kad vyriausybė kuo greičiau pasirūpintų įvesti kasacinę instanciją prisitaikant prie jau veikusios teismų sistemos⁶⁵¹. Iš pirmosios instancijos teismo sudėtį liečiančių klausimų daugiausiai dėmesio buvo skiriama teismo sudėčiai (teismas turi būti vienasmeninis ar kolegialus), teisėjų skyrimo būdai (teisėjai turi būti renkami ar skiriami), taip pat visuomenės dalyvavimo teismų veikloje galimybėms ir pobūdžiui. Dėl pirmosios instancijos teismų liečiančių klausimų komisija nebuvo vieninga, tačiau didelė balsų dauguma pripažino, kad teismas turi būti vienasmenis, o jo teisėjai turi būti ne renkami, o skiriami. Komisijos mažuma laikėsi nuomonės, kad Suvalkų gubernijos (gmino) teismo pavyzdžiu su pirmosios instancijos teismo teisėju bylas spręsti galėtų du renkami posėdininkai. Komisijos dauguma tokio siūlymo nepalaikė, nes jų nuomone teismo posėdininkų instituto privalumai neatsvertų skaitlingų jo trūkumų.

Vėliau komisijoje svarstyti buvo numatyti teismų teritorijos ir bylų priklausomybės sąryšio bei visuomenės dalyvavimo sprendžiant sunkesnius nusikaltimus baudžiamosiose bylose klausimai. Teismų komisijos pirmininkas pabrėžė, kad teismų organizacijos klausimais yra laukiama visuomenės atsiliepiamų⁶⁵².

Kaip matome, Teisininkų draugijos teismo organizacijos komisijos pirmininkas A. Kriščiukaitis į šalies teismų sistemos tobulinimą stengėsi įtraukti tiek specialistus teisininkus, tiek šalies teisiniame gyvenime dalyvauti siekiančius aktyvius piliečius. Teismo organizacijos komisijos posėdžiuose buvo siekiama apsvarstyti aktualiausias teismų sistemos veiklos problemas ir dalyvaujant kuo platesniam piliečių ratui parengti tobulinimo pasiūlymus. Komisijos posėdžiuose klausimai buvo svarstomi diskusijų forma, nevenigiant demokratiškai visuomenei būdingo nuomonių išsiskyrimo.

Lietuvos teisininkų draugija ypač aktyviai gynė teismų nepriklausomumo principą. Šis principas buvo akcentuojamas Teisininkų draugijoje svarstant Steigiamajame Seime parengtą Konstitucijos projektą, ir ypač teismo veiklą reglamentuojančią jo dalį. Šiam Konstitucijos projektui svarstyti buvo surengta keletas posėdžių, iš kurių pirmasis įvyko 1922 m. kovo 5 d. Posėdyje dalyvavo Teisininkų draugijos teismo organizacijos komisijos pirmininkas A. Kriščiukaitis, Teisininkų draugijos nariai Z. Toliušis, J. Vileišis, K. Samajauskas, Budreckas bei Steigiamojo Seimo nariai M. Marma ir Konstitucijos rengimo komisijos pirmininkas A. Tumėnas⁶⁵³. Advokatas K. Samajauskas posėdyje skaitė pranešimą, kuriame teismo nepriklausomybės nuo kitų valstybės valdžių įtvirtinimą apibrėžė kaip pagrindinį reikalavimą teismo konstituciniam reglamentavimui⁶⁵⁴. Apžvelgdamas Seime parengtą Konstitucijos projektą, K. Samajauskas pastebėjo, kad šis projektas palieka dvejopą teismo priklausomybę – nuo paties teismo ir nuo

⁶⁵¹ K., A. Iš Teisininkų draugijos. *Lietuva*. 1920, 257 (530): 3.

⁶⁵² *Ibid.*, p. 3.

⁶⁵³ Z., T. Teismų reforma ir konstitucija. *Lietuvos žinios*. 1922, 20: 1-2.

⁶⁵⁴ *Ibid.*, p. 1.

vyriausybės ir siūlė teismui suteikti didesnę savarankiškumą. Posėdyje buvo išsakyta ir daugiau pasiūlymų, pvz., A. Kriščiukaitis pasiūlė į Konstitucijos projektą įtraukti straipsnį numatantį administracinės justicijos institutą su smulkesnių teisės pažeidimų nagrinėjimo kompetencija. Posėdyje buvo nutarta gautų pasiūlymų pagrindu posėdyje dalyvaujantiems asmenims bendradarbiaujant su Teisininkų draugijos valdyba parengti teismą reglamentuojantį alternatyvų Konstitucijos projektą.

Toks teisininkų draugijos teismus reglamentuojančios Konstitucijos dalies projektas buvo galutinai parengtas 1922 m. kovo 25 d. o vėliau paskelbti pirmame „Teisės“ numeryje. Projektas pasižymėjo nuostatomis teisėjų nepriklausomumą ir apskritai teismo vaidmenį stiprinančiomis nuostatomis. Teismo nepriklausomumui įtvirtinti buvo skiriamas atskiras projekto 59 straipsnis; 60 straipsnyje buvo nustatyta pažangi teismo funkcijų samprata: teismas „aiškina įstatymus ir žiūri įstatymų konstitucingumo ir administracijos įsakymų teisėtumo“⁶⁵⁵. Projekto 61 ir 62 straipsniai detalizavo Vyriausiojo tribunolo vietą teismų sistemoje bei teisėjų skyrimo tvarką: Vyriausiasis Tribunolas buvo laikomas aukščiausiu teismo valdžios organu ir jam buvo nustatyta teisėjų sau bei kitiems teismams (jei įstatymai nenumato, kad jie yra renkami) skyrimo funkcija.⁶⁵⁶ Projekto 63 straipsnis nustatė, kad teisėją, ėjusį pareigas ne mažiau kaip trejus metus, galima pašalinti tik baudžiamojo ar drausmės teismo keliu⁶⁵⁷. Šie pasiūlymai netrukus buvo įtraukti į Steigiamojo Seimo svarstytą Konstitucijos projektą⁶⁵⁸, tačiau jiems vėliau, projektą svarstant Seime, buvo nepritarta. Apskritai Teisininkų draugija neapsiribojo vien konstitucijos projekto teismo klausimų svarstymais, buvo svarstomas visas Konstitucijos projektas ir ypatingai Prezidento institucijos reglamentavimo aspektai⁶⁵⁹.

Lietuvos teisininkų draugija operatyviai reagavo į svarbesnius teisinio gyvenimo įvykius. Štai 1925 m. birželio 14 d. vyko neeilinis Teisininkų draugijos susirinkimas, kuriame dalyvavo Universiteto profesūros (tame tarpe ir A. Kriščiukaitis), advokatūros, prokuratūros atstovai. Kaip pranešė Z. Toliušis, susirinkimas buvo surengtas reaguojant į Vyriausiojo tribunolo teisėjo A. Janulaičio atleidimą. Tuo klausimu vyko aktyvi diskusija, kurioje dalyvavo pats A. Janulaitis, L. Noreika, Norgelavičius, A. Kriščiukaitis, A. Sugintas ir Z. Toliušis. Diskusijoje buvo prieita išvados, kad Vyriausiojo tribunolo teisėjo atleidimas buvo neteisėtas, o Lietuvos teismų nepriklausomumui apginti teisininkų draugijos susirinkimas vienbalsiai priėmė rezoliuciją „Lietuvos teisininkų draugijos susirinkimo nuomonė apie teisėjų neatstatomybę“. Šioje rezoliucijoje buvo apžvelgė galiojusias teisės normas ir pateikė išvadą, kad Lietuvoje „teisėjai negali būti atleidžiami iš savo vietų ir kilnojami į kitas vietas be jų sutikimo“⁶⁶⁰. Posėdyje vienbalsiai buvo konstatuotas Teisingumo ministro įsakymo neteisėtumas ir posėdyje neatsirado nė vieno teisininko, kuris būtų apgynęs ministro A. Tumėno poziciją. Įdomu tai, kad ši teisininkų draugijos pozicija nebuvo pamiršta, o aktyvių ir politikoje

⁶⁵⁵ Teisininkų draugijos Konstitucijos projektas, kiek jis liečia teismą. *Teisė*. 1922, 1: 51.

⁶⁵⁶ *Ibid.*

⁶⁵⁷ *Ibid.*

⁶⁵⁸ Maksimaitis, M., *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija, supra* note 112, p. 148.

⁶⁵⁹ Teisininkų draugijos Valdyba. *Lietuva*. 192, 64 (886): 5.

⁶⁶⁰ Ir Teisininkai sujudo. *Lietuvos žinios*. 1925, 135: 2.

dalyvaujančių teisininkų draugijos narių pastangomis buvo išreikšta interpeliacijos Teisingumo ministrui pavidalu⁶⁶¹.

A. Kriščiukaičio vadovaujama Lietuvos teisininkų draugija periodiškai rengė visuotinius Lietuvos teisininkų suvažiavimus. Teisininkų draugijai stiprėjant, augant jos narių skaičiui, didėjo ir šių suvažiavimų reikšmė. Šie suvažiavimai vykdavo Kaune, Vyriausiojo tribunolo salėje, juose buvo svarstomi aktualiausi Lietuvos teisinio gyvenimo klausimai – pradedant teisine kultūra, teisės istorija, baigiant teismų reformos ir veiklos, konkrečių įstatymų problemomis. Pranešimai būdavo lydimi karštų diskusijų, kurių metu tekdavo aiškintis ir ministrams⁶⁶². Lietuvos teisininkų suvažiavimai prasidėdavo ir vėlai vakare baigdavosi karšta teisininkų draugijos valdybos pirmininko A. Kriščiukaičio kalba⁶⁶³.

Lietuvos teisininkų draugija rūpinosi Lietuvos teisės mokslo lygiu ir skelbė teisės srities mokslo darbų konkursus. Pirmas toks konkursas buvo paskelbtas 1925 m. šiomis temomis: hipoteka; administracinis teismas; teismas kaip valstybės valdžios funkcija ir organas; Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI – XIX amž. Konkursą laimėjo ir 2500 Lt. premijas gavo autoriai A. Janulaitis ir M. Romeris, pateikę veikalus „Vyr. Lietuvos tribunolas“ ir „Administracinis teismas“⁶⁶⁴. Vėliau šie veikalai buvo išleisti Teisių fakulteto mokslų darbuose. Sekantis konkursas buvo paskelbtas 1928 m. Konkursui buvo pateikta 17 temų siekiant gausesnio dalyvavimo. Taip teisininkų draugijai organizuojant, remiant Finansų ministerijai, Lietuvos teisės mokslas praturtėjo ne vienu stambiu veikalu.

A. Kriščiukaičio nuopelnai Lietuvos teisininkų draugijai yra itin dideli. A. Kriščiukaičio nuopelnus teisininkų draugijai ilgametis jos valdybos narys Z. Toliušis apibendrino palygindamas A. Kriščiukaičio veiklą teisininkų draugijoje su jo veikla Vyriausiąjame tribunole: teisininkų draugijai „Antanas Kriščiukaitis buvo tas pat, kas jis buvo Vyriausiajam Tribunalui: jįsai buvo vienas iš žymiausių mūsų draugijos kūrėjų ir beveik nuolatinis jos pirmininkas“⁶⁶⁵.

A. Kriščiukaitis įvairiomis asmeninėmis ir valstybinėmis progomis buvo nuolat prisimenamas teisininkų ir plačiojoje visuomeninėje spaudoje, iškeliant jį pavyzdžiu visiems teisininkams ir jaunajai kartai apskritai. Daugelis populiariųjų spaudos leidinių įvairiomis progomis bent trumpai savo skaitytojams pristatė įvairiapusę A. Kriščiukaičio biografiją – nuo gimnazijos suolo ir bendradarbiavimo „Aušroje“ ir „Varpe“, iki nuopelnų ir karjeros laimėjimų įvairiose srityse po nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo.

Už nuopelnus Antanas Kriščiukaitis apdovanotas Vytauto Didžiojo I laipsnio ir L. D. K. Gedimino II laipsnio ordinais.

⁶⁶¹ K., Sl. Kademai ir teisėtumas. *Lietuvos žinios*. 1925, 123: 2.

⁶⁶² Turimas galvoje A. Tumėnas ir jo įsakymas. Žr.: Juristas. Iš teisininkų gyvenimo. *Lietuvos žinios*. 1926, 19: 2.

⁶⁶³ *Ibid.*

⁶⁶⁴ Toliušis, Z. Lietuvos teisininkų draugijos dešimtmetis, *supra* note 649, p. 116.

⁶⁶⁵ Toliušis, Z. Teisininkų Draugijos Valdybos nario, advokato Z. Toliušio žodis, *supra* note 623, p. 256.

IŠVADOS:

1. Teisinė kultūra yra svarbi, visą teisinę sistemą tampriais sisteminiais ryšiais susiejanti jos dalis. Teisinė kultūra yra įkūnijama teisine sąmone, teisiniu elgesiu, kurio kokybinė išraiška – aukštas socialinis aktyvumas (pasireiškiantis tiek teisinėje sferoje, tiek su teise susijusioje veikloje) teisinę kultūrą materializuoja, paverčia objektyvia teisine tikrove. Teisinė kultūra, būdama glaudžiai abipusiais ryšiais susijusi su teise, yra teisės veiksmingumo prielaida, todėl teisinės kultūros tyrinėjimai, teisinės kultūros lygio kėlimas yra ypač svarbūs tinkamam visos teisinės sistemos funkcionavimui. Teisinė kultūra apima teisinį paveldą, dvasinių ir materialių vertybių, progresyvių teisinių idėjų, demokratinį teisės principų, teisinės minties plėtrą.

Teisinę kultūrą turinio prasme galima laikyti teisės interpretavimo kontekstu, jos veikimo aplinka, taip pat interpretavimo priemone, o tam tikrais atvejais – ir tiesioginiu teisės šaltiniu. Teisė teisės subjektą veikia tik per jo teisinę kultūrą, todėl teisinės kultūros vaidmuo teisės aiškinime ir taikyme yra ypatingai svarbus, ji lemia asmeninę teisės internalizaciją ir legitimaciją. Teisinė kultūra atlieka svarbų vaidmenį asmenybės socializacijos procese, susiedama visuomenines, asmenines teises vertybes ir teisę, kaip tų vertybių apsaugos priemonę. Teisę ir teisinę kultūrą sieja abipusiai ryšiai – viena vertus, teisė neišvengimai veikia teisės subjektų teisinę kultūrą, daro įtaką jos vystymuisi, kita vertus, teisinė kultūra yra elgesio atitikimo teisės normoms įvertinimo priemonė, kuria naudojama tiek vertinant teisę ir teisinę veiklą apskritai, tiek priimant kiekvieną atskirą teisinį sprendimą.

Teisinės kultūros sąvokos naudojimas skirtinguose socialinių santykių lygmenyse bei kontekstuose lemia teisinės kultūros sampratos klasifikavimą objektyviuoju ir subjektyviuoju požiūriu. Teisinė kultūra objektyviuoju požiūriu apima visą teisinę sistemą kaip žmogaus kūrybos rezultatą, kai tuo tarpu teisinė kultūra subjektyviuoju požiūriu siejama su teisės subjektu, jo teisine sąmone ir veikla, ir ją sudaro vieninga intelektualinio gnoseologinio ir valinio elementų visuma. Kasdieniniame teisiniame gyvenime objektinė ir subjektinė teisinė kultūra yra tampriai susijusios, nes objektinę teisinę kultūrą sudarančių teisinių priemonių sistema gali realiai funkcionuoti tik įgijusi subjektinę prasmę – virtusi konkrečiau asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema. Konkrečią teisinę kultūrą galima tyrinėti analizuojant objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros ryšį išreiškiančius teisinės būties parametrus – objektyvųjį teisinės kultūros kaip dvasinių ir materialinių vertybių visumos aspektą, vertybines orientacijas teisės ir teisėtvarkos atžvilgiu bei teisinę sąmonę. Svarbiu visuomenės teisinės kultūros vertinimo objektu reikia laikyti teisininkų profesionalų teisinę kultūrą. Profesionaliai veikiančio teisininko teisinė kultūra, viena vertus, yra neatsiejama nuo jo paties asmeninės teisinės kultūros, nuo jo teisinių žinių, teisinių vertybių, požiūrio į teisę ir kitų asmeninės teisinės kultūros elementų; kita vertus, tai yra viešasis funkcijas vykdančio asmens teisinė kultūra ir jo veikla tampa visuomenės teisinės kultūros išraiška.

Objektyviai išreikšta teisininkų profesionalų teisinė veikla ir teisėtvarkos būklės vertinimas suteikia duomenų apie teisinės minties, teisės raidos kryptingumą, realią teisinio gyvenimo būklę, teisinius pokyčius ir jų priežastis, todėl ši subjektinės teisinės kultūros sritis yra ypač svarbi tiriant istorinę teisinės kultūros raidą.

2. „Teisinė kultūra“ ir „teisinė tradicija“ yra giminingos sąvokos, dažnai naudojamos kaip sinonimai, tačiau jos turi ir tam tikrų skirtumų. „Teisinės kultūros“ sąvoka yra siauresnė ir mažiau apibrėžta laike, todėl gali būti laikoma vidine teisinės sistemos logika. „Tradicija“ yra labiau sąlygota chronologiškai ir apima praeities tąsą į dabartį bei būtiną besikartojantį esamajam momentui aktualaus socialinio konteksto perdavimą. Jei teisinė tradicija siejama su statiškomis ir stabiliomis socialinės tvarkos formomis, tai teisinė kultūra siejama su progresyviomis teisinėmis idėjomis, demokratiniais teisės principais ir teisinės minties laimėjimais.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė pasižymėjo aukštu teisinės kultūros lygiu, tačiau jos teisinės tradicijos vystymąsi pristabdė vidinės politinės priežastys, o visai panaikino okupacijos nulemtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo netekimas. Po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padalijimų Lietuvos Statutai palaipsniui buvo panaikinti ir įvesta okupantų – Rusijos ir Prūsijos imperijų teisė, vėliau pastarąją pakeitė Napoleono kodeksas. Okupacinė teisė galiojo iki pat Lietuvos valstybės atkūrimo, o nusprendus iš dalies pratęsti jos galiojimą – laikinai tapo nepriklausomos Lietuvos teisės dalimi. Lietuvos Statutų grąžinimas, nors ir būtų oficialiai parodęs ir patvirtinęs Lietuvos teisės tęstinumą, būtų sukėlęs nereikalingą sumaištį, nes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės aktai negalėjo geriau patenkinti demokratiniais pagrindais atkuriamos valstybės poreikių, nei tuo metu galiojusi rusų teisė. To iš XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir nebuvo galima reikalauti. Lietuvos teisės tęstinumas buvo nutrauktas kartu su valstybingumo netekimu, o teisės tęstinumo atkūrimą darė neįmanomu pasikeitusi epocha ir su ja pasikeitęs teisės bei jos funkcijų supratimas.

Vis dėlto aukšta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinė kultūra leidžia išvesti tam tikras paraleles tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir atkurtos Lietuvos valstybės. Trečiasis Lietuvos statutas ir jo pagrindu suformuota teisinė sistema buvo sėkminga į būsimą teisinį progresą nukreiptos luominės visuomenės ir naujų teisės idėjų bei principų sintezė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės minties pažanga lėmė demokratinį visuotinės lygybės idėjų populiarėjimą ir nuosekliai vedė prie progresyvių Ketverių metų seimo ir 1791 m. konstitucijos reformų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir atkurtos Lietuvos valstybės teisės sąsajomis galima laikyti teisinės valstybės principų užuomazgas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje – tai parlamentarizmo, valdžių padalinimo, teisės viršenybės, teismų nepriklausomumo ir atskyrimo nuo administracijos, žmogaus teisių, asmens neliečiamumo ir kiti teisiniai principai. Šie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės principai artimesni atkurtos Lietuvos valstybės teisei nei caristinės Rusijos teisei bū-

dingi legitimizmo, patvaldystės, autokratijos principai. Suprantama, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisę nuo atkurto Lietuvos valstybės teisės skyrė ryškus luominis pobūdis, bet tą patį galima pasakyti ir apie dviem šimtais penkiasdešimčia metų vėliau parengtą ir dar beveik šimtą metų tobulintą, prie besikeičiančių, demokratėjančių gyvenimo sąlygų derintą Rusijos imperijos teisę.

Paraleles tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir atkurto Lietuvos valstybės simboliškai pabrėžia ir atkurto Lietuvos valstybės aukščiausiosioms įstatymų leidžiamosios ir teisminės valdžios institucijoms parinkti istoriniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institucijų – Seimo ir Vyriausiojo tribunolo pavadinimai, išlikę kai kurie jų teisinio statuso bei vykdomų funkcijų aspektai. Tai patvirtina daugelis bandymų panaudoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinę tradiciją kuriant ir plėtojant atkurto valstybės teisę.

3. Patekus į Rusijos imperijos sudėtį, Lietuvos teisinės kultūros raidą slopino daugelis su tautine kultūrine priespauda susijusių veiksnių: galiojusios teisės atsilikimas ir partikuliarizmas, įtvirtinta tautinė, religinė diskriminacija, vietinės kalbos eliminavimas iš viešosios sferos, pasitikėjimo neturinti, nuo administracijos priklausoma teismų ir okupacinės valdžios administracijos sistema. Lietuvos teisinės kultūros lygį tiesiogiai smukdė švietimo sistemos sunaikinimas ir išsilavinusių teisininkų skyrimas dirbti Rusijos gilumoje. Teisinės kultūros nuosmukis lėmė kilusius sunkumus atkuriant nacionalinę valstybę – mažam specialistų skaičiui buvo sunku organizuotai ir kokybiškai atlikti valstybės atkūrimo darbus; neišvengiamas primestos teisės perėmimas sąlygojo daugelį teismų praktikos ir teisės studijų problemų, o tai pablogino jau atkurto valstybės teisinių institucijų veiklos kokybę.

Istorinės, kultūrinės ir ypatingai teisinės tradicijos Lietuvai tarnavo kaip valstybingumo ir tapatumo išlaikymo garantas, todėl buvo siekiama valstybingumo atkūrimą kildinti iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo ir teisinės tradicijos. Vis tik išorinių veiksnių įtaka lėmė dalinį atsiribojimą nuo bendros su Lenkija istorijos ir istorinio laikotarpio palikimo dalies atsisakymą bei menkesnį valstybingumo tęstinumo principo vaidmenį atkuriant Lietuvos valstybę.

Valstybingumo tęstinumo principo ribojimas nereiškia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės tradicijos ir teisinės kultūros atsisakymo. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisei gerai žinomi valstybinės santvarkos ir teisės principai, tokie kaip valdžių padalinimo, teismo nepriklausomumo, teisės viršenybės ir kiti, buvo aktualūs ne tik atkuriant valstybę XX a., bet ir šiandien. Todėl ir dabar būtina pasinaudoti Lietuvoje formuota teisinės valstybės koncepcija, ją įvertinti ir toliau plėtoti atsižvelgiant į šiandienos poreikius.

Nepaisant daugelio vidinių ir išorinių kliūčių, paveldėto žemo teisinės kultūros lygio, lietuvių tauta 1918 metais sugebėjo atkurti savo valstybę ir greitai pasiekė reikšmingų teisinių kultūrinių pokyčių. Buvo sukurti valstybės teisiniai pagrindai, įsteigti teismai, įkurta teisininkus vienijanti Lietuvos teisininkų draugija, pradėtas leisti teisinis žurnalas „Teisė“, pradėjo veikti Lietuvos

universiteto Teisių fakultetas, buvo išrinktas Steigiamasis Seimas, sudarytos prielaidos formuoti lietuviškai teisinei kalbai ir t.t. Šių įvykių intensyvumas ir reikšmė rodo neeilines lietuvių tautos ir nedaugelio jos teisininkų pastangas kelti šalies teisinės kultūros lygį, siekti demokratinės, teisinės pažangos.

4. A. Kriščiukaitis, kaip ir dauguma spaudos draudimo laikotarpiu mokslus baigusiu ir vėliau prie valstybės atkūrimo prisidėjusių teisininkų, buvo ryški, kūrybinga asmenybė, savo veiklos pėdsakus palikusi daugelyje teisinių ir visuomeninių sričių. A. Kriščiukaitis į Lietuvą grįžo jau turėdamas turtingą teisinio darbo patirtį ir kartu su kitais teisininkais nuo pirmų grįžimo dienų visą savo energiją paskyrė svarbiausiems valstybės institucijų kūrimo, teisės sistemos pertvarkymo, teismų ir kitų teisinių valstybės institucijų veiklos užtikrinimo, teisinio švietimo organizavimo darbams. Įvertinant A. Kriščiukaičio profesinę kompetenciją, jo ir kito nusipelnusio Lietuvos teisininko – P. Leono – kandidatūros buvo siūlomos į pirmosios Vyriausybės, kuri buvo formuojama vadovaujantis ne tik politiniais, bet ir profesiniais pagrindais, teisingumo ministro pareigas.

1918 m. rudenį grįžęs į Lietuvą A. Kriščiukaitis ėmėsi darbų besikuriančiai Lietuvos valstybei reikalingiausioje srityje – teisėkūroje. Šioje srityje A. Kriščiukaitis dirbo eidamas pareigas Valstybės Tarybos Teisių komisijoje, vėliau eidamas teisių patarėjo (juriskonsulto) pareigas besikuriančioje Teisingumo ministerijoje. Vienas svarbiausių įstatymų, prie kurių priėmimo prisidėjo A. Kriščiukaitis buvo Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas, kuris reglamentavo Lietuvos teismų sistemą ir priimtas galiojo penkiolika metų. A. Kriščiukaitis teisėkūros srityje aktyviai veikė ir vėliau, prisidėdamas prie teismų veiklą reglamentuojančių teisės aktų tobulinimo, dalyvaudamas Teisingumo ministerijos taryboje, įvairiose teisės aktų rengimo komisijose, o nuo 1929 m. lapkričio 15 d. bendradarbiaudamas Valstybės Taryboje kaip žinovas bendradarbis. A. Kriščiukaitis eidamas pareigas Valstybės Taryboje, prisidėjo prie vieno svarbiausių – Laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą pakeitusio Teismų santvarkos įstatymo rengimo. Šis įstatymas išsamiai reglamentavo teismų sistemos pagrindus, įtvirtino progresyvias A. Kriščiukaičio propaguotas idėjas bei nustatė ir šiandien Lietuvoje veikiančią keturių instancijų teismų sistemą.

1918 m. gruodžio 10 d. Valstybės Tarybos prezidiumo įsakymu A. Kriščiukaitis, turėdamas bene didžiausią darbo teismuose patirtį iš visų Lietuvos teisininkų, buvo paskirtas Vyriausiojo Tribunolo pirmininku. Jam teko sunkus uždavinys – šalyje vykstančių karo veiksmų sąlygomis organizuoti Vyriausiąjį tribunolą ir prisidėti prie visos teismų sistemos įsteigimo. Pradėjusio veikti Vyriausiojo tribunolo kompetencija ir veiklos teritorija nuolat plėtėsi (buvo suteiktos kasacinės funkcijos, jurisdikcija buvo išplėsta Klaipėdos kraštui ir t.t.), kartu didėjo teismo darbo krūvis, didėjo nagrinėjamų bylų sudėtingumas, teko patirti teismų veiklos nepriklausomumo ir kitų išbandymų. A. Kriščiukaitis puikiai vadovavo Vyriausiajam tribunolui, pirmininkavo nagrinėjant svarbiausias bylas, veikė siekdamas šalinti teismų veiklą reglamentuojančių teisės

aktų spragas ir kitaip aktyviai atstovavo Vyriausiojo tribunolo ir visų teismų interesus.

A. Kriščiukaitis aktyviai dalyvavo įkuriant Lietuvos universiteto Teisių fakultetą ir tapo baudžiamojo proceso katedros ordinariiniu profesoriumi. Jo dėstyto kurso pagrindu buvo išspausdintos baudžiamojo proceso paskaitos, kuriose buvo analizuojami aktualiausi to meto baudžiamojo proceso, teismų veiklos ir nepriklausomumo bei kiti teisiniai klausimai. Per vienuolika profesoriavimo metų A. Kriščiukaitis išugdė daugelį Lietuvos teisininkų ir, Teisių fakulteto Tarybos narių liudijimu, svariai prisidėjo prie svarbiausių universiteto Teisių fakulteto uždavinių vykdymo – teisės mokslo ir visuomenės teisinės kultūros lygio kėlimo.

A. Kriščiukaitis svariai nusipelnė Lietuvos teisei kultūrai kurdamas ir plėtodamas lietuvių teisinę kalbą ir terminiją. Kadangi dėl istorinių aplinkybių lietuvių kalba valstybės valdymo ir teisės srityse buvo pradėta vartoti tik 1918 metais, o didelė dalis Lietuvos teisininkų lietuviškai nekalbėjo, šioje srityje buvo susidurta su dideliais sunkumais. A. Kriščiukaitis, būdamas autoritetingas teisės ir lietuvių kalbos žinovas, iniciavo Vyriausiojo tribunolo nutarimo, įpareigojusio teismuose vartoti lietuvių kalbą, priėmimą ir pats prisidėjo prie jo įgyvendinimo – pirmininkaudamas posėdžiuose redagavo teismo dokumentus, nutarimus, kurie plačiai pasklidę tarp Lietuvos teisininkų formavo ne tik teismų praktiką, bet ir teisės terminiją. A. Kriščiukaitis lietuvių teisinės kalbos ir terminijos kūrimo darbą dirbo ne tik teismuose, bet ir dalyvaudamas Terminologijos komisijos prie Švietimo ministerijos veikloje, pirmininkaudamas Teisių fakulteto Terminų komisijai bei būdamas Valstybės Tarybos Terminologijos komisijos nariu (A. Kriščiukaičiui mirus, šios komisijos veikla nutrūko). Pastarosios komisijos parengtas penkių tūkstančių teisės terminų su frazeologiniais posakiais žodynas tapo vėlesnių teisinių žodynų pagrindu.

Lietuvos teisinės kultūros ir lietuvių teisinės kalbos raidai A. Kriščiukaitis nusipelnė ir savo moksliniais darbais. Jo išverstas ir suredaguotas baudžiamojo proceso įstatymo projektas buvo pirmasis pavykęs bandymas visą šį teisės aktą išdėstyti lietuviškai. Vėlesnis baudžiamojo proceso įstatymo vertimas rėmėsi ankstesniu A. Kriščiukaičio vertimu ir taip pat neapsiėjo be A. Kriščiukaičio indėlio.

Vienas svarbiausių A. Kriščiukaičio nuopelnų Lietuvos teisei kultūrai – pirmojo ir ilgą laiką vienintelio teisinio periodinio žurnalo „Teisė“ leidimas ir redagavimas. Šio žurnalo reikšmę Lietuvos teisininkams ir apskritai visai visuomenei sunku pervertinti – tai buvo analogų neturėjęs teisinių mokslinių ir praktinių žinių, oficialių teisės aktų, teismų praktikos, naujausios teisinės literatūros apžvalgų ir kt. skelbimo šaltinis. A. Kriščiukaitis buvo nepakeičiamas ir kitų svarbiausių teisinių leidinių redaktorius – tokių kaip pirmojo 1922 m. sistematizuoto Lietuvos įstatymų rinkinio ir jo 1925 m. tęsinio, teismų veiklai skirto Teisingumo ministerijos leidinio „Lietuvos teismas 1918 - 1928“, „Teisininkų kalendoriaus“ ir kt.

A. Kriščiukaitis buvo ilgametis svarbų vaidmenį Lietuvos teisiniame gyvenime vaidinęs Lietuvos teisininkų draugijos pirmininkas ir vienos svarbiausių jos komisijų – teismų organizavimo komisijos pirmininkas. A. Kriščiukaičio vadovaujama teisininkų draugija aktyviai atstovavo Lietuvos teisininkams: teikė teismų veiklos tobulinimo pasiūlymus ir teisės aktų projektus, tvirtai gynė teismų nepriklausomumą, svarstė aktualiausias teises problemas ir siūlė jų sprendimo būdus, skatino Lietuvos teisės mokslinius tyrinėjimus.

Taigi, A. Kriščiukaičio teisinė kultūrinė veikla pasižymėjo įvairiapusiškumu: A. Kriščiukaitis įnešė svarų indėlį į Lietuvos teismus reglamentuojančios teisinės bazės kūrimą ir tobulinimą; organizavo Vyriausiojo tribunolo įkūrimą, jam pirmininkavo ir rodydamas asmeninę iniciatyvą nuolat tobulino jo veiklą; profesoriaudamas Teisių fakultete ištisai studentų kartai dėstė platų baudžiamojo proceso kursą; aktyviai dalyvavo lietuviškos teisinės kalbos kūrime, valstybės valdymo, teisės srityse diegė lietuvių kalbą, vertė pats ir prisidėjo prie galiojusių teisės aktų vertimų į lietuvių kalbą, redagavo didelę dalį to meto teisinių mokslinių leidinių ir Vyriausiojo tribunolo sprendimų, sukūrė daugelį lietuviškų teisinių terminų. A. Kriščiukaitis savo darbais reikšmingai prisidėjo prie Lietuvos teisinės sistemos kūrimo ir tobulinimo, teisės mokslo plėtojimo ir būdamas pavyzdžiu visiems Lietuvos teisėjams ir teisininkams svariai nusi-pelnė Lietuvos teisei kultūrai.

CITUOJAMOS LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Teisės aktai

1.1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės aktai

1. Bielsko privilegija. *Lietuvos TSRS istorijos šaltiniai*. I tomas. Red. Jablonskis, K.; Jurginis, J.; Žiugžda, J. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
2. 1495 m. Aleksandro privilegija Vilniaus siuvėjams. *Lietuvos TSR istorijos chrestomatija*. Sud. Gaigalaitytė, A.; Griškūnaitė, E.; Jurginis J. Kaunas: Šviesa, 1974.
3. Gudavičius, E.; Lazutka, S.; Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001.
4. *Antrasis Lietuvos Statutas*. Litopys.org.ua [interaktyvus]. 2003 [žiūrėta 2010-05-04]. <http://litopys.org.ua/statut2/st1566_05.htm>
5. Временник императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскиих. *Статутъ Великаго Князства Литовскаго 1566 года*. Книга двадцать третья. Москва: Университетская Типография, 1855.
6. Lappo, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. II tomas. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija, 1938.
7. 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.

1.2. Rusijos Imperijos teisės aktai

1. Vysochajshe utverzhdenyj Obshchij Ustav Imperatorskih Rossijskih Universitetov 1863 ijun 18, No. 39752 [His Majesty approved General Statute of the Imperial Russian Universities of 1863 June 18, No. 39752]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobranie vtoroe. Tom tridcat vosmoj. Sanktpeterburg : Tipografija Otdelenija Sobstvennoj E. I. V. Kanceliarii, 1866.
2. Vysochajshe utverzhdennoe Uchrezhdenie sudebnyh ustanovlenij No. 41475. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. II sobranie. XXXIX tom. II otdelenie. Sanktpeterburg: Tipografija II otdelenija Sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 1867.
3. Vysochajshe utverzhdenyj Obshchij Ustav Imperatorskih Rossijskih Universitetov 1884 avgust 23, No. 2404 [His Majesty approved General Statute of the Imperial Russian Universities of 1884 August 23, No. 2404]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobranie tretje. Tom chetvertij. Sanktpeterburg : Gosudarsvennaja tipografija, 1887.
4. Svod osnovnyh gosudarstvennyh zakonov. *Svod zakonov Rossijskoj Imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. I tom. I Chast. 1906.
5. Ustav ugolovnogo sudoproizvodstva. *Svod zakonov Rossijskoj Imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. V kniga, XVI tom.

1.3. Lietuvos Respublikos teisės aktai

1. 1918 m. vasario mėn. 16 d. aktas. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*. Parengė Andriulis, V.; Mockevičius, R.; Valeckaitė, V. Vilnius, 1996.
2. 1928 m. gegužės 9 d. Respublikos Prezidento aktas Nr. 425. LCVA F. 923, Ap. 1, B. 46.
3. 1932 m. rugpjūčio 6 d. Respublikos Prezidento aktas Nr. 459. LCVA F. 923, Ap. 1, B. 597.
4. Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 2 – 3.
5. Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimas. *Vyriausybės žinios*, 160-1140.
6. Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymo pakeitimas. *Vyriausybės žinios*, 238-1543.
7. Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo, civilinio ir baudžiamojo proceso įstatymų pakeitimas ir papildymas. *Vyriausybės žinios*. 1921, 68-607.
8. Laikinosios Vyriausybės įsakymai. *Lietuvos aidas*. 1918, 156.
9. Lietuvos Įstatymai. *Sistematizuotas įstatymų, instrukcijų ir įsakymų rinkinys*. Kaunas: A. Merkys ir V. Petrulis, 1922.
10. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės Žinios*. 1992, Nr. 33-1014.
11. Lietuvos Valstybės Konstitucija *Vyriausybės žinios*, 1922, 100/799.
12. Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 1928, 275/1778.
13. Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*. 1922, 100/799.
14. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai (Valstybės Tarybos priimta 1918 m. lapkričio 2 d.). *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*. Parengė Andriulis, V.; Mockevičius, R.; Valeckaitė, V. Vilnius, 1996.
15. Konvencija dėl Klaipėdos teritorijos. *Vyriausybės žinios*. 1924, 169/1186.
16. Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 26 d. protokolas Nr. 113. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917 – 1918*. Vilnius: Mokslas, 1991.
17. Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. lapkričio 28 d. protokolas Nr. 115. . *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917 – 1918*. Vilnius: Mokslas, 1991.
18. Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. sausio 15 d. protokolas Nr. 40. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917 – 1918*. Vilnius: Mokslas, 1991.
19. Lietuvos valstybės tarybos 1918 m. spalio 28 d. protokolas Nr. 95. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917 – 1918*. Vilnius: Mokslas, 1991.
20. Ministerių kabineto įsakymas. LCVA. F. 922, Ap. 1, B. 498.
21. Paaiškinimas įstatymui „Laikinasis Lietuvos Teismų ir jų darbo sutvarkymas“. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 2 – 3.
22. Respublikos Prezidento įsakymas Nr. 75. LVCA, F. 391. Ap. 4. B. 773.
23. Teisingumo ministerija. *Lietuvos aidas*. 1918, 155.

24. Teisingumo ministerijos 1918 m. gruodžio 10 d. aplinkraštis Lietuvos Vyriausiajam Tribunalui, Apygardos Teismams, Taikos Teisėjams ir Teismo Tardytojams. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 2-3. Teisingumo ministro 1918 m. gruodžio 14 d. įsakymas Nr. 22. *Lietuvos aidas*. 1918, 158 (206).
25. Teisingumo ministerijos 1918 m. gruodžio 17 d. aplinkraštis Lietuvos Vyriausiajam Tribunalui, Apygardos Teismams, Taikos Teisėjams ir Teismo Tardytojams. *Laikinosios Vyriausybės žinios*. 1919, 2-3.
26. Teisingumo ministerijos įsakymas Nr. 108. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 8.
27. Teisingumo ministerijos įsakymas Nr. 30. *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 21.
28. Teisingumo Ministerio tarybos statutas. *Vyriausybės Žinios*, 156-1098.
29. Teisingumo ministro 1918 m. gruodžio 10 d. įsakymas. *Lietuvos aidas*. 1918, 154 (202).
30. Laikinojo Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo, civilinio ir baudžiamojo proceso įstatymų pakeitimas ir papildymas. *Vyriausybės žinios*, 1921, 68/607
31. Teismų santvarkos įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1933, 419/2900.
32. Universiteto statutas. *Vyriausybės žinios*, 1922, 86/738.
33. Vilniaus universiteto statutas. *Lietuvos aidas*. Kaunas. 1918, 164 (212).

2. Teismų praktika

2.1. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo praktika

1. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 1998, Nr. 109-3004.
2. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2008 m. vasario 20 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. spalio 4 d. nutarimu nr. 1568 „Dėl kvalifikacinių aukštojo teisinio išsilavinimo reikalavimų asmenims, norintiems įstatymų nustatyta tvarka eiti teisėjo pareigas, patvirtinimo“ patvirtintų kvalifikacinių aukštojo teisinio išsilavinimo reikalavimų asmenims, norintiems įstatymų nustatyta tvarka eiti teisėjo pareigas, atitikties Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 51 straipsnio 1 daliai (2002 m. sausio 24 d., 2004 m. gegužės 18 d., 2006 m. birželio 1 d. redakcijos), Lietuvos Respublikos teismų įstatymo pakeitimo įstatymo įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymo 5 straipsnio 1 daliai“. *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 23-852.

2.2. Vyriausiojo Tribunolo praktika

1. Vyriausiojo tribunolo 1924 metų civilinių kasacinių bylų sprendimų rinkinys. Kaunas: Z. Toliušis ir V. Požėla, 1929, p. 3-4; *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933.

2. Vyriausiojo tribunolo 1925 m. vasario 4 – 10 d. sprendimas Juozo Purickio ir kitų byloje. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933.
3. Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo 1926 m. sausio 22 d. nutarimas dėl Vyriausiojo tribunolo Pirmininko pranešime išdėstytų nurodymų laikymosi. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933.
4. Vyriausiojo tribunolo 1927 m. vasario 22 d. sprendimas Nr. 189 civilinėje byloje J. V. v. J. D ir P. D. *Vyriausiojo tribunolo 1927 metų civilinių kasacinių bylų sprendimų rinkinys*. Kaunas: Z. Toliušis ir V. Požela, 1930.
5. Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo 1929 m. kovo 22 d. nutarimas dėl Pirmininko iškeltų sąryšy su Teisingumo Ministerio 1929-03-18 d. raštu Nr. 3906, klasimų. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų Visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933.
6. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1927 metų baudžiamųjų kasacinių bylų sprendimų rinkinys*. Kaunas: D. Gutmanas, 1932.
7. Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo 1932 m. sausio mėn. 21 d. nutarimas byloje dėl Juozo Efroso skundo dėl Prisiekusiųjų Advokatų Tarybos 1931 m. gruodžio mėn. 15 d. Nutarimo. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygyno rinkinys, 1933.
8. Atskiroji nuomonė (A. Kriščiukaičio ir M. Čepo) prie 1932 m. sausio mėn. 21 d. Vyriausiojo tribunolo visuotinio susirinkimo nutarimo byloje dėl Juozo Efroso skundo dėl Prisiekusiųjų Advokatų Tarybos 1931 m. gruodžio mėn. 15 d. Nutarimo. *Vyriausiojo tribunolo 1924 – 1933 metų visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle*. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygyno rinkinys, 1933.

3. Specialioji literatūra

3.1. Specialioji literatūra lietuvių ir užsienio kalbomis

1. A. a. Antanas Kriščiukaitis. *Teisė*. 1933, 24.
2. A. Kriščiukaičio 1922 m. spalio 30 d. raštas Lietuvos universiteto Teisių fakulteto dekanui. LVCA, F. 631, Ap. 3, B. 354.
3. Adomavičius, P. Atsiminimai. *Teisė*. 2011, 81.
4. Aequitas Lietuvos teismuose. *Teisė*. 1933, 23.
5. Afanasev, V. S., et al. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva* [General theory of law and state]. 3-e izd. Edited by V. V. Lazarev. Moskva: Jurist, 2001.
6. Afanasev, V. S., et al. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Edited by A. G. Habibulin, V. V. Lazarev. 3-oe izd. Moskva: Infra-M, 2009.

7. Aišbė. Iš atliekamojo literato užrašų. Sukaktuvės. *Lietuvos aidas*. 1928, 17.
8. Aišbė. *Satyros trupiniai*. Kaunas: „Dirvos“ bendrovė, 1928.
9. Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. *Cary valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
10. Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. Lietuva XIX amžiuje: link modernios tautos. *Mokykla*. 1992, 3-4.
11. Alekseev, S. S., et al. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Edited by V. M. Korelskij i B. D. Perevalova. Moskva: Norma, 2003.
12. Aleksejev S. S. *Teorija prava* [The Legal Theory]. Moskva: Izdatelstvo BEK, 1995.
13. Ališauskas, K. *Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės 1918-1920*. I tomas. Chicago: Lietuvių veteranų sąjungos Ramovė, 1972.
14. Andreeva I. A., et al. *Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyh stran. Obshhaja chast* [The constitutional (state) law of foreign countries. The general part]. Edited by B. A. Strashun. 4-e Moskva : Norma, 2007.
15. Andriulis, V. „Lietuvos sprendimai“, LDK ir XVI a. vakarų teisinė kultūra“. *Lietuvos sprendimai (1563)*. Sud. Andriulis, V. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007.
16. Andriulis, V. *Lietuvos statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.
17. Andriulis, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002.
18. Andriulis, V. Lietuvos valstybės teisinės sistemos formavimo (1918.II.16-1940.VI.15) bruožai. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16-1940.VI.15)*. Parengė Andriulis, V.; Mockevičius, R.; Valeckaitė, V. Vilnius: Teisės institutas; Atviros Lietuvos fondas; Teisinės informacijos centras, 1996.
19. Arlauskas, S., et al. *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990-2007)*. Sud. ir moksl. red. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2009.
20. Arlauskas, S. *Turingieji teisės pagrindai. Pagrindinių subjektinių teisių teorijos metmenys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004.
21. Atviras laiškas LTD Centro Valdybos Pirmininkui Br. Ivanauskui. *Teisinių žinios*. 1957, 21 – 22.
22. Augustinas Janulaitis paleistas iš Vyriausiojo Tribunolo. *Lietuvos žinios*. 1925, 106.
23. Austin, J. The Province of Jurisprudence Determined. *Antologija mirovoj pravovoj mysl* [An Anthology of the world of legal thought]. III Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999.
24. Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. I tomas. Roma: Lietuvių katalikų mokslų akademija, 1975.
25. Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. II tomas. Roma: Lietuvių katalikų mokslų akademija, 1978.
26. Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. III tomas. Roma: Lietuvių katalikų mokslų akademija, 1982.
27. Avižonis, K. *Rinktiniai raštai*. VI tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

28. Azarkin, N. M. Istorija juridicheskoi mysli Rossii. Kurs lekcij [History of Legal Thought in Russia. The Course of Lectures]. Moskva: Juridicheskaja literatura, 1999.
29. Batalina, V. V. Istorija gosudarstva i prava Rossii [History of State and Law in Russia]. Moskva: Okej-kniga, 2007.
30. Baublys, L. *Antikinė teisingumo samprata ir jos įtaka vakarų teisės tradicijai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2005.
31. Bauža, Č.; Setkauskis, P. *Lietuvos valstybingumas XX amžiuje. Atkūrimas ir tęstinumas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
32. Baxi, U., et al. *Comparative legal studies: traditions and transitions*. Edited by P. Legrand and R. Munday. New York: Cambridge University Press. 2003.
33. Berman, H. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
34. Byla, J. Lietuvos Teismo dvidešimties metų sukaktis. *Teisė*, 1938, 44.
35. Blankenburg, E. R. Gollandskaja pravovaja kultura. *Pravovaja sistema Niderlandov* [Legal System of the Netherlands]. Edited by V. V. Boitsova, L. V. Boitsova. Moskva: Zerkalo. 1998.
36. Borisov, V. V., et al. *Obshhaja teorija gosudarstva i prava* [General theory of law and state]. Edited by M. N. Marchenko. 3-oe izd. Tom 3. Moskva: Norma, 2007.
37. Būtėnas, J. *Vincas Kudirka*. Vilnius: Vyturys, 1988.
38. Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*, 1952, 2.
39. Byla, J. *Baudžiamojo proceso įstatymas*. Kaunas: D. Gutmano leidinys, 1930.
40. Čepas, M. Vyriausiojo Tribunolo pirmininko pavaduotojo M. Čepo žodis. *Teisė*. 1933, 24.
41. Čepėnas, P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. I tomas. Vilnius: Lituanus, 1992.
42. Cimkauskas, M. Kuriais įstatymais gyvena Lietuvos valstybė. *Teisė*. 1922, 3.
43. Cotterrell, R. *Law, culture and society: legal ideas in the mirror of social theory*. Hampshire: Ashgate, 2006.
44. Cotterrell, R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Antrasis leidimas. Kaunas: Dangerta, 1997.
45. Dakutis, T. Lietuviškosios teisės kelias. *Vairas*. 1939, 9.
46. De Cruz, P. *Comparative law in a changing world*. Third edition. London and New York: Routledge-Cavendish, 2007.
47. Dėl Vyr. Tribunolo nario p. Janulaičio pašalinimo. *Lietuvos žinios*. 1925, 112.
48. Djukov, L.V., et al. Istorija otechestvennogo gosudarstva i prava [The history of the national state and law]. 1 Chast. Moskva: Jurist, 1996.
49. Dolbilov, M. Imperijos biurokratija ir Lietuvių kalbos lotyniškais rašmenimis draudimas 1864 – 1882 m. *Raidžių draudimo metai*. Sud. Staliūnas, D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004.
50. Dominas, S. Civilinio kodekso belaukiant. *Vairas*. 1939, 8.

51. Dovnar, T. I. Sudebnaja reforma v Velikom Knjazhestve Litovskom i Statut 1566 goda [Judicial reform in the Grand Duchy of Lithuania and the Statute of 1566]. *Antrasis Lietuvos Statutas 1566. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1993.
52. Driukas, A.; Valančius, V. *Civilinis procesas: teorija ir praktika*. I tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
53. Dundulis, B. *Lietuva Europos politikoje 1795-1815*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
54. Dundulis, B. *Napoleono imperijos žlugimas ir Lietuva (1813-1815 m.)*. Vilnius: Mokslas, 1989.
55. Dworkin, R. *Rimtas požiūris į teises*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
56. Dzjuba N. E. Pravo na vyezd za granicu v Litovskikh Statutakh i ego rol v razvitii mezhdunarodnykh kulturnykh svyazej ukrainskogo naroda [The right to travel abroad in the Lithuanian Statute and its role in the development of international cultural relations of the Ukrainian people]. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1989.
57. Ehrlich, E. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. 4. Aufl. durchges. u. hrsg. von Manfred Rehbinder. Berlin: Duncker u. Humblot, 1989.
58. Fridšteinas, V. 1864 m. Teismų santvarkos įstatymų 75 m. sukaktuvės. *Teisė*. 1939, 49.
59. Friedman, L. M. *American law. An introduction*. New York London: W W Norton & Company, 1984.
60. Friedman, L. M. The Concept of Legal Culture: A Reply. *Comparing Legal Cultures*. Edited by D. Nelken. Aldershot: Dartmouth Publishing company, 1997.
61. Gaigalaitė, A. *Lietuvos atstovai Rusijos valstybės Dūmoje 1906-1917 metais*. Vilnius: VPU Leidykla, 2006.
62. Genzelis, B. *Kelias į 1918 metų vasario 16-ąją*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005.
63. Genzelis, B. *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje. Būti ar nebūti Lietuvai?* Vilnius: Margi raštai, 2006.
64. Gessner, V. Global Approaches in the Sociology of Law: Problems and Challenges. *Journal of Law and Society [interaktyvus]*. 1995, March, Vol. 22, Nr. 1: 89 [žiūrėta 2008-12-10]. < <http://www.jstor.org/stable/1410705>>.
65. Glemža, L. Piliietinės visuomenės užuomazgos 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje. *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Vilnius: Valstybės žinios, 2003.
66. Glendon, M. A.; Gordon, M. W.; Osakwe, C. *Vakaryų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993.
67. Glenn, P. H. Legal families and legal traditions. *The Oxford handbook of comparative law*. Edited by M. Reimann and R. Zimmermann. New York: Oxford University Press, 2006.
68. Glenn, P. H. *Legal traditions of the world*. Third edition. New York: Oxford University Press, 2007.

69. Gorbatok, N. A.; Kuchinskij, V. A.; Vishnevskij, A. F. *Obshhaja teorija gosudarstva i prava* [General theory of state and law]. Edited by V. A. Kuchinskij. Moskva: Izdatelstvo delovoj i uchebnoj literatury, 2004.
70. Goštautas, A. Alberto Goštauto argumentai, kodėl teisėjai Lietuvoje neturi būti skiriami taip kaip Lenkijoje. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000.
71. Goštautas, A. Žygimanto, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos, Rusios, Prūsijos, Žemaitijos, Mazovijos ir kitų Didžiojo Kunigaikščio ir pono bei tėvonio, pagyrimas. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000.
72. Gurevičius A. Viduramžių kultūros kategorijos. Vilnius, 1989.
73. Hart, H. L. A. *Teisės samprata*. Vilnius: Pradai, 1997.
74. Ir Teisininkai sujudo. *Lietuvos žinios*. 1925, 135.
75. Isaev, I. A. Istorija gosudarstva i prava Rossii [History of State and Law in Russia]. Moskva: Jurist, 2004.
76. Ivinskis, Z., et al. *Lietuvos istorija*. Red. Šapoka, A. Vilnius: Mokslas, 1989.
77. IV-ojo Lietuvos teisininkų suvažiavimo protokolas. *Teisė*. 1926, 9.
78. Jablonskis, K. *Istorija ir jos šaltiniai*. Vilnius: Mokslas, 1979.
79. Jakubovskis, J. *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*. Kaunas: Švietimo ministerija, 1921.
80. Janulaitis, A. Lietuvos statutai ir jų istorija. *Lietuvos aidas*. 1918, 98.
81. Janulaitis, A. Lietuvos teisyne reikalu. *Teisė*. 1925, 6.
82. Janulaitis, A. Teisės istorijos reikšmė. *Teisė*. 1924, 6.
83. Janulaitis, A. *Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI – XVIII amž.* Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927.
84. Jarašiūnas, E. Apie pirmąsias konstitucijas ir jų reikšmę. *Jurisprudencija*, 2010, 2.
85. Jhering, R. Borba za pravo. *Antologija mirovoj pravovoj myslj* [An Anthology of the world of legal thought]. III Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999.
86. Jukho I. A. Osnovnye cherty sudoustrojstva i sudoproizvodstva po Statutu Velikogo knjazhestva Litovskogo 1929 goda [The main features of the judicial system and legal proceedings under the Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1929]. *1529 metų pirmasis Lietuvos statutas*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1982.
87. Jurginis, J. Epochos pažiūros ir idėjos. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius: Vaga, 1966.
88. Juristas. Iš teisininkų gyvenimo. *Lietuvos žinios*. 1926, 19.
89. K., A. Iš Teisininkų draugijos. *Lietuva*. 1920, 257 (530).
90. K., P. 40 metų teismo darbo. *Dienos naujienos*. 1931, 16.
91. K., Sl. Kademai ir teisėtumas. *Lietuvos žinios*. 1925, 123.
92. Kasjanov, V. V.; Nechipurenko, V. N. *Sociologija prava* [Sociology of law]. Izd. 2-e. Rostov-na-Donu: Feniks, 2002.

93. Katilius, A. *Didžiosios knygnešių bylos*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.
94. Kaufmann, M. *Rechtsphilosophie*. München: Verlag Karl Alber Freiburg, 1996.
95. Kaunas, vasario 5 d. *Lietuva*. 1919, 23.
96. Kauno Apygardos teismo 1928 m. gruodžio 8 d. bendrojo susirinkimo pranešimas. Kauno apygardos teismas rašo. *Lietuvos aidas*. 1928, 264.
97. Kavolis, M. Ką sako teismo bylų statistika. *Lietuvos aidas*. 1928, 143.
98. Kavolis, M. Teismo reformos reikalingumas. *Lietuvos aidas*. 1928, 140.
99. Kavolis, V. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
100. Kazanskij, P. E. *Vlast Vserossijskogo Imperatora* [Authority the All-Russian Emperor]. Moskva: Moskva, 1999.
101. Kazimirchuk, V.; P., Kudrjavcev, V. N. *Sovremennaja sociologija prava* [Modern sociology of law]. Moskva: Jurist, 1995.
102. Kelsen, H. *Grynoji teisės teorija*. Vilnius: Eugrimas, 2002.
103. Kiaupa, Z. *Lietuvos valstybės istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2006.
104. Kleandrova, V. M., et al. *Istorija gosudarstva i prava Rossii* [History of State and Law of Russia]. Moskva: Prospekt, 2003.
105. Klimas, P. 1918 m. vasario 16 d... *Lietuvos aidas*. 1918, 22.
106. Klimas, P. *Iš mano atsiminimų*. Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija. 1990.
107. Klimenko, A. V.; Rumynina, V. V. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. 2-oe izd. Moskva: Akademija, 2004.
108. Koller, P. *Theorie des Rechts*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1992.
109. Kovalevskij, M. M. *Istoriko-sravnitelnyj metod v jurisprudencii i priemy izuchenija istorii prava* [Historical-comparative method in jurisprudence and methods of studying the history of law]. *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [An Anthology of the world of legal thought]. V Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999.
110. Koženiausienė, R. *XVI - XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*. Vilnius: Mokslas, 1990.
111. Kriščiukaitis – Aišbė, A. *Kas teisybė tai ne melas*. Vilnius: Vaga, 1974.
112. Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso įstatymo projektas. *Teisė*. 1924, 6 – 10 (priedas).
113. Kriščiukaitis, A. Baudžiamojo proceso paskaitos. 1928.
114. Kriščiukaitis, A. Bylų eiga Lietuvos teismuose 1921- 25 m. *Teisė*. 1926, 9.
115. Kučys, A. *Vileišiai. Trijų brolių darbai tautai*. Chicago: Devenių kultūrinis fondas, 1993.
116. Kuolys, D. Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Raštijoje. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000.
117. Kūris, E., Teisinė valstybė, teisės sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993.
118. Kuzmickas, B. *Tautos tapatumo savimonė: lietuvių savimonės bruožai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. 2007.

119. Laikinoji Lietuvos valstybės valdžia. *Lietuvos aidas*. 1918, 129 (177).
120. Lapinskas, K. Lietuvos konstitucijų istorinių teisinių sąsajų beiėskant. *Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė. Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 1997.
121. Lappo J. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės XVI-jo amžiaus įstatymų kodifikacija. *Teisė*. 1940, 52.
122. Lappo, J. *1588 metų Lietuvos Statutas*. I tomas. I dalis. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija, 1934.
123. Lappo, J. *1588 metų Lietuvos Statutas*. II tomas. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija, 1938.
124. Laufs, A. *Rechtsentwicklungen in Deutschland*. 6., überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: De Gruyter Rechtswissenschaften Verlags-GmbH. 2006.
125. Laugalis, A. Administracinio ir policinio aparato kūrimasis. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Šviesa, 1990.
126. Laurinavičius, Č. Pasvarstymai naujųjų laikų Lietuvos valstybės pripažinimo klausimu. *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*. Vilnius: Žaltvyksė, 1991.
127. *Law and Philosophy: an introduction with readings*. Ed. T. W. Simon. New York: McGraw-Hill, 2001.
128. Lazarev, V. V.; Lipen, S. V. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. 2-oe izd. Moskva: Spark, 2000.
129. Lazutka, S. Istoricheskaja rol Albertasa Goshtautasa v kodifikacii Pervogo Litovskogo Statuta [The historical role of Albertas Goshtautas in the codification of the First Statute of Lithuania]. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sud. Valikonytė, I.; Steponavičienė, L. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
130. Lazutka, S. *Lietuvos statutai, jų kūrėjai ir epocha*. Kaunas: Spindulys, 1994.
131. Lazutka, S. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Margi raštai, 2007.
132. Legrand, P. John Henry Merryman and Comparative Legal Studies: A Dialogue. *The American Journal of Comparative Law* [interaktyvus]. 1999, Winter, vol. 47, No. 1: 40 [žiūrėta 2008-10-24]. <<http://www.jstor.org/stable/840997>>.
133. Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas). *Rytas*. 1931, 88
134. Leonas, P. Dėl vieno įstatymų aiškinimo. *Lietuvos universiteto teisių darbai*. II tomas. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakultetas, 1925.
135. Leonas, P. Iš Maskvos lietuvių – studentų draugijos gyvenimo (1884 – 1889 m.). *Aušrinė*. 1910, 7.
136. Leonas, P. Lietuvos teisininkai ir Lietuvos visuomenės teisinė sąmonė. *Teisė*. 1926, 9.
137. Leonas, P. *Raštai*. III tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
138. Lietuvis, M. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius: Vaga, 1966.
139. *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*. I dalis. Sud. Tyla, A. Vilnius: Mokslas, 1991.
140. Lietuvos teisininkų draugijos valdybos 1922 m. balandžio 19 d. raštas Nr. 12. LVCA, F. 391. Ap. 4. B. 773.
141. Lietuvos teismai atsiminimuose. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 – 22.

142. *Lietuvos teismas 1918 – 1928*. Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930.
143. Lietuvos valstybės prezidiumo ir Vyriausybės atsišaukimas. *Lietuvos aidas*, 1918, 130.
144. *Lietuvos vyriausiojo tribunolo sprendimai*. Reng. Raudeliūnas, V.; Baliulis, A. Vilnius: Mintis, 1988.
145. Lietuvos Vyriausybės kreipimasis į piliečius. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, 8.
146. Liulevičius, V. Lietuvos laisvės idėjos raida 1795— 1918 m. *Aidai* [interaktyvus]. 1961, Nr. 2 [žiūrėta 2011 02 21] <http://www.aidai.us/index.php?view=article&catid=216%3A196102&id=3012%3Ais&option=com_content&Itemid=249>.
147. Livshic, R. Z. *Teorija prava* [Theory of law]. Moskva: BEK, 1994.
148. Ljubavskij M. K. *Istorija carstvovanija Ekateriny II* [The history of the reign of Catherine II]. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo „Lan“, 2001.
149. Lopata, R. *Lietuvos valstybingumo raida 1914-1918 metais*. Vilnius: Mintis, 1996.
150. Lietuvos universiteto Rektoriaus 1922 m. balandžio 21 d. raštas Nr. 425 Švietimo ministru. LVCA, F. 391, Ap. 4, B. 773.
151. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto ordinarinio profesoriaus A. Kriščiukaičio Tarnybos lapas Nr. 186. LVCA, F. 631, Ap. 3, B. 354.
152. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1922 m. spalio 15 d. posėdžio protokolas Nr. 10. LVCA, F. 631, Ap. 1, B. 221.
153. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. balandžio 15 d. posėdžio protokolas Nr. 24. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221.
154. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. balandžio 22 d. posėdžio protokolas Nr. 25. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221.
155. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. sausio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 17. LVCA, F. 631, Ap. 1, B. 221.
156. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. spalio 14 d. posėdžio protokolas Nr. 34. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221.
157. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. vasario 11 d. posėdžio protokolas Nr. 21. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221.
158. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1923 m. vasario 25 d. posėdžio protokolas Nr. 22. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 221.
159. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1924 m. rugsėjo 28 d. posėdžio protokolas Nr. 59. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 222.
160. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1931 m. balandžio 25 d. posėdžio protokolas Nr. 191. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224.
161. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos posėdžio 1922 m. spalio 15 d. protokolas Nr. 10. LVCA, F. 631, Ap. 1, B. 221.
162. Lukšaitė, I. Andrius Volanas XVI – XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse. *Andrius Volanas. Rinktiniai raštai*. Sud. Ročka, M.; Lukšaitė, I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
163. Llewellyn, K. N. Nemnogo realizma o realizme. *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [Anthology of world legal thought]. Rukovoditel nauch. proekta Semigin G. Ju. III tom. Moskva: Mysl, 1999.

164. M. Römerio laiškas A. Janulaičiui. MAB RS, f. 267 – 792.
165. M., M. Lietuvos valstybės valdžios belaukiant. *Lietuvos aidas*, 1918, 127.
166. Machovenko, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius: Justitia, 2000.
167. Machovenko, J. *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai*. Vilnius: Justitia, 2007.
168. Machovenko, J.; Maksimaitis, M. *Vilniaus universiteto teisės fakultetas 1641-2007 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
169. Mačiulis, D. *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927 – 1940 metais*. Vilnius: LII Leidykla, 2005.
170. Maciūnas, V., Kriščiukaitis Antanas. *Lietuvių enciklopedija*. Tryliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958.
171. Mačys, V. Teisingumo Ministerijos 1921 metų darbuotės apžvalga. *Teisė*. 1922, 2.
172. Makauskis, J. Maskva. *Lietuvių enciklopedija*. Septynioliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1959.
173. Maksimaitis M. Nacionalinės ir perimtos teisės koegzistencijos principai tarpukario Lietuvoje. *Lietuvos teisės tradicijos. Mokslinės konferencijos, skirtos Vilniaus universiteto Teisės fakulteto profesoriaus Stasio Vansevičiaus septyniadešimtmečiui, medžiaga*. Vilnius: Justitia, 1997.
174. Maksimaitis M. Prie lietuviškosios teisės kalbos ištakų. *Jurisprudencija*. 2007, 5.
175. Maksimaitis, M. A. Kriščiukaitis-Aišbė ir teisininkų kalba. *Teisės apžvalga*. 1990, 4.
176. Maksimaitis, M. Civilinio kodekso problema Lietuvoje 1918-1940 metais ir jos sprendimo paieškos. *Privatinė teisė: praeitis, dabartis ir ateitis. Liber Amicorum Valentinas Mikelėnas*. Red. V. Mizaras. Vilnius: Justitia, 2008.
177. Maksimaitis, M. Lietuvos Statutas Kairiakrantėje Ukrainoje. *Teisė*. 2000, 37.
178. Maksimaitis, M. *Lietuvos teisės šaltiniai 1918 – 1940 metais*. Vilnius: Justitia, 2001.
179. Maksimaitis, M. Lietuvos universiteto Teisių fakultetas: susikūrimas, ieškojimai ir atradimai. *Teisė*. 2001.
180. Maksimaitis, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*. Vilnius: Justitia, 2005.
181. Maksimaitis, M. *Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006.
182. Maksimaitis, M. Mykolo Romerio veikla Valstybės taryboje. *Jurisprudencija*. 2005, 64.
183. Maksimaitis, M. Pabaltijo gubernijų vietinių įstatymų sąvadas. *Teisė*. 2000, 34.
184. Maksimaitis, M. Teisinis Lietuvos valstybingumo tęstinumo pagrindas. *Regnum Est: 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui - 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui: mokslo straipsnių rinkinys*. Atsak. red. G. Mesonis. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010.
185. Maksimaitis, M. *Užsienio teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002.
186. Maksimaitis, M. *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928-1940)*. Vilnius: Justitia, 2006.
187. Malcev, G. V. *Socialnye osnovanija prava* [The social bases of law]. Moskva: Norma, 2007.

188. Markova, A. N., et al. *Kulturologija. Istorija mirovoj kultury* [Culturology. History of world culture]. Edited by Markova A. N. Moskva: Juniti, 1995.
189. Masiulis, B. Kalba ir teisininkai. *Teisininkų žinios*. 1954, 6.
190. Masiulis, B. Kalba ir teisininkai. *Teisininkų žinios*. 1954, 7.
191. Masiulis, B. Pasklaidžius teisinių terminų žodyną. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 – 22.
192. Masiulis, B. Valstybės taryba. *Teisininkų žinios*. 1958, 25 – 26.
193. Maskuliūnienė, D. Knygnešystė kaip literatūrinės komunikacijos forma. *Raidžių draudimo metai*. Sud. Staliūnas D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004.
194. McCoubrey, H.; White, N. D. *Textbook on jurisprudence*. Third edition. New York: Oxford university press, 1999.
195. Menski, W. *Comparative law in a global context*. Second Editon. New York: Cambridge University Press, 2006.
196. Mickevich, A.V. Sistematizacija zakonov Rossijskoj imperii M. M. Speranskim [Systemisation of the laws of the Russian Empire by M. M. Speransky]. *I-u.ru* [interaktyvus]. 2001 [žiūrėta 2011-11-04]. < http://www.i-u.ru/biblio/archive/mickev_sis/>.
197. Mikelėnas, V. Piktnaudžiavimas teise: samprata ir įstatymų taikymo problemos (1). *Justitia*. 1996. Nr. 1.
198. Mikelėnas, V. Piktnaudžiavimas teise: samprata ir įstatymų taikymo problemos (2). *Justitia*. 1996. Nr. 2.
199. Muromcev, S. A. Khronika russkogo zakonodatelstva. *Antologija mirovoj pravovoj myslī* [An Anthology of the world of legal thought]. V Tom. Red. Semigin, G. Ju. Moskva: Mysl, 1999.
200. Muzychenko, P. P. Istorija gosudarstva i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]. Kiev: Znanija, 2008.
201. N., L. Tvarykimės, neapsileiskime. *Lietuvos aidas*. 1918, 147.
202. Nazarenko, G. V. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva* [General theory of law and state]. Moskva: Os-89, 2003.
203. Nelken, D. Legal Culture. *Elgar encyclopedia of comparative law*. Edited by J. M. Smits. Great Britain, Bodmin, Cornwall: Edward Elgar Publishing Ltd, 2006.
204. Nersesjanc V. S. Filosofija prava [Philosophy of law]. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. Moskva: Norma, 2008.
205. Nersesjanc, V. S. *Obshhaja teorija prava i gosudarstva* [General theory of law and state]. Moskva: Norma, 2000.
206. Olizarovijus, A. A. *Apie politinę žmonių sąjungą*. Vilnius: Aidai, 2003.
207. Pakštas, K. Amerikiečių kovos dėl liet. Nepriklausomybės. *Židinys*. 1938, T. 27, 5-6: 640; „Vienybės“ metraštis 1926 metams. New York: Vienybė, 1926.
208. Papečkys, J. Mūsų teismų sutvarkymo reikalu. *Lietuvos Aidas*. 1928, 233.
209. Pauliukonis, V. Autonomija. *Vilniaus kalendorius*. Vilnius: Juozapo Zavadzkiego spaustu-vė, 1908.
210. Petrazhickij, L. I. *Teorija prava i gosudarstva v svjazi s teoriej npravstvennosti* [Theory of law and state in connection with the morals theory]. Sankt-Peterburg: Lan, 2000.

211. Picheta V. I. Litovskij Statut 1529 g. i ego istochniki [The Lithuanian Statute of 1529 and its sources]. Statut Velikogo Knjazhestva Litovskogo 1529 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529]. Pod red. K. I. Jablonskisa. Minsk: Izdatelstvo Akademii nauk BSSR, 1960.
212. Piročkinas, A.; Šidlauskas, A. *Mokslas senajame Vilniaus universitete*. Vilnius: Mokslas, 1984.
213. Pivoras, S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) atkūrimo, baltų vienybės projektai ir Mykolas Römeris. *Mykolas Römeris: Straipsniai. Studijos. Publikacijos*. Sudaryt. E. Motieka. Vilnius: Saulabrolis, 1996.
214. Plateris, A. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1971.
215. Plateris, A. Lietuvos Statuto 100 metų panaikinimo sukaktis. *Teisė*. 1940, 52.
216. Poljakov, A. V. *Obshchaja teorija prava* [General theory of law]. Sankt-Peterburg: Izdatelskij dom Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2004.
217. Prof. P. Leono žodis. *Teisė*. 1933, 24.
218. Purickis, J. Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Spindulio spaustuvė, Vytauto didžiojo metai.
219. Purickis, J. Seimų laikai. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Spindulio spaustuvė, Vytauto didžiojo metai.
220. Puzinas, J. Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą. *Rinktiniai raštai. Kultūros ir politikos istorija*. II tomas. Chicago: Litanistikos instituto leidykla, 1983.
221. Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967.
222. Raštikis, S. *Kovose dėl Lietuvos*. I dalis. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1956.
223. Rašytojo Aišbės sukaktuvės. *Trimitas*. 1924, 207
224. Raudeliūnas, V. Įžymieji senojo Vilniaus universiteto teisininkai. *Socialistinė teisė*. 1979.
225. Raudeliūnas, V. Teisės mokslų laipsniai senajame Vilniaus universitete. *Socialistinė teisė*. 1978.
226. Raulinaitis, Pr. V. Teismų organizacijos reikalai. *Lietuvos aidas*. 1928, 262.
227. Red. (Redakcijos pastaba B. Fridmano straipsniui). *Teisė*. 1924, 6.
228. Redakcijos žodis. *Teisė*. 1922, 1.
229. Rėmeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius: Mintis, 1990.
230. Rene, D.; Zhoffre-Spinozi, K. *Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti* [Basic legal systems of the present]. Moskva: Mezhdunarodnye Otnoshenija, 2009.
231. Robizonas, J. Didžiosios Lietuvos piliečių užsieny sudarytų civilinių vedybų galia. *Teisė*. 1931, 20.
232. Roizijus, P. *Lietuvos sprendimai (1563)*. Sud. Andriulis, V. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007.
233. Römeris, M. *Dienoraštis 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas; Versus aureus, 2011.
234. Römeris M. Civilinė metrikacija. *Kultūra*. 1933, 1.

235. Romeris, M. „Teisės“ žurnalo penkiolika metų sukaktis. *Teisė*. 1937, 37.
236. Römeris, M. *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*. Vilnius: Versus Aureus, 2005.
237. Römeris, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. I dalis. Kaunas: Spindulio spaustuvė, 1937.
238. Römeris, M. Luomų tvarka ir papročiai. *Teisė*. 1922, 1.
239. Romeris, M. Universiteto rektoriaus prof. Römerio kalba. *Teisė*. 1933, 24.
240. Romeris, M. Vietos savivaldybės. *Teisė*. 1922, 3.
241. Rotundas, A. Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos Didžiajam Kunigaikščiui Steponui. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000.
242. Rotundas, A. Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu. *Šešioliktojo amžiaus raštija*. Sud. Samulionis, A.; Jurgelėnaitė, R.; Kuolys, D. Vilnius: Pradai, 2000.
243. Rutenbergas, G. Civilinių vedybų klausimu (Vyriausiojo tribunolo aiškinimo kritika). *Teisė*. 1931, 19.
244. Rutenbergas, G. Kai kurios pastabos Didžiosios Lietuvos piliečių užsieny ir Klaipėdos krašte padarytų civilinių vedybų klausimu. *Teisė*. 1932, 21.
245. Rutenbergas, G. Lietuvos kaipo nepriklausomos valstybės susikūrimas ir jos pripažinimas tarptautinės teisės šviesoje. *Teisė*. 1927, 11.
246. Rütters, B. *Rechtstheorie*. 2., neu bearb. Aufl. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 2005.
247. Saldžiūnas, K. Kriščiukaitis Aišbė Antanas. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vienuoliktas tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
248. Šamajauskas, K. Lietuviškasis teismas. *Teisė*, 1934, 25.
249. Sapiega, L. Šviesiajam viešpačiui, valdovui Zigmantui III. *XVI - XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*. Vilnius: Mokslas, 1990.
250. Sapiega, L. Visiems luomams visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Leonas Sapiega... *XVI - XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*. Vilnius: Mokslas, 1990.
251. Šaulys, J. Dėl nepriklausomybės paskelbimo. *Lietuvos aidas*. 1918, 22.
252. Šemerys, S. *Žmonės mano gyvenime*. Klaipėda: Eldija, 1997.
253. Šenavičius, A. Parlamentarizmo pradžia Lietuvoje. *Lietuvos valstybingumo teisinės problemos. Pirmojo pasaulio lietuvių teisininkų kongreso, įvykusio Vilniuje ir Palangoje 1992 m. gegužės 24-31 dienomis straipsnių ir tezių rinkinys*. Red. A. Bartusevičius, M. Taljūnaitė. Vilnius, 1993.
254. Šenavičius, A., *Lietuvos nepriklausomybės akto signatarai teisininkai*. Vilnius: Lietuvos teisės akademija, 1998.
255. Šidlauskas, A. *Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: Mokslas, 1986.
256. Skipitis, R. *Nepriklausomą Lietuvą statant*. Chicago: Terra, 1961.
257. Skipitis, R. *Nepriklausoma Lietuva. Atsiminimai*. Chicago: Draugo spaustuvė, 1967.
258. Šlapkauskas, V. *Teisės sociologijos pagrindai*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2004.

259. Šlapkauskas, V. The Inner Tensions of Legal Culture in Consumer Society. *Jurisprudencija*. 2010, 4(122).
260. Šliogeris, A. *Lietuviškosios paraštės*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011.
261. Šmigelskytė-Stukienė, R. Geopolitinė situacija Europoje ir Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimai. *Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai. 1 dalis. Sankt Peterburgo konvencijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2008.
262. Šmulskštys, L. Kriščiukaitis Antanas. *Lietuvių enciklopedija*. Tryliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958.
263. Snyder, T. *Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija, 1569-1999*. Vilnius: Mintis, 2009.
264. Sorokina, Ju. V. *Gosudarstvo i pravo: filosofskie problemy* [State and law: philosophical problems]. Moskva: Gorodec, 2004.
265. Sruogienė, V. Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*. Vilnius: Žaltvyksė, 1991.
266. Starostina, I. P. K voprosu ob otrazhenii v III Litovskom Statute 1588 g. progressivnykh idei Litovskogo pravotvorchestva XV v. [On reflection in the III Lithuanian Statute of 1588 progressive ideas of the Lithuanian law-making in the fifteenth century]. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1989.
267. Staugaitis, J. Lietuvos nepriklausomybės aušra. *Naujoji Romuva*. 1937, 9 (319).
268. Stravinskas, P. Įstatymų sistemos reikalai. *Teisė*. 1939, 49.
269. Stravinskas, P. Mūsų neužmirštamieji. *Teisininkų žinios*. 1965, 27 – 28.
270. Stravinskas, P. Teisininkai ir civilinės teisės kodifikacija. *Teisė*. 1938, 43.
271. Strimaitis, J. Antano Kriščiukaičio – Aišbės 60 metų sukaktuvės. *Lietuva*. 1924, 217.
272. Stulginskis, A. Kova dėl vasario 16 d. akto. *XX amžius*. 1938.
273. Sugintas, A. Šis tas iš darbuotės teismo srity. *Teisininkų žinios*. 1958, 23 – 24.
274. Stačiokas, S. Mykolas Romeris ir mūsų dienų Lietuva. Romeris, M. *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose*. Vilnius: Pozicija, 1994.
275. Teisės terminai (projektas). *Lietuva*. 1912, 289.
276. Teisininkų draugijos Konstitucijos projektas, kiek jis liečia teismą. *Teisė*. 1922, 1.
277. Teisininkų draugijos Valdyba. *Lietuva*. 192, 64 (886).
278. Teisių fakulteto organizacija 1922 – 1923 metais. *Teisių fakulteto darbai*. I knyga. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakultetas, 1924.
279. Teismo kronika. *Teisė*. 1928, 14.
280. Teismo kronika. *Teisė*. 1929, 16.
281. Toliušis, Z. Lietuvos teisininkų draugijos dešimtmetis. *Teisė*. 1930, 18.
282. Toliušis, Z. Teisininkų draugijos Valdybos nario, advokato Z. Toliušio žodis. *Teisė*. 1933, 24.
283. Tribunolo praktika. *Teisė*. 1925, 7.
284. Trumpa, V. Lietuvos nepriklausomybės idėja. *Metmenys*. 1968, 16.

285. Trumpa, V. Lietuvos XIX amžiaus istorijos modelio beieškant. *Lietuva XIX-tame amžiuje*. Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1989.
286. Trumpa, V. Nuo nepriklausomybės netekimo iki jos atgavimo. *Lietuvių enciklopedija. Lietuva*. T. XV. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958.
287. Trumpa, V. Porą pastabų dėl V. Sruogienės atsakymo. *Metmenys*. 1969, 17.
288. Trumpa, V. Vasario 16 – oji. Keletas klausimų ir atsakymų. *Naujoji viltis*. 1988, 21.
289. Tumas, J. *Lietuvių literatūros draudžiamojo laiko paskaitos*. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1925.
290. Tyla, A. Įvadas. *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*. I dalis. Sud. Tyla, A. Vilnius: Mokslas, 1991.
291. Umbrasas, A. Teisės terminijos padėtis Lietuvoje 1918–1940 metais. *Terminologija*. 2001, 8.
292. V., V. Antanas Tumėnas. *Teisininkų žinios*. 1953, 3.
293. Vaičiulaitis, A. Antanas Kriščiukaitis – Aišbė. *Naujoji Romuva*. 1933, 149.
294. Vaišvila, A. *Teisės teorija*. Trečiasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2009.
295. Vaišvila, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius: Litimo, 2000.
296. Vaižgantas, J. T. *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei 1916 – 1917 m.* Vilnius: Žaibo spaustuvė, 1919.
297. Valikonytė, I. Konstitucijos link: Lietuvos statusas bajoriškos visuomenės vertybių hierarchijoje. *Mūsų konstitucionalizmo raida*. Vilnius: Valstybės žinios, 2003.
298. Valikonytė, I. Prokuratorius XVI amžiaus pirmoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar „teisingumo riteris“. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sud. Valikonytė, I.; Steponavičienė, L. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
299. Valstybės tarybos uždaviniai. Pasikalbėjimas su valstybės tarybos pirmininku p. Šilingu. *Lietuvos aidas*. 1928, 207.
300. Vansevičius, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai – teisiniai institutai*. Vilnius: Mintis, 1981.
301. Vansevičius, S. *Valstybės ir teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000.
302. Varga, C. *Transition to rule of law*. Budapest: Faculty of Law of Lorand Eötvös University and the Institute for Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 1995.
303. VDU Senato teikimas A. Kriščiukaitį skirti ordinariniu profesoriumi. LCVA F. 631, Ap. 3, B. 354.
304. VDU TF Tarybos 1932 m. vasario 14 d. posėdžio protokolas Nr. 204. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224.
305. Vėbra, R. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*. Vilnius: Mokslas, 1990.
306. Vengerov, A. B. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. 5-e izd. Moskva: Omega-L, 2008.
307. Veržbavičius, L. Senoji Lietuvos šeimos teisė. *Teisė*. 1930, 18.
308. Vilimas, D. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564-1588)*. Vilnius: LII leidykla, 2006.

309. Vilnius, 1918 m. gruodžio 29 d. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1918. 1.
310. Vismanta, J. Darbuokis, įgysi Lietuvoje vardą ir garbę. *Laiko žodis*. 1933, 2.
311. Vlasov, V. I. *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Rostov n/D.: Feniks, 2002.
312. Vlasova, T. Jazyk pervogo litovskogo statuta [Language of the first Lithuanian Statute]. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sud. Valikonytė, I.; Steponavičienė, L. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
313. Volanas, A. Apie politinę arba pilietinę laisvę. *Andrius Volanas. Rinktiniai raštai*. Sud. Ročka, M.; Lukšaitė, I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
314. Voldemaras, A. Mintys apie Lietuvos autonomiją. *Draugija*. 1908, 17.
315. Voplenko, N. N. *Pravosoznanie i pravovaja kultura* [Legal consciousness and legal culture] [interaktyvus]. Volgograd: VolGU, 2000, s. 43 [žiūrėta 2009-03-02]. < http://window.edu.ru/window_catalog/files/r25644/volsu212.pdf >
316. Vyriausiojo tribunolo praktika. Vyriausiojo tribunolo nutarimas dėl bažnytinių ir civilinių vedybų. *Teisė*. 1930, 19.
317. Vyriausiojo tribunolo praktika. *Teisė*. 1925. 7.
318. Visneris, H. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo pavojai*. Vilnius: Mintis, 1991.
319. Yčas, M. Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai. *Pirmasis Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetis 1918 – 1928*. Kaunas: Šviesa, 1990.
320. Z., T. Teismų reforma ir konstitucija. *Lietuvos žinios*. 1922, 20.
321. Žilinskienė, V. Lietuvių kalbos raida ir Lietuvos valstybė. *Regnum Est: 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui - 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui: mokslo straipsnių rinkinys*. Atsak. red. Mesonis, G. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010.
322. Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas, 1987.
323. Zotikov, A. A. Kultura kak otrasl socialnoj sfery. *Socialnaja politika: Enciklopedija* [Social policy: Encyclopaedia]. Edited by N. A. Volgin and T. S. Sulimova. Moskva: Alfa-press, 2006.
324. Žukas, K. Aukštai gerbiamas pone Lietuvių teisininkų draugijos pirmininke. *Teisininkų žinios*. 1957, 21 – 22.
325. Žilys, J. *Konstitucinis teismas – teisinės ir istorinės prielaidos*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2001.
326. Zweigert, K.; Kötz, H. *Introduction to comparative law*. Third Edition. Oxford: Clarendon press, 1998.

3.2. Disertacijos

1. Gurjanov, N. J. Pravovaja kultura: sushhnost, struktura, socialnye funkcinii [Legal culture: the nature, structure and social functions]. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai (filosofija). Cheboksary: Chuvashskij gosudarstvennyj universitet imeni I.N. Uljanova, 2007.

2. Žemeckė, A. *Kultūros srities valdymas kaip administracinės teisės objektas*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai (teisė). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2007.

3.3. Kita praktinė ir metodinė medžiaga

1. Tomsinov, V. A. *Juridicheskij fakultet Moskovskogo universiteta v period s 1884 do 1917 g.* [Faculty of Law at Moscow University from 1884 to 1917] [interaktyvus], Maskva, 2009 [žiūrėta 2012-04-14]. <<http://www.law.msu.ru/history/1755-1917/1884-1917>>.
2. *Black's Law dictionary*. 9th Ed. Edited by B. A. Garner. St. Paul: West Group, 2009.
3. *A Dictionary of Law*. 6th Ed. Edited by E. A. Martin, J. Law. Oxford: Oxford University Press, 2006.
4. *Bolshaja Juridicheskaja Ehnciklopedija* [Big Legal Encyclopedia]. Moskva: Ehksmo, 2008.
5. *Dabartinis lietuvių kalbos žodynas*. IV leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
6. Žinios iš Lietuvos. *Lietuvos aidas*, 1918, 100.
7. Žinios iš Lietuvos. *Lietuvos aidas*, 1918, 158.
8. Trumpos žinutės. *Lietuva*, 1919, 5.
9. Kauno kronika. *Lietuva*. 1919, 105.
10. Lietuva nepasiekė aukšto teisinės kultūros lygio. *Lrytas.lt* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2011-11-04]. <<http://www.lrytas.lt/-12880181341286536223-konstitucinio-teismo-vadovas-k-lapinskas-lietuva-nepasiek%C4%97-auk%C5%A1to-teisin%C4%97s-kult%C5%ABros-lygio.htm>>.
11. Po sprendimo dėl šeimos koncepcijos M.Adomėnas KT pavadino teisine chunta. *Lzinios.lt* [interaktyvus]. 2011 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.lzinios.lt/Lietuvoje/Po-sprendimo-del-seimos-koncepcijos-M.Adomenas-KT-pavadino-teisine-chunta>>.
12. Nauja Pilietybės įstatymo redakcija skatina teisinį nihilizmą. *Teisesforumas.lt* [interaktyvus]. 2008 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.teisesforumas.lt/index.php/idomybes-ir-naudinga-informacija/229-nauja-pilietybes-istatymo-redakcija-skatina-teisini-nihilizma.html>>.
13. Teisinis nihilizmas tęsiasi nuo Garliavos iki K.Brazauskienės rentos. *Delfi.lt* [interaktyvus]. 2012 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/article.php?id=55292655&categoryID=7>>.
14. Radzevičius, D. Kas skleidžia teisinį nihilizmą Lietuvoje? Žinoma, kad Seimas. *Dainius.org* [interaktyvus]. 2009 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://dainius.org/2009/12/23/kas-skleidzia-teisini-nihilizma-lietuvoje-zinoma-kad-seimas/>>.
15. Vilniaus rajono savivaldybė demonstruoja teisinį nihilizmą. *Alfa.lt* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2012-04-22]. <http://www.alfa.lt/straipsnis/10407594/Songaila..Vilniaus-rajono.savivaldybe.demonstruoja.teisini.nihilizma=2010-09-08_16-38/>.
16. Vanagas, V. Kriščiukaiš Antanas. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Antras tomas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986.
17. Jary, D.; Jary, J. *Collins dictionary of sociology*. Second ed. Great Britain, Glasgow: HarperCollins Publishers, 1995.

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Voldemaras Bumblys

LIETUVOS TEISINĖ KULTŪRA IR
ANTANO KRIŠČIUKAIČIO INDĖLIS

Daktaro disertacijos santrauka
Socialiniai mokslai, teisė (01 S)

Vilnius, 2012

Disertacija rengta 2005–2012 metais Mykolo Romerio universitete.

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

Disertacija ginama Mykolo Romerio universiteto Teisės mokslo krypties taryboje:

Pirmininkas:

prof. dr. Kazys Meilius (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

Nariai:

prof. dr. Darius Beinoravičius (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

prof. dr. (HP) Jevgenij Machovenko (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

doc. dr. Linas Meškys (Vytauto Didžiojo universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

doc. dr. Kristina Miliauskaitė (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

Oponentai:

prof. dr. Vytautas Šlapkauskas (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

doc. dr. Vaidotas A. Vaičaitis (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01 S)

Disertacija bus ginama viešame Teisės mokslo krypties tarybos posėdyje 2012 m. spalio 19 d. 14 val. II-230 auditorijoje.

Adresas: Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva

Disertacijos santrauka išsiųsta 2012 m. rugsėjo 19 d.

Su disertacija galima susipažinti Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo (Gedimino pr. 51, Vilnius) ir Mykolo Romerio universiteto (Ateities g. 20, Vilnius) bibliotekose.

LIETUVOS TEISINĖ KULTŪRA IR ANTANO KRIŠČIUKAIČIO INDĖLIS

Santrauka

Tiriamoji problema. Lietuvių teisinėje kalboje teisinės kultūros sąvoka yra dažnai sutinkama ir naudojama tiek visuomenės teisinio išprusimo, požiūrio į Lietuvos teisę, teisinio švietimo, pasitikėjimo Lietuvos teisinėmis institucijomis kontekstuose, tiek kalbant apie pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės principus ar apie teisės aktų reformavimą, tobulinimą ir įgyvendinimą. Kad ir kaip skirtingai ši sąvoka traktuojama, dažnai akcentuojamas palyginti žemas Lietuvos visuomenės – o kartu ir piliečių asmeninės – teisinės kultūros lygis⁶⁶⁶, arba konstatuojamas visuomenėje ar net teisinėje sistemoje plintantis teisinis nihilizmas⁶⁶⁷. Visuotinai pripažįstama būtinybė kelti visuomenės teisinės kultūros lygį; teisinės kultūros lygio kėlimas laikomas būtina Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nustatytų atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės principų įgyvendinimo sąlyga.

Lietuvos visuomenės teisinės kultūros lygio kėlimą laikant svarbiu valstybės prioritetu, būtina pažinti savo nacionalinės teisės, teisinių tradicijų raidą ir įsisąmoninti teisinį kultūrinį paveldą. Tačiau ši Lietuvos teisės mokslo sritis dar nėra pakankamai ištyrinėta. Trūksta išsamių Lietuvos teisinės tradicijos, teisinės kultūros tyrimų, tam tikri teisinės kultūros, ypač asmeninės teisinės kultūros klausimai Lietuvoje apskritai nėra nagrinėti. Kai kurie teisinės kultūros koncepcijų, jos struktūros, funkcijų, požymių ir rodiklių klausimai, nuomonių įvairumas reikalauja papildomos analizės, požiūrių palyginimo ir susistemavimo. Literatūroje nestinga ir įvairių prieštarų Lietuvos teisės ir teisinės kultūros raidos epizodų vertinimų. Tokie vertinimai neretai atliekami

⁶⁶⁶ Konstitucinio Teismo vadovas K.Lapinskas: „Lietuva nepasiekė aukšto teisinės kultūros lygio“. *Lrytas.lt* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2011-11-04]. <<http://www.lrytas.lt/-12880181341286536223-konstitucinio-teismo-vadovas-k-lapinskas-lietuva-nepasiek%C4%97-auk%C5%A1to-teisin%C4%97skult%C5%ABros-lygio.htm>>

⁶⁶⁷ Spaudoje netrūksta kaltinimų teisėkūros ar teisėsaugos institucijoms teisinio nihilizmo skleidimu, žr.:
Po sprendimo dėl šeimos koncepcijos M.Adomėnas KT pavadino teisine chunta. *Lzinios.lt* [interaktyvus]. 2011 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.lzinios.lt/Lietuvoje/Po-sprendimo-del-seimos-koncepcijos-M.Adomenas-KT-pavadino-teisine-chunta>>;
Dainius Žalimas: „Nauja Pilietybės įstatymo redakcija skatina teisinį nihilizmą“. *Teisesforumas.lt* [interaktyvus]. 2008 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.teisesforumas.lt/index.php/idomybes-ir-naudinga-informacija/229-nauja-pilietybes-istatymo-redakcija-skatina-teisini-nihilizma.html>>;
E.Kūris: teisinis nihilizmas tęsiasi nuo Garliavos iki K.Brazauskienės rentos. *Delfi.lt* [interaktyvus]. 2012 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/article.php?id=55292655&categoryID=7>>;
Radzevičius, D. Kas skleidžia teisinį nihilizmą Lietuvoje? Žinoma, kad Seimas. *Dainius.org* [interaktyvus]. 2009 [žiūrėta 2012-04-22]. <<http://dainius.org/2009/12/23/kas-skleidzia-teisini-nihilizma-lietuvoje-zinoma-kad-seimas/>>;
Songaila: Vilniaus rajono savivaldybė demonstruoja teisinį nihilizmą. *Alfa.lt* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2012-04-22]. <http://www.alfa.lt/straipsnis/10407594/Songaila..Vilniaus.rajono.savivaldybe.demonstruoja.teisini.nihilizma=2010-09-08_16-38/> ir kt.

lyginant skirtingų epochų reiškinius, neatsižvelgiant į kultūrinius, vertybinius kontekstus, o neretai ir „rizikuojant pritaikyti savo pačių matą“⁶⁶⁸.

Šiame darbe nagrinėjama Lietuvos teisinės kultūros raida ir jos būklė Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse 1918 m. Detali teisinės kultūros analizė būtina norint suprasti Lietuvos teisinės kultūros būklę, kilusias Lietuvos teisinio gyvenimo problemas. Tokia analizė parodo ir paaiškina menko Lietuvos teisininkų skaičiaus, prastos lietuvių teisinės kalbos, teisės mokslo ir švietimo sistemos padėties, bendros krašto teisinės būklės ir teisinių institucijų steigimo, veiklos sunkumus, kitas problemas ir jų priežastis. Neanalizuojant Lietuvos teisinės kultūros raidos ir būklės, neįmanoma adekvačiai suvokti atkurtos Lietuvos valstybės teisinio gyvenimo, todėl šiame darbe teisinės kultūros klausimai nagrinėjami išsamiau, nemažai dėmesio skiriant asmeninės teisinės kultūros problemų analizei. Tuo siekiama padėti pagrindus vieno iš žymiausių Lietuvos teisininkų A. Kriščiukaičio nuopelnų Lietuvos teisei kultūrai atskleidimui ir įvertinimui.

Darbe nagrinėjami atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros būklės pokyčiai ir vieno iš tiesiogiai prie Lietuvos valstybės atkūrimo prisidėjusių teisininkų – Antano Kriščiukaičio indėlis. Antanas Kriščiukaitis, būdamas vienas iš garsiausių 1918 m. atkurtos Lietuvos valstybės teisininkų ir lietuvių tautos atgimimo veikėjas, daug nuveikė įvairiose Lietuvos teisinio gyvenimo srityse: prisidėjo prie teisinių institucijų steigimo ir veiklos tobulinimo, teisėkūros, teisės mokslo ir žinių sklaidimo, Lietuvos universiteto Teisių fakulteto steigimo ir veiklos, taip pat atliko kitus besisteigiančiai valstybei ir jos žmonėms svarbius teisinius darbus.

A. Kriščiukaičio veikla išskirtinio dėmesio nusipelno ir todėl, kad jis, kartu su P. Leonu, M. Romeriu, kitais garsiais teisininkais vadinamas Lietuvos teisės legenda⁶⁶⁹, tačiau šiandien visuomenėje daugiau žinomas ne kaip teisininkas, o kaip rašytojas, pasirašinęs Aišbės (A iš B) pseudonimu. Pavyzdžiui, naujausioje Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje A. Kriščiukaitis pristatomas kaip teisė baigęs, įvairias pareigas teismo įstaigose ėjęs ir Lietuvos universitete profesoriavęs rašytojas, plačiau aprašant A. Kriščiukaičio bendradarbiavimą spaudoje, jo kūrinių – apsakymų, feljetonų, straipsnių ir vertimų bruožus⁶⁷⁰. Panašiai A. Kriščiukaičio biografija pristatoma ir sovietinio laikotarpio enciklopedijose⁶⁷¹, tik vienintelėje lietuvių emigrantų Bostone išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ daugiau dėmesio skiriama A. Kriščiukaičio asmenybei, teisei veiklai

⁶⁶⁸ Kaip pastebi A. Gurevičius, „praeties kultūrą galima suprasti tik nuosekliai remiantis istoriniu požiūriu, matuojant ją tinkamu matu. Betgi vieningo masto, tinkamo visoms civilizacijos epochoms, nėra, nes nėra žmogaus, lygaus pačiam sau visose epochose“. Jeigu mes norime „pažinti praeitį tokią, kokia ji buvo „iš tikrųjų“ <...>, mes turime jai taikyti adekvačius kriterijus, nagrinėti ją imanentiškai, atskleisti jos vidinę struktūrą, neprimetant jai mūsų šiuolaikinių vertinimų“ (Gurevičius, A. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius, 1989, p. 17-18).

⁶⁶⁹ Šia tema Mykolo Romerio universitete 2009 m. vasario 24 d. įvyko Tarptautinės teisės ir socialinės filosofijos asociacijos IVR Lietuvos sekcijos ir Mykolo Romerio universiteto Studentų mokslinės draugijos Teisės filosofijos sekcijos organizuotas mokslinis seminaras – apskrito stalo diskusija „Dvi Lietuvos teisės legendos - Petras Leonas ir Antanas Kriščiukaitis“.

⁶⁷⁰ Saldžiūnas, K. Kriščiukaitis Aišbė Antanas. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vienuoliktas tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007, p. 78.

⁶⁷¹ Vanagas, V. Kriščiukaitis Antanas. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Antras tomas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986, p. 403.

ir atliktiems darbams⁶⁷². Atkreiptinas dėmesys, kad toks A. Kriščiukaičio teisinės veiklos vienpusiškas suvokimas neatitinka nei istorinių aplinkybių, nei paties A. Kriščiukaičio požiūrio – A. Kriščiukaitis savo literatūrinę veiklą vertino kaip laisvalaikio užsiėmimą, o didžiausią iniciatyvą reiškė savo, kaip teisininko specialybėje⁶⁷³.

Dėmesio trūkumą A. Kriščiukaičio veiklai sovietiniu laikotarpiu leistuose leidiniuose galima paaiškinti istorijos ideologizavimo pastangomis. Pogrindyje veikusieji uždraustos bolševikų partijos nariai ir jų propagandinė spauda dar A. Kriščiukaičio pirmininkavimo Vyriausiajame tribunole laikais neigė Lietuvos teisingumą ir puolė patį Vyriausiojo Tribunolo pirmininką kaip vyriausiąjį teisingumo sistemos atstovą. Žinoma, A. Kriščiukaičio teisinės veiklos ir jo nuopelnų, kaip ir visos nepriklausomos Lietuvos teisės sistemos tyrinėjimas sovietiniu periodu buvo nepageidaujamas, todėl jo, kaip ir daugelio kitų, tiesioginiai nuopelnai nepriklausomai Lietuvai buvo pamiršti.

Taigi, galima konstatuoti, kad šiose biografijose neatskleidžiami arba sąmoningai neigiami literatūriniai laimėjimai svarba ir įvairiapusiškumu prilygstantys A. Kriščiukaičio kaip teisininko nuopelnai. Jau 1933 m. garsiausi to meto teisininkai teigė, kad A. Kriščiukaičio teisinė veikla nusipelno disertacijos, tačiau požiūris į A. Kriščiukaičio veiklą kai kuriais atžvilgiais nuo sovietinio periodo nėra pasikeitęs ir dabar. A. Kriščiukaičio veiklos aptarimas dažniausiai apribojamas mažai ką sakančiu eitų pareigų paminėjimu ir, nepaisant dažniau rodomo dėmesio, A. Kriščiukaičio atlikti darbai nėra pakankamai ištirti, atlikti tyrimai nėra susisteminti, o turimos žinios, išlikę liudijimai dažnai yra fragmentiški.

Tiriant A. Kriščiukaičio veiklą tenka susidurti su įvairaus pobūdžio sunkumais. Visų pirma sunkumai kyla bandant sudaryti konkrečių šio legendinio Lietuvos teisininko atliktų darbų rezultatų sąrašą, pavyzdžiui, suskaičiuoti A. Kriščiukaičio išnagrinėtas bylas, jo parengtus teisės aktų projektus, publikuotus mokslo darbus. Bandant tai padaryti paaiškėja, kad tokį sąrašą sudaryti sunku dėl žinių apie istorinius įvykius trūkumo, ir didele dalimi dėl to, kad A. Kriščiukaitis dėl asmeninių savybių nesistengė nurodyti savo autorystės. Kita vertus, kyla klausimas – ar toks sąrašas reikalingas, ar jis tinkamai atliktų savo funkciją ir ar parodytų tikrųjų A. Kriščiukaičio nuopelnų esmę?

A. Kriščiukaitis pagrindinę savo veiklos dalį skyrė įvairių teisės sistemos sričių kūrimui ir tobulinimui, pasitikėjimo teismais, taip pat teise apskritai stiprinimui, visuomenės ir teisininkų profesiniam švietimui, mokslinei ir pedagoginei veiklai. Toks A. Kriščiukaičio veiklos spektras, jo platumas parodo ypatingai aukštą jo asmeninės teisinės kultūros lygį, artimai siejasi su teisės kultūros reiškiniu ir teisinės kultūros funkcijomis. Todėl šiame darbe A. Kriščiukaičio veiklą ir jos reikšmę siekiama nagrinėti per teisinės kultūros prizmę, nes tikrieji A. Kriščiukaičio nuopelnai yra nuopelnai Lietuvos teisei kultūrai, o jie matuojami ne tiek išnagrinėtų bylų ir parengtų teisės aktų projektų skaičiumi, kiek atliktų darbų kokybe ir reikšme Lietuvai bei jos teisei.

⁶⁷² Šmulskštys, L. Kriščiukaitis Antanas. *Lietuvių enciklopedija*. Tryliktas tomas. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958, p. 152 – 153.

⁶⁷³ P., K. 40 metų teismo darbo. *Dienos naujienos*. 1931, 16: 1.

Tyrimo tikslas

Atskleisti Lietuvos teisinės kultūros raidą ir jos būklę Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse 1918 m., atskleisti ir įvertinti A. Kriščiukaičio teisinę mokslinę, pedagoginę ir praktinę veiklą per Lietuvos teisinės kultūros raidos prizmę, parodyti jo indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

Tyrimo uždaviniai

Siekiant nustatyto tyrimo tikslo, keliami šie uždaviniai:

- išanalizuoti teisinės kultūros sampratas, požymius ir nustatyti ją išreiškiančius teisinės būties parametrus;
- apibrėžti teisinės kultūros paveldą atkurtoje Lietuvos valstybėje, nustatyti Lietuvos teisinės tradicijos ir teisinės kultūros santykį;
- remiantis teisinę kultūrą išreiškiančiais teisinės būties parametrais išanalizuoti Lietuvos teisės ir teisinės kultūros raidą, teisinės kultūros būklę Lietuvos valstybės atkūrimo metu;
- įvertinti A. Kriščiukaičio teisinę mokslinę, pedagoginę ir praktinę veiklą, atskleisti A. Kriščiukaičio indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

Tyrimo objektas

Atsižvelgiant į tyrimo tikslą, tyrimo objektą galima skaidyti į kelias dalis: Lietuvos teisinės kultūros raida ir jos būklė Lietuvos valstybės atkūrimo išvakarėse bei A. Kriščiukaičio teisinė veikla atkurtoje Lietuvos valstybėje. Atkreiptinas dėmesys, kad nors šio darbo objektą ir galima skaidyti į dalis, tačiau šios dalys tarpusavyje yra tarpiai susijusios. Neįmanoma išanalizuoti A. Kriščiukaičio indėlio į Lietuvos teisinę kultūrą be teisinės kultūros raidos ir jos būklės analizės. Atitinkamai Lietuvos teisinė kultūrinė situacija nulėmė A. Kriščiukaičio teisinės veiklos pobūdį ir tikslus.

Pažymėtina, kad šiame darbe siekiama nagrinėti pagrindines Lietuvos teisinės kultūros raidos tendencijas, nulėmusias atkurtos Lietuvos teisinės kultūros būklę ir specifiką. Be išsamesnės teisinės kultūros raidos analizės sunku suprasti daugelį atkurtos Lietuvos teisinės kultūros problemų, įskaitant teisinio partikuliarizmo, lietuvių teisinės kalbos naudojimo, teisinio švietimo ir kitas.

Teisinė kultūra disertacijoje nagrinėjama kaip daugelį aspektų apimantis teisinis reiškinys, kurį tiria įvairūs teisės mokslai – teisės teorija, lyginamoji teisė, teisės sociologija, teisės istorija, taip pat kiti mokslai – kultūrologija, filosofija, sociologija, antropologija ir t.t. Teisinės kultūros sampratos problemų sąsajos su bendrosios kultūros sampratos problemomis įpareigoja praplėsti tyrimo objektą ir lemia kompleksinės analizės, tarpdisciplininių mokslinių žinių apibendrinimo poreikį. Tyrime pagrindinis dėmesys skiriamas Lietuvos teisinės kultūros konteksto, objektinės ir subjektinės teisinės kultūros analizei bei konkretaus asmens teisinės kultūrinės veiklos įvertinimui. Tai sąlygoja poreikį analizuoti bendrosios ir asmeninės teisinės kultūros reiškinius, jų

struktūrą, požymius ir rodiklius, kuriais vadovaujantis būtų galima įvertinti konkretaus asmens teisinę veiklą ir jo atliktus teisinius darbus.

Atsižvelgiant į tyrimo apimties ribas, ir tai, kad Lietuvos teisinės kultūros analizė darbe nėra savitiksli, Lietuvos teisinė kultūra tiriama nuo rašytinės teisės atsiradimo, analizuojant esminius teisinės kultūros bruožus bei faktorius, nulėmusius tolesnę teisinės kultūros raidą ir jos savitumą, teisinės kultūros būklę Lietuvos valstybės atkūrimo metu. Teisinė kultūra ir jos pokyčiai atkurtoje Lietuvos valstybėje chronologine prasme analizuojami atsižvelgiant į A. Kriščiukaičio teisinės mokslinės ir praktinės veiklos Lietuvoje laikotarpį (1918 – 1933 m.), kurio metu A. Kriščiukaitis ėjo Vyriausiojo tribunolo pirmininko, Lietuvos Universiteto Teisių fakulteto profesoriaus, Teisininkų draugijos pirmininko ir jos leisto žurnalo „Teisė“ vyriausiojo redaktoriaus pareigas, dirbo Valstybės taryboje, taip pat atliko kitus svarbius lietuviškos teisinės literatūros redagavimo bei teisinių terminų kūrimo darbus.

Šiame tyrime nekeliamas tikslas detaliai ištirti A. Kriščiukaičio veiklos metu buvusį, ar juo labiau šiandien esantį visuomenės teisinės kultūros lygį ir su juo susijusias teisines ir socialines problemas. Atskiri su tyrimo tema susiję visuomeninės teisinės kultūros klausimai darbe nagrinėjami per subjektinės teisinės kultūros, A. Kriščiukaičio teisinės veiklos prizmę, stengiantis atskleisti A. Kriščiukaičio indėlį į Lietuvos teisės, teisinės kultūros raidą, to indėlio santykinį svorį ir reikšmę.

Ginamieji teiginiai:

1. Teisinė kultūra objektiniu požiūriu apima dvasines ir materialias teisines vertybes bei teisinę sistemą kaip kultūrinį ir socialinį fenomeną. Objektinės teisinės kultūros lygis yra keliamas per asmeninius įnašus, todėl asmeninė teisinė kultūra yra subjektyvusis teisinio gyvenimo kokybės kėlimo faktorius.
2. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje parengtus teisinius kodeksus (Lietuvos Statutus), 1791 m. konstituciją ir jų pagrindu suformuotą teisinę sistemą galima vertinti kaip į būsimą teisinį progresą bei modernios visuomenės modelio formavimąsi nukreiptą luominės visuomenės ir naujų teisės idėjų bei principų sintezę.
3. Rusijos imperijos okupacijos laikotarpiu primestas teisinis režimas pakeitė vyravusias teisinės minties vystymosi tendencijas ir nusmukdė Lietuvos teisinę kultūrą. Šalies teisinė tradicija buvo pertvarkyta pagal Rusijos imperijai būdingus legitimizmo, patvaldystės ir autokratijos principus. Imperijos okupacinė politika, pasireiškusi tautine diskriminacija, spaudos lietuviškais rašmenimis draudimu, Vilniaus universiteto uždarymu, lietuvių nacionalinio atgimimo veikėjų persekiojimu ir kt., nulėmė besivysčiusios teisės kaip laisvės apsaugos įrankio sampratos vartimą teisės kaip okupacinės valdžios priespaudos įrankio samprata. Okupacinės Rusijos imperijos valdžios vykdytos politikos nulemti teisės ir teisinės kultūros pokyčiai lėmė daugelį Lietuvos valstybės atkūrimo, teisinių institucijų steigimo ir jų veiklos sunkumų.
4. Teisininkas A. Kriščiukaitis reikšmingais darbais ir įvairiapusiška teisine veikla svariai prisidėjo prie Lietuvos teisės sistemos kūrimo ir tobulinimo, teisės

mokslo plėtojimo bei būdamas pavyzdžiu visiems Lietuvos teisėjams ir teisininkams įnešė reikšmingą indėlį į Lietuvos teisinę kultūrą.

Darbo mokslinis naujumas, teorinė ir praktinė reikšmė

Pasirinkta darbo tematika – tiek Lietuvos teisinė kultūra, tiek Antano Kriščiukaičio teisinė veikla lietuviškoje teisinėje literatūroje yra mažai tyrinėta. Ši disertacija yra vienas pirmųjų bandymų 1918 m. valstybės atkūrimo procesą analizuoti iš teisinės kultūros raidos pozicijų – remiantis tiek objektinės, tiek subjektinės teisinės kultūros aspektais. Toks požiūris leidžia konkrečiau įvertinti Lietuvos valstybės atkūrimo darbų mąstą, atskleisti iš pirmo žvilgsnio nepastebimus teisinės kultūros pokyčius, tačiau kartu tai bandymas į Lietuvos teisinę kultūrą, į jos problemas pažvelgti per asmens veiklos, kūrybos prizmę. Kompleksinis požiūris leidžia pamatyti ne tik bendrą atkurtos Lietuvos valstybės, kaip visos lietuvių tautos kūrybos objekto, vaizdą, bet ir išvelgti vieną iš jo fragmentų – asmeninį A. Kriščiukaičio indėlį.

Darbe daug dėmesio skiriama teoriniams teisinės kultūros sampratos, pagrindinių jos komponentų – objektinės ir subjektinės teisinės kultūros, taip pat su jais susijusių teisinės kultūros bei teisės ir kultūros sąsajų klausimams. Teisinė kultūra tyrinėjama tiek kaip su teise susijęs normatyvinis ir vertybinis žmogaus elgesio reguliatorius, tiek kaip daugelį teisinės tikrovės reiškinių apimantis kompleksas, tiek kaip žmogaus kūrybinės veiklos teisinėje sferoje procesas ir rezultatas. Teisinės kultūros tyrinėjimų reikšmę parodo glaudžios teisinės kultūros sąsajos su teisės viršenybės, pilietinės visuomenės, teisinės valstybės ir kitais demokratiniams teisės principais, jos svarba teisėkūros, teisės taikymo procesams, bendrai valstybės teisėtumo būklei. Teisinės kultūros tyrimai ypač aktualūs postsovietinėse šalyse, kur egzistuoja pastebimas atotrūkis tarp teisės normų ir kasdienės elgsenos.

Darbe nemažai dėmesio skiriama Lietuvos teisės, teisinės kultūros raidai, bandant ieškoti atsakymų į Lietuvos teisės mokslui vis dar aktualius Lietuvos teisinio paveldo apibrėžimo, valstybės, teisės ir teisinės kultūros tęstinumo klausimus ir kitas problemas.

Šio tyrimo rezultatai gali būti panaudoti vykdant tolesnius šios tematikos tyrinėjimus, taip pat dėstant įvairius teisės kursus aukštosiose mokyklose.

Tyrimo rezultatų aprobavimas

Disertacija svarstyta ir aprobuota Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos ir istorijos katedroje.

Tyrimo rezultatai buvo paskelbti publikuojant mokslinius straipsnius Mykolo Romerio universiteto mokslinių darbų žurnaluose „Jurisprudencija“ ir „Socialinių mokslų studijos“. 2008 m. žurnale „Jurisprudencija“ išspausdintas straipsnis „Antanas Kriščiukaitis – Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pirmininkas“, Nr. 10, p. 32 – 43; 2009 m. žurnale „Socialinių mokslų studijos“ išspausdintas straipsnis „Antano Kriščiukaičio akademinė veikla“, Nr. 2, p. 47 – 63.

Tyrimų metodika

Atliekant tyrimą buvo naudojami sisteminės analizės, istorinis, loginis, dokumentų analizės, indukcinis, lyginamasis, lingvistinis, apibendrinimo, analogijos ir kiti metodai.

Tyrimo objekto sritis lėmė, kad daugiausia buvo naudojamosi sisteminės analizės, loginiu, o taip pat istoriniu, dokumentų analizės ir lyginamuoju metodais.

Sisteminės analizės ir loginiu metodais buvo naudojamosi kompleksiskai tiriant teisinės kultūros reiškinį, jo sąsajas su kultūra ir teise; derinant šiuos metodus buvo analizuojamos teisinės kultūros kaip savarankiško reiškinio koncepcijos, teisinės kultūros reiškinio struktūra ir elementai, požymiai. Naudojantis loginiu metodu buvo tiriamos įvairios teisės mokslininkų nuomonės, jų teiginiai lyginami su šio tyrimo rezultatais ir priklausomai nuo rezultato mokslininkų nuomonėmis buvo remiamasi arba joms išsakoma pagrįsta kritika.

Naudojant istorinį, dokumentų analizės metodus buvo tiriamos A. Kriščiukaičio teisinės veiklos aplinkybės, nustatomi ir įvertinami atlikti darbai ir jų rezultatai. Pasitelkiant istorinį, loginį bei sisteminės analizės metodus buvo vertinami A. Kriščiukaičio nuopelnai, nustatoma jo asmeninė iniciatyva ir indėlis į įvairių teisinių procesų vyksmą, teisės aktų rengimą ir tobulinimą, teisinių institucijų steigimą ir funkcionavimą.

Naudojant istorinį, dokumentų analizės, lingvistinį, sisteminės analizės ir kt. metodus buvo vertinamas A. Kriščiukaičio nuopelnai diegiant lietuvių kalbą teisės srityje bei indėlis į lietuviškos teisinės terminijos formavimą.

Naudojant indukcinį, dokumentų analizės, loginį metodus buvo analizuojama teismų praktika, Vyriausiojo tribunolo priimti sprendimai, kiti dokumentai. Tai leido nustatyti A. Kriščiukaičio kaip Vyriausiojo tribunolo pirmininko ir teisėjo veiklos bruožus ir rezultatus.

Tyrimų apžvalga

Atliekant tyrimą buvo remiamasi Lietuvos teisės aktais, teismų praktika, Lietuvos centrinio valstybės archyvo dokumentais, mokslininkų tyrimais ir spaudos publikacijomis.

Įvairiems teoriniams teisinės kultūros klausimams daug dėmesio skiria Lietuvos mokslininkai V. Šlapkauskas, A. Vaišvila, taip pat užsienio mokslininkai S. S. Aleksejevas, H. Bermanas, E. Blankenburgas, R. Cotterrellis, L. Friedmanas, V. Gessneris, N. A. Gorbatok, Ž. Karbonjė, S. J. Kaškinas, V. P. Kazimirčiukas, I. A. Klimenko, V. N. Kudriavcevas, V. V. Lazarevas, P. Legrandas, S. S. Mailianas, G. Malcevas, W. Menskis, J. H. Merrymanas, S. Miyazawa, G. V. Nazarenko, V. C. Nerseciancas, T. Parsonas, A. V. Poliakovas, V. P. Salnikovas, A. P. Semitko, C. Varga, A. F. Višnevskij, N. N. Voplenko. Įvairūs teisės sampratos aspektai buvo nagrinėjami remiantis klasikų D. Austino, E. Ėrlichio, D. Finio, O. V. Holmsio, R. Jeringo, H. Kelseno, K. Levelyno, R. Paundo, L. Petražickio, C. Wolfio darbais.

Mokslinė literatūra Lietuvos teisinės kultūros tema nėra gausi. Vienas pirmųjų Lietuvos autorių, skyręs dėmesį Lietuvos teisinės kultūros klausimams (tiesa, vietoje

šios sąvokos naudodamas teisinės sąmonės sąvoką) buvo Vytauto Didžiojo universiteto profesorius P. Leonas. Paminėtinas jo pranešimas 1926 m. Lietuvos teisininkų draugijos suvažiavime ir jo pagrindu „Teisėje“ išspausdintas straipsnis „Lietuvos teisininkai ir Lietuvos teisinė sąmonė“, kuriame nagrinėjama Lietuvos teisės ir visuomenės teisinės sąmonės atotrūkio problema, analizuojamos bendros ir Lietuvos specifinės atotrūkio priežastys ir jo įveikimo būdai. Lietuvos teisinės kultūros aspektus, teisę ir teismų veiklą analizuoja 1922 m. įkurtame Lietuvos universitete (1930 m. pervadintame Vytauto Didžiojo universitetu) dirbę mokslininkai, taip pat teisininkai praktikai V. Fridšteinas, Z. Ivinskis, A. Janulaitis, P. Klimas, J. Lappo, M. Romeris, A. Šapoka, K. Jablonskis; išeivijos istorikai K. Avižonis, P. Čepėnas, A. Pliateris, J. Puzinas, V. Trumpa. Lietuvos teisinės kultūros tyrimams svarbūs V. Andriulio, S. Lazutkos, J. Machovenko, M. Maksimaičio, V. Raudeliūno, S. Vansevičiaus, taip pat užsienio mokslininkų I. A. Isaevio, M. K. Ljubavskio, V. I. Pichetos, P. P. Muzychenko ir kitų darbai.

Antano Kriščiukaičio veikla yra sulaukusi tiek amžininkų, tiek šio laiko mokslininkų dėmesio. Jai dėmesio skyrė ir Antano Kriščiukaičio nuopelnus pabrėžė jau minėti garsūs minėti mokslininkai M. Čepas, P. Leonas, M. Romeris, Z. Toliušis, J. Tumas-Vaižgantas; oficialieji asmenys – Prezidentas A. Smetona, teisingumo ministras A. Žilinskis ir kiti. 1931 m. daug to meto spaudos dėmesio susilaukė A. Kriščiukaičio 40 metų teisingumo tarnybos jubiliejus⁶⁷⁴, paminėtas ir Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto tarybos specialiai surengtame iškilmingame posėdyje⁶⁷⁵.

Aptariant tyrimus skirtus A. Kriščiukaičio veiklai, būtina paminėti profesoriaus M. Maksimaičio indėlį. Profesoriaus straipsniai „Prie lietuviškosios teisės kalbos ištaukų“, „A. Kriščiukaitis-Aišbė ir teisininkų kalba“, „Temidės tarnas, savas gimtosios kalbos baruosė“, „Profesorius Antano Kriščiukaičio gyvenimo prioritetai: teisė ir gimtoji kalba“ padeda pagrindus tolesnėms A. Kriščiukaičio veiklos studijoms.

Darbo struktūra

Darbo struktūrą sąlygoja temos specifika. Darbą sudaro įvadas, trys dėstomosios dalies skyriai, išvados ir literatūros sąrašas.

Pirmajame darbo skyriuje siekiant nustatyti metodologinius darbo pagrindus, atliekama teorinė teisinės kultūros reiškinių analizė, aptariamos kultūros, teisės ir teisinės kultūros sąsajos, teisinės kultūros samprata, struktūra, funkcijos. Daug dėmesio skiriama asmeninės, profesinės teisinės kultūros sampratai. Teisinė kultūra nagrinėjama kompleksiskai: a) kaip valstybėje galiojančios teisės sistemos, teisiųjų reiškinių visuma; b) kaip visuomenės teisiųjų vertybių sistema; c) kaip asmeninės veiklos procesas ir jos rezultatas. Atsižvelgiant į atliktos teisinės kultūros reiškinių analizės rezultatus, išskiriami teisinės kultūros kaip dvasinių ir materialinių vertybių visumos, kaip teisinės veiklos ar kūrybos proceso, kaip pažiūrų į teisę, teisiųjų žinių ir gebėjimų sistemos

⁶⁷⁴ Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – vyriausias Lietuvos teisėjas (vyriausiojo tribunolo pirmininkas). *Rytas*. 1931, 88: 2.; K., P. 40 metų teismo darbo. *Dienos naujienos*. 1931, 16: 1.; Rašytojo Aišbės sukaktuvės. *Trimitas*. 1924, 207: 6 ir kt.

⁶⁷⁵ Lietuvos universiteto Teisių fakulteto tarybos 1931 m. balandžio 25 d. posėdžio protokolas Nr. 191. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224, p. 115 v - 116 v.

sampratos aspektai. Tyrimas orientuotas į objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros santykį bei jį išreiškiančius teisinės būties parametrus.

Antrasis darbo skyrius skiriamas atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros paveldo nustatymui bei Lietuvos teisinės kultūros ir jos raidos analizei. Siekiant apibrėžti atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros paveldo ribas, aptariami Lietuvos valstybingumo, teisės, teisinės kultūros tęstinumo klausimai ir probleminiai jų aspektai, tęstinumo vertinimas atkurtoje Lietuvos valstybėje. Šiame skyriuje tirama Lietuvos teisinės kultūros raida, daugiausiai dėmesio skiriant teisinės tradicijos, teisės sampratos, teisinės minties ir jų pokyčių vystymosi analizei. Darbe tiriami Lietuvos Statutai, juose įtvirtintų teisės principų susiformavimas ir vystymasis, visuomenės teisinės sąmonės, teisės sampratos, požiūrio į teisę ir teisinę sistemą pokyčiai. Dėmesys skiriamas teisinio švietimo vystymuisi, studijoms Vilniaus universitete, teisinės minties plėtojimuisi ir kryptingumui. Darbe analizuojamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo praradimo pasekmės krašto teisinei tradicijai ir teisinei kultūrai. Siekiant visapusiškai ištirti Lietuvos okupacijos pasekmes krašto teisinei tradicijai ir teisinei kultūrai, skiriamas dėmesys Rusijos Imperijos teisės, teisinės kultūros vystymuisi ir jos savitumui. Norint išsiaiškinti atkurta Lietuvos valstybei būdingas teisės, teisinės kultūros problemas, analizuojami Lietuvoje galiojusios teisės, teisinės minties, teisinio švietimo pokyčiai; visuomenėje vyravusios teisės sampratos, požiūrio į teisę ir teisinę sistemą permainos Lietuvos okupacijos laikotarpiu. Skiriamas dėmesys prarastos valstybingumo tradicijos vertinimams ir jo pokyčiams visuomenėje, bandymams šią tradiciją atkurti. Remiantis Lietuvos teisinės kultūros raidos, vykdytos okupacinės valdžios politikos analize, apžvelgiamos pagrindinės Lietuvos teisinės kultūros raidos tendencijos, atkurtos Lietuvos valstybės teisinės kultūros būklė, vidaus ir išorės veiksnių, okupacinės politikos nulemti ypatumai.

Trečiojoje darbo dalyje skiriamas dėmesys atkurtos Lietuvos teisinei kultūrai, Lietuvos teisės, teisinės kultūros vystymosi procesui ir garsaus lietuvių teisininko A. Kriščiukaičio indėliui į jį. Siekiant išsamiai ištirti A. Kriščiukaičio veiklą ir jo nuopelnus, jo asmeninę teisinę kultūrą, supažindinama su pagrindiniais garsiojo teisininko gyvenimo įvykiais, trumpai apžvelgiama jo kaip teisininko ir bendra kultūrinė veikla iki grįžimo į Lietuvą 1918 m. Darbe analizuojama Antano Kriščiukaičio profesinė veikla teisėkūros, lietuvių teisinės kalbos ir terminijos plėtojimo srityse, mokslinė ir pedagoginė veikla Lietuvos universiteto Teisių fakultete, jo nuopelnai steigiant teismus ir vadovaujant Vyriausiajam tribunolui. Analizuojant A. Kriščiukaičio teisinę veiklą ir siekiant parodyti jo nuopelnus Lietuvos teisinei kultūrai, atsižvelgiama į bendrą tuometinį teisinį valstybės gyvenimą, svarbiausius jo įvykius, pagrindines problemas.

IŠVADOS

1. Teisinė kultūra yra svarbi, visą teisinę sistemą tampriais sisteminiiais ryšiais susiejanti jos dalis. Teisinė kultūra yra įkūnijama teisine sąmone, teisiniu elgesiu, kurio kokybinė išraiška – aukštas socialinis aktyvumas (pasireiškiantis tiek teisinėje sferoje, tiek su teise susijusioje veikloje) teisinę kultūrą materializuoja, paverčia objektyvia teisine tikrove. Teisinė kultūra, būdama glaudžiai abipu-

siais ryšiais susijusi su teise, yra teisės veiksmingumo prielaida, todėl teisinės kultūros tyrinėjimais, teisinės kultūros lygio kėlimas yra ypač svarbūs tinkamam visos teisinės sistemos funkcionavimui. Teisinė kultūra apima teisinį paveldą, dvasinių ir materialių vertybių, progresyvių teisinių idėjų, demokratinių teisės principų, teisinės minties plėtrą.

Teisinę kultūrą turinio prasme galima laikyti teisės interpretavimo kontekstu, jos veikimo aplinka, taip pat interpretavimo priemone, o tam tikrais atvejais – ir tiesioginiu teisės šaltiniu. Teisė teisės subjektą veikia tik per jo teisinę kultūrą, todėl teisinės kultūros vaidmuo teisės aiškinime ir taikyme yra ypatingai svarbus, ji lemia asmeninę teisės internalizaciją ir legitimaciją. Teisinė kultūra atlieka svarbų vaidmenį asmenybės socializacijos procese, susiedama visuomenines, asmenines teises vertybes ir teisę, kaip tų vertybių apsaugos priemonę. Teisę ir teisinę kultūrą sieja abipusiai ryšiai – viena vertus, teisė neišvengiamai veikia teisės subjektų teisinę kultūrą, daro įtaką jos vystymuisi, kita vertus, teisinė kultūra yra elgesio atitikimo teisės normoms įvertinimo priemonė, kuria naudojama tiek vertinant teisę ir teisinę veiklą apskritai, tiek priimant kiekvieną atskirą teisinį sprendimą.

Teisinės kultūros sąvokos naudojimas skirtinguose socialinių santykių lygmenyse bei kontekstuose lemia teisinės kultūros sampratos klasifikavimą objektyviuoju ir subjektyviuoju požiūriu. Teisinė kultūra objektyviuoju požiūriu apima visą teisinę sistemą kaip žmogaus kūrybos rezultatą, kai tuo tarpu teisinė kultūra subjektyviuoju požiūriu siejama su teisės subjektu, jo teisine sąmone ir veikla, ir ją sudaro vieninga intelektualinio gnoseologinio ir valinio elementų visuma. Kasdieniniame teisiniame gyvenime objektinė ir subjektinė teisinė kultūra yra tarpiai susijusios, nes objektinę teisinę kultūrą sudarančių teisinių priemonių sistema gali realiai funkcionuoti tik įgijusi subjektinę prasmę – virtusi konkrečia asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema.

Konkrečią teisinę kultūrą galima tyrinėti analizuojant objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros ryšį išreiškiančius teisinės būties parametrus – objektyvųjį teisinės kultūros kaip dvasinių ir materialinių vertybių visumos aspektą, vertybines orientacijas teisės ir teisėtvarkos atžvilgiu bei teisinę sąmonę. Svarbiu visuomenės teisinės kultūros vertinimo objektu reikia laikyti teisininkų profesionalų teisinę kultūrą. Profesionaliai veikiančio teisininko teisinė kultūra, viena vertus, yra neatsiejama nuo jo paties asmeninės teisinės kultūros, nuo jo teisinių žinių, teisinių vertybių, požiūrio į teisę ir kitų asmeninės teisinės kultūros elementų; kita vertus, tai yra viešasis funkcijas vykdančio asmens teisinė kultūra ir jo veikla tampa visuomenės teisinės kultūros išraiška. Objektyviai išreiškta teisininkų profesionalų teisinė veikla ir teisėtvarkos būklės vertinimas suteikia duomenų apie teisinės minties, teisės raidos kryptingumą, realią teisinio gyvenimo būklę, teisinius pokyčius ir jų priežastis, todėl ši subjektinės teisinės kultūros sritis yra ypač svarbi tiriant istorinę teisinės kultūros raidą.

2. „Teisinė kultūra“ ir „teisinė tradicija“ yra giminingos sąvokos, dažnai naudojamos kaip sinonimai, tačiau jos turi ir tam tikrą skirtumą. „Teisinės kultūros“

sąvoka yra siauresnė ir mažiau apibrėžta laike, todėl gali būti laikoma vidine teisinės sistemos logika. „Tradicija“ yra labiau sąlygota chronologiškai ir apima praeities tąsą į dabartį bei būtiną besikartojantį esamajam momentui aktualaus socialinio konteksto perdavimą. Jei teisinė tradicija siejama su statiškomis ir stabiliomis socialinės tvarkos formomis, tai teisinė kultūra siejama su progresyviomis teisinėmis idėjomis, demokratiniais teisės principais ir teisinės minties laimėjimais.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė pasižymėjo aukštu teisinės kultūros lygiu, tačiau jos teisinės tradicijos vystymąsi pristabdė vidinės politinės priežastys, o visai panaikino okupacijos nulemtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo netekimas. Po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės padalijimų Lietuvos Statutai palaipsniui buvo panaikinti ir įvesta okupantų – Rusijos ir Prūsijos imperijų teisė, vėliau pastarąją pakeitė Napoleono kodeksas. Okupacinė teisė galiojo iki pat Lietuvos valstybės atkūrimo, o nusprendus iš dalies pratęsti jos galiojimą – laikinai tapo nepriklausomos Lietuvos teisės dalimi. Lietuvos Statutų grąžinimas, nors ir būtų oficialiai parodęs ir patvirtinęs Lietuvos teisės tęstinumą, būtų sukėlęs nereikalingą sumaištį, nes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės aktai negalėjo geriau patenkinti demokratiniais pagrindais atkuriamos valstybės poreikių, nei tuo metu galiojusi rusų teisė. To iš XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir nebuvo galima reikalauti. Lietuvos teisės tęstinumas buvo nutrauktas kartu su valstybingumo netekimu, o teisės tęstinumo atkūrimą darė neįmanomu pasikeitusi epocha ir su ja pasikeitęs teisės bei jos funkcijų supratimas.

Vis dėlto aukšta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinė kultūra leidžia išvesti tam tikras paraleles tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir atkurtos Lietuvos valstybės. Trečiasis Lietuvos statutas ir jo pagrindu suformuota teisinė sistema buvo sėkminga į būsimą teisinį progresą nukreiptos luominės visuomenės ir naujų teisės idėjų bei principų sintezė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės minties pažanga lėmė demokratinį visuotinės lygybės idėjų populiarėjimą ir nuosekliai vedė prie progresyvių Ketverių metų seimo ir 1791 m. konstitucijos reformų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės ir atkurtos Lietuvos valstybės teisės sąsajomis galima laikyti teisinės valstybės principų užuomazgas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje – tai parlamentarizmo, valdžių padalinimo, teisės viršenybės, teismų nepriklausomumo ir atskyrimo nuo administracijos, žmogaus teisių, asmens neliečiamumo ir kiti teisiniai principai. Šie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės principai artimesni atkurtos Lietuvos valstybės teisei nei caristinės Rusijos teisei būdingi legitimizmo, patvaldytės, autokratijos principai. Suprantama, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisę nuo atkurtos Lietuvos valstybės teisės skyrė ryškus luominis pobūdis, bet tą patį galima pasakyti ir apie dviem šimtais penkiasdešimčia metų vėliau parengtą ir dar beveik šimtą metų tobulintą, prie besikeičiančių, demokratėjančių gyvenimo sąlygų derintą Rusijos imperijos teisę.

Paraleles tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir atkurtos Lietuvos valstybės simboliškai pabrėžia ir atkurtos Lietuvos valstybės aukščiausioms įstatymų leidžiamosios ir teisminės valdžios institucijoms parinkti istoriniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institucijų – Seimo ir Vyriausiojo tribunolo pavadinimai, išlikę kai kurie jų teisinio statuso bei vykdomų funkcijų aspektai. Tai patvirtina daugelis bandymų panaudoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinę tradiciją kuriant ir plėtojant atkurtos valstybės teisę.

3. Patekus į Rusijos imperijos sudėtį, Lietuvos teisinės kultūros raidą slopino daugelis su tautine kultūrine spauda susijusių veiksnių: galiojusios teisės atsilikimas ir partikuliarizmas, įtvirtinta tautinė, religinė diskriminacija, vietinės kalbos eliminavimas iš viešosios sferos, pasitikėjimo neturinti, nuo administracijos priklausoma teismų ir okupacinės valdžios administracijos sistema. Lietuvos teisinės kultūros lygį tiesiogiai smukdė švietimo sistemos sunaikinimas ir išsilavinusių teisininkų skyrimas dirbti Rusijos gilumoje. Teisinės kultūros nuosmukis lėmė kilusius sunkumus atkuriant nacionalinę valstybę – mažam specialistų skaičiui buvo sunku organizuotai ir kokybiškai atlikti valstybės atkūrimo darbus; neišvengiamas primestos teisės perėmimas sąlygojo daugelį teismų praktikos ir teisės studijų problemų, o tai pablogino jau atkurtos valstybės teisinių institucijų veiklos kokybę.

Istorinės, kultūrinės ir ypatingai teisinės tradicijos Lietuvai tarnavo kaip valstybingumo ir tapatumo išlaikymo garantas, todėl buvo siekiama valstybingumo atkūrimą kildinti iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo ir teisinės tradicijos. Vis tik išorinių veiksnių įtaka lėmė dalinį atsiribojimą nuo bendros su Lenkija istorijos ir istorinio laikotarpio palikimo dalies atsisakymą bei menkesnį valstybingumo tęstinumo principo vaidmenį atkuriant Lietuvos valstybę.

Valstybingumo tęstinumo principo ribojimas nereiškia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės tradicijos ir teisinės kultūros atsisakymo. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisei gerai žinomi valstybinės santvarkos ir teisės principai, tokie kaip valdžių padalinimo, teismo nepriklausomumo, teisės viršenybės ir kiti, buvo aktualūs ne tik atkuriant valstybę XX a., bet ir šiandien. Todėl ir dabar būtina pasinaudoti Lietuvoje formuota teisinės valstybės koncepcija, ją įvertinti ir toliau plėtoti atsižvelgiant į šiandienos poreikius.

Nepaisant daugelio vidinių ir išorinių kliūčių, paveldėto žemo teisinės kultūros lygio, lietuvių tauta 1918 metais sugebėjo atkurti savo valstybę ir greitai pasiekė reikšmingų teisinių kultūrinių pokyčių. Buvo sukurti valstybės teisiniai pagrindai, įsteigti teismai, įkurta teisininkus vienijanti Lietuvos teisininkų draugija, pradėtas leisti teisinis žurnalas „Teisė“, pradėjo veikti Lietuvos universiteto Teisų fakultetas, buvo išrinktas Steigiamasis Seimas, sudarytos prielaidos formuoti lietuviškai teisinei kalbai ir t.t. Šių įvykių intensyvumas ir reikšmė rodo neeilines lietuvių tautos ir nedaugelio jos teisininkų pastangas kelti šalies teisinės kultūros lygį, siekti demokratinės, teisinės pažangos.

4. A. Kriščiukaitis, kaip ir dauguma spaudos draudimo laikotarpiu mokslus baigusiu ir vėliau prie valstybės atkūrimo prisidėjusių teisininkų, buvo ryški, kū-

rybinga asmenybė, savo veiklos pėdsakus palikusi daugelyje teisinių ir visuomeninių sričių. A. Kriščiukaitis į Lietuvą grįžo jau turėdamas turtingą teisinio darbo patirtį ir kartu su kitais teisininkais nuo pirmų grįžimo dienų visą savo energiją paskyrė svarbiausiems valstybės institucijų kūrimo, teisės sistemos pertvarkymo, teismų ir kitų teisinių valstybės institucijų veiklos užtikrinimo, teisinio švietimo organizavimo darbams. Įvertinant A. Kriščiukaičio profesinę kompetenciją, jo ir kito nusipelnusio Lietuvos teisininko – P. Leono – kandidatūros buvo siūlomos į pirmosios Vyriausybės, kuri buvo formuojama vadovaujantis ne tik politiniais, bet ir profesiniais pagrindais, teisingumo ministro pareigas.

1918 m. rudenį grįžęs į Lietuvą A. Kriščiukaitis ėmėsi darbų besikuriančiai Lietuvos valstybei reikalingiausioje srityje – teisėkūroje. Šioje srityje A. Kriščiukaitis dirbo eidamas pareigas Valstybės Tarybos Teisių komisijoje, vėliau eidamas teisių patarėjo (juriskonsulto) pareigas besikuriančioje Teisingumo ministerijoje. Vienas svarbiausių įstatymų, prie kurių priėmimo prisidėjo A. Kriščiukaitis buvo Laikinis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas, kuris reglamentavo Lietuvos teismų sistemą ir priimtas galiojo penkiolika metų. A. Kriščiukaitis teisėkūros srityje aktyviai veikė ir vėliau, prisidėdamas prie teismų veiklą reglamentuojančių teisės aktų tobulinimo, dalyvaudamas Teisingumo ministerijos taryboje, įvairiose teisės aktų rengimo komisijose, o nuo 1929 m. lapkričio 15 d. bendradarbiaudamas Valstybės Taryboje kaip žinovas bendradarbis. A. Kriščiukaitis eidamas pareigas Valstybės Taryboje, prisidėjo prie vieno svarbiausių – Laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą pakeitusio Teismų santvarkos įstatymo rengimo. Šis įstatymas išsamiai reglamentavo teismų sistemos pagrindus, įtvirtino progresyvias A. Kriščiukaičio propaguotas idėjas bei nustatė ir šiandien Lietuvoje veikiančią keturių instancijų teismų sistemą.

1918 m. gruodžio 10 d. Valstybės Tarybos prezidiumo įsakymu A. Kriščiukaitis, turėdamas bene didžiausią darbo teismuose patirtį iš visų Lietuvos teisininkų, buvo paskirtas Vyriausiojo Tribunolo pirmininku. Jam teko sunkus uždavinys – šalyje vykstančių karo veiksmų sąlygomis organizuoti Vyriausiąjį tribunolą ir prisidėti prie visos teismų sistemos įsteigimo. Pradėjusio veikti Vyriausiojo tribunolo kompetencija ir veiklos teritorija nuolat plėtėsi (buvo suteiktos kasacinės funkcijos, jurisdikcija buvo išplėsta Klaipėdos kraštui ir t.t.), kartu didėjo teismo darbo krūvis, didėjo nagrinėjamų bylų sudėtingumas, teko patirti teismų veiklos nepriklausomumo ir kitų išbandymų. A. Kriščiukaitis puikiai vadovavo Vyriausiajam tribunolui, pirmininkavo nagrinėjant svarbiausias bylas, veikė siekdamas šalinti teismų veiklą reglamentuojančių teisės aktų spragas ir kitaip aktyviai atstovavo Vyriausiojo tribunolo ir visų teismų interesus.

A. Kriščiukaitis aktyviai dalyvavo įkuriant Lietuvos universiteto Teisių fakultetą ir tapo baudžiamojo proceso katedros ordinariniu profesoriumi. Jo dėstyto kurso pagrindu buvo išspausdintos baudžiamojo proceso paskaitos, kuriose buvo analizuojami aktualiausi to meto baudžiamojo proceso, teismų veiklos

ir nepriklausomumo bei kiti teisiniai klausimai. Per vienuolika profesoriavimo metų A. Kriščiukaitis išugdė daugelį Lietuvos teisininkų ir, Teisių fakulteto Tarybos narių liudijimu, svariai prisidėjo prie svarbiausių universiteto Teisių fakulteto uždavinių vykdymo – teisės mokslo ir visuomenės teisinės kultūros lygio kėlimo.

A. Kriščiukaitis svariai nusipelnė Lietuvos teisei kultūrai kurdamas ir plėtodamas lietuvių teisinę kalbą ir terminiją. Kadangi dėl istorinių aplinkybių lietuvių kalba valstybės valdymo ir teisės srityse buvo pradėta vartoti tik 1918 metais, o didelė dalis Lietuvos teisininkų lietuviškai nekalbėjo, šioje srityje buvo susidurta su dideliais sunkumais. A. Kriščiukaitis, būdamas autoritetingas teisės ir lietuvių kalbos žinovas, iniciavo Vyriausiojo tribunolo nutarimo, įpareigojusio teismuose vartoti lietuvių kalbą, priėmimą ir pats prisidėjo prie jo įgyvendinimo – pirmininkaudamas posėdžiuose redagavo teismo dokumentus, nutarimus, kurie plačiai pasklidę tarp Lietuvos teisininkų formavo ne tik teismų praktiką, bet ir teisės terminiją. A. Kriščiukaitis lietuvių teisinės kalbos ir terminijos kūrimo darbą dirbo ne tik teismuose, bet ir dalyvaudamas Terminologijos komisijos prie Švietimo ministerijos veikloje, pirmininkaudamas Teisių fakulteto Terminų komisijai bei būdamas Valstybės Tarybos Terminologijos komisijos nariu (A. Kriščiukaičiui mirus, šios komisijos veikla nutrūko). Pastarosios komisijos parengtas penkių tūkstančių teisės terminų su frazeologiniais posakiais žodynas tapo vėlesnių teisinių žodynų pagrindu.

Lietuvos teisinės kultūros ir lietuvių teisinės kalbos raidai A. Kriščiukaitis nusipelnė ir savo moksliniais darbais. Jo išverstas ir suredaguotas baudžiamojo proceso įstatymo projektas buvo pirmasis pavykęs bandymas visą šį teisės aktą išdėstyti lietuviškai. Vėlesnis baudžiamojo proceso įstatymo vertimas rėmėsi ankstesniu A. Kriščiukaičio vertimu ir taip pat neapsiėjo be A. Kriščiukaičio indėlio.

Vienas svarbiausių A. Kriščiukaičio nuopelnų Lietuvos teisei kultūrai – pirmojo ir ilgą laiką vienintelio teisinio periodinio žurnalo „Teisė“ leidimas ir redagavimas. Šio žurnalo reikšmę Lietuvos teisininkams ir apskritai visai visuomenei sunku pervertinti – tai buvo analogų neturėjęs teisinių mokslinių ir praktinių žinių, oficialių teisės aktų, teismų praktikos, naujausios teisinės literatūros apžvalgų ir kt. skelbimo šaltinis. A. Kriščiukaitis buvo nepakeičiamas ir kitų svarbiausių teisinių leidinių redaktorius – tokių kaip pirmojo 1922 m. sistematizuoto Lietuvos įstatymų rinkinio ir jo 1925 m. tęsinio, teismų veiklai skirto Teisingumo ministerijos leidinio „Lietuvos teismas 1918 - 1928“, „Teisininkų kalendoriaus“ ir kt.

A. Kriščiukaitis buvo ilgametis svarbų vaidmenį Lietuvos teisiniame gyvenime vaidinusių Lietuvos teisininkų draugijos pirmininkas ir vienos svarbiausių jos komisijų – teismų organizavimo komisijos pirmininkas. A. Kriščiukaičio vadovaujama teisininkų draugija aktyviai atstovavo Lietuvos teisininkams: teikė teismų veiklos tobulinimo pasiūlymus ir teisės aktų projektus, tvirtai gynė teismų nepriklausomumą, svarstė aktualiausias teisines problemas ir siūlė jų sprendimo būdus, skatino Lietuvos teisės mokslinius tyrinėjimus.

Taigi, A. Kriščiukaičio teisinė kultūrinė veikla pasižymėjo įvairiapusiškumu: A. Kriščiukaitis įnešė svarų indėlį į Lietuvos teismus reglamentuojančios teisinės bazės kūrimą ir tobulinimą; organizavo Vyriausiojo tribunolo įkūrimą, jam pirmininkavo ir rodydamas asmeninę iniciatyvą nuolat tobulino jo veiklą; profesoriaudamas Teisų fakultete ištaisai studentų kartai dėstė platų baudžiamojo proceso kursą; aktyviai dalyvavo lietuviškos teisinės kalbos kūrime, valstybės valdymo, teisės srityse diegė lietuvių kalbą, vertė pats ir prisidėjo prie galiojusių teisės aktų vertimų į lietuvių kalbą, redagavo didelę dalį to meto teisinių mokslinių leidinių ir Vyriausiojo tribunolo sprendimų, sukūrė daugelį lietuviškų teisinių terminų. A. Kriščiukaitis savo darbais reikšmingai prisidėjo prie Lietuvos teisinės sistemos kūrimo ir tobulinimo, teisės mokslo plėtojimo ir būdamas pavyzdžiu visiems Lietuvos teisėjams ir teisininkams svariai nusi-pelnė Lietuvos teisinei kultūrai.

MOKSLINIŲ PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Bumblys, V. „Antanas Kriščiukaitis – Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pirmininkas“, Jurisprudencija, 2008, Nr. 10, p. 32 – 43;
2. Bumblys, V. „Antano Kriščiukaičio akademinė veikla“, Socialinių mokslų studijos, 2009, Nr. 2, p. 47 – 63.

GYVENIMO APRAŠYMAS

Vardas, pavardė: Voldemaras Bumblys
El. paštas: voldemaras@yahoo.com

Išsilavinimas:

Vidurinis: 1987–1999 m. Kaltinėnų vidurinė mokykla;
Aukštasis: 1999–2003 m. Lietuvos teisės universitetas, teisės specialybės
bakalauro laipsnis;
2003–2005 m. Mykolo Romerio universitetas, teisės magistro
laipsnis (civilinės teisės specializacija);
2005 m. Mykolo Romerio universitetas, doktorantūros studijos.
Disertacijos tema „Lietuvos teisinė kultūra ir Antano Kriščiukaičio
indėlis“.

MYKOLAS ROMERIS UNIVERSITY

Voldemaras Bumblys

LITHUANIAN LEGAL CULTURE AND THE
CONTRIBUTION OF ANTANAS KRIŠČIUKAITIS

Summary of Doctoral Dissertation
Social Sciences, Law (01 S)

Vilnius, 2012

The Doctoral Dissertation was prepared in 2005 – 2012 at Mykolas Romeris University.

Scientific supervisor:

Prof. Dr. Habil. Mindaugas Maksimaitis (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law – 01 S)

The Doctoral Dissertation is defended at the Law Research Council at Mykolas Romeris University:

Chairman of the Council:

Prof. Dr. Kazys Meilius (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law – 01 S)

Members:

Prof. Dr. Darijus Beinoravičius (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law – 01 S)

Prof. Dr. (HP) Jevgenij Machovenko (Vilnius University, Social Sciences, Law – 01 S)

Assoc. Prof. Dr. Linas Meškys (Vytautas Magnus University, Social Sciences, Law – 01 S)

Assoc. Prof. Dr. Kristina Miliauskaitė (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law – 01 S)

Opponents:

Prof. Dr. Vytautas Šlapkauskas (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law – 01 S)

Assoc. Prof. Dr. Vaidotas A. Vaičaitis (Vilnius University, Social Sciences, Law – 01 S)

The public defence of the Doctoral Dissertation will take place at the Law Research Council at Mykolas Romeris University on October 19, 2012 at 2:00 PM in the Room II-230.

Address: Ateities st. 20, LT-08303 Vilnius, Lithuania.

The summary of the Doctoral Dissertation was sent out on September 19, 2012.

The Doctoral Dissertation may be reviewed at the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania (Gediminas ave. 51, Vilnius) and the library of Mykolas Romeris University (Ateities st. 20, Vilnius, Lithuania).

LITHUANIAN LEGAL CULTURE AND THE CONTRIBUTION OF ANTANAS KRIŠČIUKAITIS

Summary

The problem of the research. The concept of legal culture is often found and used in the Lithuanian legal language – both in the contexts of public legal education, approach to the Lithuanian law, legal enlightenment, confidence in the Lithuanian legal institutions, also speaking in the terms of principles of the civil society, the rule of law, or reformation, improvement and implementation of the legislation. Regardless different interpretations of this concept, often is highlighted the relatively low level of the Lithuanian society's legal culture, and hence of the individual citizen⁶⁷⁶, or is stated legal nihilism, spreading in the society and even in the legal system.⁶⁷⁷ It is generally recognized the need to raise the level of the legal culture of the society. Raising the level of legal culture is a prerequisite for the implementation of the rule of law and the open, just, harmonious civil society principles, which are determined in the Constitution of the Republic of Lithuania.

Acknowledging raising of the level of Lithuanian society's legal culture as an important priority of the state, it is necessary to research the development of the national law, legal traditions and to perceive the heritage of the legal culture. However, this field of the Lithuanian legal science has not yet been sufficiently investigated. There is a lack of comprehensive researches of the Lithuanian legal tradition and legal culture. Certain questions of the legal culture, especially relative to personal legal culture, are not examined at all. Some questions of the conceptions of the legal culture, its structure, functions, indications and indicators, diversity of the scientific opinions requires further analysis, comparison and synthesis of the approaches. There is no lack in the literature of various controversial evaluations of the episodes of the Lithuanian

⁶⁷⁶ Chair of Constitutional Court K.Lapinskas: "Lithuania has not reached a high level of legal culture". *Lrytas.lt* [interactive]. 2010 [accessed 2011-11-04]. <[http://www.lrytas.lt/-12880181341286536223-
konstitucinio-teismo-vadovas-k-lapinskas-lietuva-nepasiek%C4%97-auk%C5%A1to-teisin%C4%97s-
kult%C5%ABros-lygio.htm](http://www.lrytas.lt/-12880181341286536223-konstitucinio-teismo-vadovas-k-lapinskas-lietuva-nepasiek%C4%97-auk%C5%A1to-teisin%C4%97skult%C5%ABros-lygio.htm)>

⁶⁷⁷ No shortage of accusations in the press to legislative or law enforcement authorities on disseminating legal nihilism, see: After the decision on the concept of a family M. Adomėnas named CC legal junta. *Lzinios.lt* [interactive]. 2011 [accessed 2012-04-22]. <[http://www.lzinios.lt/Lietuvoje/Po-sprendimodel-seimos-koncepcijos-M.Adomenas-KT-pavadino-teisine-chunta](http://www.lzinios.lt/Lietuvoje/Po-sprendimodel-seimos-koncepcijos-M.Adomenas-KT-pavadino-teisine-chunta;)>;
Dainius Žalimas: "The new version of the Law on Citizenship promotes legal nihilism". *Teisesforumas.lt* [interactive]. 2008 [accessed 2012-04-22]. <<http://www.teisesforumas.lt/index.php/idomybes-ir-naudinga-informacija/229-nauja-pilietybes-istatymo-redakcija-skatina-teisini-nihilizma.html>>;
E. Kūris: Legal nihilism extends from Garliava to the rent of K.Brazauskienė. *Delfi.lt* [interactive]. 2012 [accessed 2012-04-22]. <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/article.php?id=55292655&categoryID=7>>;
D.Radzevičius: Who spreads legal nihilism in Lithuania? Of course, the Seimas. *Dainius.org* [interactive]. 2009 [accessed 2012-04-22]. <<http://dainius.org/2009/12/23/kas-skleidzia-teisini-nihilizma-lietuvoje-zinoma-kad-seimas/>>;
Songaila: Vilnius district municipality demonstrates the legal nihilism. *Alfa.lt* [interactive]. 2010 [accessed 2012-04-22]. <http://www.alfa.lt/straipsnis/10407594/Songaila..Vilniaus.rajono.savivaldybe.demonstruoja.teisini.nihilizma=2010-09-08_16-38/> ir kt.

law's and legal culture's development. Such evaluations are often carried out comparing the phenomenons of the different ages, regardless of the cultural, valuable contexts, and often "risks to apply their own measure"⁶⁷⁸.

This research investigates the development of the Lithuanian legal culture and its state on the eve of restoration of Lithuania's independence in the year 1918. In order to understand status of the Lithuanian legal culture and the problems of the Lithuanian legal life, it is necessary to analyze the legal culture in detail. Such analyze identifies and explains different problems of legal culture and their causes, such as the low number of lawyers in Lithuania, undeveloped status of the Lithuanian legal language, legal science and educational system, also Lithuania's general legal status and difficulties of establishment and activities of the legal institutions and other. It is impossible to understand the legal life of the restored Lithuanian state adequately if development and status of the Lithuanian legal culture are not analyzed. Therefore in this research legal culture issues are analyzed more detailed, considerably focusing on the problems of the personal legal culture. This aims the foundations for revealing and evaluating the contributions to the Lithuanian legal culture of one of the most famous lawyers in Lithuania – A. Kriščiukaitis.

This research analyzes change of the legal culture status of the restored Lithuanian state and contributions of the one, directly to the restoration of Lithuania contributed, lawyers' – A. Kriščiukaitis. A. Kriščiukaitis was one of the most famous lawyers of restored Lithuanian state and one of the leaders of Lithuanian national revival. He had done a lot of work in different spheres of the Lithuanian legal life: contributed to the establishment of legal institutions, improvement of their activity and legislation, dissemination of the legal science and knowledge, establishment and activity of the Law Faculty of Lithuanian University, also performed other legal work, important to the restored state and its people.

The activities of A. Kriščiukaitis deserve special attention. A. Kriščiukaitis along with P. Leon, M. Romeris, other famous lawyers is called legend⁶⁷⁹ of the Lithuanian law. Thus in today's society, he is more commonly known not as a lawyer, but as a writer, signed as Aišbė (A from B). For example, in the latest Universal Lithuanian Encyclopedia A. Kriščiukaitis is presented as a writer, which graduated law, served various positions in the judicial institutions and professed at the Lithuanian University. Encyclopedia widely describes A. Kriščiukaitis cooperation in the press and presents the indications of his writings – short stories, feuilletons, translations⁶⁸⁰.

⁶⁷⁸ As observed by A. Gurevičius, "culture of the past can only be understood consistently on a historical perspective, measured by an appropriate measure. But there is no single scale, suitable for all epochs of civilization, as there is no human, equal to himself in all epochs". If we want "to know the past as it was "really" <...> we have to apply the adequate criteria, to study it immanently, reveal its internal structure, without imposing to it our contemporary assessments" (Gurevičius, A. *Categories of medieval culture*. Vilnius, 1989, p. 17-18).

⁶⁷⁹ This theme took place in scientific seminar – a round table discussion "Two Lithuanian legal legends – P. Leon and A. Kriščiukaitis", organized by Section of Legal Philosophy of Student Scientific Association of Mykolas Romeris University on 24 of February 2009.

⁶⁸⁰ Saldžiūnas, K. Kriščiukaitis Aišbė Antanas. *Universal Lithuanian Encyclopedia*. The eleventh volume. Vilnius: Science and Encyclopedia Publishing Institute, 2007, page 78.

A. Kriščiukaitis biography is similarly presented in the encyclopedias of the Soviet period⁶⁸¹. Only “Lithuanian encyclopedia”, published by Lithuanian immigrants in Boston, is paying more attention to A. Kriščiukaitis personality, his legal activities and performed works⁶⁸². It should be noted that such one-sided perception of the legal activities of A. Kriščiukaitis do not correspond neither to the historical circumstances, neither to the approach of A. Kriščiukaitis himself. He evaluated his literal activity as a leisure pursuit and the most important activities he considered his legal ones⁶⁸³.

Deficiency of the attention to A. Kriščiukaitis activities in the publications of the Soviet period can be explained by the efforts to ideologizate the history. While operating in the underground, members of the banned Bolshevik party and its propaganda press, even in the times of A. Kriščiukaitis chairmanship in the Supreme Tribunal, denied the Lithuanian justice and attacked the Chair of the Supreme Tribunal as the supreme representative of the justice system. Of course, researches of A. Kriščiukaitis legal activity and his contributions, as researches of all independent Lithuanian legal system, during the Soviet period were undesirable, what’s why A. Kriščiukaitis’, like many others’, direct contributions to the independent Lithuania were forgotten.

Thus, it can be stated that these biographies does not disclose and deliberately denies the contributions of A. Kriščiukaitis as a lawyer, which importance and versatility are equivalent to his literary achievements. Already in the year 1933 the most famous lawyers argued that A. Kriščiukaitis legal activities deserves dissertation, but the approach to A. Kriščiukaitis activities in some aspects has not changed from the Soviet period until now. Studies about A. Kriščiukaitis activities are limited to mentioning of his occupied positions and, despite increased interest, A. Kriščiukaitis works are not enough studied, studies and knowledge are not systematic and often fragment.

The researches of A. Kriščiukaitis activities are faced with various difficulties. First of all, it is very difficult to conclude the list of works carried out by this legendary Lithuanian lawyer, for example, to count A. Kriščiukaitis solved cases, prepared legislation drafts, published scientific works. Endeavoring to do this, it appears that such a list is difficult to conclude because of the lack of knowledge about the historical events, and in large part due to A. Kriščiukaitis personal characteristics – he did not claimed or indicated his authorship. On the other hand, the question arises – whether such a list is required; whether it is appropriate to carry out its functions and whether it would appropriately reflect essence of A. Kriščiukaitis contributions?

A. Kriščiukaitis devoted major part of his activities to the development and improvement of various areas of the legal system, strengthening confidence in the courts and law as general, professional education of society and lawyers, scientific and educational activities. Such range and breadth of A. Kriščiukaitis activities shows the extremely high level of his personal legal culture and closely relates to the phenomenon and functions of the legal culture. Therefore, this research endeavors to consider

⁶⁸¹ Vanagas, V. Kriščiukaitis Antanas. *Lithuanian Soviet Encyclopedia*. The second volume. Vilnius: Chief Encyclopaedia Press, 1986, page 403.

⁶⁸² Šmulkštys, L. Kriščiukaitis Antanas. *Lithuanian Encyclopedia*. The thirteenth volume. Boston: Lithuanian Encyclopedia Press, 1958, pages 152 – 153.

⁶⁸³ P., K. 40 years of judicial work. *Daily News*. 1931, 16: 1.

A. Kriščiukaitis activity and its importance through the prism of the legal culture. Thus true contributions of A. Kriščiukaitis are contributions to the Lithuanian legal culture, and they are measured not by a number of examined cases and prepared legal drafts, but by quality of performed work and its significance to Lithuania and its law.

The aim of the research

The aim of the research is to reveal the development of the Lithuanian legal culture and its state on the eve of Lithuanian independence in the year 1918, to analyze legal scientific, educational and practical activities of A. Kriščiukaitis through the prism of the legal culture and to determine his contributions to the Lithuanian legal culture.

The objectives of the research

Pursuing formulated aim, the research defines these objectives:

- to analyze concepts and indicators of the legal culture, and to qualify the legal culture expressing parameters of the legal existence;
- to define the heritage of the legal culture in the restored State of Lithuania and to determine the relationship between the Lithuanian legal tradition and legal culture;
- on the basis of legal culture expressing parameters of the legal existence analyze the development of the Lithuanian law and legal culture, also the state of the legal culture during restoration of the Lithuanian State;
- to research legal scientific, educational and practical activities of A. Kriščiukaitis and to determine his contributions to the Lithuanian legal culture.

The object of the research

With regard to the research aim, the research object can be split into several parts: the development of the Lithuanian legal culture and its state on the eve of Lithuanian independence and legal activities of A. Kriščiukaitis in restored Lithuanian State. It should be noted that although the object of this research can be split into parts, but these parts are inextricably linked together. It is impossible to research A. Kriščiukaitis contributions to the Lithuanian legal culture without analyzing the development of legal culture and its state. Accordingly, the state of the Lithuanian legal culture influenced the character and purposes of A. Kriščiukaitis activities.

It should be marked that this research seeks to examine the fundamental trends of the Lithuanian legal culture's development, which had determined the status and specificity of the Lithuanian legal culture. Without comprehensive analysis of the legal culture's development, it is difficult to understand many problems of the legal culture in the restored Lithuania, including the legal particularism, problems of legal education, Lithuanian legal language usage and others.

In the dissertation the legal culture is examined as a multi-dimensional legal phenomenon, which is researched by various legal sciences – the theory of law, the comparative law, the legal sociology, the legal history, as well as other sciences – the

cultural studies, the philosophy, the sociology, the anthropology, etc. The coherence of the concept problems of the legal culture and general culture obligates to extended the research object and determines the need to generalize the complex analysis and interdisciplinary scientific knowledge. The research emphasis on the analysis of the context of the Lithuanian legal culture, the objective and subjective legal culture and on the evaluation of particular person's legal cultural activity. This determines the need to analyze the phenomenon of general and personal legal culture, their structure, the indications and indicators, referring to which particular person's legal activity and performed works can be evaluated.

Taking into consideration the limitations of the research scope and the fact that Lithuanian legal culture's analysis is not an end in itself, the Lithuanian legal culture is researched from the origins of the written law, analyzing essential indications and factors of the legal culture, which determined subsequent development of the legal culture and its peculiarity, the state of the legal culture during the restoration of the Lithuanian State. Chronologically the legal culture and its changes in the restored Lithuanian State are analyzed referring to the period of A. Kriščiukaitis legal scientific and practical activities in Lithuania (years 1918 – 1933), during which A. Kriščiukaitis was the Chair of the Supreme Tribunal, the professor of the Law Faculty of the Lithuanian University, the chair of the Lawyers society and the chief editor of the Lawyers society journal "Law", worked in the State Council, he also has done other important activities of editing the Lithuanian legal literature and creating the Lithuanian legal terminology.

This research is not intended to examine in detail the level of the legal culture and referred legal and social problems in Lithuanian State neither at the period of A. Kriščiukaitis activities, nor at the present days. Individual questions of the public legal culture, related to this research, are examined through the prism of the subjective legal culture and A. Kriščiukaitis legal activities, in an effort to determine A. Kriščiukaitis contributions to the Lithuanian law, the development of the legal culture.

The defended statements of the research:

1. The legal culture in object-oriented approach includes the spiritual and material legal values and the legal system as the cultural and social phenomenon. Level of the objective legal culture is raised through the personal contributions, thus the personal legal culture is the subjective factor of the improvement of the legal life's quality.
2. In the Grand Duchy of Lithuania prepared legal codes (The Statutes of Lithuania), Constitution of the year 1791 and on their basis formed Lithuania's legal system can be evaluated as focused on the future legal progress and formation of a modern society's model oriented synthesis of the caste society and new legal concepts and principles.
3. Legal regime enforced by occupation authorities of Russian Empire changed the prevailing trends of the legal thought's development and degraded the Lithuanian legal culture. Country's legal tradition has been transformed by the principles of legitimism and autocracy, characteristic to the Russian

Empire. The occupational politics of the Empire occurred through the ethnic discrimination, the ban of the press in the Lithuanian alphabet, the closure of Vilnius University, persecution of the Lithuanian national revival etc. This determined that developing concept of law as the tool of freedom's protection changed to concept of law as the tool of the occupation authorities oppression. The politics of the Russian Empire's occupation authorities determined the changes of the law and legal culture. This led to many difficulties of the restoration of the Lithuanian State, the establishment and operation of the legal institutions.

4. The lawyer A. Kriščiukaitis by his meaningful work and versatile legal activities significantly contributed to the to the development and improvement of Lithuanian legal system, development of the legal sciences. Being an example for all Lithuania's judges and lawyers he had made a significant contribution to the Lithuanian legal culture.

The scientific novelty, theoretical and practical significance of the research

There are not many scientific researches in Lithuanian legal literature on the research thematics – both the Lithuanian legal culture and A. Kriščiukaitis legal activities. This dissertation is one of the first attempts to analyze the state restoration process of the year 1918 from the positions of the legal culture – based on the aspects of both the objective and subjective legal culture. Such approach allows to evaluate the extent of work during recovery of Lithuanian State, to reveal imperceptible changes in the legal culture. Yet this is an attempt to look at the Lithuanian legal culture, its problems through the prism of particulars person's activities and creativity. An integrated approach allows not only to see Lithuanian State's restoration as an object of the Lithuanian nation's creation, but to perceive one of its fragments – the personal contribution of A. Kriščiukaitis.

The research focuses on the theoretical concept of the legal culture, its main components - the objective and subjective legal culture, as well as on the related issues of the legal culture and the links between the law and culture. The legal culture is researched as a normative and valuable regulator of a human behavior, related to the law, as a complex of various phenomenons of the legal reality, as well as a process and result of the human creative activity of the legal sphere. The close links between legal culture and rule of law, civil society, legal state and other democratic principles, also the importance of legal culture to the processes of legislation, law implementation and to general legal condition of the state reveals the significance of scientific legal culture's researches. Such researches are particularly urgent in the post-Soviet countries, where there is a noticeable gap between law and everyday behavior.

The research devotes the considerable attention to Lithuanian law, development of Lithuanian legal culture in an attempt to find answers to the issues, still relevant to Lithuanian legal science – the definition of Lithuanian legal heritage, the continuity of the state, law and legal culture and other problems.

The results from this research can be used in further researches of this thematics, as well as lecturing various law courses in the higher education institutions.

The approbation of the obtained results

The dissertation was discussed and approbated by the Department of the Philosophy of Law and Legal History of the Law Faculty of Mykolas Romeris University.

The results of the research were announced in the research papers, published in the academic journals “Jurisprudence” and “Studies of Social Sciences” of Mykolas Romeris University. In the year 2008 the journal “Jurisprudence” published the research paper “Antanas Kriščiukaitis – Chair of The Supreme Tribunal of Lithuania”, No 10, pages 32 – 43; in the year 2009 the journal “Studies of Social Sciences” published the research paper “Academic activity of Antanas Kriščiukaitis”, No 2, pages 47 – 63.

The methodology of the research

The research is based on the methods of systematic analysis, historical comparison, logical, documentary analysis, inductive, comparative, linguistic, generalization, analogy and other.

The area of the research object made great impact on the choice of the methodology. Therefore the research was mainly based on the method of systematic analysis and logical method, also on the methods of historical comparison, the documentary analysis and generalization.

The systematic analysis and logical methods were used in this research comprehensively examining the phenomenon of the legal culture and its relationship to the culture and law; the combination of these methods was used analyzing the conceptions of the legal culture as an autonomous phenomenon, also – revealing the structure, the elements and indications of this phenomenon. With the logical approach the research investigated various opinions of the legal scholars, their statements compared with the results of this research, and depending on the results the opinions of the legal scholars were used by or conveyed reasonable criticism.

The historical comparison and documentary analysis methods were applied studying the circumstances of A. Kriščiukaitis legal activities, identifying and evaluating performed works and achieved results. On the basis of historical, logical and systematic analysis methods were valuated the merits of A. Kriščiukaitis, determined his personal initiative and contributions to legislative drafting and improvement, establishment and functioning of the legal institutions and other different legal processes, the legislative drafting and improvement, the establishment and functioning of the legal institutions.

Through historical comparison, documentary analysis, linguistic, systematic analysis and other methods were evaluated A. Kriščiukaitis contributions towards implementing Lithuanian language in to legal sphere and developing Lithuanian legal terminology.

Inductive, documentary analysis and logical methods were employed examining the case law, the decisions of the Supreme Tribunal and other documents. Due to this were determined the indications and the results of A. Kriščiukaitis activities as the Chair of the Supreme Tribunal and judge.

The survey of the research

The research is based on Lithuanian legislation, case law, Lithuanian Central State Archive documents, scientific researches and press publications.

Various theoretical issues of the legal culture phenomenon were studied by the Lithuanian scientists V. Šlapkauskas, A. Vaišvila, also by the foreign scientists S. S. Aleksejev, H. Berman, E. Blankenburg, R. Cotterrell, L. Friedman, V. Gessner, N. A. Gorbatok, Ž. Karbonje, S. J. Kashkin, V. P. Kazimirchiuk, I. A. Klimenko, V. N. Kudriavces, V. V. Lazarev, P. Legrand, S. S. Mailian, G. Malcev, W. Menskij, J. H. Merryman, S. Miyazawa, G. V. Nazarenko, V. C. Nersecianc, T. Parson, A. V. Poliakov, V. P. Salnikov, A. P. Semitko, C. Varga, A. F. Višnevskij, N. N. Voplenko. Various aspects of the concept of the law were examined on the works of the law classics D. Austin, E. Erlich, D. Finis, O. V. Holmes, R. Jhering, H. Kelsen, K. Livelyn, R. Paund, L. Petrazhickis, C. Wolf.

Scientific literature on Lithuanian legal culture's topics is not rich. One of the first Lithuanian authors, who focused on the issues of the legal culture in Lithuania (but instead of this definition, he used the definition of the legal consciousness) was the professor of Vytautas Magnus University P. Leonas. Here should be noted his report in the year 1926 at the Congress of the Lithuanian Lawyers' Association and on its basis published article "Lithuanian lawyers and the legal consciousness of Lithuania" in the journal "Law". It examines the gap between the Lithuanian law and legal consciousness of society and analyzes its general and Lithuania's specific causes and overcoming ways. The aspects of the Lithuanian legal culture, the law and courts activities were examined by the scientists of the Lithuanian university, which was established in the year 1922 (and was renamed to Vytautas Magnus University in the year 1930), also by the lawyers practitioners V. Fridšteinas, Z. Ivinskis, A. Janulaitis, P. Klimas, J. Lappo, M. Romeris, A. Šapoka, K. Jablonskis; as well as émigré historians K. Avižonis, P. Čepėnas, A. Pliateris, J. Puzinas, V. Trumpa. To the researches of the Lithuanian legal culture are important the works of V. Andriulis, S. Lazutka, J. Machovenko, M. Maksimaitis, V. Raudeliūnas, S. Vansevicius, also the works of the foreign scientists I. A. Isaev, M. K. Ljubavskij, V. I. Pichet, P. P. Muzychenko and others.

The activities of A. Kriščiukaitis gained interest both of the contemporaries and of these days' scientists. It was devoted by the attention of above mentioned famous scientists, who emphasized the contributions of A. Kriščiukaitis – M. Čepas, P. Leonas, M. Romeris, Z. Toliušis, J. Tumas-Vaižgantas; by the official persons – the President A. Smetona, the Minister of the Justice A. Žilinskis and others. In the year 1931 considerable attention from the press attention was given to A. Kriščiukaitis the 40-year anniversary of the justice office⁶⁸⁴, which has been mentioned in specially held ceremony at the Council meeting of the Law Faculty of Vytautas Magnus University⁶⁸⁵.

684 Leonas, P. Antanas Kriščiukaitis – supreme Lithuanian judge (the Cahri of Supreme Tribunal). *Morning*. 1931, 88: 2.; K., P. 40 years of court work. *Daily news* 1931, 16: 1.; Anniversary of writer Aišbė. *Trumpet*. 1924, 207: 6 etc.

685 Lithuanian university's Law faculty's Council's 1931 meeting protocol of 25 th of april No. 191. LCVA F. 631, Ap. 1, B. 224, p. 115 v - 116 v.

Discussing the researches of A. Kriščiukaitis activities, it is necessary to indicate the contributions of the professor M. Maksimaitis. The studies of the professor “At the origins of the Lithuanian legal language”, “A. Kriščiukaitis-Aišbė and the lawyers language”, “The servant of Themis in the bars of his native language”, “The priorities of A. Kriščiukaitis life: the law and native language” provides the basis for the further A. Kriščiukaitis activity’s researches.

The structure of the Dissertation

The structure of the dissertation is determined by the specificity of topics. The dissertation consists of the introduction, three research parts, conclusions and the list of literature.

In order to determine the methodological basis for the dissertation, the first part of the dissertation is designated to the theoretical analyses of legal culture’s phenomenon. This analysis is performed considering the link between the culture, the law and legal culture, the conception, the structure and functions of the legal culture. Much attention is paid to the conception of the personal, the professional legal culture and to its indicators. The legal culture is examined comprehensively: a) as an aggregate of the legal system and legal phenomena, which are valid in the state; b) as a system of society’s legal values; c) as a process and a result of the personal activity. According to the results of the legal culture phenomenon’s analysis, there are presented various aspects of the concept of the legal culture – the legal culture as an aggregate of the legal spiritual and material values, as the legal activity or creativity process, as the system of approaches to law, legal knowledge and abilities. The research is oriented to the relationship of objective and subjective legal culture, expressed by parameters of the legal existence.

In the second part of the dissertation is considered the analysis of the restored Lithuanian State historical heritage, Lithuanian legal culture and its development. In pursuance to determine the limits of the historical heritage of the restored Lithuanian State, in the research are examined problematic aspects of Lithuanian statehood’s, law’s, and legal culture’s continuity, the valuation of such continuity in the restored State of Lithuania and other related issues. In this part of the dissertation is investigated the development of the legal culture, mostly emphasizing on the analysis of the legal tradition, the conception of the law, the legal thought and their development. In the dissertation is studied the Lithuanian Statutes, the formation and development of the legal principals enshrined in them, the changes of the society’s legal consciousness, the concept of law, the approach to the law and legal system. Also there are considered the development of the legal education, studies at the University of Vilnius, development and direction of the legal thought. In the research is studied the causes of the Grand Duchy’s of Lithuania statehood loss, its consequences to the countries legal tradition and legal culture. In order to explore comprehensively the consequences of the Lithuania’s occupation to the countries’ legal tradition and legal culture, attention is paid to the law of the Russian Empire, the development of the Russian legal culture and its specifics. In the research are analyzed the changes of Lithuanian law, legal thought and legal education, the alteration of prevailing legal concept and approach to the law

and legal system during the Lithuanian occupation in order to find the problems of the law and legal culture, which were characteristic to the restored Lithuanian state. In the research are highlighted evaluation of the statehoods' tradition and its changes in the society, attempts to restore this tradition. According to the analysis of Lithuanian legal culture's development and policy of the occupation authorities, in the research is given an overview of the main trends of Lithuanian legal culture and of status of legal culture in the restored State of Lithuania, also its characteristics, determined by the internal, external factors and policy of the occupation authorities.

In the third part of the dissertation is examined the legal culture of the restored Lithuania, the process of the development of the Lithuanian law and legal culture and the contributions of the famous Lithuanian lawyer A. Kriščiukaitis. In pursuance to investigate A. Kriščiukaitis activity and his contributions, his personal legal culture, in the research are presented the key events of the famous lawyer's life, shortly overviews his legal and general cultural activity until the return to Lithuania in the year 1918. In the research are analyzed the professional activities of A. Kriščiukaitis in the spheres of legislation, the Lithuanian legal language's and terminology's development, the scientific and pedagogical activities in the Law Faculty of the Lithuanian University, his contributions to the establishment of courts and the chairmanship of the Supreme Tribunal. Analyzing A. Kriščiukaitis legal activities and his contributions to the Lithuanian legal culture, the research regards to the general legal life, the most important events and the main legal challenges of that period.

CONCLUSIONS:

1. The legal culture is a significant part of the legal system, linking it with tight systemic relationships. The legal culture is embodied by legal consciousness and legal behavior, which qualitative expression is the high social activity (occurring both in the legal sphere, and in the activities related to the law). Social active legal behavior materializes legal culture, transforms it to the objective legal reality. The legal culture, being in a close bilateral relationship with the law, is the assumption of the effectiveness of the law. Therefore the researches of legal culture, raising its level are particularly important for the proper functioning of the entire legal system. The legal culture includes legal heritage, development of the legal spiritual and material values, progressive legal ideas, democratic legal principles and development of legal thought. The legal culture in terms of the content can be regarded as the context of legal interpretations, its operating environment, as well as a mean of the interpretation, and in some cases – as a direct source of the law. The law influences the legal entity only within his legal culture, thus the role of the legal culture in the legal interpretation and application is crucial, determines the personal legal internalization and legitimization. The legal culture plays an important role in the socialization process of the personality, linking social, personal legal values and the law, as the mean of protection of these values. The law and legal culture are associated of the mutual relationship – on the

one hand, the law inevitably influences the legal culture of the legal persons, affects its development; on the other hand – the legal culture is the tool for determining behaviors compliance with law, which can be used for evaluating the law and legal activity in general or for making every single legal decision. Using the concept of legal culture at different levels of the social relations and contexts leads to classification of the concept into objective and subjective point of view. The legal culture in an objective point of view includes the entire legal system as a result of the human creativity, while the legal culture in a subjective point of view associates with the legal person, his legal consciousness and activity, and it consists of the unified whole of the intellectual gnoseological and volitional elements. In everyday legal life, the objective legal culture and subjective legal culture are inextricably linked, because the system of the means of the objective legal culture may actually operate only when a subjective sense is acquired and the objective legal culture is turned into the system of means of specific person's rights protection and enforcement.

The concrete legal culture can be explored by analyzing parameters of the legal existence, which reflect the relationship between the objective legal culture and subjective legal culture - such as an objective aspect of the legal culture as an aggregate of the spiritual and material values, values orientations toward law and law enforcement, and the legal consciousness. As an important object of the research of the society's legal culture must be regarded the professional lawyers' legal culture. The legal culture of the professionally acting lawyer, on the one hand, is inseparable from his own personal legal culture, his legal knowledge, legal values, attitudes to the law and to other elements of the personal legal culture; on the other hand, it is the legal culture of a person, who operates public functions and his activities becomes expression of the society's legal culture. Objectively expressed legal activities of lawyers professionals and evaluation of the law enforcement status provides information on legal thought, direction of the law development, actual state of the legal life, legal changes and their causes. Therefore this subjective sphere of the legal culture is particularly important to the researches of the historical development of the legal culture.

2. The concepts "Legal culture" and "legal tradition" are congeneric, often used interchangeably, but they have some differences. The concept "legal culture" is narrower and less defined in time and therefore can be regarded as internal logic of legal system. The concept "legal tradition" is more conditioned chronologically. It includes the continuation of the past into the present and recurrent of the transmission of the social context actual to the current moment. If the legal tradition is associated with the static and stable forms of social order, the legal culture is associated with the progressive ideas of the law, democratic legal principles and the achievement of legal thought.

The Grand Duchy of Lithuania was characterized by a high level of the legal culture, but its development of legal traditions were slowed by internal political reasons, and completely abolished the loss of the statehood, determined by the occupation of the Grand Duchy of Lithuania. After the divisions of the Grand

Duchy of Lithuania, the Lithuanian Statutes were gradually repealed, and the law of the occupants was imposed – the law of the Russian and Prussian Empires, which later was replaced by the Napoleonic Code. The occupational law had forced until the restoration of the Lithuanian State and its validity had been partially renewed – it temporarily became a part of the legal system of independent Lithuania. The return of the Lithuanian Statutes would have revealed and confirmed the continuity of the Lithuanian law officially, but it would have caused unnecessary confusion. The legislation of the Grand Duchy of Lithuania could not serve better than Russian legislation (which was in force) for the needs of the State, which was restored on the democratic principles. And that was not possible to claim from the eighteenth century law of the Grand Duchy of Lithuania. The Lithuanian legal continuity was interrupted with the loss of the statehood, and the restoration of the law continuity was impossible due to the different era and different understanding of law and its functions.

However, high level of the legal culture of the Grand Duchy of Lithuania allows draw certain parallels between the Grand Duchy of Lithuania and the restored State of Lithuania. The third Lithuanian Statute and legal system formed on its basis had made a successful synthesis of caste society and new legal ideas and principles, oriented to the future progress. The progress of legal thought in Grand Duchy of Lithuania had determined popularity of the democratic universal ideas of equality and had consistently led to the progressive reforms of the four-year Seimas and the Constitution of the year 1791. Association between the law of Grand Duchy of Lithuania and the law of restored Lithuanian State can be regarded as the origin of legal state principles in the law of the Grand Duchy of Lithuania, such as parliamentary sovereignty, separation of powers, rule of law, judicial independence and separation from the administration, human rights, inviolability of the person and physical integrity and other legal principles. These principles of the Grand Duchy's of Lithuania law were closer to the restored Lithuanian State's law than principles of legitimism and autocracy, which were characteristic to tsarist Russia. Of course, the law of the Grand Duchy of Lithuania differs from the law of the restored Lithuanian State by its caste nature. But the same can be said about two hundred and fifty years later developed and almost a hundred years improved, to the changing conditions of more democratic life adapted law of the Russian Empire.

The historical names of the institutions of Grand Duchy of Lithuania – Seimas and the Supreme Tribunal - which had been chosen for the supreme legislative and judicial authorities of the restored Lithuanian State, also some remained aspects of their legal status and functions symbolically draws parallels between the Grand Duchy of Lithuania and the restored Lithuanian state. This fact is confirmed by many attempts to use the legal tradition of the Grand Duchy of Lithuania in the legislation and development of the restored State law.

3. After occupation of Lithuania by the Russian Empire, the development of the Lithuanian legal culture was inhibited by many factors related to the ethnic and cultural oppression: the backwardness and particularism of the valid law,

entrenched ethnic and religious discrimination, the elimination of the local language from the public spheres, distrusted and dependent on administration court system, unlawful occupation authorities. The level of the Lithuanian legal culture was directly degraded by destruction of education system and by appointment of the educated lawyers to the work in the outback of the Russia. The recession of the legal culture had determined the difficulties of the national state restoration – for a small number of specialists was very difficult to organize and fulfill works of the State establishment; the inevitable reception of law had led to a number of problems of jurisprudence and legal studies, accordingly it had worsened the quality of legal institutions activities of restored State.

Historical, cultural and especially legal traditions served to Lithuania as a guarantee of the statehood and identity maintaining, thus was intended to derive the restoration of statehood from the statehood and the legal tradition of the Grand Duchy of Lithuania. However, the influence of the external factors had led to a partial dissociation from the common history with Poland, the partial refusal of historical heritage, and the lesser role of state continuity principle in the restoration of the Lithuanian State.

The restriction of the state continuity principle does not oblige to refuse the legal tradition and the legal culture of the Grand Duchy of Lithuania. Principles of public arrangement and law, such as separation of powers, judicial independence, rule of law and others, were well-known to the law of the Grand Duchy of Lithuania. These principals were important for restored State in the twentieth century, and are still important today. Therefore, it is necessary to use conception of legal state formed in Lithuania, to evaluate and develop it according to today's needs.

Despite many internal and external obstacles, inherited low level of legal culture, the Lithuanian nation in the year 1918 was able to restore their State, and to reach significant and rapid legal cultural changes: to create the legal backgrounds of the state, establish courts, found lawyers uniting Lithuanian Lawyers' Association, start publishing the legal journal "Law", launch the Law Faculty of the Lithuanian University, elect the Reconstituent Seimas, make the preconditions for the formation of the Lithuanian language etc. The intensity and significance of these events shows that the Lithuanian nation and the few lawyers had made extraordinary efforts in order to raise the level of country's legal culture and to achieve a democratic, legal progress.

4. A. Kriščiukaitis, like most lawyers, who completed their studies during the period of the press ban and later contributed to the restoration of the State, was a bright, creative personality, who left his traces in many legal and social spheres. A. Kriščiukaitis returned to Lithuania already having rich legal experience and together with other lawyers from the first days assigned all his energy to the development of state institutions, reform of the legal system, assurance of courts and other legal institutions activities, organization of legal education and other most important works. Considering A. Kriščiukaitis and other's honored Lithuanian lawyer's – P. Leonas - professional competence, their nominations

were offered to the position of the Minister Justice of the first Government of independent Lithuania, which was formed in accordance with not only political, but also professional basis. In the autumn of the year 1918 A. Kriščiukaitis returned to Lithuania and started to work in the most important sphere of the restored Lithuanian State – the legislation. In this sphere A. Kriščiukaitis acted while he worked in the Law Commission of the State Council, later – as the legal adviser in the Ministry of the Justice. A. Kriščiukaitis contributed to the adoption of one of the most important laws – the Temporary law of Lithuanian courts and their settlement, which regulated the Lithuanian courts' system and was in force for fifteen years. Later on A. Kriščiukaitis was still active in the legislative sphere also later by contributing to the improvement of courts' activity regulating legislation, by participating in the Council of the Ministry of the Justice also in various legislative committees, and by cooperating in the State Council as expert collaborator since the 15 of November of the year 1929. While working in the State Council A. Kriščiukaitis has contributed to the preparation of one of the most important laws – the Law of the courts system, which replaced the Temporary law of Lithuanian courts and their settlement. The new law in detail regulated the backgrounds of the court system, implemented progressive ideas of A. Kriščiukaitis and established the court system of four instances, which works in Lithuania also today.

On the 10 of December of the year 1918 A. Kriščiukaitis, having perhaps the greatest work experience in the courts of all Lithuanian lawyers, by the order of the State Council Presidium, was appointed to the position of the Chair of the Supreme Tribunal. He had a difficult task – to organize the Supreme Tribunal and to contribute to the establishment of the whole court system in terms of ongoing hostilities in the country. The competence and operation area of the newly established Supreme Tribunal was constantly expanding (it was granted cassation functions, jurisdiction has been extended to Klaipeda region, etc.), with an increase of judicial workload, complexity of the cases handled. At the same time the Supreme Tribunal had to suffer the challenges of the independence of the court activity and others. A. Kriščiukaitis had well-managed the Supreme Tribunal, chaired by investigating the most important cases, pursued to remove the gaps of the legislation regulating courts activities and in other ways had actively represented the Supreme Tribunal and the interests of all courts.

A. Kriščiukaitis had actively participated in the establishment of the Law Faculty of the Lithuanian University and became the ordinary professor in the Department of the Criminal Procedure. On the basis of the course A. Kriščiukaitis had lectured, were published his lectures of criminal proceedings, where was analyzed the most actual issues of the criminal procedure, courts activities, independence and other legal issues relevant to that time. During the eleven years of professing A. Kriščiukaitis had developed many lawyers in Lithuania. According to the testimonies of the members of the Law Faculty's Council he had made a significant contribution to the most

important tasks of the Law Faculty – to raise the level of the legal science and society’s legal culture.

A. Kriščiukaitis had significantly deserved to the Lithuanian legal culture by establishing and developing the Lithuanian legal language and terminology. As a result of historical circumstances, the Lithuanian language in the fields of public administration and law had been introduced for use only in the year 1918, and a significant part of the Lithuanian lawyers had not used Lithuanian language at all, thus this sphere had encountered serious difficulties. A. Kriščiukaitis, as authoritative expert of law and Lithuanian language, had initiated the ruling of the Supreme Tribunal obligating the courts to use the Lithuanian language. A. Kriščiukaitis had contributed to its implementation – he had edited courts documents, rulings, which widely dispersed among Lithuanian lawyers and formed not only the jurisprudence, but also missing legal terminology. A. Kriščiukaitis has done the work of Lithuanian legal language and terminology development not only in courts, but also as a member of the Terminology Commission of the Ministry of Education, as the Chair of the Terminology Commission of the Law Faculty and as a member of the Terminology Commission of the State Council (after A. Kriščiukaitis death, the commission ceased its operations). The latter commission developed the vocabulary of the five thousand legal terms with the phraseological expressions, which later became the basis of all legal dictionaries.

A. Kriščiukaitis has significantly deserved to the development of the Lithuanian legal culture and the Lithuanian legal language by his scientific works. He translated and edited the project of the Law of the criminal procedures and it was the first successful attempt to set out this law in Lithuanian language. Subsequent translation of the Law of the criminal procedures was based on an earlier translation of A. Kriščiukaitis, and also could not dispense without A. Kriščiukaitis contribution.

One of the most important contributions of A. Kriščiukaitis to the Lithuanian legal culture – editing and publishing the first and for a long time the only legal scientific journal “Law”. It is difficult to overestimate the significance of this journal to Lithuania’s lawyers and the public in general, which had not any analogues in that time. It was the source of the publication of the legal scientific and practical knowledge, the official legislation, the jurisprudence, the recent legal literature reviews and so on. A. Kriščiukaitis was irreplaceable editor of other leading legal publications - such as the first systematized set of Lithuanian laws in the year 1922 and its sequel in the year 1925, the publication of the Ministry of the Justice “The Court of Lithuania in the years 1918 – 1928”, which was dedicated to courts activity, “The calendar for lawyers” and others. A. Kriščiukaitis was a longtime Chair of Lithuanian Lawyers’ Association, which had played an important role in the Lithuanian legal life, and the Chair of one of its most important committees – the Committee of the Organization of the Courts. The Lithuanian Lawyers’ Association, led by A. Kriščiukaitis, had actively represented Lithuanian lawyers: submitted proposals to improve

courts activity, prepared legislation projects, defended the independence of the courts, considered the most pressing legal problems and suggested the ways of solving them, encouraged the Lithuanian legal scientific research.

Thus, A. Kriščiukaitis legal and cultural activities had been characterized by versatility: A. Kriščiukaitis significantly contributed to the development and improvement of the Lithuanian courts' regulating legislation, organized the establishment of the Supreme Tribunal and chaired to it, continuously improved its performance by showing personal initiative; as the professor of the Law Faculty he had lectured a wide course of the criminal proceedings to a continuous generation of students, actively participated in the development of the Lithuanian legal language, implemented the Lithuanian language in the spheres of the state governing and law, made a lot of translations and contributed to the translation of legislation into the Lithuanian language, edited a large number of the legal scientific publications and decisions of the Supreme Tribunal, created a number of the Lithuanian legal terms. A. Kriščiukaitis by his works had significantly contributed to the development and improvement of the Lithuanian legal system, the development of the legal science and being an example for all Lithuanian judges and lawyers significantly contributed to the Lithuanian legal culture.

LIST OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS

1. Bumblys, V. "Antanas Kriščiukaitis – Chair of The Supreme Tribunal of Lithuania", *Jurisprudencija*, 2008, Nr. 10, p. 32 – 43;
2. Bumblys, V. "Academic activity of Antanas Kriščiukaitis", *Socialinių mokslų studijos*, 2009, Nr. 2, p. 47 – 63.

CURRICULUM VITAE

Name, Surname: Voldemaras Bumblys
E-mail: voldemaras@yahoo.com

Education:

Secondary school: 1987–1999, Kaltinėnai secondary school;

University: 1999–2003 m. Law university of Lithuania, bachelor's degree;
2003–2005 Mykolas Romeris university, master's degree;
2005 Mykolas Romeris university, doctoral studies. Object of dissertation: "Lithuanian legal culture and the contribution of Antanas Kriščiukaitis".

Bumblys, Voldemaras

LIETUVOS TEISINĖ KULTŪRA IR ANTANO KRIŠČIUKAIČIO INDELIS: daktaro disertacija. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidyba, 2012. 226 p.

Bibliogr. 169–187 p.

ISBN 978-9955-19-456-9

Disertacijoje remiantis nustatytais teisinės kultūros parametrais analizuojama Lietuvos teisinės kultūros raida, teisinės kultūros būklė 1918 m. atkurtoje Lietuvos valstybėje, žymaus Lietuvos teisininko Antano Kriščiukaičio teisinė veikla ir jo indėlis į Lietuvos teisinę kultūrą. Disertacijoje daug dėmesio skiriama Lietuvos valstybingumo, teisinių tradicijų tęstinumo, Lietuvos teisinio paveldo klausimams, analizuojama vidaus ir išorės veiksnių paveikta Lietuvos teisinės kultūros raida ir jos specifika, vėliau lėmusi daugelį Lietuvos valstybės atkūrimo, teisinių institucijų steigimo ir veiklos problemų. Lietuvos teisinės kultūros kontekste analizuojama įvairiapusė Antano Kriščiukaičio mokslinė, pedagoginė ir praktinė veikla, vertinami jo nuopelnai steigiant teismus ir kitas teisines institucijas, vadovaujant Vyriausiajam tribunolui, plėtojant lietuvišką teisinę literatūrą, teisinę kalbą ir teisinę terminiją.

According to the defined parameters of legal culture, dissertation analyzes development of Lithuania's legal culture, condition of legal culture in 1918, restored State of Lithuania, legal activities of famous Lithuanian lawyer Antanas Kriščiukaitis and his contribution to the Lithuanian legal culture. The dissertation focuses on the issues of continuity of Lithuania's statehood, legal traditions and legal heritage, analysis how internal and external factors affect the development of Lithuania's legal culture and its specificity, which as a result led to a number of Lithuanian State restoration, establishment of legal authorities and their operational problems. Diverse legal scientific, educational and practical activities of Antanas Kriščiukaitis are analyzed in the context of Lithuania's legal culture, also are evaluated his contributions towards establishment of courts and other legal institutions, his chairmanship of the High Tribunal, the development of the legal literature, Lithuanian legal language and legal terminology.

Voldemaras Bumblys

LITHUANIAN LEGAL CULTURE AND THE CONTRIBUTION OF ANTANAS KRIŠČIUKAITIS

Doctoral Dissertation

Maketavo Romanas Tumėnas

SL 585. 2012 09 10. 18,55 leidyb. apsk. l.

Tiražas 20 egz. Užsakymas 17 062

Mykolo Romerio universiteto užsakymu išleido UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt

Spausdino UAB „Vitae Litera“

Kurpių g. 5-3, Kaunas

Puslapis internete www.bpg.lt

El. paštas info@bpg.lt

ISBN 978-9955-19-456-9

9 789955 194569